

MAGYAR ZSIDÓ SZEMLE

ZSIDÓ LAP

Zsidó tudományos és teológiai folyóirat

ÖTVENHATODIK ÉVFOLYAM

Dr. HEVESI SIMON

TÁMOGATÁSÁVAL SZERKESZTIK:

Dr. GUTTMANN MIHÁLY

Dr. LÖWINGER SÁMUEL

Dr. HEVESI FERENC

Dr. FRIEDMAN DÉNES

BUDAPEST 1939.

KIADJA: A FERENC JÓZSEF ORSZÁGOS RABBIKÉPZŐ INTÉZET

 Kérjük a T. előfizetőket, hogy az előfizetési összegeket beküldeni szíveskedjenek, nehogy a folyóirat pontos szétküldése fennakadást szenvedjen. Előfizetés egész évre 24 pengő. Rabbiknak, tanároknak, tanítóknak 10 pengő.

MAGYAR ZSIDÓ SZEMLE

ZSIDÓ LAP

Zsidó tudományos és teológiai folyóirat

ÖTVENHATODIK ÉVFOLYAM

Dr. HEVESI SIMON

TÁMOGATÁSÁVAL SZERKESZTIK:

Dr. GUTTMANN MIHÁLY

Dr. LÖWINGER SÁMUEL

Dr. HEVESI FERENC

Dr. FRIEDMAN DÉNES

MTA KÖNYVTÁRA

SCHEIBER

GYŰJTEMÉNY

A Magyar Zsidó Szemlért illető minden küldemény „Dr. Löwinger Sámuel Budapest, VIII. Rökk Szilárd-utca 26” címzendő. Kéziratok, tudományos tartalmuakat kivéve, vissza nem küldetnek.

Neuwald Illés Utódai könyvnyomda, Budapest, VIII., Üllői-út 48.
Felelős szerkesztő Dr. Löwinger Sámuel. Felelős kiadó Dr. Hevesi Ferenc.

BUDAPEST 1939.

KIADJA: A FERENC JÓZSEF ORSZÁGOS RABBIKÉPZŐ INTÉZET

A MAGYAR ZSIDÓ SZEMLE

ötvenhatodik évfolyamának

tartalma :

I.

	Oldal
Wertheimer Adolf, a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet vezérőlbizottságának elnöke: Bevezető	1
Dr. Kriszhaber Adolf, a Budai Izraelita Hitközség elnöke: Előszó	2
Dr. Pfeiffer-Pap Izsák, monori főrabbi: A zengő szó Mesteréhez	4
Dr. Friedman Dénes, újpesti főrabbi: Dr. Kiss Arnold	6
Dr. Goldberger Izidor, tatai főrabbi: Kiss Arnoldról	9
Dr. Rosenthal László: Dr. Kiss Arnold irodalmi munkássága	11
Dr. Weisz Miksa: Kiss Arnold a szószéken	17

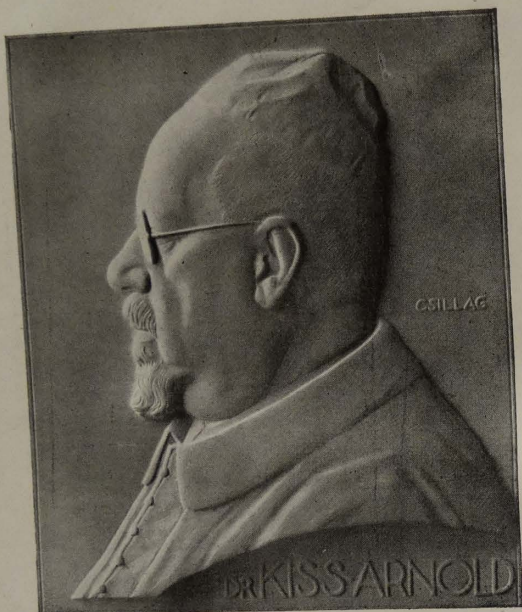
II.

Dr. Bakonyi László, a Magyar Izraeliták Országos irodájának főtítkára: Az izraelita felekezeti igazgatásra vonatkozó újabb jogszabályok	20
Dr. Benoschofsky Imre, budai főrabbi: Vallásbölcsélet a középiskolában	29
Dr. Büchler Sándor, keszthelyi főrabbi, egyetemi magántanár: Goldmark Károlyról és atyjáról	33
Eppler Sándor, a Pesti Izraelita Hitközség főtítkára: A rabbik szerepe a hitközségi ügyintézésben	37
Dr. Groszmann Zsigmond, pesti rabbi: A pesti zsidóság vezetői	51
Dr. Guttman Henrik, a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet tanára: A magyarországi zsidók III. Károly korában	58
Dr. Hevesi Simon, pesti vezető főrabbi: A Nisszajón Jóh könyvében	105
Dr. Katona József rabbi, a Pesti Izraelita Hitközség kulturális előadója: Zsidó társadalomkutatás	110
Dr. Kálmán Ödön, kőbányai főrabbi: Az emberáldozattól — a bőjtoldó szijjumig	116

	Oldal
Dr. Löw Immanuel, szegedi főrabbi, felsőházi tag: 5700. Pészack VIII.	123
Dr. Mühler Ede, ny. nyilv. r. egyetemi tanár: Zur biblischen Chronologie	125
Dr. Munkácsi Ernő, a Pesti Izr. Hitk. főügyésze: A zsidók szerepe az európai jogtudományban	129
Dr. Révész György, gimnáziumi tanár: A zsidó jókai regényeiben	145
Dr. Takács Pál, budai rabbi: Elisa ben Abuja, az „idegen“	196
Dr. Teichman Jakab: A színek a Bibliában	211
Dr. Vidor Pál, budai rabbi: Szentírásunk — a vallásos nevelés forrása	241

III.

Dr. Guttman Mihály, A Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet igazgatója: Gattinara, Ha-talmud ve-ha-cheruth című munkája	3
Dr. Löwinger Sámuel, a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet tanára: Judit-Zsuzsanna (ujabb héber változatok)	23

Bevezető.

Megtisztelő feladatnak tartom, hogy én írjam a bevezető cikkét e könyvnek, melyet dr. Kiss Arnold budai vezető-főrabbinak, vezérőlbizottságunk régi tagjának és intézetünk kiváló tanárának barátai és tisztelői hetvenedik születésnapja alkalmából kiadnak.

Jogcímem erre csak az lehet, hogy elnöke vagyok a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézetnek és elnöke az Izraelita Magyar Irodalmi Társulatnak. Mint a Rabbiképző elnöke az intézet szószólója vagyok amiatt való büszkeségében, hogy Kiss Arnold a papi hivatáshoz szükséges tudományos és lelkesítő képzést itt nyerte el. Az ösztönzést a magasztos pályára a szülői házból hozta magával, hol az apa nagy tudása és mindkét szülő istenfélő élete mély lelki hatással voltak reá. Az apának egyéni jámborsággal párosult küzdő természete, ha a szent hit érdekeikért kellett sikraszállani, adta meg Kiss Arnoldnak az élő példát arra, hogyan lehet ugyanazon kézzel magasztos eszményekért viaskodni és annak ujaival a lantot pengetni, mely a szeretetből és lelki elmélyedésből merített kincseket hozza azoknak, kiknek vezetése neki, mint papnak és költőnek élethivatása lett.

Papi kiválóságának kifejező fémjelzése, hogy az ország egyik legelső hitközségének vezető-lelkésze. Szónoklatai nemcsak az eszmék és mély gondolatok gazdagságával tűnnek ki, hanem a magyar nyelvnek valósággal művészi kezelésével is sokszor a múltó benyomásokon túlmenően maradandó hatást keltenek a hívőben.

Mint az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat elnöke hálaunkat juttatom kifejezésre a Társulat felolvasó ülésein előadott vagy Évkönyveiben megjelent sok-sok szép költeményéért és elbeszéléseért és, amit legelsősorban kellett volna kiemelni, azért, hogy magyar nyelvünket imakönyveiben és az egyházi irodalomban általában zengzetesen vagy megrázóan, de egyforma szépen tudja megszólaltatni. Ezzel kiérdemelte a papköltő címet, mellyel hallgatói és olvasói már rég óta kitüntették.

Szívből kívánom, hogy áldásos munkásságát a maga, családja, hívei és az egész magyar zsidóság javára még sokáig jó egészséggel folytathassa.

Wertheimer Adolf

a Ferenc József Orsz. Rabbiképző Intézet
Vezérőlbizottságának és az Izraelita
Magyar Irodalmi Társulat elnöke.

Előszó

Mikor a budaiak vezető főabbijának, *dr. Kiss Arnold* személyének méltatásáról van szó, a feladat meglehetősen sokirányú igényt támaszt. Ha Őt, mint lelkészt, hivatásának teljesítése közben akarják méltatni; mindenekelőtt feltűnik, hogy Ő nem *rebe* hanem *rabbi*.

A különbség a kettő között az, hogy elsősorban külsőségekben jelentkezik ez a megkülönböztetés; vagyis nincs mellét verdeső bozontos szakáll, nincs csavaros hajtinca, nem jár strámcleiben, földigérő jellegzetes reverendája sincs s a cidáklí sem tündöklík a mellénye végén; vagyis a korszerű lelkészi öltözetet viseli megfelelő izléssel és nem akar kiáltó példát mutatni, amely Őt messziről az egyház emberének tünteti fel.

De nemcsak külsőségekben, hanem belső viszonylatban is nagy a különbség a két fogalom között; mert bár a Szentírást ép olyan buzgóan tanulmányozza, mint bármelyik caddik, azért mégsem hangoztatja minden szavával az Úristenhez való viszonyát, hanem inkább a Szentírás belső értékeit sajátítja el és az abban foglalt erkölcsös eszméket hirdeti nagy buzgalommal, hozzáértéssel és főleg szeretettel.

Mint hitszónok — bátran mondhatjuk — a magyar rabbi-kar elsői között foglal helyet, aki az általa hirdetett vallásos eszméket zengzetes magyar nyelven, valósággal ideális módon fejezi ki és egy-egy hitszónoklata nyelvérzékének nemes kifejezése útján valósággal elbűvölő hatással van az ájtatos hallgatóságra. A nyelvet ugyanis nem csupán arra használja fel, hogy gondolatainak szabad folyást engedjen, hanem egyúttal a legideálisabb módon műveli úgy, hogy — bátran mondhatjuk — a magyar nyelv apostolának szegődött.

Szentbeszédei nem olyan természetűek, mintha eget ostromló és a híveket büntetéssel fenyegető szankciók volnának, hanem behízelgő módon a bölcsesség által ékesített, rábeszélő képességű, kifejező szent fogalmuknak megfelelő gondolatok, melyek a hívek lelkében bensőséges áhitatot keltenek. Nem osztorozza a hívek bűneit, hanem a humor kedves alkalmazásával inkább az erkölcstelen élet elkerülésére tanít s egy szebb és jobb élet gyakorlására.

Különösen érdekesek szentbeszédei akkor, amikor a családi életet festi. Beható módon foglalkozik a családi élet fontosságával, hivatásával és létalapja megerősítésének eszközeivel. Aki egy esküvői szentbeszédét végighallgatta, az feltétlenül azzal a meggyőződéssel hagyja el az Isten házát, hogy bölcs és az emberiség lelkének megerősítését célzó tanításokat hallott, amelyek a fiatal párokra feltétlen nagy hatással vannak.

Híveinek ügyeivel mindig szeretettel foglalkozik, úgyhogy azok mindig bizalommal járulnak hozzá szívük gondjainak kitergetésére, amelyekre mindig enyhítő balzsamot talál istenes beszédével.

Tudománya igen sokoldalú, mert nem csupán a hivatásához tartozó szent könyveket bújja, hanem a világi tudományokat is előszeretettel műveli és ez teszi őt azzá a világi pappá, amely a magyar zsidó papokat mindig annyira jellemezte és tisztelet tárgyává teszi.

Jellegzetes humora sohasem hagyja el és bármilyen kényes témával is foglalkozik, mindenkor megtalálja azt az üdítő, tréfás hangot, mely a komor ügyet kivetkőzteti szomorú merevségéből és inkább elfogadhatóvá teszi. Előszeretettel foglalkozik az ifjúsággal és mindig ügyel arra, hogy a vallásos érdekek a különböző jellegű, főleg világi iskolákban, ne hanyagoltassanak el; épen az Ő konciliáns, művelt fellépésével a különböző hatóságokkal is kedvező módon érintkezik s így az általa kívánt célt a zsidó vallásos érület kifejlését a tanügy terén, sikerül a legbelső mértékben biztosítani.

Egy szóval, a budai hitközség mindig büszkén látta Őt úgy templomában, mint az élet különböző viszonylataiban. Aki a papi működése közben vele érintkezett, mindenkor abban a meggyőződésben volt, hogy a budai hitközség élén olyan papi egyén áll, aki tudatában van a vallásos élet kifejlésének és ápolása fontosságának.

Ilyen körülmények között a budai hitközség büszke lehet az ő papjára és Isten áldását kéri, hogy dacára annak, hogy most már az öregkor határához ért, minél hosszabb ideig álljon az Ő tisztelő és szerető hívei élén és boldogítsa őket tudományával, istenfélelmével, tanításával és emberszeretetével, amit mindenkor buzgón ápol.

Dr. Kriszhaber Adolf

a budai izraelita hitközség elnöke.

A zengő szó Mesteréhez.

Köszöntés Kiss Arnold 70. születésnapjára.

A zengő szónak áldott Mesterét ma
Szívvel köszöntse csendes, halk poéma,
Hétszer tíz évhez illő, meghatódott
Beszéddel fűzzön szó-füzérbe bókot
S a lány hűron, mely orkesztert kísér,
Meleg dal fusson, — fűves — parti ér.

Mert titkos emlék oldódik ma messze,
Fakult napokból. Kis fiú belesve,
Megbújva áll egy zárt ablak mögött,
Melyen belülről árad szók özönje:
Veszprémi pap hol szombatolni szállt,
Egy más fiút avat fel és megáld.

Ezer kertekből nyújt feléje csokrot,
Az égi szó arany-patakja csorgott,
Elöntött házat, udvart, — kis folyó, kert
Errébb hajolt, figyelt, szívében a szó vert.
Falhoz lapultan, — láz didergeti, —
A gyermek áll, rajt' ég ígéreti.

A szó, mely akkor, ott beléje csengett,
Széttűzött benne édes ajku csendet,
Hogy tenné rabbá, lenne rabja holtig,
Csábos csodája, titka míg kibomlik,
S mint mákonyos, kín-kéjes szédület
Mámor-lován a szó után üget.

Könyvekben ás és versek rím-sorában,
Hol szikra pattan, lélek-áldozás van,
„A pap hárfáján“ edzi méla kobzát,
„Gettódalok“ szívére lángjuk orzzák,
„Mirjam“ tanítja hő magyar fohászra
S szent hirdetések tűzviharja rázza.

A „Köd és napsugárban“ ködlik, ázik,
Az „Álom és valóság“ lelkén átcikázik,
Hogy ráriadjon bús-való mesékkal
Élet-kaput tolván előtte széjjel, —
Míg láb előtt a zordult küszöb
És görös út és lomha méhü köd.

Meleg ha kell örök jégverte télben,
Csitítani szó, hogy hordja, bírja, éljen,
Ha törve hullnak éretlen kalászkok,
Ha sebzett, árva, gyötrődő, alázott,
Ha tűzhelyén csak hamvahodt parázs,
Kiss Arnold szól s szavában tűzvarázs.

Versben, mesében, prédikációban,
Tüzes nyelvek beszédét messze szóltan,
Ríkat, daloltat, könnyeztet, vidámit,
És gúnyos élccel sirja el hibáid,
Zúg, háborog, riaszt, ébreszt, becéz,
Kemény ököl és lány tenyérü kéz.

Szavában keltők öblös trombitája,
Tilinkók hangját gyors ütemre váltja
Pergő dobok, cintányérok verése,
A hegedűk mosollyal ébredése
Dús orgonák felett repesve kél,
Szaván egész orkeszter zeng, zenél.

S egyhúru kobzon kelt e semmis ének
Hódolni éve gazdag hetvenének, —
Ablak mögül a gyermek szólt, a révedt,
Halk hálászó, mely rím-sorokba tévedt,
Mert szólni kell, — fogyók ezitt a holdak, —
S egy méla dal az orkeszterbe olvad.

Pap Izsák.

Dr. Kiss Arnold.

Hálás, de felelősségteljes munkát vállaltunk magunkra akkor, amikor Dr. Kiss Arnold élettörténetét, életének egyes fázisait meg akarjuk örökíteni. Hiszen még fel sem avattatott, lelkének kincsestárából már akkor bőségesen osztogatott hittestvérei és embertársai között. Minden egyes beszéde, minden cselekedet, minden költeménye, minden írása egy-egy eseménye a magyar zsidó társadalomnak s ha Kiss Arnold élettörténetét hűsége senki akarnók megörökíteni, ha azt a hatást, amelyet papi énjével, megkülönböztetett emberi egyéniségevel kortársaira gyakorolt, megkísérelnek valón érzékelteni, úgy meg kellene kérdeznünk prédikációinak hallgatóit, olvasóinak ezreit, kérdést kellene intéznünk a falusi kis zsidókhoz, akik a szombat délutánok békéjében az ő írásait könnyezték és mosolyogták végig; a sok-sok zsidó nőhöz, aki az ő imádságos szavain keresztül találta meg újra Istent, fel kellene elevenítenünk munkateljes életének minden napját, minden óráját. Nem tehetjük. Csak szürke adatokra kell szorítkoznunk, csak egy-egy nagyobb állomását említjük meg életének. De ezután a rövid életrajz és a mi szerény méltatásunk után álljon örök dicsőségű és örök büszkeségű minden hittestvérünk számára tudományos értékezeinek, regényeinek, novelláinak, versesköteteinek, cikkeinek, előadásainak, prédikációinak és egyéb írásainak talán össze sem gyűjthető sokasága.

Kiss Arnold Ungváron 1869. november 2-án született. Gimnáziumi tanulmányait Nagybecskerekben és az Országos Rabbiképző Intézetben végezte. Első tanítója édesapja, az áldott emlékü nagybecskereki főrabbi, Dr. Klein Mór volt. Egyetemi tanulmányait 1894-ben végezte, ekkor avatták bölcsészdoktorrá, 1895-ben pedig rabbivá. Még ebben az esztendőben a zsolnai hitközség választotta meg rabbijává, 1897-ben pedig veszprémi rabbi lett. 1901. óta a budai izr. hitközség élén áll. Több nagy hitközség, így a debreceni, szabadkai, temesvári s a nagybecskereki hitközség előjárósága felajánlotta néki a rabbiallást. 1937. óta a Rabbiképző Intézet tanára, a Rabbiképző Vezérő Bizottságának, a Pro Palesztina Szövetség elnöki tanácsának, az Imi, választmányának tagja, a Jehuda Halévi társaság társelnöke. Nemcsak a zsidó tudományban és szépirodalomban vívott ki magának az első között helyet, hanem a magyar irodalom világában is megbecsülést és elismerést szerzett. A Petőfi Társaságban Zemléni Árpád mutatta be verseit és műfordításait Morris Rosenfeld költészetének ismerte-

tésével együtt. Géczy István társszerzőségével írott színműve, a Szombatosok a kolozsvári Nemzeti Színházban nagy sikert aratott. Hasonlóképpen sokáig emlékeztet hatást ért el Debrecenben, a hősök emlékünnepeén tartott beszéde, amelyet később sok ezer példányban nyomattak ki és osztottak ki. A keresztény társadalom részéről mindig a legnagyobb megbecsülésben részesült; mind Zsolnán, mind Veszprémben, mind pedig Budán a nagy nemzeti ünnepeken a többi felekezetek papjaival együtt tett bensőséges hitvallomást hazaszeretetének lángolásáról. Az egyéb vallások papjaival benső egyetértésben élt. Veszprémben a megboldogult püspökkel, báró Hornik Károllyal való barátságos viszonya közismert volt. Veszprémből való távozásakor a város polgármestere búcsúztatta, mint a városi bizottság egyik tagját és a zsidó felekezet főpapját s igen melegságu átiratban emlékezett meg érdemeiről.

Hitközségei életében fáradhatatlan ügybuzgalmáról és alkotni akarásáról tett tanúságot: Bensőségesse tette a hitéletet, megszervezte a hitoktatást és megszilárdította az istentisztelek rendjét. Mind valláserkölcsei, mind kultúrális, mind pedig szociális tekintetben sokat tett és alkotott s alkotásait felekezetünk fejlődése és naggyá tétele érdekében gyümölcösöztette.

Kiss Arnold szónoki alkotásai művészi jellegűek, a szó muzsikájának művésze ő. Édes anyanyelvünk zenéje csendül fel sokszor prózájában és rimbe torkolló mondatainak részein, hol az alliteráció rímfajtájának szépséges muzsikáját érezteti velünk. Ez az, ami beszédeinek hallgatásánál legjobban megfogja a híveket, akik önfeláldozóan merülnek el a magyar szónak ebben az orkeszteri munkájában. Köreinkben egyszer a tilinkós szónok nevet kapta, éreztetni akarván ezzel azt, hogy a lágyág fuvalós simogatása egyetlen megnyilatkozásánál sem marad el, dallammá finomul minden, mit szószerén kiejt, ígérhirdetések elmond. De a lágyág is monotonná tud lenni, ha nem váltja fel időnként más-más színezetű skálasor. A Kiss Arnold puhá beszéde sohasem monoton. Csak a kiemelkedő részekben alkalmazza ezt a legegységibb, szinte utánozhatatlan halk rímes költői szólammuzsikát és ez teszi e téren utólrhetetlenné. Aki mindig így beszél, gerinctelen puhánnyá lesz, férfinép előtt különösen taszító jelenség. Aki sohasem alkalmazza, merev keménysége leckemondás diákos szintelésébe süllyed alá. Aki dübörög a feddés erejével, mar a gúny, élességével, simogat a lágy szó bájjával és könnyeket csíhol a szívből szívbe hatoló ígék őszinteségének eltagadhatatlanságával, akinek sokszínű, teljes a skálája, mintha szónoki zongorája a szokott mértéken túlmenne és billentyűk len-

nének a váron túl meg innen is, ez az igazi kissarnoldi. És innen van az, hogy prédikációinak quantitása sem a megszokott mesgyén marad. El kell égni a hangok sokféleségében. S kinek ennyivel kell e lelki megkönnyebbülésnek ilyen fokát elérnie, nem érheti be arasznyi idővel.

Azt írtuk fennebb, hogy kissarnoldi. Egy szóban, kis betűvel. Molnár Ferenc mondja egy helyütt, hogy ez a nagyság fokmérője. Mikor fogalomra lesz a név. A családi meg utónév egybeolvadnak. Mkor kisbetűsséggig emelkedik, hogy jelző készül belőle, — ez a nagyság ismérve. Ünnepeztünk eljutott eddig a fokig. Mindenki kissarnoldnak mondja, egy szóban, fogalomként és jellegzetes formáját kissarnoldinak nevezhetjük méltán.

Költészete is külön méltatást igényel a biográfiai és bibliográfiai adatokon felül. Nyilvánvaló, hogy nyelvi jellegében azt csakúgy a lágy nyelv jellemzi, mint (orator)rhétori terrénomat. De reámutat még egy olyan körülményre is, amely eddig sokak figyelmét elkerülte, nevezetesen arra, hogy a felekezeti, reprezentábilis nyilvánosságban ő a lelkészi kar megszólaltatója, képviselője. Nálunk elképzelnek, megrendeznek kultürestét pap nélkül, de Kiss Arnold vers nélkül, vagy fordítás nélkül soha. Vallásos vers, hazafias vers eredetiben, — ennek ő az írója, eredetinek magyarul megszólaltatója papok között ugyancsak ő. Ne tagadjuk, kellett a mi heterogén együttesünkben olyan-nak is lennie, aki a rím világában is helyet vív ki nekünk s ilyennek mindig is kell lennie.

A szónok és költő mellett az imádkoztató pap is Kiss Arnold. Mirjam fogalom, miként szerzőjének neve. Völegény, házassági évfordulás férj, meg más alkalmi jogcím egyszer Mirjamot vesz a szebb nemnek. Nem a példányszám mutatja egyedül a sikert, bár ez is hasonlíthatatlanul nagy, hanem az, hogy forgatják, hogy nem elég egy-egy életre, elnyúvik, mert használják, telesírják. A cselekedtető a cselekvőnél különb és a cselekedet is több értéket képvisel a személynél. A Mirjam valódi opus, alkotás, mert hatásaiban és eredményeiben egyre nagyobb leand. Hazánkban nem kell reformistentisztelet, a magyar imádságos szó a nőnél a magánjátosságság belső lírai eszközévé lett.

Következzék hát a rhétor, a poéta, az imádságos Kiss Arnold élete és működése után külön megjelent dolgozatainak és műveinek sora, a szerkesztette és támogatta gyűjtemények és folyóiratok egymásutánja annak a sornak bevezetőjekép, melyben legjobbjaink kívánják reá a biblia korfordulóján az ég áldását.

Újpest.

Dr. Friedman Dénes.

Kiss Arnoldról.

Feltételezem, hogy érdemes férfiak számot adtak ezen emlékkönyv keretében azon igen jelentékeny, közhasznú és áldásos közszerepű tevékenységről, amelyet Kiss Arnold hosszú évtizedekre nyúló működésében megnyilvánított Isten különös kegyelméből, mint különleges tehetségekkel megáldott rabbi, szónok és író. Én csak arra érzek kötelességet, hogy kiváló egyéniségének nagyszerűségét olvasóink előtt úgy domborítsam ki, amint azt évtizedes érintkezésemben meglátni a Mindenható irántam való jószágában nekem megadta. Ehhez járul még az is, hogy a Gondviselés összehozott bennünket és hitveseinket a kórházban, ahol terefere közben, intim beszélgetésben több apró részletet közölt pap pályájáról, egyéni életéről, amelyek mind a legnemesebb színben tüntetik fel a budaiak világhírű rabbiját. Fellebbtették előttem irodalmi terveit, elgondolásait, fennekölt lelkének emelkedettségét, feltüntette lelkileg-testileg gyönyörű hitvestársának nagy értékét.

Kiss Arnoldot megáldotta a jó Isten, hogy nagyszerű szülőknek gyermeke. Nem tud betelni sem szóban, sem írásban annak ecsetelésével, amelyet otthon, a vidéki rabbiházban látott és tapasztalt. A szülői ház bájjvarázsa átszellemülté teszi arcát, ha róla megemlékezik. Az édesanya jó-sága, finomsága, önfeláldozása, női erényeinek nagyszerű-sége ihletet adott nem egy írásának. A jó apa jámborsága, tudomány szeretete, hivatásszeretete, lelkiismeretessége, céltudatossága mindig szem előtt lebeg követendő példaként. A testvéri hűség és ragaszkodás neki oldhatatlan kötelesség. Így Kiss Arnold már a szülői házból kifolyólag szent pap. Ezt az ősi szójárás szerint mondhatom, mert így szól a régi kitétel az írásművészekre: »Megszentelik Isten nevét kalamarisukkal.«

Vannak emberek, akik mindent kifogásolnak. Bizonyára akad olyan is, aki készen áll a váddal, hogy azért írdtak meg ezen sorok, hogy egyik rabbi dicsérje a másikat. Tagadhatatlan, hogy él bennem a hajlandóság, hogy elmondjam: »Dem Verdienste seine Krone.« Mert a magyar zsidóságnak büszkesége, ékessége Kiss Arnold. Neve külön-

bőző motívumok folytán fogalommá vált. Tisztán csendül hangzása, mint a tiszta arany.

Az a hódolat, mely annyi írásából kisugárzik édes atyja emlékezte iránt, mély áhítattal tölt meg bennünket. Olyan az ajkán, mint az édesen csurgó méz. Még a kórházban, betegen erről tárgyal. Dr. Klein Mór a nagybecskerekiek igen tudós rabbija volt. Abban az időben merész elgondolás volt magyar nyelven megismertetni, lefordítani Maimonides nagy munkáját, a »Tévelygők útmutatóját«. Erre vállalkozott és keresztül is vitte Kiss Arnold édesatyja. A több mint félévszázad előtti magyar nyelvkészség szinte leküzdhetetlen akadályokat gördített eléje. És mégis megbirkózott vele. Könnyű most elbírálni a fordításban mutatkozó érdességeket, nehézségeket, egyes helyekre, mint érthetetlenre, ráutalni. Azonban akárhányszor csak a felületes olvasó tört pálcát mondatszerkezeten, laza előadáson. És mindazonáltal a fiúi szeretet ezen segíteni kíván. Úgy nyilatkozott előttem, hogy szívbeli ügye a »Tévelygők útmutatóját« a mai magyarság nyelvén újból kiadni, hogy gördülékenyebb, érthetőbb, tetszetősebb legyen. Ime a gyermeki hódolat, szeretet, kegyelet miként vezeti nagy kartársunkat nagy probléma megteremtéséhez. Mert szüksége volna a fiatal rabbikarnak szóról-szóra való More-nebuchim fordításra. Azonban Kiss Arnold tudatában van — előttem kifejtette — ezen mű feldolgozásának és kiadásának belső és külső nehézségeivel. Előttem lebegő kérdés: Nincs a magyar zsidóságban elég erő a »külső« nehézség eltávolítására?

Kórházi tartózkodásunk tereferéje nem volt szichászchulin. Elbeszéltük egymásnak kölcsönösen irodalmi terveinket. Adjon a jó Isten erőt, egészséget mindkettőnknek, hogy azokat megvalósíthassuk. Azonban egyet akarok még kihangsúlyozni. Kiss Arnold félévszázados érdekes és értékes emlékek birtokában van. Aranyos tolla mindezeket vonzóan tudná mindnyájunk örömeire papírra rögzíteni. Legyen a Mindenható áldása vele, koronázza életét boldogsággal, hogy munkakedvvel végezze feladatát a magyar Izrael büszkeségére sok-sok éveken át.

Dr. Goldberger Izidor.

Dr. Kiss Arnold irodalmi munkássága.*

I. Önállóan megjelent munkák:

A zsidó eszmék hősei.	Idealizmus és lemondás. Újévi beszéd 5670-ben.
Öt serleg.	Sámuel Hannagid Ibn Nagdela.
Echod. Elbeszélő költemény.	Népszerű zsidó könyvtár.
Mózes anyja. Elbeszélő költemény.	Echod. Imádságok zsidó gyermekek és a serdültebb ifjúság számára.
A Pap hárfája. Költemények.	Ima a 90 éves »Mikéle« jubileumi ünnepélyén 1932. márc. 20-án.
Záróima a Magyar Izraeliták Országos Irodája által 1929. év március hó 12-én és 13-án tartott országos konferencián.	Elborult csillagok alatt. Újabb költemények.
Hazkara. Emlékezések könyve.	Prológ a Veszprémi Leányegyesület megnyitó ünnepélyére.
Noémi. Imádságok zsidó leányok számára.	Ifjak és öregek. Novellák.
Az Isten lát. Egyházi beszéd és fegyvereink győzelméért való könyörgések.	Mózes a földön. Verses legenda.
Egy igaz pap.	Álom és valóság.
Mózes emléke. Hitszónoklat.	Fehér szekfű.
Gettó dalok (Morris Rosenfeld).	A hitehagyott. Életkép.
Jób. Drámai költemény.	Zsargon irodalom és költészet.
Az Isten egy. Elbeszélő költemény.	Zsidóság és zsidó kérdés.
Köd és napsugár. Költemények.	Ferenc Ferdinánd és neje emlékezete.
A háború legendái. Novellák.	Március idusán.
A fekete Horovitz és más elbeszélések.	Sófárhangok.
Gyászbeszéd Erzsébet királyné emlékére.	Mirjám. Magyar és német nyelven.
Az Énekek Éneke. A biblia kölmenye.	Gileod elmékedései.
A magyar szabadság. Hitszónoklat.	Örök láng.
Sámuel Hallévi Hannagid Ibn Nagdela. Bölcsészdoktori értekezés.	Kohelet.
Salamon Ibn Gabirol. Népszerű zsidó könyvtár.	A messianizmus.
	Emlékezések.
	Gerő Ödön emléke.
	A Maros utcai kórház megnyitásán tartott ünnepi beszéd.
	A magyar szabadság 50 éves évfordulóján Veszprémben tartott beszéd.

Előkészületben édesapja dr. Klein Mór: Tévelygők útmutatójának átdolgozása és újból való kiadása.

* Összeállításunkban főforrásul Kiss Arnold jegyzetei szolgáltak, melyek azonban — fájdalom — igen hiányosak. Ezért maradt el az általános bibliográfiai szokástól eltérően a címek mellől a megjelenési hely és idő, miután saját könyvtárában sem állottak példányok mindenből rendelkezésre.

II. Emlékbeszédek, méltatások.

- Dr. Seltmann Lajos emléke.
 Dr. Blau Lajos emlékezete.
 Dr. Kecskeméti Lipót életrajza.
 Emlékbeszéd dr. Mezei Ferenc felett.
 Gyászbeszéd dr. Edelstein Bertalan felett.
 Dr. Bacher Vilmos halálára.
 Vezércikk.
 Kiss Józsefről. Adat egy nagy poéta életéből.
 Szabolcsi Miksa fölött elmondott búcsúztató.
 Egy igaz pásztor. Dr. Klein Mór jubileuma alkalmából.
 Bánóczi József életrajza. IMIT.
 Makai Emil élete és méltatása.
 Dr. Klein Mór halálának évfordulóján tartott emlékbeszéd Nagybecskerekén.
 Dr. Bacher Vilmos. Óda.
 Dr. Blau Lajos. Óda.
 Bloch Mózes. Óda.
 Kaufmann Dávid életrajza.
 Steinhart Jakab életrajza.
 Dr. Perl Ármán életrajza.
 Dr. Klein Mór életrajza.
 Lőw Lipótról. Verses életrajz.
 Dr. Rosenberg Sándor életrajza.
 Barangolások az őszben. (Életrajzok.)
 Fischer Enoch életrajza.
 Dr. Lőw Immánuelről a Zsidó Szemlében megjelent emlékezés.
- Baracs Károly. Emlékbeszéd.
 Gyászbeszéd Heltai Ferenc, Budapest székesfőváros főpolgármestere felett.
 Baltazár Dezső. Óda.
 Emlékbeszéd dr. Edelstein Bertalan felett az aulaki templomban.
 Emlékbeszéd Bloch Mózes felett.
 Az óbudai hitközségi elnök temetésén.
 Gyászbeszéd és emlékbeszéd dr. Schreiber Ignác óbudai főrabbi felett Óbudán.
 Emlékbeszéd Kossuth Lajos felett.
 Emlékbeszéd Ferencz József felett.
 Emlékbeszéd Ferenc Ferdinánd felett.
 Emlékbeszéd Kölcsény felett.
 Emlékbeszéd Kazinczy felett.
 Emlékbeszéd Petőfi felett.
 Emlékbeszéd Vörösmarty felett.
 Rákóczi emlékbeszéd Szabadkán.
 Főispáni beiktatáskor.
 Az Országos Rákóczi ünnepen a Vérmezőn tartott ünnepi beszéd.
 A millenáris ünnepségen, Zsolna város ünnepélyén tartott beszéd.
 Erzsébet királyné gyászünnepén tíz gyászbeszéd más-más hitközségben.

III. Költői munkák, versek.

- Március idusán.
 Ódák.
 Merengő.
 Neila.
 Enyém az Isten.
 Ima az üldözöttekért.
 Utravló a Szentföldre utazóknak.
- Az egynapos lepke. A midrás költészetéből.
 Emlékezem.
 Örök zsidó.
 Oltatlan lángok.
 A közös hajó.
 Makkabeus Juda.

- Őszi hangulat.
 A Magyar Izrael éneke, amikor az ezer év betellett.
 Nem adom.
 Szemelvények Morris Rosenfeld-től: I. Chanuka mécses.
 II. A zsidó május.
 Vallomás.
 Oh Cziön... (Jehuda Halévi).
 Manistanó.
 A Kehely.
 A csillagok hol vannak?
 A római verseny.
 A próféta anyja. Midras legenda.
 Frankl Z. A után szabadon.
 Én, te. Keleti motívum után.
 Mint a hollók.
 Imádság.
 Zsidó apa a fiához.
 A Sinaj.
 Mint régen.
 Emlékezem.
 A Tóra meggyalázása.
 Ezenkívül számtalan költemény a fővárosi és vidéki zsidó és nemzsidó szépirodalmi lapokban.
- Mózes tanítónk sírja.
 A pásztor.
 A Sátán bibliát olvas.
 Szefira.
 Elkéssett rózsák.
 Széder este.
 Az ősz pap.
 És száll a tűz.
 Vers Ady emlékééről. (Ady emlékkönyv.)
 Műfordítások héber, angol, francia és német költőkből. (L. Kosztolányi antológia!).
 Óda az 50 éve fennálló Rabbiképzőről.
 Az Énekek Énekének fordítása.
 Jób könyvének fordítása.
 Kohelet könyvének fordítása.
 A Zsoltárok legnagyobb részének fordítása.
 Az IMIT jubiláris ünnepélyére írt óda: A Magyar Izrael éneke.

IV. Essay-k, tudományos írások, ujságcikkek, értekezések.

- Multak visszhangja. A nagybecskereki »Maskil-el-dol« egyesület jubileumára.
 Zsidóság és zsidókérdés. A nagy per. Soli Deo Glória kiadványában.
 Szemelvények dr. Kiss Arnold előadásorozatából.
 Maimuni Mózes felfogása az isteni gondviselésről és a szabad akaratról. Bölcsészeti értekezés Hevesi Simon emlékkönyvében.
 Szabadság ünnepén.
 Szeptember tizedike. Emlékirat Erzsébet királyné halálának évfordulóján.
 Chanuka.
- A sófár zug.
 Miért szenvedjünk?
 Egy pap, akit nem lehet ünnepelni s nem szabad ma ünnepelni. Dr. Fischer Gyula 70 éves születésnapjára.
 A zsidó kürtösök.
 Egy zsidóság, egy hitvallomás.
 Messiás és Démon.
 Zsidóság és zsidókérdés.
 Sátán kürtje — Izrael kürtje.
 Útkeresés.
 A főpap. In memoriam Baltazár Dezső.
 A pusztától a Mória hegyormáig.
 A héber költészet szelleme. (A szentírás és midrás költészete.)
 Tekió.

A szabadság ünnepén.

Modern Amnónok.

A sátrak ünnepén.

Új vándorutakon.

Haladó — halódó, zsidóság.

Unszane Taukef.

Higia Zómán.

Újévi melódiák.

Az Isten katonái.

Négy év.

»Wu ist der Choz'n«?

Sinaj.

Utkeresés.

Széder serlegek.

A »Kis ember«.

Angyalok és Sátánok.

Aldozni.

Jókai Mór.

A Pesach.

Ebresztő.

Újévi gondolatok.

A zsidó szabadság.

A sófár. Ünnepi gondolatok.

A bolygó zsidó.

Purim.

Divatos görögtüzek.

A pásztorleány.

Templomot.

Chanuka.

Szent szabadság.

A világosság vértanúsága.

Öregek és ifjak.

Sövuosz.

A háború imái.

Megújhdás.

Sabuot.

Tanulmány Heinérről a Veszprémi

Közlönyben.

A héber költészetről. Imít.

Héber Makamak fordítása.

Abrahám ibn Ezra életrajza.

V. Nevezetesebb, nyomtatásban megjelent beszédek.

Zsolnai székfoglaló beszéd.

Veszprémi székfoglaló beszéd.

Budai székfoglaló beszéd.

Sófárhangok. Újévi beszéd.

A mandulafa. Rabbiaavató beszéd.

Könyörgés gyásznapiakra. Ima.

Újévi fohász.

Mint a harsona emeld fel hango-

dat. Újévi beszéd.

5678. Ima újévre.

Új esztendő. Ima.

Az 1915-ben tartott kongresszu-

son elhangzott beszéd.

Részlet dr. Kiss Arnold v. fő-

rabbi újévi beszédéből.

Dr. Kiss Arnold főrabbi üdvözlő

beszéde. Tartotta elnöki szék-

foglalója alkalmával.

Szózat a gyülekezethez. Új esz-

tendő napján.

Sokan és kevesen. Chanukai be-

széd.

Emlékezés 25 évre. Dr. Kiss Ar-

nold v. főrabbi jubileumán.

Részlet egy jaum-kipur-i beszéd-

ből.

Engesztelő napi beszéd.

Részlet egy újévi beszédéből.

Részlet dr. Kiss Arnold főrabbi

jaum kipur napján tartott hit-

szónoklatából.

Gyászbeszéd.

Mézes emléke.

Esketési beszéd.

Márciusi tizenötödike.

A Tóra diadala, a Tóra veresége.

A zsidó népvész.

Gyászbeszéd.

Sabbosz Chanukó.

Raus hasónói beszéd.

Gyászbeszéd egy 100 éves ag-

gastyán felett.

Esketési beszéd.

Bar-micvo beszéd.

Sabbosz Chanukó.

Sövuoth: Ruth.

Peszach.

Raus hasónó.

Esketési beszéd.

Sabbosz Nachamu.

Sabbosz porósasz hachaudes.

Acharaun sel peszach. A három

korszak.

Sabbosz póró.

Esketési beszéd.

Gyászbeszéd éltess asszony felett.

Gyászbeszéd szívbaiban elhunyt

64 éves férfiú fölött.

Peszach első napján. Ifjúsághoz.

Gyászbeszéd dr. Kayserling

Mayer ravatalánál.

Porósasz hachaudes Peszach he-

tében.

Porósasz vájákhél.

Isten lát.

Isten és ember.

Porósasz Kaurach.

Hágár.

Porósasz Kódausim.

Iz Írás. Az I. M. I. T. megnyitá-

sán Budán.

Elmélkedés.

Bar-micvó beszéd.

Porósasz Böchukauszaj.

Isten és ember.

Porósasz voeró.

Chanukai beszéd.

Esketési beszéd.

Tóraavató.

A boldogságról.

Cselekvés és értelem. Fogadalmi

ünnepi beszéd.

Porósasz chájé-szóró.

A kék madár. Gyémántlakodalmi

beszéd.

Adar 7-én.

A szentély tanítása.

Raus hasónóra.

Előadások, prédikációk Budapestén, Nyitrán, Pozsonyban, Galgócán, Pápán, Érsekújváron, Kassán, Eperjesen, Rozsnyón,

Gyászima kiváló ügyvéd ravata-

lánál.

Jaum-kipur.

Házavató.

Kol nidré.

Raus hasónó.

Harc a bűnnel.

Elnyelő hatalmak.

Világforrongás.

Budai Peszach.

Dr. Hoffer Ármin 25 éves jubi-

leumán tartott beszéd.

Dr. Klein Mór nagybecskereki

főrabbi jubileumán tartott be-

széd.

A budai Izr. Nőegylet jóléti in-

tézményeinek megnyitó ünne-

pélyén tartott avató beszéd.

A martonvásári izr. templom fel-

avató beszéde.

A nyitrai izr. templom felavató

beszéde.

A lágymányosi templom avató

és zászlóletétel-beszéde.

A zilahi izr. templom felavató

beszéde.

A trencsényi izr. templom felavató

beszéde.

Az újraalakított budai főtemplom

avató beszéde.

Beiktató beszéd Cegléden.

Beiktató beszéd Kecskeméten.

Beiktató beszéd Nagybecskereken.

Beiktató beszéd Óbudán.

Dr. Vidor Pál beiktaató beszéde.

Dr. Beneschovszky Imre beiktató

beszéde.

Dr. Hoffer Ármin beiktató be-

széde.

Rabbiszemináriumi avató beszé-

dek.

Munkácson, Beregszászon, Nagyszombaton stb., stb. s az ország majdnem minden városában.

VII. Szépirodalmi prózai munkák.

A király előtt. Novella.	Furcsa kis zsidó. Novella.
A csonka seliach cibur. Novella.	A rejtélyes álarcos. Novella.
Muzsika az éjszakában. Novella.	A kacagó rabbinus.
A halál ura.	Elul kóbor csalogánya.
A Démon és az angyal.	Mama, mama.
Jön a Messiás.	Herman és Rebeka.
A sátor szökevényei.	A messiás-regékből.
Egy eldobott kő története.	Fáklyák az éjszakában.
Különös, különös széder éjszaka.	A zsidó humor világából.

VII. Folyóiratok, évkönyvek stb., melyeknek szerkesztője és munkatársa volt.

Maszkil-el-dol emlékkönyv.	Zsidó Szemle.
Dr. Blau Lajos emlékkönyv.	Zsidó Élet.
Dr. Hevesi Simon emlékkönyv.	A Magyar Zsidóság Almanachja.
Magyar Zsinagoga.	Az Egyenlőség képes folyóirata.
Jabneh.	Frankfurter Familien Blatt.
Szombat.	Neuzeit.
Új út — Világvándor.	I. M. I. T.
Hochmuth Ábrahám emlékkönyv.	Hitélet.
Remény.	Omike ankétorozat.
A jövő.	Omike kultúralmanach.
Magyar Zsidó Nő.	Világ.
Ore emlékkönyv.	Ország-Világ Almanach.
Dr. Bacher Vilmos emlékkönyv.	Erzsébet királyné emlékkönyv.
Múlt és Jövő.	Protestáns Szemle.
Képes Családi Lapok.	Neues Pester Journal.
Egyenlőség.	Pesti Napló.
Magyar Zsidók Lapja.	Magyar Hirlap.
Egyetértés.	Budapesti Hirlap.
Múlt és Jövő (magyar zsidó Almanach).	Uj Idők.
Magyar Zsidó Szemle.	Hét.
Izr. Tanügyi Értesítő.	Pesti Polgár.
Budai Izr. Értesítő.	Háborús Almanach.
Magyar Izrael.	Torontál.
Izraelita Családi Naptár.	Bácskai Hirlap.
Kultúr Almanach.	Veszprémi Lapok.
Zsidó Évkönyv.	Zilahai Lapok.

Az összes magyarországi és utódállami zsidó szépirodalmi

lapban s a felsoroltakon kívül még sok fővárosi és vidéki újságban és folyóiratban jelentek meg írásai.

VIII. Vitairatok.

Dr. Kiss Arnold válaszol. Vezércikk a Szombathatban.
A Magyar Zsidóság Almanachjában megjelent vitairata.

IX. Történelmi munkásság.

A Graetz magyar nyelvű »A zsidóság egyetemes története« c. munkájának munkatársa.

Budapest.

Dr. Rosenthal László.

Kiss Arnold a szószéken.

Kiss Arnold beszédeihez szeretnék — mint tanítvány — egy-két reflexiót fűzni. Nem kerek egész és nem kidolgozott kép róla, amit itt elmondok. Az ő kimagasló, nagy szónoi képességét nem lehet teljes egészében ismertetnem a rendelkezésemre álló szűk helyen. Másrészt nem is lehetek erre hivatott. Hadd tegyék ezt mások: az idősebbek. Hadd tanulmányozzák szellemének nagyságát és nagy tehetségét a szakavatottabbak és rátermettebbek.

*

Carlayle írja: »Amikor a lángész szól hozzánk, úgy érezzük magunkat szavainak hatása alatt, mintha tisztább és nemesebb kifejezést kapnának vágyaink, álmunk és reményeink, mert ő is azt mondja, amit mi is szeretnénk kimondani és megszólaltatni, csak hogy nincs bennünk elég művészet, bátorság és lehetőség, hogy mi is formába öntsük azokat.« Ezt érezzük mi is, valahányszor Kiss Arnoldot látjuk a szószéken és halljuk őt prédikálni. Gondolataiban ott gyökeredzik mindig az, ami bennünk, szívünk legmélyén sósajt, amit mi is szeretnénk kimondani és szavakba öltöztetni, mindaz, ami bennünk is égetően lüktet: epedő istenkeresésünk, sósajos panaszaink, szenvedtető álmunk, az örök vándorutak zokogó miértjei, Egyiptom rabszolgabílinei, Babilon száműzetése, Perzsia hámánjai, Róma cirkusporondjai, Hispánia szent máglyalángjai, a gettók meg-

alázó foltjai, zsidó sorsunk sok-sok régi és még több legújabb ellenséges gyűlöletei és az örök zsidó vigasz, a folytonos örök-biztatás, Istennek bennünket soha el nem hagyó, mindig megváltó, velünk újra meg újra megújuló irtalma, amely végül mindig felemeli Izraelt és soha el nem hagyja.

Aeolhárfához hasonló lélek Kiss Arnold. A legkisebb széljárásra, a legkisebb rezgetés érintésére lángajkán egymásután peregnék elő a legszebb bibliai jelenetek új, megvilágító vetítésben, új ihletett hirdetésben. A Midrás legelterjedtebb és leghomályosabb agádait nálánál senki se tudja leleményesebben alkalmazni. Az agádikus irodalom bölcsletésű Bár-Kaparájának, Bár-Bár-Chánájának tüzes meséi, apokaliptikus látomásai, színes elképzelései új megvilágításban, új prófétatűzben megjelenítve szólnak felénk azokban a szebbnél szebb imádságokban, amelyek sokezer magyar-zsidó »Mirjámnak« lettek áhítatos fohásza, azokban a bánatos szép mázkirbeszédekben, amelyek árvaságunkban is fel tudnak emelni bennünket a gyásznak zsámolyáról, azokban a hitvédő beszédekben, ahol az igazság fegyverével védi meg zsidóságának tisztaságát a kidisputálni akaró térítésekkel szemben, azokban a tüzes búzdító és korholó beszédekben és izzó hazafiasságban hevülő hitszónoklataiban és sokféle előadásaiban, amelyek Kiss Arnoldot a legelsőik közé emelik nemcsak felekezeti, hanem felekezeti viszonylatban is.

Tüzes, lelkes, zengzetesen költőies és szenvedélyes szónok Kiss Arnold. Az ékesszólás ama osztályához tartozik, ahol a higgadt okoskodás, a sokoldalú tudás, az éles megfigyelés és a gyors ítélőképesség ölelkezik a belső szenvedélyek tüzes rítusú hevével, vagy mondjuk Goethe szavaival: »Minden szolás eleje és vége a körülvevő világ visszavetítése a belső világ által, amely mindent megragad, megköt, újjáteremt s önálló alakban ismét beállít.«

Beszédeit jellemzi még a határozottság, gerincesség és őszinteség. Nem ismeri a féltelmet, amikor a kimondottal a kimondhatatlant kell megvédenie. Nem ismeri a megalkuvást, a hízog hallgatást. Minden szavából, hangsúlyozásából ki lehet érezni, hogy ő maga is átérzi, szívéből dobban, véreből lüktet, amit mond, amit hírdet, amiről elmélkedik. Innen van az a magnetikusan hatásos, nagy vonzó ereje, amellyel így vonzaní és hatni csak ő tud, mert »szív-ből jött szavak szíveket érnek el«.

Orgánuma kellemesen erős. Fellépése biztos. Példája a természetességnek. Gesztusai finomak és izlésesek. Hang-

súlya nyomatékös és hatásos. Stílusa magyaros és szabatos. Világos és költőies. Beszédeinek felépítése is igen jellegzetes. Jellemzi az áttekinthetőség. Már bevezetésében előre lehet látni beszédének végét. Mind a gondolat-, mind mondatfűzése szorosan összefüggő. Gondolatai nem csoszognak ide-oda, össze-vissza, mint egyeseknél, hanem az egyik gondolat a másíknak, az egyik mondat a másíknak szorosan összefüggő folytatása.

Nyelvezete egyéni veretű, kissarnoldi, utánozhatatlanul egyedülálló. A szebbnél-szebb kifejezések, költői képek, az érdekes hasonlatok végtelen sorozata kicsíszolt és válogatott finomsággal úgy áradnak ajkáról minden zökkenés és ismételtetés nélkül, mint amikor sűrű lepkerajok szállnak nyár-időben a sok színekben pompázó virágszálakra. Nyelvében benne ring bölcsődala, az Ávas pásztortilinkója, a Bánát búzavirágainak kéklő tüze, a magyar poéták legnagyobbjaínak, Arany, Petőfi, Tompa poézise, kincses szólamai s nem utolsó sorban Gabirol és Júda Halévi hevülése és tüze...

*

Boldog vagyok, hogy e lapokon, amelyek hetvenéves születésnapjára íródtak ünnepi hódolatul, én is megjelenhetek s én is megkoszorúzhatom dicső homlokát a tanítványi tisztelet szeretetteljes ragaszkodásából megnyilvánuló hódolatnak aranykoszorújával. Isten áldása kísérje továbbra is életét és engedje megérnünk a próféta szavának beteljesülését:

Jes. 30, 20—21. וְהָיָה עֵינֶיךָ רְאוּת אֶת מֹרֶדְךָ

וְאַתָּה תִּשְׁמַעְנָה דִּבְּ מִתְרֶדְךָ לִפְנֵי ה'.

Hadd lássák szemünk még sokáig Mesterünket viruló egészségben, zavartalan boldogságban, nyugalmas öregségben, öregségében is mindig fiatal lelkesedéssel, hogy tanítson, hogy hirdessen: ez az út, amelyen járnunk kell!

Orosháza.

Dr. Weisz Miksa.

Az izraelita felekezeti igazgatásra vonatkozó újabb jogszabályok

A világháború és az alkotmányosságnak a forradalmakat követő helyreállítása után felekezetünkben újra feléledtek a korszerű egyházi szervezet megalkotására irányuló törekvések. Míg azonban a magyar zsidóságnak az 1868. évi kongresszus eszmekörében élő és a kongresszus klasszikus hagyományait őrző, háború előtti vezetői előtt az egységes magyar zsidóságot képviselő egyetemes gyűlés egybehívása és az egységes magyar zsidó egyházalkotmány megvalósítása lebegett, addig a kongresszusi zsidóság háború utáni irányítói realisabb célt tűztek maguk elé: az elavult és a kor szükségleteinek meg nem felelő kongresszusi szabályzatnak a változott viszonyokhoz alkalmazkodó megreformálását. Ezek a törekvések az u. n. Országos Bizottság 1929. évben tartott üléséhez és az Országos Iróda néhai nagynevű ügyvezető elnöke, Dr. Gábor Gyula által kidolgozott »Ideiglenes Kiegészítő Szabályzat«-hoz vezettek. Ez a szabályzat azonban nem került az Országos Bizottság által annak idején elküldött szervezeti albizottság elé. Két évet meghaladó előkészítő munka után a Kormányzó Ur Ófőmellósága előzetes engedélyével a vallás- és közoktatásügyi Minisztérium 5504/1934. sz. rendelete alapján 1935. év március hó 5-én egybegyűlt az Izraelita Országos Gyűlés, amely megalkotta a »Kiegészítő Szabályzat a magyar és erdélyi izraeliták 1868. évi december hó 10-iki Egyetemes Gyűlésén hozott és 1869. évi június hó 14-én királyilag jóváhagyott és megerősített szabályzatokhoz és határozatokhoz« c. kódexet. Ez a nagyszabású alkotás, amelyet a dr. Gábor-féle tervezet általános jellegű rendelkezéseinek felhasználásával dr. Munkácsi Ernő, a Pesti Izr. Hitközség kiváló főügyésze készített, a kongresszusi szabályzat időálló alapelveinek épségben tartásával figyelemmel volt a viszonyoknak az 1869. óta eltelt, közel hét évtizedes idő alatt bekövetkezett lényeges megváltozására és azokra a követelményekre, amelyek a hitközségi igazgatás, a rabbi- és tisztviselői kar jogállása, a tanügy, a hitoktatás, az egyházi bírásoké, az adózás, az országos intézmények megszervezése stb. érdekében megvalósításra vártak.

Sajnos, a Kiegészítő Szabályzat ezideig nélkülözi a jóváhagyást és így a felekezeti igazgatás még mindig a kongresszusi szabályzatban foglalt, — az idők folyamán kibor-

esátott miniszteri rendeletekkel és a kialakult joggyakorlattal módosított — jogszabályok szerint történik.

Jelen tanulmány célja, összefoglaló áttekintést nyújtani a világháború utáni izraelita felekezeti jogszabályalkotásról.

I. A felekezetnek az államhoz való viszonya.

Az izraelita hitfelekezetnek az államhoz való viszonyát külön törvény nem szabályozza. Sem az emancipációs (1867:XVII), sem a recepciós (1895:XLII.) törvények nem tartalmazznak rendelkezéseket az izraelita hitfelekezetnek az államhatalomhoz való viszonyát illetően. Mindamellett vannak a magyar Corpus jurisban nagyjelentőségű törvények, amelyek az izraelita hitfelekezetnek az államhoz való viszonya tekintetében is fontos rendelkezéseket tartalmazznak. Ehelyütt elsősorban az országgyűlés felsőházáról szóló 1926. évi XXII. törvénycikket kell megemlítenünk, amely az izraelita hitfelekezetnek is képviselői jogot biztosít a törvényhozás felsőházában és ezzel ezen a téren gyakorlatilag is megvalósítja a recepciót az állami élet legfontosabb vonatkozásában, a törvényhozás terén.

Jóllehet az 1867. évi XII. t.-c. — miként fentebb említettük — nem szabályozta a felekezetnek az államhoz való viszonyát, mégis a főrendiház reformjáról szóló, 1884. évben beterjesztett törvényjavaslat azt a rendelkezést tartalmazta, hogy a felsőháznak hivatalánál fogva tagja az izraelita hitfelekezetnek valamely egyházi vagy világi főnöke, akit a Felsőházi bizottság a minisztertanács előterjesztése alapján nevez ki. A javaslatnak ezt a rendelkezését a főrendiház nem szavazta meg azzal az indokollással, hogy az izraelitáknak nincsen olyan országosan elismert előjárójuk, aki, mint a többi felekezeteké, jogosítva lenne a felekezetet a főrendiházban képviselni.

A recepciós törvény meghozatala után újból felhangzott a felekezet részéről az az óhaj, hogy miként más bevett egyházak, az izraelita hitfelekezet is képviselőt nyerjen a főrendiházban. Mindamellett ebben az ügyben 1925-ig semmi sem történt, sőt az országgyűlés felsőházáról az 1922. évben készült javaslat 3. §-a, amely a vallásfelekezetek képviselőiről szólt, az izr. hitfelekezetet — indokolás nélkül — teljesen mellőzte. Ilyen előzmények után terjesztett be 1925. évben az országgyűlés felsőházáról szóló törvényjavaslat, amely szintén mellőzi felekezetünk felsőházi képviselőtét és pedig azzal az indokollással (amellyel más téren is, sajnos, oly gyakran találkozunk), hogy az izrae-

lita hitfelekezetnek nincs egységes szervezete és egymással össze nem függő, különféle ritusu hitközségekre tagozódik. A két Országos Iroda nagy alapossággal és jogi felkészültséggel megindokolt felterjesztése aztán arra az eredményre vezetett, hogy gróf Klebelsberg Kunó akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter elismerte a felekezetnek a felsőházi képviselőhöz való jogát, minek következtében a nemzetgyűlés közjogi- és igazságügyi bizottsága együttes jelentésében kimondotta, hogy »a felekezet törvényesen bevett jellegére és híveinek számára tekintettel szükségesnek tartotta, hogy részére a többi bevett egyházakhoz hasonló módon a 4-ik §. keretében intézményesen biztosíttassék képviselő.« A jelentés ehhez képest a javaslat 4-ik §-át az alábbi 6-ik ponttal egészítette ki:

»Az izraelita vallásfelekezet képviselőit a izraelita hitközségek kiküldöttei által választott 1 tag.« Utóbb elismertett a felekezetnek két felsőházi képviselőhöz való jogosultsága. Az országgyűlés felsőházáról szóló 1926. évi XXII. t.-c. IV.-ik §-ának B. 6. pontja szerint a felsőháznak tagja:

»az izraelita vallásfelekezet képviselőit a izraelita hitközségek által életfogytiglan választott két lelkész (rabbi) (43. §).« A törvény 43. §-a pedig így rendelkezik:

»Az izr. vallásfelekezet képviselőit hivatott lelkészek (4. §. B. 6. p.) választásának részletes szabályait az igazságügyminiszterrel egyetértve a vallás- és közoktatásügyi Miniszter rendelettel állapítja meg.«

A fenti törvényes felhatalmazás alapján 1926. évi november hó 30-án megjelent a 88.206/1926. II. V. K. M. sz. rendelet, amelynek főbb rendelkezéseit az alábbiakban ismertetjük:

A választási jog gyakorlására az önálló hitközségek, vagyis azok a hitközségek jogosultak, amelyek anyakönyvi kerületet, illetve rabbiságot alkotnak. E hitközségek választói jogukat két-két kiküldött által gyakorolják; ezek egyike a hitközség elnöke, másika a hitközség rabbija. A pesti hitközség, tekintettel tagjai nagy számára, húsz kiküldötttel képviselői magát a választáson; a hitközség elnökén és rangidősb rabbiján kívül a hitközség előljárósága által választott kilenc taggal, valamint a hitközség közgyűlése által választott öt rabbin kívül további négy, az előljáróság által kijelölt rabbival. A választási eljárást saját szervezeti hitközségekre nézve az Országos Izraelita Iroda és az Orthodox Izraelita Központi Iroda elnöke teljesen elkülönítve vezetik. A status quo hitközségek szabadon dönthetnek afelett, hogy melyik országos szervezetnél kívánják válasz-

tói jogukat gyakorolni. A választás jelölés alapján történik. A kijelölő bizottság, amelynek összetételét és eljárását a rendelet úgy a kongresszus, mint az orthodox szervezetre nézve részletesen szabályozza, három rabbit hoz javaslatba. A kongresszusi szervezetű kijelölő bizottság által jelölt három rabbi közül az egyiknek a pesti izr. hitközség egyik rabbijának, a másinak a vidéki kongresszusi hitközségek egy rabbijának, a harmadiknak a status quo ante hitközségek egy rabbijának kell lennie. A választási eljárást az illetékes országos irodák elnökei vezetik. A megválasztáshoz viszonylagos szótöbbség szükséges. A választás életfogytiglanra történik. A felsőházi törvénynek az izraelita hitfelekezet képviselőit a izraelita hitközségek által választott két lelkész (rabbi) (43. §).« A törvény 43. §-a pedig így rendelkezik:

1. A felekezet recepciója a törvényhozási felsőházában való intézményes képviselői terén is megvalósult.

2. A felekezet egységét ez a törvény is megállapítja. (Az egységes felekezet keretében két, — illetve a status quo ante szervezet megalakulása után három — kormányhatóságilag elismert országos szervezet működik.)

3. A választási eljárásban teljes mértékben érvényesül a felekezet önkormányzati joga.

4. A végrehajtási rendelet a választási eljárásban a rabbinak egyenlő jogot biztosít a hitközség világi vezetőjével.

*

Ugyancsak a felekezetnek az államhoz való viszonyát érinti a közigazgatás rendezéséről szóló 1929. évi XXXI. t.-c. 2. §-a, amely szerint a törvényhatósági bizottságokban a vallásfelekezetek képviselői is helyet foglal. A vallásfelekezetek képviselőinek száma híveik számarányához igazodik. A vallásfelekezeteket a legnépesebb egyházakéhoz (hitközségeik) élen álló lelkészek képviselik. (4. §.).

Ugy a felsőházról, mint a közigazgatás rendezéséről szóló törvény a felekezet lelkészeinek biztosítja a képviselői jogot. A törvényhozási abból az elvből indul ki, hogy a felekezeteket elsősorban lelkészeik képviselik. Ez a felfogás ellentétben áll a kongresszusi szabályzatnak a történelmi fejlődésen alapuló azaz az alapelvvel, amely egyházi hierarchia hiányában a vezetéket és képviselőit a világi elemeknek biztosítja.

*

Felekezetünk háború utáni történetében jelentős esemény volt a harmadik (status quo) országos szervezet megalakulása. Az orthodox szervezet kiválása után egyes hitközségeknek megengedte a kormány, hogy egyelőre egyik országos szervezethez se csatlakozzanak. Ez lehetővé tette az illető hitközség egységének fennmaradását. Így alakult ki hazánkban az u. n. status quo ante jellegű hitközségek csoportja. A háborút megelőző években e hitközségek körében mozgalom indult meg külön szervezet létesítése iránt. E törekvések akkor nem vezettek eredményre, mert a kormány arra az álláspontra helyezkedett, hogy ily külön szervezet engedélyezését sem vallási, sem más szempontok nem indokolják.

A vallás- és közoktatásügyi Minisztérium 1928. évi április hó 27-én 22.331/1928. II. sz. a. kelt rendeletével a minisztertanács felhatalmazása alapján jóváhagyta a status quo Szövetség részéről bemutatott alapszabálytervezetet annak megjegyzésével, hogy ez nem érintheti sem a hazai izraelita vallásnak törvényben alapuló kimondott egységét, sem az izr. vallásfelekezetet intézményeinek, vagyonának és alapjainak egységét és oszthatatlanságát. Ezenkívül a minisztérium oly módosításokat eszközölt az alapszabálytervezeten, amelyek alkalmasak a másik két országos szervezet törvényes jogainak és érdekeinek megővésére. Nevezetesen kielégítő módon szabályozta a rendelet a netáni jellegváltoztatás körüli eljárást, kimondván, hogy jellegváltoztatás, illetőleg valamely a másik két szervezethez tartozó hitközségnek a status quo ante Szövetséghez való csatlakozása csak az esetben lehetséges, ha a hitközség külön e célra összehívott közgyűlésén összes szavazatképes tagjainak legalább $\frac{3}{4}$ része minden feltétel nélkül névszerinti, titkos szavazással elhatározza azt, hogy a szövetségi tanács a hitközséget a Szövetségbe felveszi, s ha más szervezetből való állépéshez a vallás- és közoktatásügyi miniszter hozzájárul, amivel az véglegessé válik.

»Jellegváltoztatás esetén a hitközségek az országos intézmények költségeihez továbbra is kötelesek hozzájárulni, így ha kongresszusi izr. hitközség status quo ante jellegű izr. hitközséggé alakulna át, az országos intézmények részére (Rabbiképző, Tanítóképző, stb.) úgy a legutóbbi költségvetésben felvett, mint különösen azon hozzájárulási összegeket, melyek jelenleg a községkerületi felosztási kulcs szerint reá jutnak, továbbra is megfizetni köteles lesz. E rendelkezésnek követelése s az alapszabályokba való felvétele nélkül az izr. intézmények létele kétségesse válna.«

A status quo Szövetség a megkívánt módosítások eszközése után újból felterjesztette alapszabályait a kormányhatóságokhoz. Az 1928. évi május hó 25-én 35.847/1928. II. sz. a. kelt vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet jóváhagyta az újonnan bemutatott és megfelelően átdolgozott alapszabályokat az előző, 22.231/1928. II. sz. rendeletben foglaltak szemmel tartása mellett.

*

Az állam és a felekezet közti viszony szempontjából meg kell emlékeznünk az izraelita hitközségi életben felmerülő és a közigazgatási hatóságok elbírálása alá tartozó ügyekben fennálló hatáskörök szabályozása tárgyában 1470/1932. V. K. M. sz. a. kelt körrendeletéről. A közigazgatás rendezéséről szóló 1929. évi XXX. t.-c. megváltoztatta a közigazgatási hatósági fokozatokat és új jogorvoslati rendszert léptetett életbe. A székesfőváros közigazgatásáról szóló 1930. évi XVIII. t.-c. is tartalmaz az eddigi hatásköröket módosító rendelkezéseket.

A fenti törvények hatásköri intézkedései szükségessé tették, hogy a közigazgatási eljárás alá tartozó izr. felekezeti vitás ügyekben eljárni hivatott hatósági fokozatokat megállapító 1888. évi 1191. eln. V. K. M. sz. körrendeletnek és az ezen rendelet hatásköri intézkedéseit az akkori közigazgatási reform következtében megváltoztató 1904. évi 97.929. V. K. M. sz. körrendeletnek a hatásköröket szabályozó rendelkezései összhangba hozassanak az új közigazgatási törvények vonatkozó szakaszaival. A szabályozás a 1470/1932. V. K. M. sz. körrendelettel történt meg az önkormányzat és a jogegység szempontjainak az izr. felekezet szervezeti széttagoltsága mellett lehetséges figyelembevételével. A körrendelet megállapítja, hogy mindazokban az ügyekben, amelyekben eddig elsőfokon a közigazgatási bizottság járt el, az 1929. évi XXX. t.-c. 58. §-a értelmében a törvényhatóság első tisztviselője intézkedik. Ennek határozata ellen 15 nap alatt (1929. évi XXX. t.-c. 53. §.) a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszterhez lehet az 1929. évi XXX. t.-c. 57. §-ának 2/b. pontja értelmében felebezni. Ezek az ügyek: az anyakönyvi kerület székhelyeinek, vagy területkörének megváltoztatása és az ugyanazon körszágban új hitközségek keletkezése.

Föntem intézkedése az új körrendeletnek, hogy az anyakönyvvezető rabbik választása tárgyában hozott határozatokat az állandóan követett gyakorlat értelmében, ezentul is hivatalból kell felterjesztetni a V. K. M.-hez. Természete-

sen most már nem a közigazgatási bizottság, hanem a törvényhatóság első tisztviselője (alispán, illetve polgármester) hoz majd határozatot az anyakönyvvezető-rabbik megválasztásának tudomásul vétele tárgyában. Ez a rendelkezés az eddig csak gyakorlaton alapuló eljárást, amely biztosította az Országos Iroda által képviselt fontos felekezeti szempontok kellő érvényesülését, — most már jogszabályként állapítja meg.

A körrendelet 3. pontja az új közigazgatási törvényekkel összhangásban kimondja, hogy az izr. hitközségi életben felmerülő oly vitás ügyekben, melyek még a közigazgatási hatóságok hatáskörébe tartoznak, elsőfokon a főszolgabíró, (megyei város polgármestere), másodfokon a törvényhatóság első tisztviselője (alispán), Budapest székesfővárosban és a törvényhatósági jogu városokban elsőfokon a polgármester (1929. évi XXX. t.-c. 44. §., 1930. évi XVIII. t.-c. 48. §-a) a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter határoz. A törvényhatóság első tisztviselője (alispán) másodfokon hozott határozata ellen felülvizsgálati kérelemnek van helye a V. K. M.-hez.

Erdekes újítása a rendeletnek, hogy amennyiben a felek 15 nap alatt jogorvoslattal nem éltek, az iratokat a határidő eltelte után hivatalból kell felterjesztetni a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszterhez.

Egyébként a rendelet kimondja azt is, hogy az izraelita hitközségi életben felmerülő vitás ügyek közül ma már általában csak a hitközségi adókimvetés jogalapja körül előállott jogviták, valamint a különböző országos szervezethez (kongresszusi, orthodox vagy status quo ante) tartozó izr. hitközségeknek, illetőleg a különböző szervezetű hitközségi tagoknak egymás között előforduló vitás ügyei tartoznak a közigazgatási hatóságok hatáskörébe.

A rendelet 4. pontja az anyakönyvvezető rabbik elleni fegyelmi eljárás esetén eljáró hatóságokat állapítja meg. Ezekben az ügyekben elsőfokon a közigazgatási bizottság fegyelmi válaszmánya, másodfokon a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter jár el.

II. Az Országos Iroda jogállása.

A kongresszusi szabályzat az Országos Iroda hatáskörét csupán abban jelöli meg, hogy az Országos Iroda elnöke átveszi a kormányrendeleteket és a kerületi elnökökhöz intézett egyéb iratokat, s gondoskodik azoknak a kerületi

elnökségekhez való szétküldése és kezeléséről. (71. §.) A történelmi fejlődés során azonban az Országos Iroda jogállása lényegesen kibővült. A 6942/1939. sz. V. K. M. rendelet megállapítása szerint az Országos Iroda a »kongresszusi I. szabályzatnak 71. §-a értelmében az izraelita községkerületi elnökök által saját kebelükből választott országos irodai elnökök Pesten székelő hivatala. A magyarországi izraeliták országos irodája 1871. évi március hó 24. napján szabályszerűen felállított Pesten és hivatali elődöm 1871. évi április hó 26-án 7789/1871. szám alatt kelt valamennyi törvényhatósággal közölt körrendelete szerint a kormány, és az izraelita Kongresszusi Szabályzatokat elfogadó izraelita lakosság között az egyedül jogosított közvetítő szerv, amely az azóta kialakult joggyakorlat alapján is a magyarországi izraelita hitfelekezet kongresszusi szervezetének a községkerületi elnökök ülése mellett országos képviseleti szerve és országos ügyintéző hivatala.

Az Országos Iroda hatásköre eszerint a kongresszusi szervezet országos képviseletére, s a kormány és a kongresszusi szervezet közti közvetítésre terjed ki. Megilleti ezenkívül az Országos Irodát, illetve annak elnökét bizonyos esetekben az intézkedési jogkör is valamely általános érvényű jogszabály, (pld. a felsőházi tagválasztásról szóló rendelet) értelmében vagy a főfelügyeletet gyakorló vallás- és közoktatásügyi Minisztérium által történő hatáskörátruházás esetében. (Ez főként a hitközségi adók összegszerűsége ellen emelt panaszok esetében fordul elő, amikor a Minisztérium az elintézésről az Irodát bízta meg.) Kezdetől fogva fontos ügyköre az Országos Irodának a véleményezés és a Kultuszminisztérium és más hatóságok részére törvény- vagy rendeleti jogszabályelőkészítéssel kapcsolatban és konkrét ügyekben.

III. Községkerületi bíraskodás.

Csonka felekezeti autonómiánk legjobban a felekezeti bíraskodásban nyilvánkozik meg. A kongresszusi szabályzat I. 60. §-a értelmében a hitközségek és hivatalnokaik, valamint a hitközség és egy része végül a kerületbeli hitközségek közt felmerült és eléje terjesztett peres ügyek eldöntése tartozik a községkerületi bíróságok hatáskörébe. Ebből a szövegezésből nem tűnik ki, vajjon a községkerületi bíróságok e hatásköre kötelező-e vagy csak fakultatív? Az 1888. évi 1191. eln. V. K. M. sz. körrendelet 7. pontjából arra kellett következtetni, hogy a Kultuszminisztérium akkori

álláspontja szerint a községkerületi bíróságok csak akkor járhatnak el, ha a felek magukat e bíróságnak alávetik. E felekezeti autonómiánk szempontjából sérelmes helyzetnek véget vetett a községkerületi bíróságok hatáskörének szabályozása tárgyában kibocsátott 230—05/150—1929. V. K. M. sz. körrendelet, amely kimondta, hogy a kizárólag kongresszusi izraelita hitközségekben felmerülő vitás ügyek — kivéve az adózás jogalapja körüli vitás kérdéseket — a kongresszusi szabályzat I. r. 60. §-ának e) pontja értelmében — a legfőbb felügyeleti jog érintetlenül hagyásával — a községkerületi bíróságok hatáskörébe tartoznak, a közigazgatási hatóságok pedig ily ügyekben csak akkor illetékesek eljárni, ha ezek egyfelől kongresszusi, másfelől orthodox, illetőleg status quo ante izr. hitközségek között fordulnak elő.

Megemlíteni kívánom, hogy a Minisztérium gyakorlata értelmében a hitközségi adóösszezszerűsége elleni panaszok elbírálása nem tartozik a községkerületi bíróságok hatáskörébe. Az ily ügyekben vagy a főfelügyeleti jogkört gyakorló Kultuszminisztérium, vagy átruházott hatáskörben az Országos Iroda intézkedik a hitközségek autonómiájának figyelembevételével.

Sokáig jogbizonytalanság uralkodott arra vonatkozólag, hogy a községkerületi bíróságok marasztalást tartalmazó ítéletei végrehajtható közokiratok-e? Egy konkrét esetben a Budapesti Kir. Törvényszék elutasította a községkerületi bíróság perköltségben marasztaló ítéletének végrehajtására irányuló kérelmet. Az elutasító végzés indokát az képezte, hogy a községkerületi bíróságok ítéletei nincsenek felemlíve az 1912. évi LIV. t.-c. 31. §-ában taxatív felsorolt közokiratok közt.

Ezen elvi jelentőségű végzés jogerőre emelkedése egyértelmű lett volna a községkerületi bíróságok működésének tényleges megszűnésével, mert oly bíróság, melynek ítéletei végre nem hajthatók, legfeljebb csak mint tanácsadó, vagy véleményező szerv szerepelhet, amelynek döntése csak ajánlat jellegével bírhat.

A kir. Kúria Pk. V. 6506/1930. sz. végzésével azonban megszüntette az e téren beállott jogbizonytalanságot és a kir. Törvényszék végzését megváltoztatván, az elsőbíróság végzését hagyta helyben, amely a végrehajtást elrendelte. A nagyjelentőségű döntés megállapítja, hogy az izraelita községkerületi bíróság az izr. kerületi képviselő szervként működik, s így ítélete közigazgatási úton hozott határozat; már pedig a végrehajtási eljárásról szóló törvény 1. §. h.) pontja értelmében a közigazgatási hatóságok végre-

hajtható határozatai alapján a kielégítési végrehajtás elrendelése és foganatosítása ellenkező törvényes rendelkezés hiányában a kir. bíróságok hatáskörébe tartozik.

*

A fentiekben ismertettük az utolsó húsz év alatt keletkezett legfontosabb felekezeti vonatkozású jogszabályokat és joggyakorlatot. A hitközségi igazgatást, a hitközségi adózást és az izr. felekezeti tanügyet érintő újabb jogszabályokat és elvi jelentőségű határozatokat e folyóirat legközelebbi számában fogjuk közölni.

Budapest.

Dr. Bakonyi László.

Vallásbölcsélet a középiskolában.

Dr. Kiss Arnoldnak ajánlom ezt a tanulmányt. Ő megható kegyelettel őrzi apjának, Klein Mórnak, Majmoni magyar fordítójának emlékét. Klein Mór jegyzetes Moreh fordítását az Akadémia támogatásával adta ki. Nagy és szép kötelessége lenn a magyar zsidóságnak ezt a fordítást újból kiadni.

Egy évtizede valom és gyakorlatban megvalósítom: a középiskola nyolcadik osztályában vallásbölcséletet is kell tanítani. Nem definíciókat a vallásról, hanem zsidó vallásbölcséletet. A probléma természetesen az: sikerül-e a középiskolások készségének és érettségének megfelelő formába önteni ezt a nem könnyű anyagot. Az alábbiakban ebből adok próbát, összefoglalom a *Moreh Nevuchim* tanításait a VIII. osztály, vagy inkább a VIII. osztályban tanító tanár számára. A módszer csak szokrátikus lehet: kérdezve kifejtő. A gyakorlatban a tanítványok nagy érdeklődéssel követik és megértik a számukra új gondolatmeneteket.

*

Majmoni a hit és a tudás között *tétovázók* számára irt *útmutatót*. A tudomány területén azonban maga is keresett magának útikalauzt. *Aristoteles*ben találta meg ezt a vezetőt, akit óvatos kritikával követ. *Aristoteles* látja azt a kettősséget a létező dolgoknak, hogy a változandóság és maradandóság mozzanata egyként megtalálható a valóságban. A mi világunkban minden létező változó, de a testek változandósága nem zárja ki pl. a nemek maradandóságát. Sőt magában az egyes dolgokban is minden változás dacára van valami, ami nem változik. Sokrates gyermek volt, ifjúvá, férfivá lett és megöregedett, tudatlanból tudóssá lett, egészséges volt és megbetegedett, minden része megváltozott és mégis Sokrates maradt. Van tehát minden létezőben valami

változatlan mozzanat, az, ami által a dolog „ez a valami“, az, ami a dolgot azzá teszi, ami. Ezt nevezi Aristoteles a dolog *formájának*. A dolog változó mozzanata viszont az önmagában meghatározatlan *anyag*. Minden földi létező formából és materiából van összetéve. „A forma a dolog igazsága“ — mondja Majmuni, vagyis dolog realitása egyrészt, meghatározottsága és valóságossága, másrészt a dolog mivolta, fogalmi lényege, az, ami benne megismerhető. A forma tehát nem érzékelhető, hanem valami szellemi mozzanat, egyúttal maga alakítja, határozza meg a dolgot, tehát *formativ principium*, formáló erő. egyben az anyag *célja*. Pl. egy márványtömb anyaga a belőle készíthető szobornak. A művész ideája, művészi terve: ez a forma. A forma tehát oka is, célja is annak a *változásnak*, amelyen a márványtömb átment, míg szoborrá alakult. A mozgás következeképp átmenet arra, hogy a forma az anyagon megvalósuljon. Az anyag önmagában pusztá *lehetőség*, amikor a forma kibontakozott rajta, ez a *valóságosság* állapota. A változás átmenet, mozgás a lehetőségből a valóságba, a fejlődés pedig nem egyéb, mint a forma kibontakozása az anyagon. A változás mozgás. De honnan van a mozgás? A mozgó testet mindig mozgatja valami. A mozgatónak azonban szintén szüksége van mozgatóra. De ez nem mehet a végtelenségig. Mai hasonlattal azt mondhatnók e gondolat megvilágítására, hogyha egy mozdony meglöki egy vonat első kocsiját, az meglöki a következőt s í. t. Ha nagyon hosszú a vonat, nagyon soká kell várni, míg az utolsó kocsi is megindul. Ha végtelen hosszú volna a kocsisor, végtelen időbe telnék, míg az utolsó kocsi is mozgásnak indul, vagyis sohasem indulna el. Épp így, ha végtelen lenne a mozgatók sora, sohasem érne el hozzánk a mozgás. *Semmiféle feltételek során nem lehet a végtelenbe visszamenni*. Kell tehát lenni egy első mozgatónak. Ez nem lehet test és nem lehet maga is mozgó, mert akkor maga is mozgatóra szorúlna. Az első mozgató tehát szellemi és mozdulatlan, aki csupán vágyébredés által mozgat, úgy mint a szeretett lény mozgatja a szerető lényt. Az első mozgató az, aki felé mindenek törekednek. Az első mozgató az Isten

Semmiféle feltételek során nem mehetünk vissza a végtelenbe — mondtuk. Kell lenni egy első oknak, egy végső célnak. Kell lenni egy első formának is, akitől mind a többi létét nyeri. A lét hierarchiájának alján van a formátlan őanyag, csúcsán az anyagtalan, a teljesen megvalósult, a változatlan és tökéletes első forma. Isten a tiszta forma, a szellemi, mozdulatlan mozgató, az első ok, a végső cél.

Mindebben karöltve haladhat az aristotelikus tudomány és a zsidó hit. De van egy bökkenő: az őanyag tanítása. Lehet valami egyidő Istennel, a Mindenhatót korlátozhatta valami a teremtesben? Itt dől el, lehet-e a hitet és a tudást egyesíteni. Majmuni itt a kérdések

kérdését úgy oldotta meg, ahogyan az újkorban, tőle függetlenül, nem kisebb mester, mint Kant igyekezett megoldást keresni. Majmuni hivatkozik arra, hogy Aristoteles azt mondja, a legtöbb ember felfogása támogatja azt a nézetet, hogy a világ öröktől való. Hát Aristoteles, aki az emberiséget a logikára megtanította, ne tudta volna, mi a különbség nézet, vélemény és biztos tudás között, argumentum és döntő bizonyíték között? Ne tudta volna, hogy az igazságot nem erősíti, ha sokan vallják és nem gyöngíti, ha senki sem tud róla a földön? Aristoteles tudta, ez Majmuni meggyőződése, hogy a világ teremtettségének és öröktől-valóságának kérdésében az ember nem is juthat biztos, kétségtelen igazságra. Ez a probléma túlvan van tudásunk, ismerőképességünk határán. A kifejlődött dolog természetéből nem tudunk teljes határozottsággal visszakövetkeztetni a kialakulás stádiumára. Ki hinné el, ha nem tapasztalná, hogy az élőlények csirafejlődésük korában későbbi természetükkel merőben ellenkező körülmények közt élnek. Általában természetismeretünk csupán tapasztalaton épül és így csak valóságosság értéke van. Ha pl. megfigyeljük egy óra járását, következtethetünk az óra szerkezetére. De az órát készítő mester mennyivel tökéletesebben ismeri művét. Ilyen a viszony a mi természetismerésünk és az abszolút megismerés, Isten tudása között. A mi ismerésünk a dolgok szerint alakul, az Ő ismerése, tudása szerint alakulnak a dolgok. A világ öröktőlvalóságának vagy teremtettségének kérdésében tehát nem tud az emberész véglegesen dönteni. (Ez *antinomia* — mondjuk Kant óta.) Mi a világ teremtettségét föltevő nézetet fogadjuk el, mert ez erkölcsi és vallási világfelfogásunk számára megfelelőbb.

Ez a megoldás azt jelenti, hogy ismereteinknek áthághatatlan határai vannak. Ezekben belül a tudomány az egyeduralgó. Ezekben túl már csak *hit* van, *nem tudás*. Két egymással szemben álló *hit* közül azt fogadom el, amelyiket az erkölcsi és vallási meggyőződésemm követel. Ez valóban a kanti megoldás lángelméjű anticipálása. De — mint látni fogjuk — a hit és a tudás viszonyáról Majmuninak még más mondanivalója is lesz. Előbb azonban az *emberről* kell szólni.

Mondottuk: a fejlődés a forma kibontakozása az ayagon. Az ember formája, az, ami őt emberré teszi: az ész. A lélek pusztán képesség, lehetőség, ha nem használom: csak annyi, mint a használatlan testi erő, vagyis semmi. Hogy valamivé legyen, használnom kell, ismeretét kell vele felfognom, feldolgoznom. A legfenségesebb ismeret-tárgy: Isten. Az ember önkifejtésének útja, az ember célja, tehát kötelessége is: Isten ismerete.

De megismerhetem-e Istent? Vizsgáljuk meg ezt a problémát. Ha valamit megismerek, akkor vagy azt mondom ki, hogy a dolog *micsoda*, vagyis definiálok, vagy azt mondom *milyen*, vagy azt, *mennyi*,

vagy azt, *hol* van és *mikor*, vagy azt milyen *viszonyban* van valamivel, vagy azt, mit csinál, mi a *hatáskifejtése*. Minden állításom, minden ítéletem, minden ismeretgyarapodásom szükségképen e kategóriák valamelyikébe esik. Hát melyik kategória alkalmazható Istenre? Definálhatom-e Őt, azaz beoszthatom-e valamely osztályba, Őt, aki egyetlen a nemében? Nem. Minőséget, azaz változó járulékokat mondhatok-e arról, aki változatlan és egyetlen? Mennyiség alá foghatom-e azt, aki nem test, akinek egysége sem hasonlít a számolható dolgok egységéhez, amelyeknél az egy után jön a kettő, a három? Elhelyezhetem-e a szellemet a térben, az örökkévalót az időben, viszonyba állíthatom-e valamivel a hasonlíthatatlant? Nem és nem. Ugy látszik tehát, hogy miután megállapítottuk, hogy az ember kötelessége Isten ismerete, egyszerre lezárulnak köröskörül a sorompók: Isten nem lehet megismerni. Némi segítséget nyújt ugyan a *theologia negativa* fogalma, vagyis, hogy mondhatom: Isten *nem* test, *nem* többség stb. De ez sem ad pozitív istenismeretet. Azonban hátra van még egy kategória: a hatáskifejtés. Ezt alkalmazhatom Istenre, cselekvését, művét magam előtt látom. Istent csak művéből ismerhetem meg. Kötelességem tehát Isten művét megismerni. A világot, a mindenséget kell megismernem. A tudományokkal való foglalkozás így vallásos kötelesség, mert amit a mindenségéről, a mindenség törvényeiről s az emberről megtudok, az mind-mind Isten nagyságát, bölcsességét és jóságát hirdeti. Itt azonban meg kell állanunk egy pillanatra: Isten *jóságát* ismerhetem meg az Ő cselekedeteiből. Isten cselekedetei az ember számára a zsidó tanítás szerint: követendő mintaképek, erkölcsi törvények, mintegy az emberi cselekvések platói ideái. (Hermann Cohen.)

Az istenismeret így az erkölcsi igazság, az erkölcsi törvény ismerete.

Az örök élet is azé, aki ez örök igazságokat magáévá tette. A hit és a tudás kérdésének ez a végső megoldása: a hit parancsolja a tudást. A vallás követelménye az önzetlen, *tiszta jóság*, a tudomány követelménye a *tiszta igazság*. Az igazság kutatása és a jóság cselekvése együttes kötelességünk. A *jóság és az igazság az embernek egymás mellé rendelt, kettős, örök feladata*.

Majmuni szerint tehát az egyetemes vallásos istenismeret az egész emberiség számára csak etikában és erkölcsben alapozható meg. H. Gohen azt mondja erre, ez nem aristotelizmus... „*sondern echter, wahrer, ewiger Platonizmus*.” Nincs igaza. Ez sem aristotelizmus, sem platonizmus, hanem „*valódi, igaz, örök*” prófétizmus, ez a biblia s a bölcsék tanítása, ez a *zsidó vallás*.

Budapest.

Dr. Benoschofsky Imre.

Goldmark Károlyról és atyjáról.

A keszthelyi Georgikon alapítója, a magyar költők támogatója, gróf Festetics Györgynek fia, László, 1811. augusztus 31-én tartotta esküvőjét Hechingben Hohenzollern-Hechingen Jozefa hercegnővel.¹ A fiatal párnak a keszthelyi zsidó hitközség ezüstből készült ajándékkal kedveskedett és amidőn a Balaton metropolisába érkeztek a nászutasok, a gyülekezet ünnepélyes istentiszteletet rendezett templomában. A Festetics grófi család jelenlétében kifejezett hódolatnak 16 oldalból álló sötétzöld fedelű kézíratos füzet a maig fennmaradt hírmondója, mely ajándék módon jutott gyűjteményembe. Külsején fehér vignettán olvasható: *הפילת קהל עדה ישרון בעד הדאון נראה נעארן*. Belül az első oldalon rendeltetését kalligrafikus sorok német betűkkel így jelzik: Gebet der Israeliten zu Kestelly für Ihre genädigste Herrschaft. Gräfliche Ex: Georg Festetics mit seine Gemahlin Judit Fräulein von Sallir mit dessen Sohn Ladislaus Festetics mit seine Gemahlin, Durchlau. Fürstin Josephine v: Hohenzoll. gegeben von Pincas Beck Lehrer der Israelitischen Jugend.

A zsoltárokból kiválogatott héber és német szövegű imákat megnyitja a LXXII. zsoltár első két verse, nyomában halad egy héber könyörgés és annak német fordítású szövege:

Beherrscher der Erde! Der du durch deine grosse Güte Könige, Gesetzgeber, und Fürsten zu Regierung der Menschheit eingeführt hast, Ihnen von deine Herrlichkeit überlassen, Durch deinen Segen Sie — schüttest und erhaltest, O, Gott! Seegne, Schütze, und erhalte auch unsern Gnädigsten Grafen Excellenz Georg Festetics mit seine Gemahlin Judit von Sallir und dessen Sohn, Ladislaus Festetics mit seine Gemahlin, Durchlauchtigste Fürstin Josephine Hohenzollern. Schütze o, Gott! Jede Ihre Schritte, beglücke jeden Ihren Wandel, wohin sie nur schreiten, herrsche Glückseligkeit. Lasse o aller Menschen Vater Ihnen ein hohes und frohes Alter erleben, dass auch unser Nachkommen Ihnen huldigen und preisen, o Gott. Lasse immer Freude und Wonne um sie Schweben.

Amen.

die ganze Versammlung

Amen. Amen.

Utána következik a XV. és XLI., majd a megcsonkitott és

¹ Szabó Dezső, A herceg Festetics család története (Budapest, 1928), 331

némileg átdolgozott CXXVIII. zsoltár héber s német szöveggel és végül az ünnepélyes istentiszteletet kifejező CXXXV. zsoltárból kiszakított néhány szó, melyeknek német szövege:

Psalm D. Cap. 135.

Lobt dem Namen des Herrn
Lobt Ihr Knechte des Herrn
Lobt Ihm den er ist freundlich
Lobt Ihm den er ist Liebreich.
Der Ewige Segne Ihm
die ganze Versammlung

Der Ewige Segne Ihm, Der Ewige Segne Ihm
Aleluja Aleluja

Aleluja

Az üdvözlés hálájául László gróf neje 1812. január 1-én 3000 forint bankjeggyel alapítványt tett a hitközségnek kórház céljára, melyben a kamatok felhasználásával szegény beteg zsidók részesüljenek gyógykezelésben. A tőkét Baron Mayernél, a hitközség gazdag vezető emberénél helyezték el gyümölcsöztesítés végett. A tisztelgés másik eredménye volt, hogy a hitközség engedélyt kapott 1812-ben temploma átalakítására s kibővítésére Festetics funduson. Az 1856. március 25-én, veádár hónap 18-án, elhunyt nemeslelkű grófné emlékét a hitközség avval örökítette meg, hogy halála évfordulóján olajmécsest gyújtat és rabbijával kádist mondat érte.

Az 1811-iki zsidó templomi solennitásnak nemcsak helyi jelentősége, hanem az a hatása is volt, hogy a zsoltárköltészettel, főképp a Hallelujával kedveltette meg a Keszthelyen 1830. május 18-án született Goldmark Károly zeneköltőt. Ebben a tekintetben, amint Goldmark Károly maga nyilatkoztatta ki, nem tanítás, nem nevelés vitte a befolyásoló szerepet, hanem az a zöldfedelű könyvecske, mely tartalmával és a köréje szövődött elbeszélésekkel már gyermekkorában megragadták, izgatták érdeklődését, fantáziáját.

Goldmark Károly atyja, Goldmark Szmichá Rubén ben Jekuthiél hákóhén — Károly héber neve is Jekuthiél volt,¹ az anyakönyvbe „Kisehel“-nek jegyezték be, mely fölé csak később írták a „Karl“ nevet — 1825 óta kántor és jegyzőként működött Keszthelyen. Lublinban született, jómódú családból származott.

¹ A gyermek komája édes apja, a körülmetélő pedig Schleiffier Márkus tekintélyes előjáró volt, aki circumcisionális könyvében az 1830. év rovatában 53. folyószám alatt a következőket jegyezte be: יום ד' סיון מלתי הילד יקותיאל במה"ז שמחה ראון ש"ץ ה' נדלו לתורה ולחובה ולמע"ט.

zott, fiatalon nőül vette mostohanővérét, Mendelsburg Edelise-t,² unokáját a Lublin közelében Kazmirban lakott dúsgazdag, tudós „der grosser Rabbi Jusp“-nak és ilymódon Fger Tysmeniec Mesullám pozsonyi rabbi rokonságához tartozott. Feltűnően szép megjelenésű, női erényekkel kiváló feleségének korai halála kedélybeteggé tette Goldmarkot; a kesergő szerelmes elhagyta otthonát s országról-országra vándorolt, hogy felejtessen. Lelki fájdalma enyhülést kapott Pápán, ahol Krausz Máriában megtalálta elveszett boldogságának kárpótlóját. Amikor Áron kántor, ki az 1811-iki Festetics ünnepélyen énekével jeleskedett — erre célzott a hitközséghez benyújtott panaszában, melyben kérkedve jelentette magáról: meine Ruhmespalme ewig blüht — önértében megsértve 1825 április 19-én lemondott keszthelyi állásáról, ennek betöltésére az eklézsia Goldmark Szmichá Rubént hívta meg Pápáról, ahol foglalkozás nélkül apósánál élt.

Goldmarkról a lakompaki és németkeresztúri rabbi meleg elismeréssel állította: מפורסם במהר המעלות חכמת הלשון מפורסם מפורסם ומדבר בלשון צה ונקי ודע' משיב נגן המה יעודו ויגידו לאחר כי הוא פאר חזני מדינתנו . . . קול לו קול נעים וערב על אוזן שומעת כנור וזוגב, עד שחמשת און כמיהו בכל הארץ.³

Goldmark Szmichá Rubén nemcsak művészi énekével, kellemes hangjával, zenetudásával tűnt fel, hanem költői készségével is. Héber nyelven mesterien fogalmazott prózát és ügyesen alkotott verseket. Az egyik, birtokomban levő, Német-Keresztúron a múlt század negyvenes éveiben készült költeménye, mely Izrael történetét zengi, megérdemelne a kiadást.

A Keszthelyen megtelepedett Goldmark Szmichá Rubénnek a templom szomszédságában, a Festetics uradalmi épületben a hitközségtől bérlet szerény lakásában — mese amit Heinrich Kralik a Die Königin von Saba Einführung-jában⁴ mond, hogy Goldmarknak 21 gyermeke volt — többek egybehangzó állítása szerint sokszor, meghatottan, rajongással olvasták, énekelték és muzsikáltak a hozzá került Festetics-ünnepély műsorát. A zenét hozzá az ünnepélyen közreműködött hattagú zsidó muzsikusból szolgáltatta, mely 1812 sziván 13-án vasárnap írásba foglalt és olvashatóan fennmaradt szerződésben megfogadta, hogy nem

² Josephine Goldmark, Pilgrims of '48 (New Haven, 1930), 3.

³ A levelek a Goldmark család ajándékaiként tulajdonomban vannak.

⁴ Wien, Tagblatt-Bibliothek Nr. 380. Operntextbuch Nr. 29.

oszlik fel. Feljegyzés van róla, hogy a csöppi, a Károly gyerek, amit apja házában az ünnepély egykori résztvevőitől hallott, annak annyira megszállottja lett, hogy játék közben a műsorból elkaptott Lobt ihr Knechte des Herrn szavakat énekelte hévvel, legszívesebben, az általa grófoknak, hercegnőknek kinevezett kísértársai auditoriuma előtt.

A Goldmark Károlyra gyakorlott gyermekkori hatás az Opus 40-ben, a 113-ik zsoltár feldolgozásában nyilvánul szembe-tűnően, mely Lobt Knechte Gottes, lobt den Namen Gottes szavakkal kezdődik a szövegben. Az Opus 40 Budapesten az 1895. február 13-án rendezett filharmonikus hangversenyen került előadásra, melyről az Egyetértés napilap kritikusa azt írta akkor⁵: „Ezután a 113. zsoltárt adták elő, mely bár Händel stílusában van írva, mégis magán viseli Goldmark eredetiségét. A zsoltár a végén hatalmasan fokozódik s megrendíti a hallgatót.”

Könnyű feladat nyomon követni a Sába királynője operában a zsoltár szövegeket s hatásokat. Ebben a műben már a legelső mondat zsoltárszilánk, melyhez utóbb a 118. zsoltár elejeszögördik és természetesen nem hiányozhatik ott Goldmark gyermekkori szerelme, a Halleluja. Gondolni se lehet arra, hogy a Sába királynőjének szövegírója, Mosenthal, Goldmark szellemi irányítása s beavatkozása nélkül készítette volna a librettot.

Ellenőrizhetetlen, semmivel se bizonyítható az a tudósítás, hogy a múlt század harmincas és negyvenes éveiben Malkath Seba (Sába királynője) című kacagtató Púrimjátékot adtak elő Dunántúl, mely kifigurázása volt a hitközségi állapotoknak. A darab lényege állítólag az volt, hogy Márdocháj és Eszter segítség végett egy fuvarossal Sábába küldi Cheszed (Szeretet)-et; a fuvaros csodás dolgokat közölve útiélményeiről, visszajött, de Cheszed Sábában maradt a királynőnél és azóta nincs Cheszed, szeretet, a gyülekezetekben. Vajon a Sába királynőjében Assadnak valami köze lenne az állítólagos Púrimjáték Cheszed-jéhez, vagy hogy ennek a játéknak a címe adta volna a gondolatot Goldmarknak nagysikerű műve megteremtéséhez? Ezt meddő dolog találgatni, mert igazoló nyomokat hiába keresünk.

Keszthely.

Dr. Büchler Sándor.

⁵ 1895. 44. szám. Fővárosi nyilvános könyvtár, aktuális kérdések irodalma 49. szám, Goldmark Károly, 35. old.

A rabbik szerepe a hitközségi ügyintézésben.*

Szívesen tettem eleget annak a meghívásnak, hogy a rabbiképző intézet továbbképző tanfolyamán előadást tartsak a hitközségi ügykezelésről, a hitközségi igazgatás és adminisztráció kérdéseiről. Szükségesnek tartom magam is, hogy a magyar zsidóság leendő rabbijai olyan továbbképző tanfolyamokon vegyenek részt, amelyek alkalmasak arra, hogy közelebb vigyék őket a való élet praktikumához és megtanítsák őket mindarra, amire a gyakorlati életben szükségük lehet. Ennek a felfogásomnak ismételtlen kifejezést is adtam a Szeminárium Vezérő Bizottságának ülésén. De az élet praktikumára való kellő előkészítésére íntett bennünket az a józan előrelátás is, amelyet a magyar zsidó hitközségek jövőjének érdeke ír elő számunkra. Az utóbbi évtizedek megpróbáltatásai, amelyek a magyar zsidóság életére oly áldatlanul éreztették hatásukat, odavezettek, hogy egyes hitközségek évről-évre mind nagyobb számban egyre összefogózkodtak és képtelenné váltak arra, hogy miként a múltban, a rabbi mellett külön adminisztrátort is tartsanak. A jövő helyzet alakulása viszont azt a perspektívát tárja elénk, hogy a rabbi feladatköre a hitközségekben mindinkább ki fog szélesedni, a rabbi nemcsak papja és tanítója lesz a gyülekezetnek, hanem irányítója az egész hitközségi ügykezelésnek, vezetője és végrehajtója a hitközségi ügykezelésnek, vezetője és végrehajtója a hitközségi adminisztrációnak és intézője úgy az összesség, mint az egyes hitközségi tagok ügyes-bajos dolgainak.

Ugyanakkor, amikor a hitközségek sajnos, elszegényednek, ezzel egyenes arányban megnövekszik a hitközségek feladata tagjaikkal szemben: a rabbi nemcsak a templomban, nemcsak a szószéken és katedrán lesz a gyülekezet vezetője, hanem le kell szállnia erről a piederstárlról, a szükséghez képest el kell hagynia a templomot és el kell mennie a szegény hívek otthonaiba. Így lesz a lelki vezetőből szociális gondozó is, akinek feladata, hogy a hívek lelki és szellemi szükségletei mellett mindennapi életük fizikai gondját is viselje.

De nemcsak azoknak a leendő rabbiknak kell ily feladatokra felkészülniök, akik a vidéki hitközségekben nyernek elhelyezkedést, hanem — amint ezt a tények igazol-

* A Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet Pedagógiai és Gyakorlati Továbbképző Tanfolyamán 1940. március 18-án elhangzott előadás.

ják — itt a fővárosban is a mi körzeti segéd rabbijainkra új feladatok várakoznak, akik lelkeskedni és egyúttal a körzetek adminisztrációját is vezetni vannak hivatva. Am, ha a leendő rabbik olyan hitközségekbe kerülnek, ahol külön személy végzi az adminisztrációt: azok számára is szükségesnek tartjuk azt, hogy az adminisztráció kérdéseivel megismerkedjenek, mert hiszen a működő rabbinak szinte minden funkciója szorosan összefügg a hitközség adminisztrációjával, így elsősorban függ össze az adminisztrációval minden szertartási tevékenység, továbbá a kulturális munka, a szociális munka is, sőt még a hitközség létalapját szolgáló kultuszadó ügye is.

Ez a rövid egy óra, ami itt rendelkezésünkre áll, nem elég arra, hogy rámutassunk a hitközségi adminisztráció minden részletére, inkább csak nagy vonásokban szeretnénk válaszolni az egyes kérdéseket, s már most kijelentem, hogy sokkal hasznosabb lesz, ha az igen tisztelt hallgatók közvetlenül tanulmányozzák adandó alkalommal a pesti izr. hitközség adminisztrációját, amikor is — természetesen nagyobb dimenziókban — megismerhetjük az adminisztráció részleteit, amelyekből megfelelő gyakorlati következtetéseket vonhatunk le aztán leendő hitközségük adminisztrációjára vonatkozólag.

Rátérve most a hitközségi adminisztráció általános ismertetésére, mindenekelőtt arra kell rámutatnunk, hogy a hitközség közjogi testület lévén, igazgatása távolról sem hasonlítható egy vállalatnak az igazgatásához, hanem inkább egy község háztartásának igazgatásához, amely egyrészt külső hatóságokkal áll kapcsolatban, amelynek működése tehát e tekintetben kifelé nyilatkozik meg, de amely község másrészt és főként befelé dolgozik s ehhez képest költségvetéssel dolgozik ugyanúgy, mint a község. Ennél a jellegénél fogva a hitközségi ügykezelésben általánosságban a községi háztartásokat jellemző megkötöttség, felelősség és szabotosság irányelvei kötelezőek. Emellett ügyvitelnek sokkal gyorsabbnak és könnyűbbnek kell lennie, tehát a községi adminisztrációból nem szabad átvennie a túlzott bürokráciát. Amíg ott a lényeg sokszor szinte elvész a formák között, addig a hitközségi adminisztrációnak nem szabad ebbe a hibába esnie, nem szabad a formásokban túltengenie s így végül abba a helyzetbe kerülnie, hogy a bekövetkezett bürokráciát nagy munkával lefaragja. A hitközségi adminisztráció legyen az egész vonalon elasztikus: aklagyártás helyett intézkedés, gyors cselekvés, nem elodázás, hanem megnyugtató megoldásra való törekvés legyen a hitközségi ügyvitel irányelve.

Am ne higgyük, hogy a hitközségi életben helye lehet a pongyolaságnak, elengedhetetlenül fontos, hogy minden ténykedésnek írásbeli nyoma legyen, minden eseményt fel kell jegyezni, minden intézkedést írásba kell foglalni, mert éppen ma, amikor az okmánykezelés korszakát éljük, láthatjuk, mennyire fontos, hogy minden tényről kellő feljegyzések legyenek. Különösen felhívom a leendő rabbik figyelmét arra, hogy az okmánykezelés terén a legteljesebb precizitással járjanak el, az anyakönyveket a legnagyobb pontossággal és szabályszerűséggel vezessék és minden kiadmányukról, minden írásukról készítsenek másolatot és azokat aktaszerűen kezeljék. Általában pedig ne bízzunk semmit a memóriára. Akár rabbinikus ténykedésről van szó, akár a hitközségi igazgatás egyéb területein végzett munkáról, akár magánfelekkel, akár hatóságokkal kapcsolatban, minden egyes közjogi intézkedésükben nagyon vigyázzanak, hogy ez a törvényeknek és fennálló rendelkezéseknek megfelelően, szabályszerű legyen. Bonyolult ügyekben, amikor a rendelkező jogszabályok valóságos labirintusában kell eligazodni, hallgassunk meg valamely jártas jogászt, de elsősorban is azt ajánlom a rabbijelölteknek, forduljanak kérdéssel valamelyik idősebb rabbiboz és itt utalok a responzum irodalomra: a *השאלות והתשובות*-ra milyen maradandó értéket reprezentál irodalmunkban. Általában talán csekély jelentőségűnek látszik, hogy mit válaszol a rabbi egyik vagy másik hozzáintéztet kérdésére, — valójában azonban igen nagy horderejű lehet egy-egy tévedésnek a következménye, hisz nagyon jól ismerjük az általánosító tendenciát, amely azonnal az egész felekezetre von le következtetést. A rabbiknak igen gyakran kell levelezniük más felekezetek papjaival, a legteljesebb gondossággal és pontossággal szemlélően kell megfogalmazni azokat a leveleket, amelyek valamelyik rabbihivatalból, valamely más felekezet papjainak íróasztalára kerülnek.

Az ügyintézésben a bürokráció kiküszöbölésére irányuló tendencia elsősorban is abban nyilatkozzék meg, hogy az ügyeket haladéknélkül intézzük el. Ez vonatkozik az írásbeli érintkezésre. A felekkel való személyes érintkezésben pedig tanúsítsuk a legnagyobb türelmet, sohase tévesszük szem elől azt, hogy annak a hittestvérünknek, aki ügyesbajos dolgaival hozzánk fordul, ma kettőzöttlen minden oka meg van a türelmetlenségre és idegességre és sohase vegyük rossz néven azt, ha a hitközség falain belül fokozottabban türelmetlenkedik. Általában minden érintkezős hitfeleinkkel a legteljesebb hittestvéri megértés és együttérzés jegyében történjék.

Törekedjünk arra is, hogy minden hittestvérünket hozzuk közelebb a hitközséghez. A helyes hitközségi igazgatáshoz tartozik, hogy ennek érdekében minden eszközt felhasználjunk. Általánosságban halljuk, hogy a hittestvéreket semmi más nem fűzi a hitközséghez, csak a terhek, csak az adó: ez a kapcsolat, valljuk meg, senki számára sem lehet a legszimpatikusabb. Most, amikor a szomorú körülmények azoknak a hittestvéreinknek ezreit hozzák a hitközségekbe, akiket eddig valóban csak az adófizetés kényszere fűzött oda, nagyon vigyázzunk arra, hogy ők felismerhessék azt, hogy más is jelenthet számukra a hitközség, mint kötelezettséget és mulassuk meg azt, hogy az egyellen közület a hitközség, amely egyforma rokonszenvvel kezel szegényt és gazdagot. Legyen törekvésünk az, hogy mindenkit bevonjunk a hitközségi életbe, mindenkinek adjunk megfelelő munkaterületet, rátermeltségének és képességeinek megfelelően és ezzel építsük úgy ki hitközségünket, hogy az valóban közösség lehessen. Vegyünk csak példát más felekezetek papjaitól e téren: bizony azt láthatjuk, hogy a lelkész meglesz mindent annak érdekében, hogy az egyház és a hívó kapcsolata kimélyüljön. A lelkész közvetlen kapcsolatot tart fenn egyházközsége minden tagjával. A rabbi ismerje meg szintén hitközsége minden egyes tagjának egész életét, sorsát, törekvéseit, küzdelmeit, tudjon minden család belső eseményeiről, mert ez tulajdonképpen a vallásigazgatás alapja, e nélkül lehetetlen megmenteni a lelket az eltévelyedéstől. Szükségesnek tartjuk azt, hogy a rabbi vezessen kartotékot minden egyes hívőről, melyen minden családi életeseemény feljegyeztessék és ennek alapján érezze a hívő azt, hogy a rabbi törődik vele, érezze azt a spirituális kapcsolatot, amely egyedül alkalmas arra, hogy az adófizetés kényszerének kellemetlenségét kiküszöbölje. Sokan sokfelé szeretik hangoztatni azt, hogy a magyar zsidóság válságban van: látjuk, hogy a vidéki hitközségek kétségbeesetten satnyúlnak és pusztulnak, a fővárosban a kiterjedt egész sorozata pusztítja a hitközséget, csak mélyreható hitvédelmi és vallásigazgató munkával lehet és kell megerősíteni a hitközségeket. Ne felejtjük el, hogy minden rabbi saját hitközségét menti meg és ezzel az egész magyar zsidóságot óvja meg a pusztulástól.

Ennyit kívántam Önöknek elmondani a hitközségi igazgatásról általánosságban. Most rátérek a hitközségi ügyvitel részleteinek ismertetésére és a rendelkezéseimre álló idő figyelembe vételével annak taglalására, dióhéjban.

A hitközségi igazgatás a szorosan vett rabbisági tevékenységen kívül a következő reszortokra oszlik: szertar-

tási, vallásoktatási és oktatási, kulturális, szociális, gazdasági és pénzügyek.

Lássuk most ezeket a reszortokat egyenkint: A szertartási ügyek intézéséhez tartoznak: a templomok, imaházak, rituális ügyek és a vallásigazgatás munkája. A templomról csak igazgatási vonatkozásban szólnunk itt és hangsúlyoznunk kell, hogy a templom kétségtelenül elsősorban is és mindenekfelett vallási intézmény, ne felejtjük el azonban, hogy kitűnő propaganda eszköz, természetesen nem politikai, hanem vallási propaganda eszköz. A vallási elmélyítés szolgálatában ezért céltudatosan kell felhasználni a templom áhítat hatását. Tegyük meg mindent az istentiszteletek díszének és méltóságának emelésére. A templom a művészi szépnek, az esztétikának jegyében kell hogy a hívőt megihlessen. Csak akkor lehet a templom jó propagandája a vallásnak, ha a hagyomány jegyében szolgálja szellemét a kultúralt szépészet s ezzel az örök szépet adja az erre annyira áhíló és az élet küzdelmei között is hitet kereső embernek. A propaganda csak akkor éri el célját, ha nem válik sablonossá, ezért törekedjünk arra, hogy a változatlan ritus kereteiben is változatosságot hozzunk a hívő számára.

Külön kell felhívnom a figyelmet az esketések ügyére: óva intek attól, hogy az esketéseket kizárólag a hitközség gazdasági kérdéseként kezeljük. Sok vidéki hitközség részéről szomorúan tapasztaljuk azt, hogy ha hitközségükhöz tartozó hívő nem akar hitközsége területén esküdni s ezzel a hitközség elesné az esketési díjtól, hitfelüket igen magas megváltási összeggel (hírdetési díjjal) sújtják. Ha aztán a fél nem akar oly magas díjat fizetni, valósággal maguk készítetik szabálytalanságra a hívőt, mert az eskető rabbi esetleg eltekint az illetékes hitközségnek igazoló írásától s így az esküdni szándékozó esetleg elhallgat valamely fontos körülményt, ezzel tehát szabálytalanságba vijszi az esketőt, vagy pedig a magas díj követelése arra kényszeríti az esküdni szándékozót, hogy eltekintsen az egyházi esküvőtől. Legyen szabad itt hivatkoznunk a pesti izraelita hitközségre, ahol ezt a kérdést nem tekintik gazdasági ügynek és senkitől nem tagadják meg az egyházi áldást, ennek következménye az, hogy a pesti izraelita hitközség területén végzett esketések 70%-a díjmentes. Megjegyezzük, hogy a pesti hitközség már évtizedekkel ezelőtt megváltván az úgynevezett rechást, ezzel is függetlenítette a rabbit.

A rituális ügyek intézésénél nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a rituálék mellett, sajnos, inkább a szegényebb réteg tart ki és így az ebből folyó költség inkább a

segényeket sújtja. Ezért igazságtalan volna az, hogy ezeket a terheket csak a szegények viseljék. E téren is követésre méltó példát adott a pesti hitközség, amely 1932-ben bevezette a kaszusz kiadások fedezésére szolgáló kaszusz-pót-adót és így a kaszusz terhe mindenkit egyformán érint. Ez a rendszer azt jelenti, hogy a gabellateher azok számára, akik ezt igénybe veszik, a minimumra redukálódik.

A legbehatóbban kell súlyt vetni a vallásigazgatás ügyeire, melyről az imént részletesebben szóltunk. Ennek az ügynek irányítását a legteljesebb mértékben a rabbi kezébe kell letennünk, a rabbinak pedig e tevékenysége főképpen a prevencióra kell súlyt vetnie, prevencióra oly értelemben, hogy a vegyes házasságokban élőknél az elzsidótlanosodásnak eleje vétessék és az ezen házasságokból származó gyermekek a zsidóság számára megmentessenek.

A hitközségi életben külön ügykezelést igényel a vallásoktatás. Úgy véljük, felesleges ennek a kérdésnek nagy horderejére rámutatni. Nemcsak a pedagógusnak, hanem a hitközségi szakember megállapításával is hangsúlyozni kell, hogy az a heti két óra, amely hitoktatás céljaira rendelkezésre áll — édes-kevés, mégis megtörténik, hogy vidéki hitközségekben még ez a heti két óra is különböző összevonásoknak, redukcióknak esik áldozatul. Nagyon kérem a leendő rabbikat: a hittanórák számát sohasem építsék le, inkább a vallásoktatás szolgálatában az amúgyis kevés heti két óra pótlására alakítsanak vallásos köröket, amelyeket a minisztérium engedélyezett és amelyekről egyébként szintén lesz előadás e tanfolyam keretében.

Van a hitoktatásnak gazdasági része is: hiszen a vallásoktatás terhélt az iskolafenntartónak kell viselnie, legyen az az állam, a község, valamely intézmény vagy magános. Az állam szabályozta ezt a kérdést a maga szempontjából. Bizonyos gyermeklétszám mellett és megfelelő heti óraszám esetén az állam köteles egy tanszéknek megfelelő fizetést adni, amelyet a hitközség éppen csak kiegészít. Ahol ezek az előfeltételek hiányoznak, ott lehet óradíjat kérni az államtól. Ennek elintézése érdekében a legfőbb felekezeti szervünk, az Országos Iroda, készségesen jár közbe. A városok és községek pauszálrozott vallásoktatási szubvenciót adnak, ahol pedig mindez nem sikerül, ott hittandíjat szabad szedni.

Az oktatási ügykezeléssel kapcsolatban nem győzzük eléggé hangsúlyozni, mennyire kell minden rabbinak arra törekednie, hogy hitközségében felekezeti iskolák legyenek, de legalább is elemi zsidó iskola legyen minden hitközség-

ben. Nagyon jól tudjuk, hogy ez súlyos probléma. De ennek a kérdésnek megoldása szorosan összefügg a magyar zsidóság megerősítésének kérdésével is, amelynek érdekében minden áldozatot meg kell hozni. Ha nézzük a vidéki hitközségekben a gyermekszületések egyre csökkenő számát, elcsüggesztő kép tárul elénk; de ha nincs is elég gyermek, mégis tartjuk fenn a zsidó iskolát és higgyük el, hogy a rabbi vallásigazgatási tevékenysége idővel meghozza az eredményt is, hogy megtelnek majdan a zsidó iskola padjai. Addig is azonban, amíg ez bekövetkezik, minden hitközség, ahol nincs elég gyermek, vállaljon részt a kárpátaljai zsidó iskolák fenntartásából, ahol a gyermekáldás méreteinél csak a hitközségek nyomorúsága nagyobb.

A kulturális tevékenység a hitközségnek a hívek felé fordított arca. Ennek a tevékenységnek magán kell viselnie a rabbi egyéniségéből kisugárzó szeretetet a zsidó kultúra iránt. A hitközség kultúrélete kell, hogy az a centrum legyen, amelyből kiárad mindaz a szép és nemes, amelyet a zsidóság életének, történelmének összes valóságai reuelálnak. Ez az a terület, melyen a rabbi taníthatja a felnőtteket és a hitközségi életet megszeretheti a fiatalokkal. Itt nyerhet otthont az ifjúsági munka és ezen a talajon találhat a hitközség érintkezést az idegenekkel. Ne csak a hitközségi tagok, hanem vendégek is szerepeljenek a hitközségek kulturális programján és ha így mindig újat és újat, változatosat adunk a híveknek, akkor meg tudjuk valósítani azt a propagatív feladatot, amelyre a hitközség kulturális munkája módot ad.

Az ismételt hangsúlyozott vallásigazgatás, családigazgatás preventív munkája szorosan összefügg a szociális ügyek intézésével. A legfőbb szabály legyen az, hogy meg kell előzni a teljes elszegényedést. Nem szabad megvárni azt, amikor már segélyt kénytelen kérni a hitestívr. A szociális segítés munkája ne alimizsnaosztogatás legyen, hanem elsősorban produktív segítés. Tegyük lehetővé a hívó számára, hogy dolgozhasson, hogy maga szerezhesse meg magának élelszükségletei kielégítését. Ha már erre semmi körülmények közt nincs mód, csak akkor térjünk rá a karitatív segélyezésre.

Ezen a téren azonban behatóan foglalkoznunk kell a zsidótörvények következtében szükségesnek mutakozó segítés munkájával. A hitközség normális keretek között folyó életében természetesen mindig megfelelő ügykezelést igényelt a szociális munka. Idetartoztak a jótékonyasági akciók és a különböző segélyező intézmények ügyei. A

zsidótörvények következtében azonban plusz-feladatok hárnak a hitközségekre, mégpedig azok megsegítésének munkája, akik a zsidótörvények rendelkezéseinek következtében szorulnak segítségre. Ezeket a rendes hitközségi ügyvitel keretében lebonyolítani lehetetlen, éppen ezért, ezeknek a feladatoknak elvégzésére létesült a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája, amely körzeti hálózatával feléleli az egész országot. A Pártfogó Iroda költségeinek előteremtésére pedig létesült az Országos Magyar Zsidó Segítő Akció, az OMZSA. A Pártfogó Iroda munkájához az eszközök, a pénzügyi előfeltételeket egyrésztől az OMZSA teremti elő gyűjtéssel a magyar zsidóság áldozatkészségéből, másrészt a külföldi zsidó segítő szervezetek adják.

A szociális segítés munkájában sohasem vehetnek részt elegenden. Mindig új és új embereket kell bevonni, mert mindig új ideákra, új elgondolásokra van szükség. Azt is ajánljuk, hogy a szociális munka zavartalan menetének biztosítása érdekében minél több gazdasági szakembert vonjunk be, mert a szociális megsegítés munkája igen nehéz, de egyben a legnemesebb feladat.

A segítségére szorulóknak kezelésénél soha ne felejtjük el azt, hogy legtöbbször éppen a zsidótörvények következtében jobb napokat látott emberek kerülnek elénk. Ezek mind szemérmes szegények, ne hagyjuk figyelmen kívül ezt a szempontot és ha ellenőrzéssel találkozunk a megsegítésnek bizonyos módozataival szemben, igyekezzünk olyan megoldásokat találni, amelyek a jelentkezők önértelének megmentése mellett is segítséget nyújtanak.

Amint az eddig elmondottakból kitűnt, elsősorban a hitközség megerősítésének szempontja vezet bennünket. Amidőn most rátérünk a hitközség gazdasági ügykezelésére, azokat a szempontokat óhajljuk megvilágítani, amelyeknek figyelembevételével a hitközségek pénzügyileg megerősíthetők. Igen fontos ezért, hogy a hitközség tagjait produktív munkára neveljük és ennek érdekében, ha átmenetileg többet is kell igazi szociális megsegítéssel kiadnunk, gondoljunk arra, hogy ez búsán meghozza a gyümölcsét és ennek következtében később a kiadások csökkenni fognak. Így kapcsolódik be a szociális segítés a hitközség gazdasági érdekébe. Ami már most a hitközségek gazdasági- és pénzügyeit illeti, mindenekelőtt leszögezzük, hogy gazdasági ügykezelés alatt, beszerzések eszközölését és az ingó és ingatlan vagyontárgyak karbantartását értjük. Ezzel kapcsolatosan csak annyit mondhatok, hogy féltő gonddal őrködünk a hitközség objektumaira, épületeire,

felszerelésére és józan kiszámítottsággal törekedjünk esetleges további építkezésekre, további beszerzésekre.

Ami a pénzügyeket illeti, előre bocsátjuk, hogy a hitközség egész ügyvitelének alapja a pénzügyi igazgatás. A hitközség akkor erősödik, ha bevételeit fokozni képesek vagyunk, tehát e téren történik a hitközség egész működése, előfeltételeinek előteremtése. Mondanunk sem kell, hogy pénz nélkül semmit sem lehet tenni.

Itt ismét hivatkozunk a községi háztartás példájára. Minden hitközségnek évi költségvetéssel kell dolgoznia. Amíg azonban a magánháztartás a maga kiadásait mindenkor a bevételeihez kell, hogy igazítsa, tehát nem adhat ki többet, mint amennyi bevétele van, azaz van egy fix bevétele és ehhez mérten teljesít kiadásokat, addig a hitközség, mint közület éppen fordítva: előbb a szükségleteket kell, hogy megállapítsa, mégpedig az egyes ismertetett reszortmunkáknak megfelelően és ehhez kell mérni a bevételeket. E pontnál figyelembe kell venni azonban azt is, hogy, milyen a tagok teherbíró képessége.

A sorrend tehát a következő: először meg kell állapítani, mennyi a szükséglet a szertartási, vallásoktatási, oktatási, kulturális, szociális és gazdasági tevékenység céljaira, amikor ezt megállapítottuk, ehhez mérten kell az illető költségvetési évre a kultuszadót megállapítani és a hitközség közvetett bevételeit tervbevenni.

A költségvetés a következőkből áll: az egyik oldalon szerepelnek a kiadások, ezeknek három csoportjuk van: a hitközség személyzeti kiadásai, amelyek előre fixirozhatók egyenként és összesen a következő évre; a második csoport a dologi vagy tárgyi kiadások, ezeknél becsléssel állapítjuk a jövő évre várható kiadásokat, figyelemmel egyrészt az előző év tényleges kiadásaira, másrészt a jövő évre tervbevevett átalakítások, tatarozások, beszerzések várható kiadásait. A kiadások harmadik csoportjába tartoznak azok, amelyek se a személyzeti, se a dologi kiadások közé nem sorozhatók, — tehát egyéb kiadások. Ilyenek pl. az összes szociális kiadások, a helyi intézmények szubvenciói, a kulturális működéssel kapcsolatos tiszteletdíjak, funkciódíjak stb.

A kiadások összeállításánál a realitásnak kell legfőbb irányelvül szolgálnia: ne érthessenek bennünket meglepetések, ne ántsuk magunkat azzal, hogy esetleg majd megtakarításokat fogunk eszközölni, noha mindenestre helyes megtakarítani, mert hiszen a célszerű gazdálkodás egyik feltétele a takarékoság.

Számolnunk kell azzal, hogy vannak a hitközségnek normális kiadásai és rendkívüli kiadásai. Ilyen kiadások pl. azok, amelyek rendkívüli építkezések következtében merülhetnek fel: ezeket vagy több évre felosztva állítsuk be a költségvetésbe, vagy egyszerre, amikor azonban — amennyiben a hitközség alapszabályai ezt lehetővé teszik — e rendkívüli kiadás fedezésére lehet pótdátot kivetni.

A költségvetés másik oldala a bevételek tételeiből áll. A hitközségnek vannak közvetlen és közvetett bevételei. Közvetlen bevételek az egyházi adók, melyeket arányosan kell kivetni, vagyis a szegényebbre kevesebbet, a jobb módúakra többet, a gazdagokra legtöbbet. A legcélszerűbb ennél a kivetésnél figyelembe venni az állami kereseti, illetve jövedelmi és vagyonadó-alapokat. Van rendelkezés arra, amelynek értelmében az állami hatóságok ezeket az adóalapkimutatókat a hitközségek rendelkezésére bocsátják. Az adóalapokat vessük össze a hitközség megállapított terheivel és így megállapíthatjuk azt az adókulcsot, amely szerint ki lehet vetni az egyházi adót. Ezt mindig felfelé kell kerekíteni, mert rendkívüli körülmények figyelembevételével sokszor engedni kell a megállapított adóból, vagy ezeknek az adóknak egyrésze kétséssé válik.

Soha nem szabad figyelmen kívül hagyni az egyházi adó kivetésénél azt a szempontot, hogy a kultuszadó az önmegadóztatás elvén alapszik. A kultuszadót tehát a hitközségi tagok maguk vetik ki önmagukra és sohasem a hitközség vezetői rójják ki rájuk. A hitközségnek közgyűlésén kell megválasztania az adókivető bizottságok tagjait, akik önmagukra és a többi hitközségi tagokra kivetik az adót és ugyanígy kell megválasztani a felszólamlási bizottságokat. Fontos, hogy mód adassék minden hitközségi tagnak, hogy tehesse meg a bizottság előtt észrevételeit. Ez tulajdonképpen az állami rendszer okszerű követése, amely szerint az állam nem levelez az adófizetőkkel, hanem meghallgatás alapján foglal állást az adókivetés tekintetében.

Az egyházi adó rendszerint a hitközség összes kiadásainak maximálisan 50%-át fedezi. Vannak hitközségek, ahol többet is. Pesten csak 30%-át fedezi a kiadásoknak az adó, a többi úgynevezett közvetett járulékadókkal fedezik, amilyenek például az imaszékdíj-bevételek. Ezzel kapcsolatban megjegyezzük, hogy vannak templomok, ahol az imaszékek egyrésze úgynevezett örökülés. Ezenél is joga van a hitközségnek imaszékkezelési díjat szednie, amely díj a bérletdíjnak rendszerint bizonyos százaléka. Pesten ez 40%. További közvetett bevételek az esketési díjak, funk-

ció-díjak, konduktus-díjak, az utóbbiak a Chevrák által megválthatók, így van ez Pesten, Budán és Szegeden.

Mindezeket azért mondjuk el itt, hogy szembeütően illusztráljuk, miképpen lehet a hitközség számára bevételeket teremteni. Mindig nagyobb súlyt kell vetni közvetett bevételek szerzésére, mert azok kevésbé érintik a hitteltevőket, nem lévén állandók és így nem adójellegűek, hanem bizonyos ténykedésektől függenek. Ilyen közvetett bevételek továbbá a gabelladíjak, a már említett hittandíjak és tandíjak. Itt hangsúlyozzuk, hogy elemi iskolában nem szabad tandíjat szedni, a szükségletek iskolaadóval fedeztetnek, amely az állami adónak legfeljebb 5%-a lehet. Egyes hitközségekben ú. n. „liturgia”-díjat szednek, tekintettel arra, hogy a zsidó felekezeti iskolákban több vallásoktatást nyújtanak, mint az állami stb. elemi iskolákban. Ezt a díjat tanácsos progresszíve megállapítani, vagyis legyen bizonyos skála, amelynek megfelelően emelkedő tendenciával fizessenek mindig a vagyonosabbak és csökkenően a szegényebbek.

Közvetett bevételekként szerepelhetnek még a templomi és egyéb adományozások, továbbá azoknak az alapítványoknak kamatai, amelyeknek különösebb rendeltetésük nincs. Itt felhívjuk a figyelmet arra, hogy az alapítványokat a legprecízebben kell kezelni, mert hiszen az alapítványok állami ellenőrzés alatt állanak. Azonkívül pedig tudnunk kell, hogy vallásunk parancsai szigorúan előírják a halott végakaratainak teljesítését.

Igen fontos, hogy a hitközségi háztartásban a költségvetési egyensúlyról állandóan tájékozva legyünk, ezért minden költségvetési tételről pontos nyilvántartást kell vezetni, hogy szinte óráról-órára tudhassuk, hogy egyik vagy másik költségvetési tétel hogyan áll, van-e arra megfelelő fedezet. Természetesen pontosan kell vezetni a hitközség egyéb könyveit is, ennek technikájára itt nem terjeszkedhetünk ki egyrészt, mert sokféle szisztema lehetséges, másrészt pedig a könyvvezetés egész külön studium. Nagy általánosságban csak azt ajánlhatjuk, hogy olyan módszert kell alkalmazni, amely könnyen áttekinthetővé teszi a könyvelést és ebben a tevékenységben is a legjobb szempont legyen a pontosság.

Az év végén zárszámadást kell készíteni, amelyben ki kell mutatni, hogy az egyes költségvetési tételekből mennyi volt az előirányzat és mennyi bevétel folyt be ténylegesen. A zárszámadással együtt meg kell állapítani a hitközség mérlegét, amelynek révén a hitközségi gazdálkodás reális képét kell megkapnunk. A mérlegnek két oldala van: az egyik oldalon szerepelnek az aktívák, (vagyontár-

gyak) ilyen a készpénzkészlet az év utolsó napján, az érték-papír-állomány, ingó vagyon, ingatlanok, a hitközség követei, az alapítványok vagyoni, amelyek ismét lehetnek ingók és ingatlanok, stb. A mérleg másik oldalán vannak a passzívák, vagyis a terhek: ilyenek elsősorban a hitközség adósságai, az alapítványok tőkéi stb. A vagyon és teher tételeit is a valóságnak megfelelően kell beállítani, nem szabad képzelt tételekkel dolgozni, nem lehet az eredményeket szépíteni.

*

Az eddig ismertetett ügykezelésen kívül van azonban a hitközségnek egy másik igazgatási ága is, maga a hitközség alkotmányos élete. Minden hitközség kultuszminiszterileg jóváhagyott alapszabályokkal működik. Az alapszabályok pontosan meghatározzák működésének kereteit és feltételeit és megjelölik ügyintéző szerveit. Minden hitközség legfőbb szerve a közgyűlés. Vannak hitközségek, ahol a hitközségi tagok egész összessége résztvesz a közgyűlésen, másutt viszont képviselőtestületet választanak és ez alkotja a közgyűlést. Minden alapszabály a közgyűlést ruházza fel a legfőbb jogokkal, amelyek alapján a hitközség egész élete, működése irányítást nyer. A hitközségekben kisebb igazgatótestület a hitközség választmánya, amely főképpen a közgyűlésre kerülő anyagot előkészíti. A hitközség ügyintézője az előjáróság, amelynek feje a hitközség elnöke. Minden szabályzat módot ad arra, hogy a hitközségben a céloknak megfelelően bizottságok létesüljenek ideiglenes vagy állandó érvennyel, ezek véleményező testületek. Az összes szerveknek a működési szabályzatban előírt időpontokban üléseket kell tartaniuk. Ezeken kívül a szükséghez képest bármikor lehet üléseket egybehívni. A hitközségnek mint erkölcsi testületnek, illetve a hitközség bármely szervezetének semmiféle ülése sem áll közhatalósági ellenőrzés alatt tehát azt a hatóságoknál bejelenteni nem kell. Minden hitközségnek annak alkalmazottai, akiknek feladatkörét egyrészt az alapszabályok, másrészt a hitközség ügyintéző szervei állapítják meg.

A hitközség valamelyik községkerülethez tartozik. Az országos községkerületekre van felosztva. Felekezetünk igazgatásának fontos alapja a községkerület és a hitközségnek a községkerülethez való viszonyában jut kifejezésre kifelé a hitközség alkotmányos élete. Csak a községkerületek állásfoglalása alapján lehetséges a magyar zsidóság egységes álláspontját kialakítani. Felekezeti életünk legfontosabb ügyintézője a községkerületi elnökök ülése, amely,

maga választja elnökét, aki egyben legfőbb felekezeti szervünknek, az Országos Irodának elnöke.

Nézzük csak a községkerületek szemszögéből a hitközségek feladatát. Ha tisztában vagyunk azzal, hogy milyen horderejű az egész ország zsidóságának sorsára nézve a községkerületek döntése, akkor tudva azt, hogy a községkerület állásfoglalása a beletartozó hitközségek álláspontjától függ, nyilvánvalóvá válik, hogy végeredményben minden egyes hitközségnek szava milyen nagy jelentőségű. Ha pedig ezzel tisztában vagyunk, akkor úgy véljük nem kell külön hangsúlyoznunk azt, milyen nagy szükség van arra, hogy minden hitközség hallassa is a szavát. Az ország zsidóságának vérkeringése a községkerületek hálójában valósul meg és ebben minden egyes hitközség az útőér szerepének felel meg. Ezzel tulajdonképpen rámutatunk a rabbi feladatára ezen a téren is: soha ne felejtse el a rabbi azt, hogy amikor hitközségének gondját viseli, az ország zsidóságának pulzusán tartja a kezét és így válik a magyar zsidóság érverésének éber figyelőjévé.

Különösen nagy jelentősége van ennek ma, amikor a magyar zsidóság élet-halál harcot folytat fennmaradásáért, amikor törvényes rendelkezéseknek egész sorozata a zsidóság eleven husába vág, amikor ezek és ezek válnak kegyvertelené, amikor a magyar zsidóság teljes dekultúráltságra és elproletárosodásra van ítélve. Gondoljuk el, nem kell-e az ítélet haragjának sújtania a magyar zsidóságra, ha most sem tud összefogni. Csak a legteljesebb együttműködés, csak a hiánytalan összhang mentheti meg a magyar zsidóság jövőjét és ennek összefogó munkának alkotmányos alapja nem lehet más a kongresszusi zsidóságban, mint a községkerületek munkája.

A községkerületek felett pedig mint legfőbb felekezeti szervünk áll a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája, amely közvetlen kapcsolatban van a kormánnyal. A hitközségek ügyeit a kormányzathoz és más közigazgatási hatóságokhoz az Országos Iroda közvetíti és a felekezettel, tehát a hitközségekkel a minisztérium is az Országos Irodán keresztül érintkezik. Az Országos Iroda jogkörébe tartozik, hogy a hitközségek és községkerületek autonómiájának érintetlenül hagyása mellett bizonyos felügyeletet gyakorol azoknak működésére. A hitközségek pedig ügyes-bajos dolgaikkal, problémáikkal, kérdéseikkel az Országos Irodához fordulnak, amelynek feladata eligazítani azokat, tanácsal, támogatással mindenben segíteni a hitközségeket.

Tisztelt Hallgatóim, ezzel tulajdonképpen elmondottam mindazt, amit ily rövid összefoglalásban a hitközségi

igazgatásról, ügykezelésről, adminisztrációról Önök elélehet látni. Szeretném, ha az elmondottakkal programmot is sikerült adnom a magyar Izrael leendő papjai számára. Olyan programmot, amely a hitközségek megerősítését és ezzel a magyar zsidóság fennmaradását célozza. Mindezekben túlmenően minden hitközségi ténykedésnek abból az ideális lelkeletből kell fakadnia, amelyet a rabbinak a maga egyéniségében kell magával hoznia hitközségébe és minden cselekedetét, minden tettét olyan úgyszeretettel áthatva kell tennie, amelyet normák nem írnak elő, de amely úgyszeretel nélkül bármely hitközségi tevékenység nem egyéb, mint hívságos homokvárépítés.

Eppen ezért, mert bizalommal viseltetünk és sok reményt fűzünk leendő rabbijaink leendő működéséhez, mind ezeken felül még egy óhajtnak is kifejezést akarunk adni. Nem elég az, ha a hitközség fennmarad, nem elég ha állandó keretei, állandó szervei megmaradnak — arra kell törekedni, hogy a hitközség továbbfejlődjék, az legyen a cél, hogy a hitközség erejében, súlyában, munkájának eredményeiben megnövekedjék, intézményeiben, eszközeiben gazdagodjék, hogy a zsidó vallási és kulturális élet nívója mindig növekedjék.

El sem tudjuk képzelni, hogy ennek az eszmei célkitűzésnek lendítője más lehessen, mint a rabbi. És nem is tudunk ideálisabb helyet elképzelni a rabbi működésének, minthogy a hitközség és ezzel a zsidóság fejlesztésének középpontjában álljon. Ezzel a pap az örök zsidó lángot élesztgeti, ahogyan soron lévő heti szidrának szavai mondják:

(III. M. 6, 5) והאש על המזבח תוקד בו לא תכבה ובער עליה הכהן עצים בבקר בבקר
 »Az oltár tüze pedig folyton égjen, ki ne aludjék és élesztgesse azt a pap napról-napra.«

Bbkr napról-napra új meg új tervekkel, új meg új ötletekkel jöjjön a rabbi a gyülekezet elé, elméjének és szívének hevítő lángját gyújtsa fel a hitközség oltárán, szíve és elméje szolgáltasson minden reggel új rózsát a tűzre, amely így nem alszik ki, hanem egyre éltetőbb, világítóbb és melegengetőbb lánggá erősödik.

Ha mindenki azon a vártán, tehát hitközségében, ahova a kötelességek állították, ebben a szellemben végzi munkáját, akkor az erő gyarapodását szolgálni fogja és ezzel kivészi részét a világ erőinek fokozásából s lerója adóját a maga részéről is a zsidóság szolgálatában. Igen örülnék, ha előadásom ennek az ideálnak felismerésére és követésére közrehathatott volna.

Budapest.

Eppier Sándor.

A pesti zsidóság vezetői.

Az eltűnt Orczy-háznak egyik szerény szobája volt az a Kohols-Zimmer, amelyből másfél évszázaddal ezelőtt indult a pesti gyülekezet hatalmasra növekedett igazgatása.

II. József császár 1783. évi türelmi rendelete alapján Pesten letelepült zsidóknak eleinte a város tulajdonában levő zsidó vendéglő bérleti, a Deputirte, voltak hatóságilag kinevezett vezetői. Az 1800. körül készült első szervezeti szabályzat már három előjáróra, Vorsteherre bízta a község vezetését; elnököt, Vorsitzert, azonban még csak az 1833. évi szabályzat ismer. Talán nem vétünk a történelmi valószerűség ellen, ha most utólag azokat az előjárókat tekintjük az 1800–1833. évi, tehát a legrégebbi elnököknek, akik felé ez időben legtöbbször fordult a hívek bizalma s akik a valóságban felváltva elnököltek is az előjárósági üléseken, meg az aszfákban, nagygyűléseken.

A legrégebbi előjáró Sachscl Márkus. Neve már az 1787. évi első hivatalos összeírásban fordul elő, majd tagja volt az egykori vendéglőbérli deputációnak. A meglevő jegyzőkönyvek szerint az 1806, 1810 és 1813. évi tisztújításokon lett előjáró és mint ilyennek szerepel neve a türelmi adó eltörlését kérő 1807. évi országos zsidó beadványon. Születési helye és éve eddig még nem volt felderíthető s a Chevra feljegyzése szerint 1819-ben halt meg.

Utána előtérben áll Kadisch Joáchim nagykereskedő. A konskripció szerint Bécsben született 1785-ben, a pesti zsidók hitéletében 1802. óta, tehát 17-ik évétől fogva vesz részt, 1833-ig tagja minden előjáróságnak s 47 éven át munkálkodik a közügyek terén. A szabadságharc előtti »királyi szabadalmazas nagykereskedők« közé tartozott, 1849-ben vonult nyugalomba s meghalt 68 éves korában, 1853. szeptember 29-én, Elul 26-án.

Ugyancsak évtizedeken át volt előjáró Breisach Izsák terménykereskedő. Pozsonyban született 1758-ban, 1806-tól 1833-ig többször áll az előjáróság élén. Az egyenjogúsítást kérő 1825. évi zsidó képviselők szűkebb bizottságának tagja. Meghalt 77 éves korában, 1835. november 14-én, Chesván 18-án.

Mauthner Ádám 1811-től 1828-ig volt tagja minden előjáróságnak. A morva Horschitzban született 1766-ban, a magyar ipar fellendítői közé tartozott és Kadischsal együtt Komárom megyében gyapjuszövet gyárat alapított. Meghalt 65 éves korában, 1831. április 21-én, Ijjár 4-én.

A kiforrásnak első korszaka, amikor Sachscl, Kadisch, Breisach, Mauthner és előjáró társaik voltak a vezetők, tele

volt ugyan a kezdet nehézségeivel járó zökkenésekkel, de azért nem volt meddő az alkotásokban. Az első előjárók oly intézményeknek rakták le alapjait, amelyek mind a mai napig is fenállanak. 1796-ban állandó templomot rendeznek be az Orczy-házban, megalakítják a Chevra Kadisát, 1804-ben temetőt bérelnek, melyet 1808-ban meg is vásárolnak, 1805-ben megnyitják az akkor még csak egy szobás kórházat és 1814-ben az iskolát.

Tekintélyes vezető férfiú volt Ullmann Mózes nagykereskedő, aki Pozsonyban született 1783-ban. Az előjáróságnak 1806-tól 1823-ig volt tagja s társai első előjárónak tették meg. Egykorú beadvány perlekedő, erőszakos embernek mondja őt, a közbizalom utóbb el is fordult tőle, mire hűtlenül elhagyta a zsidó vallást. Kitérése után magyar nemességet nyert s a Sztányi családnak öse lett.

Az 1828. évi tisztújításon Bauer Móríc személyében búzgó vezetőt nyert a község. Pesten 1786-ban született, nagykereskedő volt s épen mint első pesti születésű előjáró arra törekedett, hogy a gyülekezet vezetésében példás rend honosuljon meg. Fiatalon, 47 éves korában halt meg, 1833. március 20-án, Adár 15-én.

Nálánál még erősebb kézzel fogott a rend megteremtéséhez Ullmann Gábor, a híteagyott Ullmann Mózesnek öccse és veje. Pozsonyban született 1792-ben, 1809. óta lakott Pesten, 1830. óta elnöke a zsidó nagykereskedők testületének, ugyanazon évben lett hitközségi előjáró is. Szorgalmazására készült el és lépett 1833-ban életbe a gyülekezet új alapszabálya, amely az eddig csak lazán megszervezett pesti zsidóságot községgé tömörítette s fektette azt szilárd alapokra. Az elszaporodott magántemplomokat bezáratta, megalapította a kultusz-templomot, amely a nagy zsinagógával egy időben, 1830-ban új hajlékot kapott az Orczy-házban s ily módon egységesítette a pesti zsidóságot. Az új szabályzat alapján ő lett 1833-ban az első elnök, Vorsitzer, de betegeskedése folytán 1836-ban lemondott tisztségéről. A zsidó közügyeknek tovább is munkása maradt, tagja volt a magyar zsidóság által 1839-ben választott emancipációs bizottságnak és a türelmi adó eltörlését szorgalmazó 1841. évi képviseletnek. Halála idejét eddig még nem tudtuk megállapítani.

Utána Boskovitz József Lőb két ízben is volt hitközségi elnök, előbb 1836—1839. években, majd 1851-ben. Óbudán született 1789-ben s köztevékenységével hozzájárult ahhoz, hogy az ország egész zsidósága a pesti előjáróságot ismerte el vezetőnek. Elnöke volt az 1839. évi emancipációs bizottságnak és tagja az 1841. évi zsidó képviseletnek. Az

1846—7. évi inséges télen felekezeti különbség nélkül pénzzel és élelmiszerral támogatta a megszorullakat. Később maga is elszegényedett s 1857-ben tönkrement. Meghalt 73 éves korában, 1862. augusztus 24-én, Ab 28-án.

Első elnöksége után a hívők bizalma Ösztreicher Dávid terménykereskedő felé irányult, aki 1839—1845. években volt elnök. Pesten született 1794-ben. Elnöksége idején létesült 1841-ben a Kézműves Egylet, nyílt meg ugyanazon évben saját telkén a gyáruccai zsidó kórház, alakult az eredményesen működő Magyarító Egylet. Meghalt 73 éves korában, 1867. augusztus 4-én, Ab 3-án.

Az 1845. évi tisztújítás Löwy Hermant és Kunewalder Jónást egyenrangú elnökké választotta három évre. Löwy Herman ezüstlárus Pozsonyban született 1785-ben, művelt talmudista volt, jó barátságban állt Schwab Lőb pesti és Löw Lipót későbbi szegedi főrabbiával. Az előjáróságnak már 1836. óta tagja, részt vett minden országos zsidó mozgalmában; a pesti nagy árvíz idején 1838-ban ezüst serleggel kedveskedett Láng Mihály evang. lelkésznek, aki menedéket nyújtott a zsidóknak. Később valószínűleg külföldre költözött. Halálozási ideje ismeretlen.

Elnöksára Kunewalder Jónás, a zsidó kórház nagynevű igazgatójának dr. Jacobovits Fülöp orvosnak veje, az 1846-ban eltörölt türelmi adó kezelőségének elnöke, társadalmi tekintélyével sikeresen fáradozott a hazai zsidóság ügyeinek védelmében, de az 1848-as zavaros időkben hirtelen elhagyta vallását, amelyért addig annyit küzdött.

A forradalom és szabadságharc súlyos éveiben Weisz M. A. veszi kezébe a hitközség vezetését. Tekintélyes kereskedő, később 1859-ben, majd 1863-ban ismét előjáró, 1868—69-ben kongresszusi képviselő. Született 1811-ben, meghalt 65 éves korában 1876. április 3-án, Niszán 9-én.

Az abszolút kormány, amely a zsidó »községet« igazgatási jogától megfosztotta és »hitközséggé« alakította át, Weisz M. A.-t 1851-ben elmozdította a hitközség éléről és az egyszer már elnökséget viselt Boskovitz József Lőböt állította helyébe. A hatóságilag kinevezett elnök hét éven át vezette az ügyeket és segített újra felépíteni a történelmi események által megrázkódtatott hitközséget.

A helytartóság egy oktrojált ügyrend alapján 1858-ban tisztújítást rendelt el, amely Baumgarten Fülöp földbirtokost és öt előjáró társát állítja a hitközség élére, hogy azután az egy év múlva elrendelt újabb választáson Fleischl Dávid elnöknek adjon helyet. Fleischl rövid elnöksége idején készült el 1859. szeptember 6-án a pesti hitközség büszke alkotása, a dohányuccai templom.

Ennek szárnyépületébe költözött a hitközség hivatala is, amely addig az Orczy-házban volt elhelyezve. Fleischl született 1800-ban, meghalt 68 éves korában, 1868. augusztus 11-én, Áb 23-án.

Az elnökség körül történt további események visszatükröztetik az akkori általános hazai viszonyokat, amikor is a nemzet öntudatra ébredése vívta küzdelmét a haldokló abszolutizmussal. A helytartóság még 1859-ben meghitt bizalmasát, az utóbb »tornyai« előnévvel nemesített Schosberger S. W. dúsgazdag nagykereskedőt ültette az elnöki székbe. A nemzeti érzelmű pesti zsidóság azonban 1861-ben kibuktatja őt és dr. Hirschler Ignác orvost választja helyébe. A helytartóság 1863-ban szabálytalannak mondja Hirschler megválasztását és Schosbergert helyezi vissza az elnöki székbe. Az 1865. évi választás újból kibuktatja Schosbergert és ismét Hirschlert teszi elnökké, aki azonban immár nem fogadja el a tisztséget. A két politikai ellenfél egyaránt értékes tagja volt a társadalomnak és a zsidó közösségnek. Schosbergerről, aki később hasznos tevékenységet fejtett ki a kongresszusban, még bírálója, Tencer Pál is elismerte, hogy »jótékonyága és szellem által kitűnik.« Meghalt 78 éves korában, 1874. március 25-én, Niszán 7-én. Dr. Hirschler Ignác Pozsonyban született 1823-ban, az ország legelső szemespecialistája, 1869. óta a Tudományos Akadémia és 1885. óta a főrendiház tagja. Elnöke volt az 1868–9. évi kongresszusnak, amelyet az ő vezetése parlamentinívón tartott. Az 1867. évben elért emancipációnak higgadt szavú harcosa volt. Meghalt 68 éves korában, 1891. november 11-én, Chesván 10-én.

A Hirschler–Schosberger vetélkedésből alakult ki az 1861. évi hitközségi szabályzat, a mai napig is érvényben levő alapszabályoknak gerince. Új korszakot jelentett ez a pesti hitközség életében, amely szerencsésen egybeesik az 1867. évi kiegyezést követő általános gazdasági felindülés idejével. A pesti hitközség nagy alkotásainak is időszaka volt ez, amelyben a hitközség elnökei következő sorrendben követték egymást:

Lányi Jakab, az osztrák hitelbank pesti fiókjának igazgatója, 1865-től 1874-ig három cikluson át állt a hitközség élén. Elnöksége idején honosult meg dr. Kohn Sámuel rabbinak 1866. évi megválasztásával a dohány-uccai templomban a magyar igehirdetés; épült a kongresszus után 1872-ben az ország egyik legszebb konzervatív temploma, a rombachuccai zsinagóga; nyílt meg 1867-ben a leányárvaház és 1869-ben a fiúárvaház. Meghalt 63 éves korában 1879. november 28-án, Kiszlév 13-án.

Lányi után tíz éven át (1874–1883) Neuwelt Ármin nagykereskedő, a Magyar Kereskedelmi Csarnok elnöke volt a hitközség elnöke. Három tisztújításnál irányult feléje a közbizalom. Elnöksége nem új alkotásoknak, hanem a meglevők fentartásának és továbbfejlesztésének volt a kora. Az 1877-ben megnyílt Orsz. Rabbiképző Intézet, valamint az Izr. Siketnémák Orsz. Intézete nem volt ugyan hitközségi alkotás, de kezdettől fogva élvezték a pesti hitközségnek nemcsak erkölcsi, hanem anyagi támogatását is. Neuwelt Ármin 73 éves korában halt meg 1888. január 15-én, Sevát 2-án.

Az 1883. évi tisztújítás Wahrmann Mór személyében igaz államférfiút állított a hitközség élére. Mint Wahrmann Izráel első pesti főrabbinak unokája Pesten született 1832-ben. Az egyetemet végzett kereskedő és ipari vállalkozó egyik előharcosa volt az Ausztriától gazdaságilag független Magyarország eszméjének. Az első zsidó vallású országgyűlési képviselő, aki 1869-ben jutott a parlamentbe. Fiatalabb éveiben a napisajtó hasábjain küzdött a zsidók egyenjogúsításáért, majd ennek kivívása után alelnöke volt a zsidó kongresszusnak. Vas szorgalmát és erős akaratát bevitte a hitközség elnöki székébe is, amelyet egy évtizeden át töltött be. Nevéhez fűződik az 1889-ben épült új kórház és az 1891-ben elkészült sípuccai hitközségi székház. Neki és hűséges alelnökének, az energikus Deutsch Sámuel, sok évtizedes kultuszelőjárónak műve, hogy a pesti hitközség kormányzásában, intézményeiben és minden tagozatában oly rend honosult meg, amely bármely köztisztviseléssel kiállja a versenyt. Hirtelen halt meg 60 éves korában, 1892. november 26-án (este), Kiszlév 8-án.

Az erőseknek elnök halála után az utóbb bárósított Kohner családnak feje, Kohner Zsigmond volt 1893-tól 1906-ig hitközségi elnök. Budapesten született 1840-ben, előkelő szerepe volt a hazai közgazdasági és kereskedelmi életben, elnöke a Lloyd Társaságnak, alelnöke a Pesti Kereskedelmi Banknak. Jöindulatú és szeretetreméltó róshákol, akinek tizenhárom évi elnöksége alatt több oly intézménnyel gyarapodott a fővárosi zsidóság, amelyeknek java része országos érdekeket is szolgál. Elnöksége idején nyitotta meg 1893-ban a hitközséggel összhangban működő Chevra Kadisa korszerű Aggokházát, létesült 1894-ben az Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1896-ban a millenium emlékére a szegény hitközségeket támogató Orsz. Magyar Izr. Közalap, nyílt meg 1897-ben a Bródy-gyermekkórház, 1900-ban a fasori Fiúárvaház, létesült 1901-ben a kórházak zsidó betegeinek rituális ételmezésére az Áhávász Réim egy-

let. Az elnökségtől való visszavonulásának évében, 1906-ban épült a pesti hitközség első monumentális kültelki imaháza, az arénauti templom. Meghalt 67 éves korában, 1908. január 2-án, Tévész 28-án.

Kohner Zsigmond visszavonulása után, 1906-ban Dr. Weinmann Fülöp lett az elnök. A hitközség lateiner vezetője munkavégzésével méltónan sorakozott a gazdasági élet gyakorlati pályáján működött eddigi elnökökhöz. Ungvárott született 1839-ben, Debrecenben és Szegeden ügyvédi gyakorlatot folytatott, 1867-ben a királyi ítélőtábla bírāja, utóbb királyi közigazgató. Kora ifjúságától fogva részt vett a felekezet minden megmozdulásában, az elnöki székben szigorúan őrködött a legalitás pontos betartása fölött. Öt évi elnöksége alatt a főváros zsidósága továbbfejlesztette intézményeit. Ez időben keletkezett vagy nyílt meg 1908-ban a Wechselmann-Vakok Intézete, 1909-ben az Orsz. Magyar Izr. Közművelődési Egyesület és az Izr. Szünidei Gyermektelep Egyesület, 1910-ben a Weiss Alice Gyermekágyas Otthon és az Orsz. Izr. Patronage Egyesület, 1911-ben a Chevra Kadisa Szeretetháza. Meghalt 72 éves korában 1911. november 28-án, Kiszlév 7-én.

Egy évi interregnum után 1912-ben Adler Lajos lett a hitközség elnöke. Szempcen született 1837-ben, fiatalon került a fővárosba, ahol jőnevű bankár volt. Elnöksége előtt évtizedeken át jólékonysági, majd szertartásügyi előljáró volt, az elnöki tisztséget 1919. februárjáig töltötte be. Gyakorlatiasságának és tapasztaltságának köszönhető, hogy a világháború súlyos évei nem ingatták meg a hitközség intézményeit. Meghalt 90 éves korában 1927. február 3-án, Adár 1-én.

Utóda Székely Ferenc 1919-től 1921-ig vezette a hitközséget. A fehértornyai Alapon született 1858-ban. A bankszakmában előkelő helyet töltött be és közgazdasági tevékenysége mellett szépirodalmilag is munkálkodott. A felekezeti életnek mindenkor aktív részese volt s a világháború előtt a magyar zsidóság egységesítését célzó mozgalmat indított. Két évi elnöksége a legsúlyosabb morzsalékokra esik, de higgadtságával nem csak köznyugalmat tudott teremteni, hanem a hitközség veszélyeztetett intézményeit is meg tudta menteni. Utóbb a Ferenc József Rabbiképző Intézet vezérőrs bizottságának volt elnöke. Meghalt 78 éves korában 1936. április 11-én, Niszán 19-én.

Székely Ferenc utóda az elnöki székben Dr. Lederer Sándor elnökhelyettes lett 1921-ben. Hat évi elnöksége idején létesültek a pesti hitközség templomkörzetei, amelyek hatalmasan fellendítették a perifériákon lakó zsidóság hitéletét. Kiskunfélegyházán született 1852-ben, tragikus hirtel-

lenséggel halt meg 75 éves korában 1927. november 28-án, Kiszlév 4-én.

1928. márciusától 1929. márciusáig Kaszab Aladár volt a hitközség elnöke. A nagy filantrop a hevesmegyei Szücsiben született 1868-ban s ugyancsak váratlanul halt meg 61 éves korában 1929. március 15-én, Veádár 3-án.

A pesti hitközség ez idő szerinti vezetője Stern Samu 1929. december óta tölti be az elnöki széket. A közbizalom reá ruházta a VI. községkerület és az Orsz. Izr. Iroda elnöki méltóságát is. A jövődöntő krónikásnak lesz háládatos feladata megírni, hogy hármasságában a mi megpróbáltatásokkal teli időnkben mily bölcs megfontoltsággal párosult nagy energiát fejt ki az egész hazai zsidóság érdekében.

I. Függelék.

A pesti izr. hitközség elnökeinek névsora kronológiai sorrendben:

Sachsel Márkus 1806—1813 körül.	Schossberger S. W. 1859—1861-ig.
Kadisch Joachim 1802—1833. körül.	dr. Hirschler Ignác 1861—1863-ig.
Breisch Izák 1806—1833 körül.	Schossberger S. W. 1863—1865-ig.
Ullmann Mózes 1806—1823 körül.	Lányi Jakab 1865—1874-ig.
Mauthner Ádám 1811—1828 körül.	Neuwelt Ármán 1874—1883-ig.
Bauer Móric 1828—1833 körül.	Wahrmann Mór 1883—1892-ig.
Ullmann Gábor 1830—1836-ig.	Kohner Zsigmond 1893—1906-ig.
Boskovitz József Lőb 1836—1839-ig.	dr. Weinmann Fülöp 1906—1911-ig.
Östreicher Dávid 1839—1845-ig.	Adler Lajos 1912—1919-ig.
Löwy Herman 1845—1848-ig.	Székely Ferenc 1919—1921-ig.
Weisz M. A. 1848—1851-ig.	dr. Lederer Sándor 1921—1927-ig.
Boskovitz József Lőb 1851—1858-ig.	Kaszab Aladár 1928—1929-ig.
Baumgarten Fülöp 1858.	Stern Samu 1929. évtől.
Fleischl Dávid 1859.	

II. Függelék.

A pesti izr. hitközség elhunyt elnökeinek halálozási évfordulója naptári sorrendben:

Niszán 9. Weisz M. A.	Kiszlév 4. dr. Lederer Sándor.
Niszán 9. Weisz M. A.	Kiszlév 7. dr. Weinmann Fülöp.
Niszán 19. Székely Ferenc.	Kiszlév 8. Wahrmann Mór.
Ijjár 4. Mauthner Ádám.	Kiszlév 13. Lányi Jakab.
Áb 3. Östreicher Dávid.	Tévész 28. Kohner Zsigmond.
Áb 23. Fleischl Dávid	Sévát 2. Neuwelt Ármán.
Áb 28. Boskovitz József Lőb.	Adár 1. Adler Lajos.
Elul 26. Kadisch Joachim.	Adár 15. Bauer Móric.
Chesvan 10. dr. Hirschler Ignác.	Veádár 3. Kaszab Aladár.
Chesvan 18. Breisch Izák.	

Források: A pesti hitk. jegyzőkönyvei és évi jelentései.

Budapest.

Dr. Groszmann Zsigmond.

A magyarországi zsidók III. Károly korában.

(A „Magyar Zsidó Oklevéltár“ alapján.)

I. Áttekintés.

III. Károly (mint német-római császár VI. Károly), 1711–1740, alatt a zsidók helyzete Magyarországon nem mutat egységes képet. Megyénként, sőt néhol városokként változott a helyi hatóságok különbözősége szerint. Az ország ebben a korban hatalmas megrázkódtatásokon ment keresztül. 1686 óta Buda ismét a birodalomhoz tartozott; az 1699-i karlovici béke biztosította a töröktől visszahódított területek nagy részét. A győzelmes háború azonban nem hozta meg a remélt nyugalmat. A nemcek nem kapták vissza a törökök által lefoglalt birtokaikat, hanem azok felett a király mint német császár és osztrák herceg fenntartotta magának a rendelkezési jogot a commissio neoaquistica alapján. Eszerint minden földbirtokosnak újból kellett bizonyítania birtokjogát ősi földjén, amely többnyire sok nemzedék óta volt már a családban, amelynek okmányai természetesen sok esetben már nem is voltak fellelhetők. A kellőképpen nem igazolt magyar birtokokat külföldi tisztek, katonák, vagy német császári kegyencek kapták, akik többnyire nem is jöttek Magyarországra, hanem birtokaikat intézők által pórokkal munkáltatták és csakis jövedelmező gyarmatnak tekintették. Ezután kitört a Rákóczi-forradalom, mely újra lángbaborította az országot. A szatmári béke 1711-ben helyreállította ugyan a rendet, de tényleges nyugalomról nem igen lehetett szó. Nemesak azért, mert nemsokára folytatódta a török háborúk,¹ hanem azért is, mert az állandó bizonytalanság rettenetes állapotokat teremtett. A birtokok nagy része nem volt használható állapotban. A jobbágyok sok megyéből elmenekültek, tehát hiányoztak a munkaerők, az utak rosszak és sokszor bizonytalanok voltak, ami a kereskedelmet gátolta. — A lakosság nagy része ingadozott politikai állásfoglalásában, a pórok sok helyen átszöktek török területre, hiszen a pártoskodás rendszeren a gyengék rovására ment, amit a zsidók is súlyosan megsínylettek. A zsidók nemesak a főnemestől, hanem elsősorban a királynál keresek védelmet mint az egész középkorban,² mint a német zsidók a császárnál.

¹ 1718, a passarovici, 1739, belgrádi béke, mely nagyjában az 1914-ig érvényes délmagyar határt megállapítja.

² Pl. IV. Béla zsidótörvénye 1251-ben.

Európaszerte ekkor a zsidók helyzete jellegzetes átalakuláson ment keresztül. A középkori sötétség lassan áttolódik nyugatról keletre. Nyugaton zsidó pénzemberek szerephez jutnak, de azért koránt sem élnek biztonságban. Így pl. említésre méltó Oppenheimer József, „Jud Süß“, esete, aki Württembergben pénzügyminiszter lett, majd fényes pályafutása után 1738-ban kivégezték. Berlinbe újra bebocsátották a zsidókat és 1714-ben építették ott az első zsinagógát. A nyugateurópai rabbik, pl. az emdeni rabbi, erélyesen küzdenek a Sabbatai-mozgalom utolsó hajtásai ellen. De Keleten ezalatt elsötétül a helyzet úgy társadalmilag, mint szellemileg. Nagy Péter birodalmában megkezdődik a vérvád hazugságának a hadjárata, míg zsidó körökben a frankista téveszmék fejtik ki még mindig káros hatásukat. Ebben a korban keletkezik a chasszidizmus („Best“ 1698–1758), amely beleviszi a zsidóságra a „csodarabbi“ fogalmát.

Az orosz- és lengyelországi üldözések bizonyos mértékben, ha közvetve is, hatással voltak a zsidók helyzetére Magyarországon is: sok zsidó Lengyelországból Cseh- és Morvaországra menekült, ahonnan egy részük Magyarországra jött ami súlyosbította a zsidók helyzetét: így pl. különösen 1725 és 1727 után jöttek be a zsidók az Örökös tartományokból, ami itt is rontotta a zsidók helyzetét. A gazdasági életben a zsidók bizonyos szerepet játszottak Magyarországon, mint vámok, gyárak, sör- és szeszfőzdék vagy vendéglők bérlői, mint katonai és kinstári fém-, só-, fa-, gabona-, méz-, lószállítók, pénzkölcsönzők, mint kiskereskedők és különféle vállalkozók.

A felkelések idején sokat szenvedtek a zsidók, hiszen mindenütt a landsknecht-észjárás érvényesült, amennyiben „törökön kívül a német is, a kuruc is just tartott a zsidó vagyónára. Ha benéztek a gettóba, üres kézzel el nem távoztak onnan, ha nem vájkálhattak hónaljig a pénzben, úgy emberéletben tettek kárt”.³ Egyes kuruc kilengések ismeretesei pl. Rohoncra, Szalónakra és Kismartonban 1704-ből, azután a kismartoni zsidók elmenekültek. Egyébként „a magyar községek nagy része ez időtájt bomlófényben volt, amelyet a kurucoktól való rettegés okozott... A vakhír is, hogy a kuruc tábor közeledik, a zsidók közt oly félelmet támasztott, hogy eszeveszetten elfutottak lakhelyükről”.⁴ Nem ismeretes, hogy szolgáltak-e zsidó katonák is a kuruc seregekben, ellenben a császári seregben meg vannak említve egyes zsidó katonák. Egy forrás így szól: „Nagyon helyes, ahogy a zsidóval bán-

³ Büchler S. a Magyar Zsidó Szemlében, 1894. 88. old.

⁴ U. ott, 100–101. o.

nak, mert a németekkel tartanak.⁵ Egyébként Kaufmann Dávid leírja Ungarisch-Brod pusztulását a kurucok által 1863. júl. 14-én.

II. Wertheimer Sámson, országos főrabbi.

Nagy szerepet játszott ebben a korban Wertheimer Sámson, aki országos főrabbi címmel mint a zsidó ügyek országos intézője, mint „stadlon“ kiváló jelentőségű bírt. Wormsban született 1658-ban, 1684-ben Bécsbe került, ahol a kor legnagyobb zsidó bankárja és egyik legzenálisabb gazdasági szakembere, Oppenheimer Sámuel, összeköttetésbe hozta a bécsi udvarral. Oppenheimer halála után egyedül bonyolította le a bécsi udvar pénzügyi szükségletét és 1703-ban udvari faktor lett. Hatalmas befolyását a zsidók védelmére gyakran latba vetette, így pl. neki volt köszönhető, hogy Eisenmenger „Entdecktes Judentum“ című gyűlölködő könyvét betiltották. Zsinagógát épített és sokat áldozott jótékony célra. Nagy héber tudása, amellet közkedvelt, megnyerő egyénisége volt.

1717. aug. 23-án kéri egy beadványban a királyt, hogy nevezze ki Magyarországot főrabbijának, miután már 1711. aug. 26-án megválasztották őt a magyar zsidó községek. Kérését avval indokolja, hogy a zsidók között előforduló peres ügyekben mint békebíró szeretne eljárni. Három nappal később ki is nevezi őt a király erre az állásra, melyet haláláig általános megalégedésre be is töltött.⁶ Azonban nem egykönnyen ment ezen magas hivatal keresztülvitele a gyakorlatban, hiszen még 1718 szeptember havában is kénytelen volt Wertheimer a királyt kérni, hogy főrabbivá történt kinevezéséről értesítse a magyar kir. udvari kancellária által a magyar hatóságokat. Hogy mennyi esendes ellenállásba ütközött Wertheimer tevékenysége, arról nem sokat tudunk, de ismeretes egy eset, melyben a pozsonyi kamara neki szándékosan kellemetlenségeket okoz. Erről 1721. nov. havában jelentést tesz a császárnál, nehogy megismétlődjék az ő jogainak a kijátszása, mivel „solcher gestalt all zu sehr präjudicirlich, mithin da solches von mir nicht zeitl. resentirt.“ A császár nov. 28-án meg is erősíti Wertheimer előbbi privilé-

⁵ U. ott, 96—97. o.

⁶ Thaly K. II. Rákóczi Ferenc emlékiratai, 17.

⁷ Wertheimernek egy részletes privilégiumát I. Magyar Zsidó Oklevéltár (MZsO) III, 133—145. o. 1716. május 6. Ez és még két privilégiuma látható: Kaufmann: Samson Wertheimer, 29, 34, 39. o.

⁸ MZsO, III, 188. o. és köv.

giumait, ugyanaz nap a pozsonyi kir. kamarához is átteszi a panaszíratot és egyben kéri a kamarát, hogy a jövőben ne bántsák Wertheimert leiratokkal. Még 1721. okt. 9-én ugyanis a pozsonyi kir. kamara nyers hangon felszólította Wertheimert, hogy az országgyűlés költségeihez a zsidók által fizetendő 800 forint adóból ő maga fizessen 200 forintot, vagyis: „Vos Werthaimer Ducentos flnos ad hujatem Cassam Bancalem pro certo administrare non intermittatis, ne casu in contrario Camera hac ad media Vobis minus grata Vos compellendi condescendere debeat...“ Erre a tapintatlan írásra, melyben őt a kamara „Werthaimber Judaeus“-nek címezi, megfélekedzvéen összes címeiről és tisztségeiről, avval válaszol, hogy „a két török háború és a Rákóczi-felkelés alatt a vármegyéknek készpénzt előlegezett és sokszázezer forint hitelt szerzett. De akkor sokkal jobban ügyeltek a nemes urak a formáságokra írásbeli kéréscikben.“ Ezt a pozsonyi követelést az udvari kamara természetesen elutasította.⁹ Egyébként sokat tett Wertheimer a magyar hadsereg fejlesztéséhez szükséges pénz és nyersanyagok előteremtésére.¹⁰

Wertheimer tevékenységére jellemző, hogy főfoglalkozása bécsi császári udvari bankársága maradt, a császár és király közvetlen környezetéhez tartozott. Minden valószínűség szerint elsősorban ő rá vonatkozik az, amit Szavoyai Jenő herceg mondott „a szakállas zsidókról, akik a politikát befolyásolják“ („von den bärtigen Juden, die die Politik mitbestimmen“).¹¹ Ha bankársága mellett egyéb üzleteket lebonyolított, úgy azt csak az udvar iránti szíveségből, nem pedig üzletszerűen tette: ilyen esetekben teljesen haszon nélkül fáradozott; amidőn pl. Magyarországon 1698-ban hadiszállítmánya-nyozást rendezett be, 1703-ban u. ott tüzérségi felszerelést, majd zabot vásárolt, az udvarnak ékszereket, libériákat, stb.¹² Evvel szemben a király minden lehetővé tett a védelmére. Pénzüzleteiben szerény volt, az akkor megszokott kamatokat (évi 6, 8, 9, rendkívüli esetekben 12%) szedte; néha ő maga többet fizetett a megszokott kamatnál, de többet még ilyen kivételes esetekben sem követelt.¹³ Megszervezte az erdélyi só-monopóliumot, amiért aranyláncot kapott kitüntetésül a királytól 1694-ben. Ezután gondoskodott a sómonopólium keresztülviteléről is, ami itt-ott (pl. Debrecentben) a vámósok és mások akadékoskodása által eleinte elég nehezen ment. 1695-

⁹ M. Grunwald: S. Oppenheimer, 223. o.

¹⁰ U. ott, 222. o.

¹¹ U. ott, 219. o.

¹² U. ott.

¹³ U. ott, 220. o.

ben sikerül neki Eszterházy herceg előbbi részesedésén kívül az erdélyi rendeket is érdekeltni a monopóliumban. 1698—99-ben pedig a sőt az eddigi bérlők kielégítése után közvetlenül királyi hivatal kezelésébe viszi át.¹⁴ Megszervezi továbbá a lengyel sóbehozatalt is Magyarországra.¹⁵

Mint bankár több százezerforintos és milliós hitelek is nyújtott a kormánynak, úgy hogy egyes években ő volt a császári udvar legnagyobb hitelezője. Midőn 1710 körül visszavonult az üzletől, még mindig két millió forint követelése maradt az udvarnál, de, amit dícséretére külön ki kell emelni, dacára óriási méretű üzleteinek, senki sem kételkedett kortársai közt becsületességében és tisztességében.¹⁶ Lényegesen támogatott egy frankfurti talmudkiadást 1721—22-ben, amely azonban a cenzúra miatt csak 1753-ban jelent meg; és minden valószínűség szerint iparkodott a temesvári zsidók kiűzését is megakadályozni, noha eredménytelenül. 1724. aug. 6-án halt meg.¹⁷

Wertheimer már régebben gondoskodott arról, hogy prvilégiumát kiterjessze családjára is, ami a királyi kancellária egy 1719. szept. 9-én kelt iratában kifejezésre jut. Ezúttal az országos főrabbiá történt kinevezése is meg lett erősítve. Halála után veje, Eskeles Berent Gábrriel előbb¹⁸ a herceg Eszterházy uradalom területén lakó zsidók főrabbija lesz.¹⁹

Még ugyanabban az évben Eskeles kérte és megkapta a magyarországi főrabbi állást.²⁰ Wertheimer üzleteinek rendezése halálával nem ért véget, egy okmány szerint még 1737. jan. 22-én rendezték adóelszámolásait Moson, Sopron és Vas megyékből. Nem ide tartozik áltami kintlevőségeinek behajtása, ami még tovább tartott. Megemlíthető végül, hogy a jótékony célú „Wertheimer-alapítvány”, mely eredetileg 150.000 forint volt, részben fennállt 1914-ig.

¹⁴ U. ott, 222. o.

¹⁵ U. ott.

¹⁶ U. ott, 228—244.

¹⁷ U. ott, 245. köv.

¹⁸ 1724. aug. 25. Ahol a forrást nem említjük, ott a MZsO értendő.

¹⁹ »dasz wir dem sogenannten Berent Gabriel Eskeles Juden, und durch ganz Mähren, wie auch zum Theill in Röm. Reich bestelten ober Rabiner in Ansehung dessen, dasz jüdische Gebrauch halber Ihme beywohnenden gelehrsamkeit und bereits erworbenen groszen Ruhm, und guten Nahmen... ober Rabiner Ampts Stelle«.

²⁰ 1724. szept. 10.

III. A zsidóadók.

Ha tekintetbe vesszük, hogy akkoriban Németországban a zsidók roppant sokféle adót (pl. Mainzban 16-félét)²¹ fizettek, nem csodálkozunk az aránylag magas zsidóadókon hazánkban sem. Az Országos Levéltár Index Ben. Resol. 1729. jan. 8 alatt található egy kimutatás, hogy a szabad kir. városok és a zsidók által fizetendő országgyűlési díjak meddig vannak kifizetve.²² A legismertebb és legnyomasztóbb adó a türelmi taksa volt; egy 1732. febr. 22-i udv. kamarai írás szerint minden zsidó kivétel nélkül köteles Magyarországon úgy türelmi adót mint országgyűlési díjat fizetni: „... Judaeos indifferenter ad tolerantialem censum, obligari, taxamque Dietalem a tolerantiali censu distingui...”

Négy 1732. júl. 24-i okmány bizonyos bepillantást nyújt egyes kerületek türelmiadójáról: Homonnai kimutatások szerint a sztropkói kerületben és pedig Ladoméren, Sztropkón, Duklán és Raslaviczán összesen négy zsidó család 51 forinttal hátralékban volt; továbbá a következő helységek zsidóadói vannak említve: Szatmár, Nagy Károly (488 frt hátralék), a kassai harmincadkerületből: Miskolc, Enieske, Zádány; az ungvári harmincadkerületből: Szerednye, Dravec, Minay, Zavitzin, Ungvár, Mokocs, Peresin, Szemere, Paszika Mosko (?), Nagy Bereznye, Tycha, Sztavna, Kosztrina, Uzsok, Podharany, Čsieseroes Csmal (?), Dubrinics; a kismárki, tokaji, váradi és ujhelyi harmincadkerületekben: Hunfalva és környéke, Sziget, Mada, Bénye (Erdőbénye), Liszka, Keresztúr, Horváth, Tolesva, Várad, Diószegh, Ujhely, Zyoó (?), Gálzees, Vojetics, Tussa Ujfalu, Morva, Rákocz, Boschicza. Ezen szegényebb kerületekben természetesen lényegesebb kisebb összegekről van szó az aktákban, mint a gazdagabb szatmári kerületben.

Egy laxenburgi királyi rendelet 1722. máj. 7-ről kimondja, hogy a zsidók és cigányok türelmi adója bérbeadandó: „ut fundi camerales, in quantum fieri potest, pro augendis proventibus et sumptibus compendiandis in arendam elocentur... prouti et Judaeorum ac Zingarorum tolerantiales census exarendari posse censeret...” az adók bérbeadása, amint ez

²¹ J. Höxter, Quellenlesebuch zur jüdischen Geschichte und Literatur, IV, 129—130.

²² MZsO, III, függ. 902. o.

már a rendelet szövegéből is világosan látszik, az adók növelését, tehát súlyosabb terheket jelentett. Az adóbérlők egymás közt konkurrálva felverték a bér magasságát, amit aztán végeredményben az adófizetőnek kellett megterítenie. Egy ilyen adóbérlési szerződés említendő 1705. nov. 5-ről. Eszerint a király szerződést köt egy szepesi kir. kamarai tanácsossal, melyben utóbbi a felsőmagyarországi zsidóadókat bérbe veszi, de azon kikötéssel, hogy az összes zsidók alapos összeírása után *magasabb* bérösszeg fizetendő, mint azelőtt. Emellett az is előfordult, hogy egyes helyeken különböző koordinált hatóságok nem tudták egymás közt az adókérdésben megegyezni, aminek következtében az ottani községeknek egyszerre több helyre kellett adózni. Így pl. egy 1719. márc. 21-i bécsi okmány szerint Kismarton városa afelett panaszkodik, hogy a város falain belül a herceg Eszterházy területén lakó keresztények és zsidók nem fizetnek városi adót. A városi hatóság persze nem törődött avval, hogy a főnemesi területeken a zsidók amúgy is adóztak az államnak és földesuruknak, tehát egy harmadik közigazgatási hatóság adószedése legalább is méltánytalan lenne. Ez a kismartoni példa nem volt kivétel, hanem megismétlődött sok más helyen is, így különösen Budán. Sőt arra is van példa, hogy egy birtoknak külföldi tulajdonosa külföldre követeli a birtokán lakó zsidók türelmi adóját. Így pl. gróf Schönborn Frigyes Károly würzburgi püspök igényt tartott a munkács-szentmiklósi uradalmának zsidó-türelmi-adójára 1729-ben.²³ Ez az eljárás csak mai felfogás szerint különös, akkoriban gyakori volt. Bizonyos mértékben hasonló ehhez az akkori zsidó felfogás is, mely szerint kivándorolt zsidók évtizedeken át régi községük keretébe tartoztak nemcsak a hitközségi adó szempontjából, hanem a községi törvénykezésben is.

A már említett felsőmagyarországi zsidóadó felemelése avval a következménnyel járt, hogy máshol is emelni akarták a zsidóadókat. 1738. ápr. 17-én a bécsi udvari kancellária felkéri a magyar kir. kancelláriákat, hogy az említett példa szerint emeljék máshol is a zsidóadókat; ezen beadvány abból az elgondolásból indul ki, hogy a felsőmagyarországi zsidók, akik nem gazdagabbak a többi dunáninneni és dunántúli zsidóknál, jóval több zsidóadót fizetnek. Az arányosság kedvéért nem tűrhető tehát, hogy ne fizessenek a többiek is olyan sokat, mint a felsőmagyarországiak. — Mindamellett a régi türelmi adókat is csak nehezen lehetett behajtani, amint azt egy bécsi kamarai leiratról²⁴ láthatjuk: „...et illa

...nomine et titulo Tollerantiae Summae, quae Summa etiam non secus quam cum maxima difficultate et adhibita executione a Iudaeis desumi potuit...” Bizonyára nem a végrehajtás enyhességén múltott (hiszen az adókat akkoriban kíméletlenül vasraverék és bebörtönözték) a behajtás nehézsége, hanem a zsidók tényleges fizetéseképtelensége amiről még szó lesz. Az is előfordult, hogy a türelmi adót azért lehetett nehezen behajtani, mert egyes földesurak szándékosan nehézségeket gördítettek a behajtás elé, tekintettel arra, hogy birtokukon lakó zsidók fizetőképességét maguknak akarták biztosítani. Egy ilyen esetben²⁵ a zsidó türelmi taksa bérlője hatósági támogatást kér a türelmi adó behajtására. Ebben az ügyben a magyar kancellária felvilágosítást kér a türelmi taksa felől, mióta áll fenn és mi az, „...et in certae hactenus Nobis minus notae Tolerantiales (ut ajunt) Taxae, quotannis ad Aerarium Regium, per constitutum fl. 1000, h. e. flor. mille deponendae, exactione impediennes, seu potius talismodi Iudaeos protegentes conquesta sit, pro qualive demum remedio sibimet elargiende instet et partes suas interponat.”²⁶ A válasz erre a kérdésre nincs meg, de néhány héttel később²⁷ a magyar kancellária már továbbítja a vármegyék jelentését ebben a tárgyban a magyar udvari kamarának. További nehézségek vannak említve Bereg és Ung megyék zsidó türelmi adójának behajtásánál. Itt egy Berko Dalovics nevű zsidó volt a türelmi adó bérlője. Ő már előbb tapasztalta a zsidók súlyos anyagi helyzetét és már az előbbi év végén²⁸ kérte a türelmi adó mérséklését vagy legalább is a természetbeni fizetés lehetőségét. Kérését avval indokolja, hogy a borkereskedés tilalma, a török háború, a pestis, a vásárok megszüntetése és más okok csökkentették a zsidók fizetőképességét.

Külön rovatba tartozik a zsidók országgyűlési taksája, amit III. Károly 1721. szept. 2-i rendelete szerint a zsidók már előre kötelesek voltak fizetni az összehívandó országgyűlés alkalmával. Még ugyanabban az évben kivetettek (okt. 9) 800 forintot a magyarországi zsidókra, amelyből a rohonci község egymaga 100 forintot fizetett dec. 31-ig. Nagyon súlyosak voltak a hadiadók is; így pl. ismeretes, hogy a sopronmegyei zsidóságra 1734—35-ben 500 forintot vetettek ki ezen a címen, amiből a lakompaki zsidók ebben a két évben 110 forint 30 dénárt fizettek.²⁹

²⁵ 1723. febr. 25.

²⁶ 1723. márc. 2.

²⁷ 1723. máj. 4.

²⁸ 1738. dec. 26.

²⁹ MZsO, III, függ. 906. o.

²³ U. ott.

²⁴ 1712, febr. 19.

IV. A zsidók jogi védelme.

A királyi védelem. A bizonytalanságnak ebben a korában a zsidók elsősorban a király védelmét igyekeztek elnyerni. Mert ha nem is nyújtott a királyi védelmi levél tökéletes biztonságot, mégis a legértékesebb jogi okirat volt az akkori körülmények közt. A királyi hatalom bizonyos nyugvópontot jelentett a forrongások és háborúk zűrzavarában. A királyi hatalom kiterjedt a nép összes rétegeire és többnyire érvényesült a partikuláris erőkkel vívott küzdelmekben. Természetesen arra törekedtek a zsidók, hogy meg is szolgálják a királyi védelmet. Nem is szólva olyan nagytehetségű egyéniségekről, mint Wertheimerről, aki időnként az udvar legnagyobb hitelezője és sok állami berendezés megszervezője volt, a zsidó gazdasági szakemberek minden téren kitétek magukért a királyi érdekek szolgálatában. Így pl. gróf Pálffy János tábornagy egy 1711. május 31-én Eperjesen kelt okmányban igazolja, hogy Keppisch Abraham, Jakab és Mózes testvérek életük kockáztatásával a császári seregnek nagy szolgálatot tettek Érsekújvár ostrománál, ezért a királynak melegen ajánlja. A nevezett Keppisch (Keppich) testvérek 1715 márciusában folyamodtak is a császárhoz és hű szolgálataik fejében ugyanolyan privilégiumot kértek, amilyent egyes zsidók II. Ferdinándtól 1624. márc. 12-én kaptak.³⁰ A kívánt védelmi levelet meg is kapták márc. 30-án, melyben nekik a császár és király nemesak személyük, hanem családjuk és egyenes leszármazottaik részére is a kért jogokat megadta. Mindenütt szabad letelepedést és kereskedelmet kaptak, kivéve olyan helyeket, mint a bányavárosokat, vagy más szabad városokat, ahol zsidónak amúgy sem szabadott letelepednie.³¹

Ezek után az is érthető, hogy a Pálffy grófok kíméletesen bántak a zsidókkal, ami többek közt egy pozsonyi okmányból³² kitűnik, melyben gróf Pálffy Miklós országbíró Pozsonymegye főispánja, koronaőr, stb. a Pozsony Váralján lakó zsidóknak részletes privilégiumot ad. Ezen privilégium, melyet Pálffy János és Károly grófok is ratifikáltak, főbb pontjai a következők:

1) A pozsonvi zsidóknak szabad a pozsonyi várhegyen és a „Zuckermantl“ részen lakni, „tudniillik ötven háztartás-

³⁰ Ezen privilégiumot l. Wolf Gerson, Ferdinand und die Juden, Wien, 1859.

³¹ „exceptis liberis et Regiis montanis civitatibus Nostris.“

³² 1714. jan. 1.

nak a gyermekekkel együtt és pedig azon kívül, akik ott a jövőben megházasodnak.“ Ezen ötven család névsorát két példányban készítették el; egyiket a földesúrnál, a másikat a zsidó községnél helyezték el.

2) Másodszor meg van nekik engedve a nevezett területen mindenféle áruval kereskedni, amint azt azelőtt is tették, azonkívül!

3) szabad nekik mindkét zsidónegyedben egy-egy zsinagógát tartani istentiszteletük elvégzésére és összes, a zsidóknál szokásos vallási szertartások végzésére.

4) Mivel zsinagógái élet bizonyos alkalmazottak nélkül nem lehetséges, szabad nekik egy rabbit, két előimádkozót, két templomszolgát („Schueldiener“) és egy metszőt tartaniok, akiket szabadon választhatnak, de az ötvenes (család-) számba nem vehetnek fel.

5) A zsidóbíró, amint az más helyiségekben és országokban is szokásos, alkossa az elsőfokú bírói hatóságot és egy év letelte előtt ne juttassanak mást az ő helyébe, hanem egy évig maradjon hivatalában és aztán a község megválaszthatja őt egy további évre. Ha egy kereszténynek pere van egy zsidóval pénzügyben, akkor kötelessége a zsidó bíróhoz fordulni, de ha nincs megelégedve az ítélettel, akkor „per modum apellationis“ a földesúrhoz fordulhat. Ha két zsidó pereskedik a zsidó bíró előtt és nincsenek megelégedve az ítélettel, az ellen nincs apelláció, kivéve ha bűnügyről van szó, akkor az eset a földesúrhoz tartozik.

6) A zsidók bírájukat és a bírósági tagokat (dajanim) szabadon választhatják és pedig a zsidó hűsvétkor. A zsidók képviselőtestületi tagokat (Erwoehlte, Electores) egyenes választással választanak, ezeket a hatóság megerősíti. Az összes többi községi hivatalnokokat csak közvetve („per modum indirectus“) választják.

7) Az uraság tisztviselőinek kötelessége a szabályszerűen megválasztott zsidó bíró vagy annak helyettese által kimondott ítélet végrehajtásában segídezni, a börtönre ítéleteket bezárni; a foglyokat pedig a zsidó bíró engedélye nélkül nem szabad elbocsátani; másrészt tilos valakit visszatartani a börtönben, ha a zsidó bíró kiengedését elrendeli, kivéve, ha az uraságnak jogos és alapos oka van, az illetőt a börtönben tartani.

8) Mivel a zsidóságnak szüksége van községi adókra, hogy fizethessék a községi alkalmazottakat, a rabbit, a kántorokat és templomszolgákat (Rabiner, Schuellsinger, Schuellklofer) és másokat, legyen joguk a bort és a kóser húst megadóztatni, amennyiben az nem történik az uraság vagy a keresztény szomszédok hátrányára. Ha már egyszer az

ilyen adó meg van állapítva, nincs joga az egyes zsidónak ellene felszólalni.

9) Keresztény falusi kisbírók nem ítélkezhetnek semilyen dologban zsidók felett, mert ilyesminél gyakran visszavetések és jogtalanságok történtek, weillen... von dem Grundt Richter zur Klag kommen, inzwischen mit Stockh-sperrung (kaloda) und anderer Beschimpfung geplagt, auch mit viell unbillichen Anlaagen belegt worden seyn.... Zsidóknál csakis a legfelsőbb urasági bíróság illetékes.

10) Mindenféle kellemetlenség elkerülése végett idegen zsidók egy bizonyos Simon Michel család kivételével nem telepedhetnek meg.

11) Az uraság megvédi a helybeli zsidókat idegen zsidók konkurrenciája ellen. Idegen zsidóknak nem szabad ugyanis árúkat behozni és azokkal kereskedni, kivéve vásárokon.

12) Mivel a zsidóknak Pozsonyban nincsenek saját házaik, hanem csak bérben laknak, szigorúan tilos egymás lakásait vagy üzleteit tulcicitalással elvenni.

13) A fent említett kóser hús kimérésére uradalmi területeken a pozsonyi — de nem idegen — zsidóknak olcsó bérért mézszárszékeket adnak ki.

14) Ha egy pozsonyi illetőségű zsidó egy nemes portáján él és egy vagy több idegen zsidót magánál felvesz, akkor a zsidó község által kiszabott büntetést meg kell fizetnie az uraság pénztárába. De ha nem engedelmeskedik, akkor megbüntetik, mihelyt az illető nemes portáját elhagyja.

15) Büntetés terhe mellett tilos a zsidó adósnak az adósságlevelet feleségével is aláírni, ami azelőtt előfordult és bonyodalmakra vezetett. T. i. aláíraták az asszonnyal az olyan kötelezvényeket, melyeknek tartalmáról őt nem világosították fel, azaz „als solle fuerohin kein Jud, so unter der Hochloeblichen Herrschaft Protection stehet, befuegt sein, sein Weib in einer von sich gebenden Schuldobligation, ohne ihren Willen zur Mitunterschreibung oder Fertigung fuer sie unnd ihre Kinder zu zwingen.“

16) Zsidóknak minden ipart szabad tanulni és gyakorolni, amennyiben keresztény iparosokat nem károsítanak és keresztény iparosok nem tiltakoznak ellenük.

17) Ha adó vagy más címen végrehajtók foglalnának zsidóknál az uradalmi területen, akkor nem szabad másképvégrehajtani, mint keresztényeknél.

18) Az uraság gondoskodik megfelelő temetőről, de ha nem találna megfelelő helyet, marad az eddigi temető.

19) A zsidó község köteles két és fél évre 500 forintot

fizetni védnöküknek, akkor is, ha nem teljes a község létszáma.

Ez az aránylag liberális szabályzat előfordul hasonló formában más nemesi területeken is és ellentétben áll a városok kispolgári felfogásával, amely rendkívül gyűlölködő volt a zsidókkal szemben, amint lent még látni fogjuk.

Hasonló hereceg Eszterházy Mihály zsidóprivilegiuma, melyben néhai atyjának privilégiumait megerősíti 1720. júl. 19-én. Ebben a szabályzatban 14 pontban vannak összefoglalva a zsidók jogai és kötelességei: 1) lakhatási engedély, 2) szabad kereskedelem és ipar, 3) vámegyezmény, 4) nem-zsidók pere zsidókkal a zsidó bíróhoz tartozik,³³ 5) szabad vallásgyakorlat, mentesség beszállásolás és robot alól Lajta-újfalun, 6) a zsidók évente választanak bírót és esküdteket, amit a hatóság jóváhagy, 7) szabad rabbit, tanítót (kántort?) és templomszolgát (Rabiner, Schulmeister, Gemein Diener) tartaniok, 8) temetniök szabad vásár- és ünnepnap is, 9) barmaikat legeltethetik a lajtaújfalusi legelőn, 10) tűzesetben a keresztény lakosság köteles segítségükre lenni, 11) ha zsidó lopott holmit vesz és azt bejelenti, kártalanítása után visszaadja, de ha nem jelenti be, megbüntetik, 12) a község évi 230 rénes forintot fizet a védelemért, 13) a zsidók szabadon eladhatnak húst és szeszes italt zsidóknak és nem-zsidóknak, 1) a herecegi hivatalnokok kötelesek ezt a rendeletet betartani. A hereceg fenntartja magának a törvény megmésztésének vagy eltörlésének a jogát.

Fennmaradtak okmányok egyes zsidók kiváltságleveléről: ezekkel azért kell foglalkoznunk az általános gazdasági helyzet megítélésének szempontjából, mert a kiváltságos zsidók mint nagykereskedők és vállalkozók rendkívüli szerepet játszottak. Ők képezték a gazdaságilag legerősebb réteget a zsidó községekben, sokszor a község gerincét alkották, de a magyar állami fejlődés szempontjából sem voltak egészen jelentéktelenek. Nem ők voltak a magyar gazdasági élet egyedüli életető elemei, ahogy azt régen sokan gondolták, de olyan jelentéktelen sem volt munkásságuk, ahogy azt újabban megítélik. Néhány okmány megvilágítja ezen kiváltságos zsidók tevékenységének egyes pontjait, ezekből a következőket említhetjük meg:

Több oklevél maradt fenn Hirschl Izsák zsidó nagykereskedő kiváltságleveléről. Ezek szerint Hirschl érdemei már a kuruc felkelés idejére nyúlnak vissza: 1717. dec. 31-én Győr vármegye közgyűlése egy okmányban igazolja, hogy Hirschl

³³ Egy 1738. dec. 26-i okmány szerint zsidó bíró választásához előzetes védnöki engedély kellett.

Győr városába, amidőn a várost ostrom idejében a kiéheztes veszélye fenyegette, élete kockáztatásával 3000 mérő búzát csempészett be 1708-ban. 1718 márciusában Hirschl mint a győri, veszprémi és székesfehérvári katonai raktárak gondnoka fenti érdemeire hivatkozva kéri a királyt, hogy privilégiumot kapjon, amely szerint Magyarországon bárhol lakhassék és kereskedést űzhessen, és hogy rokonát és alkalmazottját, Hirschl Jakabot Budán zavartalanul élni hagyják. Szabadalmi levelét újra kéri 1727. aug. 21-én; ezt a kérelmet a király aug. 25-én véleményezés végett leküldi a magyar helytartótanácsához. Később mint győri „védett zsidó” 1736-tól 1739-ig a császári raktárakba évenként 10–15 ezer mérő gabonát, majd bort és pálinkát is szállít.³⁴

Említve van a Schlesinger Farkas és Izrael testvérek³⁵ privilégiuma, melyet 1716. jan. 22-én III. Károlytól kaptak, melyben meg van említve, „eorundem duorum fratrum Iudaeorum fidelibus et utilibus servitiis, quae iidem uti praemissum est, cum iactura fere universarum facultatum suarum, et periculo etiam vitae praestitissent”.³⁶

Fennmaradt Simon Michel privilégiuma³⁷ 1716. szept. 25-ről, amit III. Károly adott. Eszerint Simon Michel tíz évi privilégiumot kap, úgyszintén fia „Enoch Michl” és veje „Lasar Joseph”. A megokolás a nevezett zsidó pénzáldozata az udvar javára. Ha Michel közben meghalna vagy kivándorolna, az említett tíz évi jogot tovább élvezi családja, „welches privilegium auch, de gedachter Simon Michel mitler Zeit mit Tod abgehen oder sein Domicilium anderwerths hin zu transferiren gedanken möchte.” Ebben a kiváltságlevelében megkapja azt a jogot, hogy az ország bármely részében lakhassék, akár Bécsben is, csak persze a templomoktól távol béreljen lakást; vallásgyakorlata is meg van engedve a megszokott szerény formában, „auch ohngehindert Männliches seine Jüdische ceremonien und Mosaische gesäz, sowohl in leben, als sterbs-fällen seinen gebrauch und gewohnheit nach gleichwie es in denen Reichs constitutionen denen Judenschaften und gemeinden allenthalben zugelassen, und von Uns, oder Unseren Vorfahren gnädigst erlaubt, auch vor diesem allhier gepflogen worden in aller still und ohne ärgernus deren Christen exerciren, und denen ge-

³⁴ Grunwald, Oppenheimer, 313. o.

³⁵ Wolfgangus et Israel Schlesinger. Megjegyzendő, hogy a tulajdonnevek írása, mint az egész helyesírás, az akkori okmányokban nem egységes.

³⁶ A privilégium megújítása említve van 1716. nov.-ban, MZsO, III. függ. 895. o.

³⁷ bővebbet S. Michlről I. Kaufmann, Aus Heinrich Heines Ahnansaal.

mas leben, jedoch an Sonn- und Feyertagen nach der gemachten General-Ordnung unter denen allhiesig-privilegirten Juden vor zehen Uhr morgens sich aus seinem hausz nicht begeben, vil weniger vor solcher Zeit einige negotiation treiben.“ Nem szabad neki idegen zsidókat magához beengednie, vagy „más büntettet” elkövetnie, mert különben bevonják ezen kiváltságlevelét. Minden peres ügyében az udvari bíróság illetékes. Michel Simon mint nagyobb bankár szerepelt akkoriban, hiszen már 1712. dec. 15-én Pozsony városának 1000 rénes forintot kölcsönzött 6% kamatra. A pénzkölcsönzésnél persze udvariasan megadják címeit: „der Ehrsame Simon Michl Kays. Hoff Jud.” 1715 júliusában Michel a királytól engedélyt kér arra, hogy Pozsonyban a város akaratára ellenére bankházat alapíthasson. A magyar kir. udvari kancellária nagyon üdvösnek tartaná a bankház létrejöttét és ezért egy 1715. júl. 30-i beadványban Michel tervét melegen ajánlja az udvarnál. A bankház nem jött ugyan létre, de M. tevékenysége más téren is ismeretes. Nagyszombat városa, melynek évszázadok óta zsidóellenes volt a magatartása, ha nem is tűrt zsidókat falai közt, azért mégis kénytelen volt zsidók átutazása dolgában tárgyalni: ezeket a tárgyalásokat a zsidók képviselőitében egy 1717. dec. 20-i okmány szerint Michel folytatta. Néhány évvel később, 1727. ápr. 7-én fia, Sámuel Simon szintén császári szabadalmi levelet kap, mely hasonló volt apja privilégiumához.

Egyes területek kaphattak általános védelmi levelet, melynek aztán általános rendeleti jellege volt, így pl. a Bánáthban lakó zsidók védelmét megerősíti egy udvari haditanácsi privilégium 1737. júl. 19-én. Ebben többek közt a következőket olvassuk: „Als tun wir denen Herren hiemit bedeuten und ausdrücklich aufgeben, dass selbe besagte Judenschaft bei dem Genuss ihrer wohlhergebrachten Freiheiten, Concessionen, Privilegien, auch Immunitäten alstets ungekränkter lassen, folglich hierhin auf keinerlei weiss turbiren oder beeinträchtigen, noch sonst diesfalls einige Aenderungen vornehmen, sondern sie dabei viel mehreres haben und gegen selbe auf dem Fuss, wie es bishero geschehen, ohne geringsten neuer Aufslag und Beschwerung weiters fürgehen sollen.“

A nemesi fennhatóság avval a következménnyel járt, hogy a zsidók oly formán tartoztak az illető földesúr birtokához mint a jobbágyok. Ez onnan is kitűnik, hogy a fent említett Eszterházy féle privilégiumban külön ki van emelve, hogy a zsidók nem kötelesek robotmunkát végezni. Ez a „kiváltság” persze értelmetlen lett volna, ha egyébként nem lettek volna alacsony sorban. De egy másik okmányból a job-

bagyokéhoz hasonló helyhezköttőség is kitűnik: 1720. máj. 5-én hereeg Liechtenstein József Vencel a lundenburgi uradalom birtokosa gróf Czobor Márkusnak, a sasvári uradalom birtokosának átad egy zsidó családot és hangsúlyozza, hogy nevezett zsidóval szemben semilyen követelést nem fog többé támasztani, hanem meghagyja őt teljesen új ura birtokában minden vagyonával, utódaival együtt. Ez az adományozás nem kivétel, hanem akkoriban mindennapos eset volt, hiszen akkoriban a zsidók mindenütt helyülkhöz voltak kötvé és ha pl. egy zsidó Budáról Pestre akart menni, szabályszerű útleveleire és távozási engedélyre volt szüksége.³⁸ Ismeretes a pozsonyi zsidó községnek egy szabályzata (Polizeyordnung, Tekanot) 1740. nov. 1-ről, melyet a község kidolgozott és földesura, gróf Pálffy János nádor által jóváhagyatott. Ennek a hitközségi szabályzatnak 50 pontja van, ezekből a következők a fontosabbak:

A zsidó bíróság tagjainak nem szabad egymással rokonságban lenniök. A jogászok lehetnek ugyan egymással rokonságban, de rokonok egy ügyben nem tárgyalhatnak közösen. A pénztárosok nem lehetnek egymással vagy a bíróval rokonságban, de szükség esetén az egyik pénztáros a bíró rokona lehet. Aktív és passzív választójoga csak annak van, aki legalább három éve házasságban és nines hátrálékban az adóval. Csak akinek már előbb kisebb községi hivatala volt, lehet bírósági tag és csak volt bírósági tagot lehet bírónak választani. Az összes illetékeket és adókat a pénztárosok szedik be; őket a bíró havonként ellenőrzi és egész könyvelésüket az év végén megvizsgálják. A bíró csak egy fél forintot utalványozhat ki egy személynek, több pénzt csak több bírósági tag együtt utalványozhat ki. Ha idegen zsidó házalna Pozsonyban, 20 tallér büntetést fizessen. Aki idegen árut ad el és kivonja magát az (1%-os) adó alól, 100 dukát büntetést fizet, aminek fele a földesúré. Idegen áru becsapászását egyes esetekben az áru elkobzásával, sőt kiközösítéssel is büntetik. Fiatal párokat csak akkor esketnek, ha apjuknak nines adóhátráléka, idegen fiatalokat pedig csak akkor, ha van megbízható kezes arra, hogy 8 napon belül elhagyják Pozsonyt. Ha valakinek a fia vagy lánya máshová házassodik és bejelenti, hogy továbbra is igényt tart a pozsonyi védelemre, a fiatalok kötelesek távollétük idejére is adót fizetni, de csak visszatértük után 3 évvel van szavazati joguk. Idegen zsidókat csak nagy adók befizetése után választás által vettek fel a községbe, ha a földesúr beleegyezett, de 6 évig nem volt szavazati joguk. A zsidó bíró nem akadályozhatja

³⁸ MZsO, III, 1738, aug. 22-i okm.

meg a rabbi ítélkezését; ha valaki a rabbi ítélőszékétől a zsidó bíróhoz fellebbez pénzügyben, azt vissza kell utasítani a rabbihoz. Ha valaki nem nyugszik bele a zsidó bíró ítéletébe és ha 15 forintnál nagyobb vitás összegről van szó, fellebbezhet az egész községhez, melyet a bíró összehív. Kártya- és kockajáték tilos. Ház- vagy templomülés eladásához az illető községi tag feleségének aláírása is szükséges. Azonkívül szerepelnek azok az általános szabályok is, melyek a fenti privilégiumokban fel voltak sorolva.

Általánosan az volt a helyzet, hogy a zsidók inkább akartak közvetlenül a király, vagy főúr vagy katonai kormányzat fennhatósága alá, mint valamely szabad kir. város vagy megye hatáskörébe tartozni. Erről a pontról részletesebben szó lesz még lent a budai eseményeknél. Itt még csak megemlítendő, hogy Komárom várparancsnoka és a komárommegyei hatóságok közt vita volt a zsidóvédelem körül. Egy ízben 1727. szept. havában két komáromi zsidót a katonai hatóság eltiltott a kereskedéstől, mivel szerinte katonai joghatás alá tartoztak.³⁹ Megmaradt egy leirat 1728. jún. 1-ről, melyben a magyar udvari kancellária szerint a komáromi zsidók Komárom megye, nem pedig a katonai parancsnokság alá tartoznak. A magyar udv. kancellária más esetekben is titakozott az ellen, hogy a katonai parancsnokság védelmébe vegye a zsidókat; így pl. 1740. febr. 11-én és máj. 9-én a nagyváradi katonai vezetőség ellen. — Előfordultak túlkapások olyan értelemben is, hogy valamelyik bíró egy zsidó felett ítélkezett, aki nem tartozott a hatáskörébe; de az ilyen ítéletek ellen rendszerint panaszt emeltek. Egy esetben pl. a király megsemmisített egy nyíramegyei szolgabírói ítéletet egy zsidó ellen, mivel a zsidó csak saját földesurának bírósága alá tartozik. 1733. aug. 18 (?).

A *nemesi védelem* általában közvetlenebb volt, mint a királyi védelem. Mindkettőnek kifejezetten anyagi célja volt, mindkettő becsülte a zsidót mint gazdasági erőt, mint pozitív munka teljesítőjét és elsőrendű adófizetőt. De a királynak sok esetben tekintettel kellett lennie mások érdekeire, akik nem voltak ugyan gazdaságilag olyan értékesek, de viszont elég erősek voltak ahhoz, hogy alkalomadtán erőszakosan lépjenek fel a királvi hatalom ellen vagy valamiképpen kellemetlenkedjenek neki. Így tehát a királyi védelem bizonyos mértékben korlátolt volt. Evvel ellentétben a nemesek birtokaik felett szabadabban rendelkeztek. Nekik saját kis területeikön csaknem korlátlan szuverénitásuk volt, az ő birtokukon nem kellett tekintettel lenniök lázongó nyárspolgárokra,

³⁹ U. ott, 901. o.

hanem annak engedték meg a kereskedelmet és oly mértékben, akinek és ahogy azt hasznosnak tartották. Ebből az el-
lentéből érthető a következő vitás eset is: gróf Berényi Pé-
tert a nyitrai megyei hatóságok arra kényszerítik, hogy távo-
lása el taposásnyi birtokáról a zsidókat. Berényi 1727. máj.
elején beadvánnyal fordul a királyhoz, amelyben kéri, hogy
hagyják meg a zsidóit, mert különben nagy kárt szenvedne.
Pár nappal később hasonló kérelemmel fordul a királyhoz⁴⁰
gróf Pálffy János; kifejti, hogy tudomása szerint a zsidó-
kat még a bányavárosokhoz közel is megtűrik, tehát ne üzzék
ki az ő bajmóci zsidóit sem, vagy adjanak nekik legalább ha-
ladékat üzleteik lebonyolítására, mert különben nemcsak ők,
hanem az ottani nemesek is tönkremennének. Tíz napra rá a
magyar udv. kancellária átteszi e két gróf kérvényét az ud-
vari kamarához. De csak aug. 19-én kaptak választ, melyben
a kir. kancellária elutasítja kérelmüket, úgy hogy a zsidókat
eltávolítják az említett két helységről. A királyi felfogás
győzött, noha alapja csak egy régi zsidóellenes intézkedés
volt, mely szerint a bányavárosok körzetében nem lakhatnak
zsidók, míg a főnemesek a gazdasági élet fejlődését tartot-
ták szem előtt. Mindamellet előfordultak itt-ott szabályta-
lanságok a főnemesi birtokokon is, amint pl. egy 1739. márc.
10-i okmányból kitűnik.⁴¹

Hogy egyes esetekben az uradalmi tisztviselők jogtala-
nul beleavatkoztak a zsidók belügyeibe, arról tanúskodik a
következő vita: A kismartoni zsidó községbe be akart jutni
egy büntetett előéletű zsidó, aki már többször el lett ítélve
lopásért. A zsidó község az ebből eredő esetleges veszélyek-
től való félelmében tiltakozott ellene és nem akart az emlí-
tett tolvajnak szállást adni. Ezen magatartását a zsidó elő-
járóság a nikolsburgi községnek egy levelével indokolja,
melyben a nevezett község 1740. febr. 18-án felsorolja a fenti
egyen büntetett. Az Eszterházy-uradalom tisztviselői dacára
annak kényszeríteni akarják egy 1740. márc. 2-i leiratban
a község előjáróságát a nevezett tolvaj felvételére. A zsidók
ez ellen tiltakoznak privilégiumuk 17. §-ára való hivatkozá-
sal.⁴² Erre az uradalom tisztviselői erőszakoskodtak a zsidó
bíróval és más előjárókkal, mire a község a királyhoz fo-
rdult védelemért.⁴³ Ugyanakkor „bécsi udv. zsidó faktorok az
Eszterházy-uradalom zsidó alattvalóival együtt III. Károly

⁴⁰ máj. 18.

⁴¹ Herceg Eszterházy Pál uradalmán egyes tisztviselők jogtalan adókat
követelnek a zsidóktól, mire a király nevezett napon felszólítja Sopron megyét,
az ügy kivizsgálására, MZsO, III, 777. o.

⁴² U. ott, 809. o.

királynál panaszt emelnek az uradalom tisztviselői ellen, kik
a németkeresztúri ártatlan zsidó bírót kemény téli hidegben
pellengérhez kötötték, másokat gyalázatos rágalomra spanyol
cipőkre szorítottak és a kismartoni zsidó bíróhelyettést, mert
nem akart egy hirhedt idegen zsidót a községben tűrni, meg-
verették.⁴⁴ A király ítélete döntötte el az ügyet, amennyi-
ben ápr. 5-én felszólította írásban a sopronmegyei hatóság-
okat, hogy tartassák az uradalmi tisztviselőkkel tiszteletben a
zsidók privilégiumát és ne kényszerítsék a községet olyan
egyének felvételére, akiket oly alapos okból visszautasítottak.
Egyben utasítja a király a hatóságokat, hogy mindamellet
olyan zsidókat, akik Sopron megyéből, tehát fertőzéstől men-
tes helyről jönnek, be kell engedni Sopron városába.⁴⁵ Ha a
zsidó község eljárása szűkkeblűnek is látszik első pillanatra,
mégis érthető, ha tekintetbe vesszük, hogy a zsidók nagy
mértékben felelősek voltak egymásért és nem akartak egy
megrögzött bűnöst a községbe felvenni, mert abból baj ke-
letkezhett volna az egész községre.

A zsidók helyzetét lényegesen szilárdította az a jog, hogy
ha valamely okból nem mehettek személyesen bírósághoz,
oda megbízottat küldhettek. Erre számos példát találunk. A
megbízott lehetett akár zsidó, akár keresztény.⁴⁶ Ennek az
intézkedésnek óriási gyakorlati jelentősége volt, amennyiben
egyes helységeken nem tűrték zsidókat, vagy nehézségeket
támasztottak nekik, ami ezen jog alapján nem jelentette a
kapcsolatok teljes megszakítását: hanem ilyen esetekben a
zsidók (keresztény) jogi képviselője folytathatta a tárgya-
lásokat.

V. Zaklatások és kilengések.

Dacára a királyi védelemnek, a zsidók sokféle zaklatás-
nak voltak kitéve. Nem is szólva a háborúk kilengéseiről,
mint pl. arról, hogy 1697 óta Szatmár és Ugoesa megyékben
kuruc felkelők sanyargatták és fosztogatták a zsidókat, sem
arról, hogy a 18. század elején mindenütt pogromszerű kilen-
gések voltak állítólag azért, mert a zsidók a királypárthoz

⁴³ 1740. márc. 31.

⁴⁴ MZsO, III, 812. o.

⁴⁵ U. ott, 813—815. o.

⁴⁶ Ilyen példák közt említendő a MZsO, III-ban: 1725. febr. elején
függ. 1726. jan. 5.; febr. elején; febr. 8.; febr. 21.; 1729. szept. 9.; dec.
függelékben; 1730. júl. 11.; szept. 11.; 1731. febr. 27.; jún. 14.; aug.
14.; dec. 11.; 1732. jún. 4.; 1733. febr. 9. a függelékben; 1735. febr. 3;
aug. 18.; 1736. dec.

tartoztak,⁴⁷ amint azt már a bevezetésben említettük. Hiszen ismeretes, hogy a felkelők Rákóczi véenceit sem kímélték. Sok zsidó község a sanyargatások miatt elmenekült, pl. Kis-marton, Nagymarton, Hóles, Sasvár. A sopronmegyei zsidók vagyonát elvették.⁴⁸ A szatmári béke (1711) óta elnyomták a nemkatolikusokat (zsidókat, protestánsokat és görög-katolikusokat). Mindehhez hozzájárulnak a helyi kiűzetések, melyekről még szó lesz, úgyszintén a merényletek a zsinagógák ellen. Ezen zaklatásokhoz még hozzájárult az is, hogy a bányavárosoktól 7 mértföldnyire távol tartották a zsidókat. Időközben egyes zsidók mégis letelepedtek a tilos területeken, ezeket III. Károly engedelmeivel 1727-ben egyes városokból kiűzik.⁴⁹

Az üldözéseknek egy külön fejezetét képezi ebben a korban a budai magisztrátus tevékenysége, ami által sokat szenvedett a budai község, mely pedig már régebben is sok viszontagságon ment keresztül. A törökök a 16. században sok budai zsidót megöltek vagy fogságba hurcoltak; majd újra jelentős község létesült a 16. század második felében, ez a község 1686-ban a visszafoglalásnál pusztult el. Ezután 1686-ban csak egy zsidó (Feit Hirsch) telepedett le újra Budán, majd a 17. század legutolsó éveiben még néhány család, és 1690 óta egy magánlakásban imaházat rendeztek be a budai zsidók.⁵⁰ Noha a budai zsidók kitartanak királyhűségükben, így pl. 1706-ban résztvesznek nemcsak a királyi sánemunkákban, hanem az őrségben is, mégis ki-vannak szolgáltatva a városi hatóságok jogkörébe utalja,⁵¹ és ezen rendeletét megerősíti özvegye, Eleonora 1711. aug. 28-án. A zsidók közül sokan, különösen a jómódúak, ki is vándorolnak. A budaiak valamennyi zsidótól szabadulni akarnak, mire jó példa Esztergom, ahol 1711-ben kiűzték őket. Majd 1712-ben a budaiak lerombolják a zsidó imaházat.⁵²

1713. okt. 23-án a magyar kir. udvari kancellária újra figyelmezteti a budai tanácsot, „hogy a Budán letelepedett zsidókat lakásukban és kereskedésükben addig, amíg hovátartozandóságuk vitás kérdése eldöntve nem lesz, ne zavarja és tegyen mielőbb pontos jelentést arról, hogy miért vetettek rájuk félforint adót és miért nem enged a katonasághoz tar-

tozó embereknek házakat és telket megvenni?”⁵³ 1718 júliusában a budai zsidók nevében Wolff Schlesinger udvari zsidó a királyhoz folyamodik, hogy engedje meg a zsidóknak a katonaság birtokában lévő két telken házakat építeni. Kérését avval indokolja, hogy Budán mindenütt zavarják és kínozzák a zsidókat „in denen bürgerlichen Häusern undt Gewölbern zu handeln undt zu wohnen nicht tolleriret — sondern gantzlich exterminirt-, interturbirt- und vertrieben werden will.“ Kiemeli továbbá, hogy nevezett telkeket senki sem használja, tehát senkinek sem lenne kára abból, ha a zsidók birtokba vennék. Azt is hangsúlyozza, hogy a zsidó kereskedelem Budán a népeknek olesó közszükségleti cikkeket juttat és arra is utal, hogy a zsidók óriási méretű adókat fizetnek. Ez utóbbi adat helyességét a budaiak sem tagadhatták, hiszen ugyanabban a hónapban elkészítették egy adókimutatást, melyben a kis zsidó község 1689—1717-ig sokszáz forint adót fizetett mindenféle címen, azonkívül a 4 milliós országos adóból is kivette részét.⁵⁴ — 1718. aug. 13-án egy kamarai ellenőr szakvéleményt ad be a zsidók által kért telkekről és leírja (tervrajzzal), hogy azokon vannak régi értékes épületek, de azokat senki sem használja. Közben a zsidók beköltöztek az épületekbe, ami ellen a budai tanács tiltakozik egy folyamodványban az udvari kamaránál. Ebben a folyamodványban, melyben a zsidókat „dieses gottlose gesindt“, „dieses landt Verderbliche Gesindt“, illetőleg „landtverderblich en gottlosen Judengesindt“ kifejezésekkel illetik, a zsidók eltávolítását követelik és kérik, hogy helyezzék őket a város bíráskodása alá. Az említett jelzőkből következtethetjük, hogy mennyi jóakarattal bíráskodtak volna a zsidók felett.⁵⁵ 1719. nov. 20-án az udvari kamara a magyar kamarától jelentést kér ezen ügyben.⁵⁶ De a következő évben mégis kiteszik a zsidókat lakásaikból. 1720. febr. 19-én a budai magisztrátus Nattl, Bachrach és Hirschel kamarai zsidókat is saját joghatása alá akarja vonni. Ebbeli kérését folyamodványban átadja a magyar udvari kancelláriának. A budai tanács mint a többi esetekben persze itt sem tagadja, hogy a zsidók kiűzése a végső célja. A magyar udv. kancellária 1720. febr. 27-én azt ajánlja az udv. kamarának, hogy Nattl, Bachrach és Hirschel zsidókat, habár kamarai védelem alatt állnak, mégis polgári kereskedelmük miatt adóztathassa meg a város is.⁵⁷ A látszó-

⁴⁷ Büchler, A zsidók története Budapest, 186. o.

⁴⁸ U. ott.

⁴⁹ U. ott, 237—238. o.

⁵⁰ U. ott, 184—185. o.

⁵¹ U. ott, 188. o.

⁵² U. ott.

⁵³ MZsO, III, 41. o.

⁵⁴ U. ott, 225. o. és kőv.

⁵⁵ U. ott, 283. o. 1719. nov.

⁵⁶ U. ott, 284. o.

⁵⁷ U. ott, 298. o.

lag helyes javaslat nem veszi figyelembe, hogy a zsidók amúgy is többet adóztak mint a városi polgárok, tehát a tanács követelése méltánytalan. De valójában nem a nevezett zsidók adója kellett a budai tanácsnak, hanem a kiűzetésük volt a végecélja, amint egy 1720. ápr. 19-i kérvényükben nyíltan kimondják.⁵⁸⁾

Schlesinger Farkas udvari zsidó egy 1720. júl. 8-i folyamodványban arról panaszkodik, hogy a budai tanács nem engedí Budán letelepedni unokaöccsét, Schlesinger Sámuel, noha erre királyi privilégiuma alapján joga van.⁵⁹⁾ Majd a budaiak egy Günsberger nevű zsidó üzletét jogtalanul bezáratták.⁶⁰⁾ Márc. 25-én folyamodik G. a budai tanácshoz, hogy engedjék üzletét kinyitni, amit persze elutasítanak. A kérvényezés és levelezés ebben az ügyben tovább folyik,⁶¹⁾ majd még aug. 9-én is⁶²⁾ és 1729. aug. 19-én az udvari kancellária kéri a magyar helytartótanácsot, hogy szerezzen érvényt a budai Schlesingerék (akiknek rokonságához tartozott a nevezett Günsberger) privilégiumának. 1720. júl. 29-én a király kénytelen erőlyesen írni a Schlesinger testvérek érdekében, akiket a budaiak tovább sem akarnak megvárni, majd újabb nagy csapást mérnek a többi zsidóra is. Valamennyiüket kidobják lakásukból egy hideg őszi napon, 1720. októ. 17-én, ami ellen Schlesinger mint udvari zsidó azonnal a királyhoz fordul.⁶³⁾ A király nyomban⁶⁴⁾ megparancsolja, hogy a zsidókat engedjék vissza lakásaikba.⁶⁵⁾ Egyszerre tehát a budaiak nem érték célt, de továbbra is zaklatták zsidóikat amennyire tudták. Már 1717 óta a zsidóknak magas vámot kellett fizetniük a budai hídon.⁶⁶⁾ 1738. szept. 5-én a király egy iratban a magas vám indoklását kéri és 1740. júl. 26-án a cs. kir. kamarai bizottság erőlyesen felszólítja a budaiakat, hogy szüntessék be a zsidók dupla díját a hajóhídon, mert különben a kinstár pert indít ellenük.⁶⁷⁾ A budaiak „fertőzéstől való félelem” ürügye alatt bőrtöket koboztak el zsidó vándoroktól. Az árú visszaadását később Mária Teré-

⁵⁸⁾ U. ott, függ. 898. o.

⁵⁹⁾ U. ott, 318. o.

⁶⁰⁾ 1725. márc. 20. MZsO, III, 456. o.

⁶¹⁾ U. ott, 459. és 464. o.

⁶²⁾ U. ott, 472. o.

⁶³⁾ 1720. okt. 18—20.

⁶⁴⁾ okt. 21.

⁶⁵⁾ U. ott, és Büchler, 228. o. és köv.

⁶⁶⁾ Büchler, 210. o. és MZsO, III, 472. o.; 510—512. o.; függ. 901. o.

⁶⁷⁾ MZsO, III, továbbá külön díjat fizettek a Pesten éjjelező zsidók, U. ott, függ. 901. o.

zia elrendelte,⁶⁸⁾ noha ő maga korántsem volt zsidóbarát és később jóváhagyta a zsidók kiűzetését Budáról. A budaiak különösen 1725 után írtak gyakran a királyhoz a zsidók kiűzetése céljából, mivel látták az udvar zsidóellenes hangulatát,⁶⁹⁾ és pedig 1725-ben,⁷⁰⁾ majd 1728. ápr. 8., majd ismét 1736-ban és 1738-ban,⁷¹⁾ ami azonban III. Károly életében nem sikerült, hanem csak 1746-ban.

A budai tanács makacsul kitartott a zsidók elleni küzdelmében. Allhatatosan ostromolta a királyi udvart egy-egy zsidóellenes intézkedés érdekében, arra számítván, hogy a makacs ostrom itt-ott valóban bizonyos „eredményeket” fog elérni, amiben nem is csalódtak. Így pl. 1719. márc. 27-én egy beadványban kérték a császárt, hogy a kamarai és katonai védelem alatt álló zsidókat is helyezze a város fennhatósága alá, nehely a zsidók túlságosan elszaporodjanak.⁷²⁾ Ugyanabban az évben egy másik beadványban panaszkodik a tanács a zsidók katonai védelme miatt.⁷³⁾ A tanács júniusban megismétli márc. 27-i kérését.⁷⁴⁾ Amellett egy okmányból⁷⁵⁾ kiderül, hogy egyes zsidó adókat törvényes eljárás nélkül bebörtönözték, ami által őket esdőbe akarták kergetni. Nevezett zsidók kifejtik beadványaikban, hogy mindig pontosan fizették adósságukat és most is megtennék, ha nekik módot adnának rá. Ily körülmények közt nem esoda, hogy egy kiváltságos zsidónak, (Bau Jud József) a királyi parancs ellenére sem adnak Budán lakást, mivel a polgármester 100 forint bírsággal fenyeget mindenkit, aki zsidónak lakást merne adni.⁷⁶⁾

⁶⁸⁾ 1740. dec. 22.

⁶⁹⁾ Büchler, 231. köv.

⁷⁰⁾ MZsO, III, 556. o.

⁷¹⁾ Büchler, 238—242.

⁷²⁾ MZsO, III, 263. o.

⁷³⁾ U. ott, függ. 897. o.

⁷⁴⁾ U. ott, úgyszintén 1730. jan. 2. u. ott, 582. o.

⁷⁵⁾ 1722. okt. 24. MZsO, III, 408. o.

⁷⁶⁾ 1738. nov. 7. MZsO, III, 770—771. o. — Különösen egy kiváltságos zsidó, Bürgel Joachim ellen áskálódott a budai tanács. 1712. nov. 18-án ki akarták utasítani, de nov. 28-án a királyi kamara követeli a budaiaktól, hogy tőrjék meg B-t és családját, amíg üzleteit rendezi. B-t mégis kiutasítják, mire a magyar kir. kancellária felveti a kérdést elvi szempontból, hogy joga van-e a városnak egyáltalán zsidókat kiűzni, mert a szabályzat homályos; de követeli, hogy a rendezésig tőrjék meg a B. testvéreket 1713. ápr. 5-én. Ezt a követelést újra hangoztatja a király 1714. máj. 25-én (MZsO, III, 34, és 65. o.), miután 1714. máj. 8-án B. egy felségfolyamodványban újra arról panaszkodtak, hogy a budaiak dadára a királyi hatóságok intéseinek

A zsidók jogai máshol is sok tekintetben meg voltak nyírbálva. Így pl. egy 1725-i rendelet kimondja, hogy török alattvalók (akik közt sok zsidó volt) országos vásárok idején kívül áruikat kiesinyben nem adhatták el.⁷⁷ Ezt a rendeletet többször megismételték, amiből arra lehet következtetni, hogy nem igen tartották be. Török és török zsidó kereskedők egy 1736. nov. 20-i rendelet szerint csak Törökországból behozott szőrmékkel kereskedhettek, nem pedig lengyel- vagy németországi áruval.⁷⁸ Előfordult egyes esetekben jogtalan vámkezelés is, így pl. egy zsidó marhakereskedő 1716. máj. 22-én panaszskodik jogtalan harmincadvám behajtása ellen.⁷⁹ 1717. máj. 16-án a király igazságszolgáltatást rendel el Nagyszombat ellen, ahol különben már régóta nem lakhattak zsidók. Ebben az okmányban arról volt szó, hogy átutazó zsidókat

ki akarják őket utasítani családjaikkal együtt (MZsO. III, 63. o.). Evvel ez az áldatlan ügy nem volt befejezve, hanem csak most éleződött ki; 1715. márc. 15-én a király újra kénytelen volt Budát erőlyesen figyelmeztetni, hogy a döntésig ne háborgassák a nevezett zsidót, B. a katonai parancsnoknál keresett védelmet, de ez ellen fellépett a budai tanács, kifejtve, hogy B. polgári kereskedelmet is űz, tehát a városnak is tartozik adót fizetni (1720. febr. 19. MZsO. III, 293. o.), amit a magyar udv. kancellária el is ismer (u. ott, 298. o.) febr. 27-én. Ezután a tanács nem adót követelt B-től, hanem — kidobatta lakásából; és mivel báró Stom, Buda katonai alparancsnoka B-t védelmébe vette, a tanács egy beadványban b. Stom ellen fordult 1720. május 4-én (MZsO. III, 304. o.). A tanács ezuttal is eredményt ért el, amennyiben a magyar udv. kancellária felszólítja a katonai parancsnokságot máj. 16-án, hogy ne védje tovább B-t és a többi kiutasított budai zsidót (u. ott, 307. o.). Erre báró Stom önnagy Buda alparancsnoka meleghangú levélben védi meg álláspontját a budai városi tanács „hazugságai» (»ihrer schon lang bekannnten gewohnheit nach, wider alle wahrheit«) ellen. Kifejté, hogy ő nem a zsidókat védi, hanem özvegyeket és árvákat, akik megkárosulnak, ha házaikból kiteszik a zsidó bérloket (»warumben sollten dann auch Just Wittiben und Waisen, welche gleichfahls mit andern alle onera, wie Sye nahmen führen mögen, ohne nachlassung eines Kreutzers ertragen mueszen, von solchen nutzen Privirter leben und geschlossen seyn«), (1720. júl. 13. MZsO. III, 322—324. o.). Ez ellen írt a budai tanács 1720. aug. 26-án, és sikerült is ebben az ügyben Stom bárót elhallgattatnia 1720. szept. 9-én (u. ott, 334. o.), amikor u. is a magyar udv. kancellária az udvari haditanács által felszólítatja Stom bárót, hogy Bürgel Sámuel áll csak katonai védelem alatt, tehát ne védje Bürgel Joáchimot (MZsO. III, u. ott, és Büchler, 226. köv.). Bürgel Sámuel Budán maradt és mint királyi szállító szerepet játszott a következő években is.

⁷⁷ MZsO. III, függ. 900. o.

⁷⁸ U. ott, 738. o.

⁷⁹ U. ott, függ. 895. o.

megkárosítottak Nagyszombaton. Ebben az ügyben a király a nádor által jóvátételt akar kieszközölni.⁸⁰ Mária Terézia később a vámmelleni áthocsátást is megtiltotta.⁸¹ — Túlkapások vannak említve 1718. aug. 29-éről, amikor nikolsburgi zsidóktól és egy pápai zsidótól jogellenesen elkobozták áruikat.⁸² Megemlítendő egy zemplénmegyei eset, melyben egy lengyel nemes egy homonnai zsidó bérloket kifosztott. Erről az esetről csak a bírói vizsgálat ismeretes, amit Ziehy grófnővel (aki mint földesúrnoilletékes volt) közölte.⁸³ — Erdélyben az oláhok nyugtalankodtak és így érthető, hogy 1721-ben⁸⁴ Margitta vidékéről az összes zsidót az oláhok elől Nagy-károlyba és Nagyváradra menekült.⁸⁵

Néha olyan szállítóknaál is, melyeket kincstári megbízatás folytán bonyolított le egy zsidó, nehézségeket okoztak a helyi hatóságok. Így pl. ismeretes, hogy egy zsidó terménykereskedő kincstári megbízatásból vetőmagot szállított, melyet 1719. nov.-ben a pécsi harmincados lefoglalt, azonkívül meg is zsarolta az említett szállított. Hiába mutatta fel a szállító összes okmányait szállítása jogosságáról, a harmincados a lefoglalt búzáat mégis eladta haszonnal és a „kaució“ címén elvett 1000 forintot sem volt hajlandó visszaadni.⁸⁶ Ezen erőszakosság ellen egy rendeletben intézkedett a kamara, de hasztalanul, amint Schlesinger Farkas, a már fent említett szállító 1720. jún. havában egy új beadványban panaszskodik. Ebben az ügyben az udvari kamara 1721. márc. 7-én újra ír a magyar kamarának, hogy hozzon végre ítéletet. Hogy a jóvátétel valóban megtörtént-e, arról nincsenek adataink, de erről az esetről szól még egy okmány, Ben. Res. 1721. Maji 17. Annyi bizonyos, hogy a vetőmag nem érte el idejében rendeltetési célját. — Egy hasonló eset van említve pozsonymegyei tisztviselők túlkapásairól is: Egy Hirschel Ábrahám nevű zsidónak 997 mázsa sóját az ottani hatóságok kihallgatás nélkül jogtalanul elvették és eladták.⁸⁷

A céhek amiatt panaszskodtak, hogy zsidók, degenek és mások is, összevásárolják a bőroket és prémeket, külföldre szállítják, úgy hogy a mestermesterek ...

Erre a helytartótanács felszólítja Pest város magisztrátusát,

⁸⁰ U. ott, 181. o.

⁸¹ Büchler, 182. o.

⁸² MZsO. III, függ. 896. o.

⁸³ U. ott, 906. o. és M. Zsidó Szemle, 1925/114.

⁸⁴ Nov. 1.

⁸⁵ MZsO. III, 379. o.

⁸⁶ 1719. nov.

⁸⁷ 1740. okt. 6.

hogy kivéve a vásári időre, az ilyen elővásárlásokat tiltsa be.⁸⁸ Mivel Pesten 1686 után nem lakhattak zsidók,⁸⁹ hanem csak a 18. század második felében telepedhettek le, csakis idegen zsidókról lehet itt szó, vagy pedig a pesti tanács indokolatlan vádaskodásáról. Ezen rendelet visszaélésekre adott alkalmat, amennyiben nemcsak a városokban, hanem a falvakban is megtiltották a zsidók bőrvásárlását, sőt a már megvett bőröket lefoglalták. Erre a zsidók panaszkodtak, mire egy⁹⁰ rendelet a törvény ilyen értelmezését megtiltotta.

Egy 1737. jan. 26-i rendelet kimondja, hogy zsidóknak, akik külföldről jönnek Magyarországra, útlevéllet kell felmutatniok, sőt ha egy zsidó az egyik magyar városból a másikba költözik, akkor is szabályszerű útlevélre van szüksége. A helytartótanács ezen intézkedését a király egy 1737. febr. 25-i leiratban tudomásul veszi. Ez időtájt nem igen kedvelt az udvar a zsidóknak, amint egy 1737. máj. 3-i királyi leirattól látjuk. Ebben a király a helytartótanácsához küldi Sáros megye beadványát avval a megjegyzéssel, hogy a megye inkább igyekezzék megszabadulni a zsidóktól, semhogy növelje számukat.⁹¹ — Kőszeg városa kényszeríteni akart egy Schulsinger Márkus Izrael nevű privilégiumos zsidót, hogy házát kereszténynek adja el. Ez ellen Schl. panaszt emelt a királynál, mire a király erősen írt Kőszeg tanácsának ezen jogtalanság ellen.⁹² — Aki nem tudta fizetni adósságát, azt bebörtönözték. Ilyen eset említve van egy pozsony-váraljai zsidóról.⁹³ — A rohonci község miatt panaszodik egy beadványban, hogy sokat szenved kilengések által: templomuk ablakait beverik, temetőjük kerítését meg rongálják és marhákat legeltetnek ottan; zsidókat, akik tűzvésnél segíteni akarnak, visszavernek és akadályozzák őket a húseladásnál. Földesúrnőjük, özv. Batthyán-Strattman grófnő egy 1720. júniusi okmány szerint gondoskodik védelmükről.

Kivételes esetekben az is előfordult, hogy a katonai hatóság színdellenes volt, míg a városi hatóság védte a zsidó-

kat. Ilyen eset említve van Komáromban, ahol egyes zsidók a várostól pénzért kereskedelmi jogot szereztek, mindamellett a katonai parancsnok megakadályozta őket a kereskedésben.⁹⁴

Némely város, így pl. Nagyszombat, különös eréllyel üldözte a zsidókat. Mivel Nagyszombaton zsidók nem lakhattak, idegen zsidókat kerestek, akiket bántalmazhattak. Ismeretes egy eset 1715-ből,⁹⁵ amidőn aratók elfogtak áutázó morva zsidókat, behurcolták Nagyszombatra, ahol bebörtönözték és kifosztották őket. Ebből az ügyből hosszú pereskedés keletkezett, a zsidók a hatóságokhoz fordultak védelemért, a nagyszombati magisztrátus viszont azt iparkodott bizonyítani, hogy nem köteles zsidókat átengedni területén, míg gróf Kaunitz Miksa kimutatja, hogy erre a városnak nincs joga és 1716. szept. 7-én ezen ügy a nádor elé kerül. Az eset további fejleményei ismeretlenek.

A középkornak egy sötét pontja, a hamis vádak rendszeres alkalmazása, sem hiányzik e korban. Több ilyen eset fordul elő az aktákban. Így pl. előfordul egy Schulsinger Pészach nevű zsidó esete, akit szentségtöréssel vádoltak és Galgócon bebörtönözték. A börtönből Sch. egy felségfolyamodványban a királyhoz fordult⁹⁶ és kérte a királyt, hogy a majdan hozandó ítélet (amelyhez nincs bizalma, mivel „dolose incusatus“, az egész terhére rótt vád hamisságon alapszik) végrehajtása előtt a király vizsgálja ki az esetet. Sch., aki valamikor jómódban élt és bizonyára még rendelkezett összeköttetések felett, el is érte, hogy a magyar udvari kancellária 1720. júl. 11-én felszólítja a galgóci uradalom felhatalmazottját, hogy az ítélet végrehajtása előtt tegyenek jelentést a kancelláriánál. Az eset további fejleményei ismeretlenek. Egy másik esetről többet tudunk. Egy Schmule (Smule) nevű lengyel zsidót szentségtöréses lopással vádolván Szokolcán bebörtönözték.⁹⁷ A vádlott fenti módra folyamodott a királyhoz, hogy ne hajtsák végre ítéletét királyi vizsgálat nélkül. Ilyen értelemben írt is a magyar kir. kancellária Szokolca városának.⁹⁸ Nevezett Schmule Simon újra folyamodik pere tárgyalásáért, mivel állítása szerint ártatlanul ül már kilenc hónapja súlyos börtönben.⁹⁹ A király kö-

⁸⁸ 1736. jan. 27.

⁸⁹ Büchler, 334. köv.

⁹⁰ 1736. máj. 19.

⁹¹ Ex parte Comitatus Saarossiensis nobis humillime submissam Repraesentationem Dilectioni et Fidelitatis Vestris demeter hisce in Copia eo fine transmittendam esse duximus, quatenus desuper Eidem Comitatu intimare noverint, ut se potius a Judaëis liberare, quam pro eorundem augmentatione laborare Audeat.

⁹² 1735. márc. 22. MZsO, III, 685. és 687. o.

⁹³ 1730. febr. 13. és 14.

⁹⁴ 1727. aug. 11.

⁹⁵ júl. 9; júl. nap nélkül; júl. 29; nov. 5; 1716. márc. 20; szept. és szept. 7.

⁹⁶ 1720. júl. MZsO, III, 320. o.

⁹⁷ 1721. júl. 21.

⁹⁸ 1722. jan. 19.

⁹⁹ 1721. szept. 2.

veteli a per gyors elintézését.¹⁰⁰ és jelentést követel az ügyről. Ebben az ügyben Seh. megmenekült, de csakhamar újra bajba jutott: 1724-ben újra bezárták, most Szenicén és most gyujtogatással vádolták. Hogy a vádnak kezdettől fogva nem volt reális alapja, azt legjobban bizonyítja az a tény, hogy az egész vád egy berenesi várban bebörtönzött tíz éves zsidó kislány „vallomásán” alapult. Az említett gyermek azt mondta, hogy a nevezett Seh. bírta őt rá a gyujtogatásra, majd ezt a „vallomását” visszavonta. Seh. a kánpadon is kitartott amellett hogy ártatlan.¹⁰¹ 1724. aug. 14-én a magyar kir. kancellária újból jelentést kér ezen ügyben. Innen kezdve sok akta hiányzik, de egy 1724. dec. 9-i iratból megtudjuk, hogy közben Seh. halálra lett ítélve, ezt az ítéletet a magyar kir. udvari kancellária jóváhagyta, de ezután az elítéltet újra vallatták a kánpadon, hogy esetleges büntársakat eláruljon. Ezután a berenesi uradalmon lakó nyitrai megyei zsidók kérik egy folyamodványban a királyt, hogy engedje meg a halálra ítélt Seh. elmeállapotának megvizsgálását.¹⁰² Ezután beszámol egy 1725. jan. 19-i okmány a megtörtént kivégzésről, de arról még tovább folyik a harc az okmányokban, hogy vajjon a kivégzett Seh. elme zavart volt-e vagy sem.

A berenesi viszonyokat megvilágítja a következő eset is: 1724. aug. 1-én a berenesi uradalom egy tisztviselője közli a szenicei József Ábrahám elleni ítéletet. Egy későbbi¹⁰³ okmányból megtudjuk, hogy gróf Czobor Márkus szerint a nevezett zsidót ártatlanul vádolták, mindamellett a berenesi uradalom nem akarja a zsidó község által fizetett 100 forint óvadékot visszaadni. Ezen ügyről vannak még okmányok 1725. jan. 18. és 19-ről, melyekből megtudjuk, hogy az említett vádlott gr. Czoborhoz menekült. Az ügy kimeneteléről nincsenek adataink. — Ismeretes még egy eset, melyben egy öreg mészároost állítólagos istenkáromlás miatt öt hónapig börtönben tartottak és ki akartak végezni. Földesura fáradozott kiszabadításán.¹⁰⁴

Berenesen később is voltak üldözések. 1739-ben templomi kegyszerek ellopásával vádoltak szenicei zsidókat és a berenesi uradalmon megkínózták és kivégezték őket. Emiatt panaszkodnak a nyitrai megyei zsidók és kéri a királyt, hogy a többi vádlottal szemben ne cselekedjenek ilyen elhamarkodot-

tan.¹⁰⁵ Az egyik zsidó vádlott eközben¹⁰⁶ több személy által igazolt alibit mutatott ki. Majd jún. 22-én a király a nyitrai megyei alispán által megintette a berenesi uradalom úrészét, hogy ne alkalmazzon további kínvallatást és az ítéletet függeszse fel. Az ítélet: kettőt lefejeznek, kettőt felakasztanak, a hullákat elégetik.¹⁰⁷ Az egyik halálraítélt fiatal zsidó megkeresztelkedik és kegyelmet kér, miután a kárt megtérítette.¹⁰⁸ Egy jún. 30-i okmány beszámol a megtörtént kivégzésről. De a kitért ifjú Salamont nem végezték ki.

Előfordult imaházak elpusztítása is. Ezek közül említendő, hogy a budai magisztrátus 1712. nov. 18-án az engedélyezett budai imatermet elpusztította. Erről a következőket olvassuk:¹⁰⁹ A budai zsidók egy beadvánnyal fordulnak a királyhoz 1713. jan. 14-én, melyben megírják, hogy a török uralom előtt létezett Budán egy zsidóutca és egy zsinagóga, a községről 5—600 éves sírkövek tanúskodnak. Most nemcsak imaházakat pusztították el, hanem egy hatgyermekes zsidó családot kidobtak lakásából, minden átutazó zsidóra 30 krajcár és minden Budán haló zsidóra egy tallér bírságot vetettek, amit Pesten is megtesznek minden jog ellenére. Kéri a jogorvoslást, a vámos törlesztését, az imaterem rendbekerítését a város költségére, a kitett zsidó család visszahelyezését, négy üzlet nyitásának engedélyét és nyolc család letelepedési jogát Pesten. A zsinagógaépítés ellen fellépett az esztergomi bíboros-érsek, aki csak azt akarta megengedni, hogy a budai zsidók egy magánszobában csendben tartsák istentiszteleteiket.¹¹⁰

Erőszakos templomelkobzás előfordult Lajtaújfalun 1739. aug. 16-án. Nevezett napon a kismartonai prépost Lajtaújfalu zsinagógáját Rókuskápolnává szentelte fel nagy ünnepség keretében.¹¹¹ Egyúttal a zsidókat kiűzték Lajtaújfaluból, ami ellen bécsi zsidók jogorvoslást kérnek a királytól 1739. aug. 31-én. A király iparkodott igazságot tenni, amennyiben meghagyta, hogy a földesuruk kárpótolja a zsidókat templomukért és figyelmezteti a hatóságokat, hogy ne zaklassák a zsidókat.¹¹²

Említendő a pozonyváraljai zsidók kiűzetése a pestis

¹⁰⁵ 1739. jún. 14—20. MZsO, III, 779—780. o.

¹⁰⁶ jún. 17.

¹⁰⁷ 1739. jún. 25.

¹⁰⁸ jún. 26.

¹⁰⁹ MZsO, III, 31. o.

¹¹⁰ 1713. dec. 30.

¹¹¹ 1739. aug. 18. MZsO, III, 797. o.

¹¹² 1739. szept. 7.

⁹⁹ 1722. jan. 19.

¹⁰⁰ 1722. febr. 3.

¹⁰¹ 1724. júl. 22.

¹⁰² 1724. dec. 22.

¹⁰³ 1724. okt. 17.

¹⁰⁴ 1725. márc. elején és 9-én, MZsO, III, 450—455. o.

miatt 1712. febr. 16-i rendelet alapján. A kiűzetés a rendelet értelmében az országgyűlés tartamára szól.¹¹³ Tekintettel arra, hogy a hirtelen kiűzött zsidók nem gondoskodhattak áruik szállításáról, a király legalább azt engedte meg, hogy keresztény öröket fogadhassanak, akik távollétük alatt vigyáznak áruikra.¹¹⁴ A király elhatározásából néhány elűzött zsidó már július 25-én visszatérhet pozsonyi lakóhelyére.¹¹⁵ Az egészségügyi bizottság, mely fenti kemény határozatot hozta (a kiűzetést), Keresztély Ágost, százsz herceg, győri bíboros-püspök elnöke alatt működött. Idővel visszatért a zsidó élet Pozsonyba: egy 1724. nov. 20-i szerződés értelmében egy pozsonyi német eladja házáat Pozsonyváralján (Zuckermann) Oppenheimer Izsák Nátán pozsonyi zsidónak.¹¹⁷ Hogy visszatérésük után mily hamar visszaállt a régi rend a pozsonyi gettóban, annak legjobb bizonyítéka, hogy már 1732. jan. 2-án egy rendelet jelent meg, gr. Pálffy Miklós nádor irodájából, melyben az „idegen” zsidókat szigorúan kitiltják Pozsonyból. Aki három napnál tovább maradna, az súlyos botbüntetést kap. Egy másik helyen a terminust nyolc napra állapítják meg.¹¹⁸ Pozsonyban egyébként zsidók csak a Pálffy-uradalomhoz tartozó Váralján lakhattak.¹¹⁹

Pozsonyhoz hasonlóan Sopronból is kiűzték a zsidókat 1526-ban; csak hogy Sopronba 1840-ig nem is engedték vissza. A kiűzetés a lehető legkegyetlenebb módon történt: a polgármester és a városi tanács kényszerítették a zsidókat, hogy egy órán belül (!) hagyják el a várost, vagyonukat visszahagyván. III. Károly idejében eszerint nem éltek zsidók Sopronban, de egy 1714. nov. 20-i szerződés értelmében megengedték a soproniak, hogy az Eszterházy-uradalom hét község zsidói¹²⁰ peres ügyekben Sopronba jöjhessenek, persze ezért is pénzt követeltek, évi 250 forintot. 1738-ban a pestis ürügyével a soproniak még a városba való belépést is megtiltották a zsidóknak. A zsidók 1738. szept.-ben kérik bebocsátásukat,¹²¹ a helytartótanács szept. 12-én ugyanazt kéri a soproniaktól részükre. 1739. okt. 20-án Sopron még mindig

ellenáll hasonló kéréseknek; a király egy 1740. apr. 5-i írásban újra követeli, hogy a fertőzéstől mentes Sopronmegyből jövő zsidókat be kell a városba bocsátani. Egy évszázadnak kellett még eltelnie, míg a zsidók újra letelepedhettek Sopronban.

Temesvárott 1716-ban 43 zsidó család lakott, akik évente 1162 forint 15 kr. adót fizettek.¹²² A zsidók helyzete ekkor már bizonytalan volt Temesvárott, így érthető a temesvári török kapitulációnak 7. pontjában az a megjegyzés, hogy szabadon elvonulhatnak a „rácok, görögök, zsidók, örmények, cigányok”.¹²³ 1718-ban bekövetkezett a zsidók kiűzetése Jenő herceg kívánságára; ezen rendelet mindennemű nem katolikus kiűz, „pogányokat, zsidókat, törököket, luteránusokat és kálvinistákat és így tovább minden más eretneket, bármilyféle és nevű legyen is az”.¹²⁴ A kiűzetés állítólag a katonai biztonság szempontjából történt és nem maradt soká érvényben. Van egy okmány, mely szerint 1739. febr. 12-én Szerbia katonai kormányzója védelelet ad a Temesvárott letelepedett zsidóknak és kiemeli, hogy semmiféle akadályt ne gördítsenek a zsidók útjába.¹²⁵

Egyéb kiltások is ismeretesek, így pl. 1739. apr. 30-án állítólag a járványveszély miatt tilos „görögöknek, örményeknek és zsidóknak” Biharmegyében kereskedni.¹²⁶ Szombathely már régóta nem tűrt zsidókat, de azért újra elhatározza a városi tanács 1715. apr. 27-én, hogy zsidókat és görögöket konkurrenciájuk miatt nem szabad a városban megtűrni még ideiglenesen sem; ha pedig valakinek mégis dolga akadna a városban, ami miatt okvetlenül be kell jönnie, hatalmas adót kell rá követni.¹²⁷ Kivételes esetben bérbe adott ugyan a város egy beltört egy zsidónak „a Sok karvalásinkra S. — Városunknak szűkült állapotjára nézve” évi 32 forintért, de a zsidó boltos és társai nem hozhatják a városba feleségüket és gyermekeiket.¹²⁸ Azonban több zsidót nem engednek be, s egy 1719-i határozat kimondja, hogy „több zsidókat a városba be nem vegyen s be sem eresztik Lakóul, vagy hogy Boltok se adattassanak nekik”.¹²⁹

A bányavárosok környékéről hét mértföldnyire nem te-

¹¹³ MZsO, III, 9. o.

¹¹⁴ 1712, márc. 23, MZsO, III, 12—13. o.

¹¹⁵ U. ott, 18. o.

¹¹⁶ U. ott.

¹¹⁷ U. ott, 441—443. o.

¹¹⁸ U. ott, 638. o.

¹¹⁹ 1738, márc. 7, MZsO, III, 760. o.

¹²⁰ Kismarton, Nagymarton, Lakompak, Németkeresztúr, Kábold, Boldogasszony, Kőpecsény.

¹²¹ MZsO, III, 767—768. o.

¹²² M. Grunwald, Samuel Oppenheimer, 322, jegyz.

¹²³ MZsO, III, 895. o.

¹²⁴ U. ott, 896. o.

¹²⁵ U. ott, 776—777. o.

¹²⁶ U. ott, 907. o.

¹²⁷ U. ott, 894. o.

¹²⁸ 1718, apr. 1. MZsO, III, 211. o.

¹²⁹ U. o. 896. o.

lepedhettek le zsidók, amint egy 1693. jan. 23-i rendeletben I. Lipót azt elrendeli.¹³⁰ Ezen rendeletet 1695. júl. 29-én és 1703. aug. 25-én a király megújítja azon bővítéssel, hogy a már letelepedett zsidókat ki kell ázni.¹³¹ I. Lipót ezenkívül 1700. jan. 19-én az erdélyi acany- és higanybányák környekéről is kitiltja a zsidókat és görögöket.¹³² A fenti tilalmat III. Károly 1724. jún. 26-án megújítja.¹³³ Egyes nemcek védelme alatt itt-ott mégis a bányavárosok közelébe merészkedtek egyes zsidók, ami ellen a király fellép és megújítja előbbi tilalmát 1727. márc. 18-án. Mindamellett később is bejuttottak egyes zsidók a bányavárosokba, így pl. Túrócszentmártonban öt zsidó boltot nyitott, vásárok alkalmával más helységekbe is bejöttek, mire a király 1729. júl. 15-én újra figyelmezteti a helytartóságot a régi tilalmi rendeletekre.¹³⁴

A zsidómentes városok közt szerepel Nagyszombat is, ahonnan már a mohácsi vész után űzték ki a zsidókat. 1715. szept. havában amiatt panaszkodik a város, hogy Oppenheimer Emanuel olyan útlevelet kapott, mellyel Nagyszombat területére léphet, noha ezt zsidónak régóta nem enged meg a város.¹³⁵ A magyar kir. kancellária pártolólág átteszi ezen iratot a es. kir. udvari kamarához szept. 14-én. Közben Oppenheimer súlyos helyzetbe került. A hadbiztos sürgette a liszt- és zabszállítást, amit Oppenheimer az említett nehézségek miatt nem tudott idejében elintézni.¹³⁶ Közben átutazó zsidókat megsarcolnak a nagyszombatiak.¹³⁷ Sőt valóságos vadászatot rendeztek a nagyszombatiak az átutazó zsidókra, akiket csak megsarcoltatásuk után engedtek szabadon, amint egy 1716. márc. 20-i okmányban látjuk.¹³⁸ Végre meggyőzés jött létre Nagyszombat közt és a zsidókat képviselő Michel Simon közt, a zsidók átutazási lehetőségéről és a fizetendő vámról. 1717. dec. 20-án.¹³⁹ Mária Terézia később ezt a vám elleni átutazási lehetőséget is megszünteti.¹⁴⁰

¹³⁰ MZsO, II, 233—234. o.

¹³¹ U. ott, 370—371. o.

¹³² U. ott, 315. o.

¹³³ MZsO, III, 423—425. o.

¹³⁴ U. ott, 575. o.

¹³⁵ U. ott, 111—112. o.

¹³⁶ U. ott, 113. o.

¹³⁷ l. fent.

¹³⁸ MZsO, III, 130. o. Hasonló értelmű okmányok vannak 1716. szept., u. ott, 158. o. és szept. 7, u. ott, 161. o. továbbá okt. 23, és nov. 8, u. ott, 172. o. és 174. o.

¹³⁹ U. ott, 194. o.

¹⁴⁰ Büchler, 182. o.

Az Örökös tartományokban az 1726—27-es törvények kimondják, hogy egy zsidó családból csak egy fiú (Familiant) házasodhatik; ha többen akarnak megházasodni, kénytelenek kivándorolni külföldre. Természetes, hogy dacára a bevándorlási tilalomnak sokan jöttek ezek után Magyarországra, ami az 1735—38-as összeírásból kitűnik: ekkor 2595 zsidó családból csak 1012 magyarországi származású.¹⁴¹ 1725-ben a király egy törvényjavaslatot készít elő, hogy az Örökös tartományokból kiszorított zsidókat ne engedjék be Magyarországra,¹⁴² és 1727-ben a helytartótanács ajánlja a királynak, hogy a magyar zsidók házassági jogait morva mintára nyírbálják meg.¹⁴³ A király már előbb¹⁴⁴ kívánta a zsidók bevándorlásának megakadályozását és számuknak csökkentését.

Pestre zsidók csak hivatalos ügyeik elintézése végett jöttek,¹⁴⁵ egyébként a 18. század végéig nem lakhattak zsidók Pesten.

Zsidó renegátok nagyon ritkán fordulnak elő e korban, így pl. 1729. júl.-ban előfordul egy aktában egy Pesten leartóztatott kitért cseh zsidó,¹⁴⁶ ugyasintén fent, az említett szenci esetben. Egy bebörtönzött kitért zsidó említve van még 1740. jún. 24-én.¹⁴⁷

VI. Magyarországi zsidók a gazdasági életben.

A zsidók Magyarországon e korban a gazdasági élet számos terén működtek. Természetesen sok volt közöttük a kisember, akinek esendes életéről nem maradt fenn sok emlék. Hiszen minden kis falusi szatócsról vagy pénzkölcsönzőről nem mardhattak fenn okmányok. Csak a türelmi és egyéb adók kimutatásánál látjuk, hogy a legtöbben egész szerény anyagi viszonyok közt éltek. Az óbudai zsidók pl. 10, 20, egyes esetekben 30 forint évi házbért fizettek (1727-es számlálás szerint), ami akkoriban sem számított magas életszínvonalnak. Ezért nem tekinthetők a fennmaradt okmányok megbízható gazdasági mértéknek a zsidók vagyoni helyzetéről. A fennmaradt akták ugyanis többnyire a vagyonosabb

¹⁴¹ U. ott, 232—233. o.

¹⁴² U. ott, 231. o.

¹⁴³ U. ott, 235—236. o.

¹⁴⁴ 1726. dec. 13, MZsO, III, 492—493. o.

¹⁴⁵ 1726. febr. 14, u. ott, 481—482. o.

¹⁴⁶ U. ott, 902. o.

¹⁴⁷ U. ott, 820—822. o.

rétegekre vonatkoznak. Ellenben általános fontossággal bírnak a nevezett okmányok a zsidók gazdasági rétegződésére vonatkozólag: láthatjuk belőlük, milyen sok gazdasági téren tevékenykedtek. Ez a megállapítás azért bír különös fontossággal, mert láthatjuk belőle, hogy a magyarországi zsidók nem csak a legújabb korban helyezkedtek el a gazdasági élet sok területén, hanem már a török hódoltság utáni kor első évtizedeiben fontos szerepet játszottak a gazdasági élet sok vonatkozásában. Jelen sorokban a következő területeken működő zsidókról akarunk beszámolni:

Pénzkölcsönzés és banküzlet, bórkereskedés, borüzlet, termény-, takarmány-, vetőmag- és mindennemű élelmiszer-szállítás állami és katonai hatóságoknak is; evvel kapcsolatban zsidók szerepelnek mint katonai raktárak gondnokai is; a pozsonyi pénzverdének szállítottak nemes és egyéb fémeket; egy zsidó szerepelt mint pénzverdei aranyválasztó is; működtek a sómonopolium felállításában, a sószállításban, mézszállításban; mint vám és más kincstári jövedelmek bérleti; mint kocsmá és mészárszékek bérleti; mint uradalmi szeszegetők, sörfőzők és egyéb uradalmi bérleti; mint posztgyárosok és nagykereskedők; mint folyószabályozók. Ezenkívül megemlítendő a különböző udvari ügynökök, akik valamely uralkodó megbízásából a legkülönbözőbb feladatokat teljesítették, így pl. szerepel Nagy Frigyesnek egy zsidó toborzója és egy zsidó ügynök Anna cárnő szolgálatában; végül megemlítendő az állami pénzhitel nagy szervezői (Oppenheimer, Wertheimer), akikről fent már szó volt.

A pénzkölcsönzők közül említendő Oppenheimer Emanuel, aki 8000 rénes forintot adott kölcsön gr. Pálffy Lipótnak 6%-ra.¹⁴⁸ Továbbá a következő nagyobb kölcsönök említendőek még: Löbel kölcsön ad Hellembach bárónak 1713. aug. 30-án; Bürgel Joachim és Leitersdorfer Izsák kölcsön adtak Bács megyének 1702-ben 5483 frt és 29 krt, amit még 1717. márc.-ban sem akartak nekik visszafizetni.¹⁴⁹ Említve van egy 1717. júl. 9-i okmányban Oppenheimer S. követelése, melyre Rákóczi-borok voltak elzálogosítva: két budai zsidó kereskedő, József Simon és Hirschel Izsák 2000 frt kölcsönt vettek fel Aigner Tivadar hadibizottsági tisztviselőtől és vörösvári postamestertől a „szokásos évi 6%” kamatra, 1718. ápr. 24-én. Egy Chananja nevű zsidó és egy Breindl nevű zsidónő 53 frt és 75¹/₂ krt vesznek fel váltóra Pozsonyban dr. Mentzer Márkustól 1722. ápr. 1-én. Említve van egy Leitersdorffer nevű zsidó 8600 frt követelése egy

¹⁴⁸ 1713. ápr. 22. u. ott, 36—39. o.

¹⁴⁹ U. ott, 176—177. o.

grófnőnél,¹⁵⁰ továbbá Hirschel Lázár ingatlankölcsőne egy 1724. márc. 13-i okmányban,¹⁵¹ azonkívül 1732-ből Schlesinger Márkus udvari zsidó 7000 frt-os kölcsőne, melyet Csókakő uradalmára adott Lamberg grófnőnek és Tripsz bárónőnek évi 6% kamatra.¹⁵² Auszterlitz Áron kismartoni zsidó 100 aranyat adott kölcsön Sopron megyének, aminek behajtását örökösei megkísérik egy 1736. aug. 3-i okmányban. A király aug. 13-án megparancsolja a pénz visszafizetését. Ugyanakkor említve van egy nyugta, mely szerint Wertheimer 25.000 frtot adott kölcsön Sopron megyének 1737. ápr. 2-án.¹⁵³

1715. júl.-ban Michael Simon bankházat akart létesíteni Pozsonyban,¹⁵⁴ ezt azonban a pozsenyi tanács ellenezte.¹⁵⁵ Ezirányú kérvényét júl. 30-án a magyar kir. udvari kancellária pártolólággal áttette a magyar kamarához. A bankházról tovább folytak a tárgyalások,¹⁵⁶ de úgy látszik, eredménytelenül. Michael különben szerepet játszott mint nagybani katonai szállító és pénzkölcsönző.¹⁵⁷ Így pl. 1900 rénes frtot adott kölcsön Pozsony városának 6% kamatra, ami fenti példák szerint az akkor szokásos (legkisebb) kamatláb volt.¹⁵⁸ Azonkívül ezüstöt is szállított a pénzverdének.¹⁵⁹

Zsidó bórnagykereskedőkről is van néhány adat az okmányokban: egy zsidó bőroket szállított 1738 (júl. 21.)-ban Temesvárról Budára,¹⁶⁰ ahol a bőroket feltartóztatták fertőtlenítés végett (u. o.). Egy zsidó Temesvárról Pozsonyba szállított bőroket, ahol szintén lefoglalták.¹⁶¹ Említve van egy parancs Pest városának, hogy tiltsa meg a zsidók bőrvásárlásait, 1737. januárból.¹⁶² (l. fent).

Zsidó bórnagykereskedők említve vannak 1721. júl. 10-én és 17-én; majd 1722. jan. 20-án, máshol is passim.

¹⁵⁰ 1723. u. ott, 899. o.

¹⁵¹ Hirschelről l. lent.

¹⁵² 1732. ápr. 23; júl. 17; dec. 29; MZsO, III, 904—905. o.

¹⁵³ U. ott, 907. o. l. fent is.

¹⁵⁴ Michael Simon Hirschel Lázárral együtt már 1704-ben megkísérelte a bankalapítást Pozsonyban. Magyarországon akkor még nem volt bank (Grunwald, Oppenheimer, 267. o.).

¹⁵⁵ MZsO, III, 98. o.

¹⁵⁶ U. ott, 894. o.

¹⁵⁷ Grünwald, Oppenheimer, 280. o.

¹⁵⁸ 1712, dec. 15, MZsO, III, 28. o. és Kaufmann, aus H. Heines Ahnensaal.

¹⁵⁹ MZsO, III, 7. o.

¹⁶⁰ U. ott, 907. o.

¹⁶¹ 1723, márc. 22.

¹⁶² U. ott, 906. o.

Rendkívül nagy számban szerepelnek zsidók mint katonai élelem- és takarmányszállítók. Ezek közül említendő: József Simon, budai kereskedő, aki 1711-ben a katonai rak-tárnak lisztet és zabot, majd 1716-ban 15.000 rőf szalmazsák-József Simon nem rendelkezett elég tőkével üzleteihez, amiért Aignertől 1718-ban a fent említett kölcsönt felvette. Később fizetési zavarba jutott társával, Hirschel Izsákkal együtt és az adósok börtönébe jutott, amiről egy 1722. okt. 24-i okmány tanuskodik.¹⁶⁴ A per 1732-ben még folyt, az eredmény nem ismeretes, de annyi kitűnik e perből, hogy a hadiszállítás nem jelentett kockázat nélküli nyereséget.

Gróf Pálffy tábornagy 1711. nov. 4-én igazolja, hogy Hirschel Simon Érsekújvár ostroma alatt 4000 mázsa lisztet és még több zabot rendes áron szállított.¹⁶⁵ Nevezett Hirschel több irattal igazolta, hogy szállításaival nagy szolgálatot tett a hadseregnek. Ezen iratok gróf Pálffy és von Starhemberg hadvezérek aláírásaival vannak ellátva. Hirschel már 1694. júl. 26-án¹⁶⁶ megkapta a lipótvári vám, italmérés és mézszárszék bérletét. Ezen bérletek meghosszabbítását kéri egy 1712-i okmányban.¹⁶⁷ Az udvari kamara kérdést intéz a pozsonyi kamarához, hogy megújítható-e H. szerződése.¹⁶⁸ Ezalatt H. iparkodott királyi támogatással a bérletre fizetett előlegeit behajtani.¹⁶⁹ Ő ugyanis gr. Széchenyi Pál érseknek a vámról 400 frt előleget adott, amit igyekezett örökösétől, gr. Széchenyi Györgytől visszaszerezni.¹⁷⁰ H., aki Oppenheimer ügynöke volt, már régebben Cöbor grófnőnek (aki védnöke volt) egy pere kapcsán vizsgálati fogságon és sok viszontagságon ment keresztül, amiről bővebbet I. Grunwald: Oppenheimer stb. 318. köv. H. minden bizonnyal továbbra is megkapta a vámot, noha nincsenek erről adataink. Ellenben halála után a vámot elárverezték és két veje, Gábor Wolf és Mózes Jakab 1725. jan. 4-én

folyamodtak érte,¹⁷¹ majd megvették azt, amiről 1727. dec. 5-i okmány és¹⁷² 1731-i iratok tanuskodnak.¹⁷³

További zsidó udvari takarmányszállítók: Sachsels Mózses;¹⁷⁴ egy okmány szerint¹⁷⁵ 1715-ben Oppenheimer Emanuel¹⁷⁶ a magyar városoknak 30.000 mázsa lisztet és 65.000 mérő zabot szállított összesen 200.000 forintért. Mint nagybani szállító szerepel még 1716. dec. 17-i okmányban Schlesinger Farkas (Wolf) kismartoni zsidó.¹⁷⁷ Mint nagybani katonai élelemszállítók szerepelnek még Löw Ulmo és Izsák Schwab.¹⁷⁸ A fenti Schlesinger egy kinstári szerződés alapján búza- és árpavetőmagot szállít a Bánát számára.¹⁷⁹ E célból királyi útlevellet kap embereivel együtt.¹⁸⁰ Egyes esetekben a helyi hatóságok tiltották a zsidó udvari szállítók az összevásárlástól, ami ellen őket a cs. kir. udvari kamara megvédte.¹⁸¹ — Említve van egy Schwed Simon nevű zsidó katonai lószállító, akit nagy károsodás ért, amiért ellenérték gyanánt a királytól megkapta a lókereskedés és a letelepedés engedélyét Magyarországon egész területén.¹⁸² A budai ügyekkel kapcsolatban oly sokat szerepelt Bürgel Sámuel egy okmány szerint hadifelszereléseket is szállított a

¹⁷² U. ott, 901. o.

¹⁷³ 1731. jún. 10. u. ott, 621. o.

¹⁷⁴ U. ott, 40, 77, 894. o.

¹⁷⁵ U. ott, 894. o.; és Grunwald 187. o.

¹⁷⁶ Oppenheimer Emanuel O. Sámuelnek volt a fia, akiről Grunwald az idézett munkát írta. Opp. Sámuelnek (1630–1703) valószínűleg kilenc gyermeke volt, négy fia: Emanuel, Wolf, Ábrahám, Náthán, öt veje pedig: Löb Deutz, Emanuel Drach, Josef Guggenheim, Jacob Mannheimer, Löw Sinzheim. Guggenheim unokáját vette Mendelssohn Mózes feleségül.

¹⁷⁷ MZsO, III, 895. o.; és Grunwald, 285. o. Sok más zsidó udvari és katonai szállító van még felsorolva Grunwald említett munkájában, 281–292. o.

¹⁷⁸ 1718. máj. 6. MZsO, III, 217. o.

¹⁷⁹ 1719. febr. 1. u. ott, 253–255. o.

¹⁸⁰ 1719. febr. 17. u. ott, 255. o.

¹⁸¹ 1719. okt. 11. MZsO, III, 276. o. — Hirschel Márkus zsidó gabona-szállító szerepel a MZsO, III, 278, 279, 325, 329, 340, 363 és 398 számú okmányokban, továbbá u. ott a függékben a 899. és 900. o. Említendő még Deutsch Salamon Koppel nikolsburgi zsidó katonai szállítási Belgrádra, Temesvárra, Kassára, Nagyváradra, Egerre, Budára, Esztergomra, Komáromra, Győrre, Sopronra és Trencsénné Grunwald, 264. o). Szerepel még egy győri zsidó gabonakereskedő is, Frank Gábor egy 1736. szept. 13-i okmányban, MZsO, III, 736–737. o.

¹⁸² 1717. júl. MZsO, III, 185, 186. o.

¹⁶³ U. ott, 893. o.; Grunwald, Oppenheimer, 329. o.

¹⁶⁴ MZsO, III, 408. o.

¹⁶⁵ U. ott, 6. o.

¹⁶⁶ Grunwald, 318. o.

¹⁶⁷ MZsO, III, 13. o.

¹⁶⁸ U. ott, 15. o.

¹⁶⁹ U. ott, 23. o.

¹⁷⁰ Erről: 1718. dec.; 1719. júl.; júl. 15; 1720. jan.; jan. 18; MZsO, III, 248. o., 267–272. o., 288–290. o.

¹⁷¹ U. ott, 900. o.

katonaságnak,¹⁸³ nagyobb méretű katonai szállításokat ismerünk végül az említett Wertheimer részéről.

Egyik legnagyobb zsidó pénzverdei szállító volt e korban Hirschel Lázár,¹⁸⁴ róla szólnak a MZsO. III. 418. és 588. old. okmányai. Jelentőségéről Grunwald említett munkájában a következőket olvashatjuk: Hirschel Lázár, vagy Boesing (Bazin) Loeser, bazini zsidó már 1687-ben szerepel mint Pálffy grófnő udvari zsidója. Szállít ezüstöt és rezet a pénzverdének, de mással is kereskedik. 1701-ben szerepel mint a briegi pénzverde intézője (Münzmeister) és lengyel faktor. 1704-ben bankot akar alapítani Magyarországon, de nem kap rá engedélyt. 1703-ban létesíti a pozsonyi sóhivatalt; ugyanekkor a breslaui pénzverde szállítója lesz, ahol a tönk szélén álló pénzverdét rendbehozta.¹⁸⁵ 1709-ben az Itáliában, Magyarországon és Erdélyben lévő katonaság ellátásának javarésztét vállalja pénzzel és élelemmel. Legnagyobb kölcsöne, melyet az államnak nyújtott 1,400,000 frt volt, 1710-ben halt meg.¹⁸⁶ Ez a pár száz adat minden megjegyzés nélkül is világosan mutatja egy zseniális ember pályafutását a gazdasági életben. Azért fontos gazdaságtörténeti szempontból Hirschel, Wertheimer és más jelentős emberek tevékenységét említeni, hogy meg tudjuk ítélni a zsidók gazdasági jelentőségét; mert igaz ugyan, hogy a zsidók nem tartották kezükben az ország gazdasági életének legnagyobb részét — hiszen a zsidó vagyon akkoriban tényleg eltorpult az egyház, a főnemesség, vagy a német nagykereskedelem vagyonai mellett — de nem szabad elfelejteni, hogy a gazdasági életben nem csak a vagyon, hanem a szellemi erők és egyéb tényezők is szerepet játszanak. Ha pedig ezeket is számításba vesszük, nem lehet a zsidók gazdasági tevékenységét lekicsinyelni. A zsidók kénytelenek voltak a királyi védelmet mindig újra és újra megszolgálni, azért gazdasági erejüket a lehető legnagyobb mértékben kifejtették az állam szolgálatában: ennek viszont az volt a következménye, hogy a zsidók többet jelentettek a gazdasági életben mint mások ugyanolyan vagyoni helyzetben. Mert, p. o. ha egy zsidónak volt egy millió vagyona és ugyanannyi hitele, az jelentett az államnak egy két milliós kölcsönt, de ha egy földesúrnak ugyanannyija volt, abból az államháztartásnak csak igen csekély összeg állott rendelkezésre.

¹⁸³ 1712, febr. 3. U. ott. 8. o.

¹⁸⁴ A MZsO-ban Lázár keresztnevén idézve.

¹⁸⁵ das »fast ruinierte Münzwesen wiederumb in Gang gebracht« 1715. okt. 21-i okmány.

¹⁸⁶ Grunwald, 266—271. o.

Mint a pozsonyi pénzverde ezüstszállítója szerepet játszik még Bürgel Joachim is.¹⁸⁷

Az 1725 utáni zsidóellenes áramlat ezen a téren sem múlt el nyomtalanul: egy 1732. dec. 22-i okmányban az udvari kamara azt kérdi, hogy miért avatkoznak zsidók bele a pozsonyi pénzverde arany- és ezüstvásárlásaiba. Tehát a pénzverdek fellendítését a zsidók által ekkor már nem méltányolták.

Zsidók szerepet játszottak mint zsidóadó-bérlők és -beszedők és mint különféle kincstári jövedékek bérlői. A zsidó türelmi adót és a kóser bor adóját bérelték Felsőmagyarországon. 1728-ban Salomonowich Mihály Kassán, 1731-ben Uhlein Dávid, majd 1736-ban Dalovics Berko. Mint „Landjudeneinnehmer“ szerepel 1711-ben a brusini kerületben Samson Sándor.¹⁸⁸ Salomonowich (Szalamonovics) a hátralékos adó behajtására hivatalos segítséget kért egy 1733. jan.-i aktában.¹⁸⁹ Hivatalos támogatásra azért volt szüksége, mert akkor már nem volt hivatalában, így nem járt neki az adóbérlők törvényes támogatása. Majd 1736-ban új bérletet kapott: a szépesi kir. kamaraadminisztráció neki adja a felföldi zsidók adóit. A bérösszeg 3050 frt és 1000 frt kaució fizetendő. Uhlein ugyanis meghalt, így S. kapta az új bérletet. Megtudjuk ugyanezen okmányból azt is, hogy S. homonnai zsidó volt.¹⁹¹ S bérösszege kisebb volt mint elődjéé, aki 5000 forintot fizetett. De a zsidók anyagi viszonyai tovább sem alakultak kedvezően. S. halála után mégis magasabb bérösszeg lett megállapítva. Dalovics Berko, aki nem volt olyan óvatos pénzember mint elődje, évi 3450 forintért vállalta az adóbérletet. Persze kénytelen volt folyamodni a bérösszeg leszállításiért,¹⁹² amit el is ért.¹⁹³ De 1793. júl.-ban, szerződése megújításakor újra kéri a bérösszeg mérséklését.¹⁹⁴ Egy társaság 1735-ben megkísérli az összes magyarországi zsidók kóser bor- és húsadóját bérelni. Egy tervezetet dolgoztak ki, mely szerint 10.000 forintot fizetnének ezért évente a kama-

¹⁸⁷ 1721, febr. 11; és 1723, febr. 27; MZsO, III. 350. és 412. o.

¹⁸⁸ 1721, márc. 21. és szept. 18. és szept. 24. és okt. MZsO, III. 352. és 364. o. 370. o. 372. o. A MZsO-ban Mózes helyett Alexander néven, Mózes 1721, dec. 12-én állását vesztí, MZsO, III. 397. o.

¹⁸⁹ MZsO-ban Alexander néven, Grunwald, 322. o.

¹⁹⁰ MZsO, III. 672. o.

¹⁹¹ U. ott, 728. o.

¹⁹² 1738, aug. 16. u. ott, 762. o.

¹⁹³ U. ott, 772. o.

¹⁹⁴ U. ott, 792. o.

rának, de ez a kezdeményezés nem járt sikerrel.¹⁹⁵ Az adó-behajtás itt-ott nehézségekbe ütközött, így pl. Máramaros megye hatósága megakadályozott két zsidó adóbérlőt az adó-behajtásában.¹⁹⁶

Mint bérlő és vámos szerepel Lebell (Leb) Mózes Szenecen (Pozsony m.). L. eredetileg üzletársa volt egy Bents (Benes) Lázár nevű zsidónak, akivel megszüntette a társas viszonyt.¹⁹⁷ Benes később kitért és hátralékai miatt beperelte Lebellt.¹⁹⁸ Említendő Schlesinger Izrael községi vámos is (a bécsi Sch. Wolf fivére),¹⁹⁹ aki testvérével együtt privilégiumot kap 1716. jan. 22-én.²⁰⁰ Vejét Kintzbürger (Ginsburger, Ginsberger) Salamont a budai magisztrátus ki akarja dobni, ami ellen Sch. a királyhoz apellál 1725. okt. 9-én.²⁰¹ Schl. Márkus bécsi rokonától összes ügyeinek intézésére felhatalmazást kap 1730-ban.²⁰² Említve van 1720 körül egy Löv Mózes nevű zsidó hídváros Vágszereden.²⁰³ 1725 óta a zsidó vámbérlők helyzete is rosszabbodott. 1725. okt. 9-én²⁰⁴ a magyar kir. helytartótanács fellép a karkőczi zsidó vámbérlő ellen, aki minden tufa után 24 krajcár vámot szedett. Még októberben kérik az udvari kamara a zsidó eltávolítására.²⁰⁵ A király nov. 16-i válaszában kijelenti, hogy intézkedések történtek az összes zsidó vámos eltávolítására.²⁰⁶ Említett bérlő azonban dacára többszöri sürgetésnek²⁰⁷ még 1733-ban is helyén maradt. Hogy el lett-e távolítva, arról nincsenek adataink, de az udvari kamarát még 1738. febr. 14-én is kéri a zsidó vámosok eltávolítására.²⁰⁸ 1730-ban említve vannak más zsidó vámbérlők is.²⁰⁹ A magyar királyi kancellária 1731. márc. 16-án követeli a törvény értelmében Mózes, lipótvárgalóczi vámbérlő eltávolítását.²¹⁰ Mind amellett Mózes és

Wolff vámszerződését a király 1731. jún. 10-én jóváhagyja.²¹¹ Mózes perbe kerül egy Hirschel nevű zsidó katonai faszállítóval a vám miatt.²¹² 1740. nov. 24-én tekintettel a pestis miatti kisebb forgalomra a király csökkentette a nevezett lipótvári vámosok bérösszegét.²¹³ Nov. 28-án újra követeli a magyar udvari kancellária a lipótvári zsidó vámos eltávolítását. Mire dec. 23-án az udvari kamara a királynő nevében azt feleli, hogy már régen elvették volna a bérletet a zsidótól, ha lett volna keresztény jelentkező a vám bérletére.²¹⁴

Nagy számban szerepelnek zsidók mint mészárszék- és koesmabérlők. A bérleti jogokat a bérlő halála után felesége nevére irathatták. Egy ilyen eset van említve 1721. aug. 18-áról, midőn a lipótvári bérlő özvegye kéri az átíratást.²¹⁵ Némelyik koesmabérlő aránylag nagy üzletet jelentett. Így pl. egy Lázár Simon nevű zsidó 15.000 rénes forintért bérbe veszi 1723-ban a nagyváradi városi koesmát és 2000 aranyat fizet kaució gyanánt.²¹⁶

Említve van egy zsidó uradalmi bérlő Sátorlajújhelyen 1727-ben.²¹⁷ A zsidó uradalmi bérlő egyes esetekben jelentős gazdasági tevékenységet fejtettek ki: így pl. „a munkácsi uradalom területén lakó zsidók által fizetett bérösszegek” képezték az uradalom tiszta jövedelmének egy harmadát 1730-ban.²¹⁸ Már fent említettük Mózes Jakabot és Wolff Jakabot és Wolff Gábrit, akik lipótvári bor-, sör-, pálinka- és mészárszékbérlők voltak 1730-ban.²¹⁹ Ezek a bérlet mérséklését kérvényezik, amit visszautasítanak, tekintettel arra, hogy egy Hirsch Áron (aki később kitért) nevű jelentkező többet ígért.²²⁰ A bérlet, melyről egy fenti okmány szerint tudjuk, hogy nem akadt rá keresztény reflektáns, nem lehetett nagyon jövedelmező. Egy korabeli okmány²²¹ szerint jövedelmezőségét különféleképpen lehet kiszámítani, ami mindenesetre mutatja, hogy az ilyen látszólag biztos és nyugodt

¹⁹⁵ U. ott, 696. o.

¹⁹⁶ 1737, aug. 13. u. ott, 749. o.

¹⁹⁷ 1713, okt. 25. u. ott, 43. o.

¹⁹⁸ 1715, május, u. ott, 89. és 91. o.

¹⁹⁹ 1715, aug. 9. u. ott, 105. o.

²⁰⁰ U. ott, 125. és 201. o.

²⁰¹ U. ott, 475. o.

²⁰² U. ott, 595. o.

²⁰³ U. ott, 898. o.

²⁰⁴ U. ott, 475. o.

²⁰⁵ U. ott, 900. o.

²⁰⁶ U. ott, 477. o.

²⁰⁷ U. ott, 648, 650, és 905. o.

²⁰⁸ U. ott, 907. o.

²⁰⁹ Mózes Jakab és Wolf Gábrit, u. ott, 591. o.

²¹⁰ U. ott, 608. o.

²¹¹ U. ott, 621. o.

²¹² 1739, és 1740. U. ott, 608, 626, 628, 684, 688, 907. o. Hirschel később kitért és felvette a Hieczinger Tamás nevet; u. ott, 844. o.

²¹³ U. ott, 844. o.

²¹⁴ U. ott, 846. és 849. o.

²¹⁵ U. ott, 898. o.

²¹⁶ U. ott, 899. o.

²¹⁷ U. ott, 902. o.

²¹⁸ U. ott, 903. o.

²¹⁹ U. ott, 589. o.

²²⁰ U. ott, 595. o.

²²¹ 1730. okt. 21.

jövedelmek mint a vámberlet nem voltak kockázattól mentesek.²²² A kockázat abban rejlett, hogy a bérlőnek előre meghatározott bér- és egyéb illetményeket kellett fizetnie és hogy ezen illetmények képezték a vám becslésszerű bruttójövedelme túlnyomó részét. A hangsúly a „becslésszerű” szón van: ha ugyanis a tényleges vámbevétel nagyobb volt a becslésnél, akkor a bérlő jól járt, mert az ő bérösszege és illetményei változatlanok maradtak; de ha a tényleges vámbevétel kisebb maradt a becslésnél, tönkremehetett a vámos, mert a vámért és egyéb illetményeit okvetlenül az eredetileg meghatározott összegben kellett fizetnie.

Szeszegéssel és árusítással is foglalkoztak zsidók, így pl. herceg Eszterházy Mihály 1718. szept. 18-án megengedte zsidóinak a szeszegést, amit régi privilégium alapján már addig is üztek.²²³ Sörfőzéssel is foglalkoztak zsidók; okmányokban említve vannak pl. a fehértemplomi zsidó sörfőzők, akik ellen a pesti keresztény sörfőzők erőszakosan felléptek és zsarolták őket.²²⁴ Egy 1732. júl. 25-i okmányban egy zsidó bérel egy sörfőzdét.²²⁵ Sáros megyében nagyobb számban voltak zsidó szeszegézők és sörfőzők, amit abból látunk, hogy a fő- és köznemesség a megyei közgyűlés alkalmával tiltakozott a nevezett zsidó iparosok magas kamarai adói ellen.²²⁶

A sómonopolium megszervezéséről mint Wertheimer érdeméről már volt szó Wertheimernél. Sószállítók előfordulnak nagyobb számban, így pl. 1735. aug. 19;²²⁷ és 1726-ban is.²²⁸ Ezen utóbbi adat szerint a zsidók Pozsonyban a sósólesőbban árusították mint mások. Emiatt bevádolták őket, de erre a vádra azt felelte a helytartótanács, hogy ez a konkurrencia nem megy az állam rovására, hanem, mivel a zsidók az állami raktárakból szerzik meg a sósólesőbban folytán hozzájárulnak ahhoz, hogy nagyobb mértékben fogyasztsák azt, csak növelik az állam bevételeit. Egy 1729-i okmány szerint egy Beer Salamon nevű ismert zsidó sónagykereskedő kötelezte magát arra, hogy évente 20.000 mázsza máramarosi

sót Sziléziába szállít.²²⁹ Beer nehézségeiről l. még: 1731. aug. 2-i okm.²³⁰, úgyszintén 1735. aug. 19.²³¹ Beer a legmesszebbmenő királyi védelemben részesült szállításainál.²³²

Néhány zsidó méznagykereskedő említve van 1720-as okmányokban.²³³

Bachrach Samson, zsidó posztógyáros és gyapjúnagykereskedő említve van egy 1730-as aktában.²³⁴ A zsidóellenes garázdálkodásairól ismeretes Nagyszombat gyapjúszállítmányát 1731-ben lefoglalja, noha kocsisai kellő útlevéllal voltak ellátva.²³⁵ Még ugyan az nap egy királyi parancs követeli a nagyszombati tanács kihallgatását.²³⁶ Fuvarosai valamást tesznek ezen ügyben,²³⁷ ezután B. a gyapjú kiadását követeli;²³⁸ máj. 7-én az udvari kamara is követeli az áru visszaadását.²³⁹ A város ennek a felszólításnak sem tesz eleget, mire május 17-én a pozsonyi kir. kamara erőlyesen felszólítja a nagyszombatiakat az áru kiadására, mivel az királyi tulajdont képez, tekintettel arra, hogy B. a királyi posztógyárak bérlője és fuvarosai el voltak látva kamarai szabad útlevéllal.²⁴⁰

A sószállításnál említett Beer nagyszabású tervet dolgozott ki a Morva és Odera folyók szabályozásáról és összekötéséről. Ez a terv megnyerte a király tetszését és meg is kezdték a szabályozási munkálatokat, de a tulajdonképeni esatorna építése elmaradt, mivel a Pozsony megyei helyi hatóságok attól féltek, hogy a megye károsodik a esatornaépítés következtében. Azonkívül civakodás is támadt egyes földesurak közt emiatt. Mindezek dacára végeztek szabályozási munkálatokat Beer tervei szerint és sok helyen utakat építettek a folyók mellett, valószínűleg a hajók vontatására.²⁴¹

²²⁹ U. ott, 581. o.

²³⁰ U. ott, 623. o.

²³¹ U. ott, 690. o.

²³² 1735. nov. 7. u. ott, 708. o.

²³³ U. ott, 290, 291, 335, 336. o.

²³⁴ U. ott, 593. o.

²³⁵ U. ott, 604. o.

²³⁶ U. ott, 606. o.

²³⁷ U. ott, 612. o.

²³⁸ U. ott, 614. o.

²³⁹ U. ott, 618. o.

²⁴⁰ U. ott, 620. o.

²⁴¹ Erről szólnak a MZsO, III, következő okmányai: 243, 246, 250, 251, 897. o.; az okmányok keletkezése: 1718. nov.; nov. 30; dec. 5; dec. 12; a függelékben: 1719. jún. júl. dec.; 1720. jan.; febr.; 1721. nov.

²²² MZsO, III, 597. o.

²²³ U. ott, 240. o.

²²⁴ 1724, okt. 26, és 1725, jún. 25, MZsO, III, 437, és 465. o.

²²⁵ U. ott, 905. o.

²²⁶ 1736, dec. 20, u. ott, 739. o.

²²⁷ U. ott, 906. o. 1719-ben és 1721-ben, és 1723-ban, u. ott, 275, 898, és 417. o.

²²⁸ U. ott, 488. és 490. o.

Vannak egyes példák különféle más foglalkozásokról is, amiket zsidók űztek. Egy pozsonyi zsidót, Michel Sámuel Simont, Anna cárnő 1731. márc. 30-án kinevezett udvari ügynökének. Ezt a kinevezési okmányt a bécsi orosz követség áprilisban hitelesítette.²⁴² A zsidó udvari ügynökök közt említendő még I. Frigyes Vilmos porosz király zsidó toborzója, Joél Sámuel, aki magas növésű katonákat toborzott a porosz gárda számára, emiatt kiutasították Magyarország területéről.²⁴³ A zsidó nagykereskedők a legsúlyosabb háborús időkben is teljesítették feladatukat, ami rászükre hivatás is volt. Említendő még: egy 1714. máj. 18-i okmány szerint egy Szenicky Jakab nevű zsidó a Rákóczi-felkelés ideje alatt is fenntartotta másokkal együtt a kereskedést Magyarország és Morvaország közt.²⁴⁴

Vannak példák csődre és kiegyezésre, ami a kereskedelmi és gazdasági életben, különösen háborús időkben, nem is esoda. A már fent említett eseteken kívül megemlítendő még: Kales (Kayes) Izsák, pozsonyi zsidó, tönkrement és 44.565 forint passzával egyezséget kötött, mely szerint részletekben hitelezőinek 9000 forintot térít meg.²⁴⁵ Úgy látszik, nem teljesítette kötelezettségét, mire az adósok börtönébe került. Az ő állítása szerint bebörtönzése nem volt jogos és így vizsgálatot kért ügye tárgyalására, amit a király 1730. febr. 14-én el is rendelt.²⁴⁶ Ügyével foglalkoztak a hatóságok még áprilisban is²⁴⁷ és egy későbbi adat szerint 1734. szept. 2-án újra moratoriumot kapott fizetésének teljesítésére.²⁴⁸ Márkus Izrael, lakompaki zsidó, fizetési halasztást kér 1735. aug. 22-én.²⁴⁹ Ugyanabban az évben nov. 3-án Feit (Fait) pozsonyi zsidó szintén moratoriumot kér.²⁵⁰ Felségfolyamodványát átteszik földesurához, gr. Pálffyhoz, 1735. nov. 14-én,²⁵¹ majd közöltetik Pozsony megyével, hogy mely feltételek mellett lehet neki egy évi moratoriumot adni 1735. dec. 5-én.²⁵²

²⁴² U. ott, 611. o. Kaufmann, aus H. Heines Ahnensaal, 232—233. o.

²⁴³ 1735, okt. 31; MZsO, III, 708. o.

²⁴⁴ U. ott, 64. o.

²⁴⁵ 1728, jan. 29; u. ott, 527. o.

²⁴⁶ U. ott, 587. o.

²⁴⁷ U. ott, 903. o.

²⁴⁸ U. ott, 905. o.

²⁴⁹ U. ott, 691. o.

²⁵⁰ U. ott, 708. o.

²⁵¹ U. ott, 718. o.

²⁵² U. ott, 906. o.

A legtöbb esődet az 1725 utáni évekből való, de azt már nem lehet megállapítani, hogy mennyiben függtek össze a zsidók helyzetének általános romlásával. Arra viszont egyetlen egy feljegyzést sem találunk, hogy bárkit is közülük rosszindulatú csőddel vádoltak volna.

VII. Statisztika.

A következő helyeken laktak ebben a korban zsidók: Bajmóc, Bazin, Buda, Óbuda, Csúz, Eger, Érsekújvár, Esztergom, Galánta, Galgóc, Lipótvár, Győr, Kismarton, Komárom, Lajtaújfalu, Lakompak, Miskolc, Modor, Nagykároly, Nagymarton, Nagyvárad, Pozsony, Rohonc, Sasvár, Sopron, Szencz, Szenice, Szered, Szombathely, Tapolcsány, Tata, Temesvár, Túrőcsentmárton, — Bánság, Nyitramegye, Sáros megye, Szatmár megye, — kassai, késmárki, sztropkói, tokaji, újhelyi, váradi harmincadkerületekben, a munkácsi és szentmiklósi kinst, uradalmak területén. Ezen kívül persze más helyeken is, mint pl. a „hét község“ fel nem sorolt helységeiben és egyéb helyeken, melyek nincsenek külön megemlítve. Ellenben ismeretesek zsidómentes helyek is és pedig: Pest, Kőszeg (ahol csak egy zsidó élt) és az óvári kerület.

Az 1721-es számlálás adatai a következők:

Miskolcon három zsidó (család),²⁵³ a szentmiklósi kinstári birtokon hét zsidó bérlo,²⁵⁴ a munkácsi uradalmon és Bereg megyében 12 zsidó (család),²⁵⁵ Szatmár megyében és a vele határos megyékben és pedig: Károly, Vasvár, Nyír-Bétek, Mada, Ibrány, Király Daróc helységeiben 16 zsidó (család).²⁵⁶

Budán 1686 után csak kevés zsidó telepedett le; először Feit Hirsch, majd 1689-ben Jakab Náthán,²⁵⁷ és Nadi (Natl) családjával együtt;²⁵⁸ a budai zsidóknak (elsőik közül való a Bachrach család is) 1690-ben már imaszobájuk van,²⁵⁹ de pontos létszámuk ismeretlen. 1717-ben említve van egy zsidó-

²⁵³ U. ott, 380. o.

²⁵⁴ U. ott, 386. o.

²⁵⁵ U. ott, 388. o.

²⁵⁶ U. ott, 396. o.

²⁵⁷ Büchler, 183—184. o.

²⁵⁸ MZsO, III, 225. o.

²⁵⁹ Büchler, 185. o.

bíró, akinek a vándor zsidókért (vagierende Juden) 300 frt adót kellett fizetnie: eszerint nagyobb számban élhettek már ott zsidók.²⁶⁰ Salamonovics Mihály, a fent említett adóbérlő vallomása szerint jelentik a szépesi kamarának, hogy ott csak egy zsidó maradt, mivel az 1721-es számlálás óta 36 zsidó rossz helyzete miatt (propter miserum statum) kivándorolt Lengyelországba.²⁶¹

Egy 1725. jún. 28-i királyi rendelet megköveteli a zsidók összeírását. Ez a rendelet a zsidókra kedvezőtlen légkörben keletkezett és már mutatja a zsidóellenes irány felülkerekedését, amennyiben kérdést intéz a megyékhez, hogy nem csökkentendő-e a zsidók száma.²⁶² Ez a rendelet megelőzi az Örökös tartományok zsidóellenes intézkedéseit és arról gondoskodik, hogy onnan Magyarországra ne jöhessenek zsidók. Ezért július 9-én a helytartótanács egy körlevélben a törvényhatóságokhoz fordul és követeli, hogy a bevándorolni akaró zsidókat ne fogadják be és azokat, akik már bejöttek, írják össze.²⁶³ Decemberben már követeli a bécsi udvari kamara a jelentést és véleményezést a magyarországi zsidókról.²⁶⁴ 1727. ápr. 20-án a király egy rendeletet ad ki egy általános zsidószámlálásra, melyen fel kell tüntetni a zsidók lakóhelyét és adóit is.²⁶⁵ A helytartótanács továbbítja a rendeletet 1727. júl. 19-én.²⁶⁶ A király szept. 25-én megújítja rendeletét,²⁶⁷ közben a jelentések hiányosan érkeztek be. Erre a király okt. 16-án újra felszólítja a helytartótanácsot, hogy a még hiányzó adatokat szolgáltatassák be, egyúttal elrendeli, hogy a zsidó vámosokat mozdítsák el állásukból.²⁶⁸

Budán 1725. júl. 20-án 36 zsidó családot számláltak 135 lélekkel. Foglalkozásra nézve a legtöbb ócskavasas, azután jönnek a vegyeskereskedők, pálinkaégetők és -eladók, vásárosok, gyertya-, rövidáru- és egyenruhaszállítók, egy pénzkölcsönző, egy zsidó a vagyonából él, egy vak keresetképtelen, azután rabbi, tanító, metsző; hét nő csipkekészítésből él, néhány nő amellet háztartásokban is segít mint főzőnő vagy

betegápolónő; néhányan többféle üzlettel foglalkoznak, néhány mint eseléd és háziszolga él.²⁶⁹

Az 1727. aug. 11-i óbudai község összeírása hiányos, amennyiben a lányok nincsenek benne felsorolva; említve van 24 család 38 lélekkel, valójában százon felül lehettek. A legrégibb lakó Lebel Jakab volt, aki 1712-ben telepedett le. Mint a budai zsidók az óbudaiak is polgároknál laktak bérelt lakásokban.²⁷⁰

Az 1727-es pozsonyi összeírás eredménye, egy 1728. márc. 20-i jelentésben: 111 háztartás 743 lélekkel.²⁷¹ A galántai község nagyságáról nincsenek ugyan közvetlen adataink, de az a tény, hogy gr. Eszterházy Ferenc egy 1729. jan. 1-i okmányban a galántai zsidóknak örökbérbe ad egy szobát imaháznak és kertje végén „egy darabka földet” temetőnek, mutatja, hogy ott egy kis zsidó község élt.²⁷²

1735. szept. 9-én a helytartótanács új zsidó összeírást rendel el, melyben felszólítja a városokat, hogy a vándor zsidókat ne fogadják be.²⁷³ Ez a felszólítás hasonló formában eljutott az egyes hatóságokhoz; fennmaradt a Pest városához intézett levél.²⁷⁴

Az 1735-ös budai zsidó számlálás valamivel kevesebb családot, harminckettőt, mutat, de 155 lelket.²⁷⁵ A gyermekek arányszáma kedvező volt, amennyiben 32 családban 71 gyermek volt.²⁷⁶ Az óbudai község ekkor már felülmúlta a budait, amennyiben Óbudán ugyanakkor 43 zsidó család élt 199 lélekkel, ezek közül 85 gyermek.²⁷⁷ Az óbudaiak özv. Zichy Péterné grófnő védelme alatt éltek. Tőle vásárolták a telket zsinagógájuknak és bérelték a községi épületet; az idegen zsidó utáni temetési díjat is neki fizették.²⁷⁸

Az 1735-ös pozsonyi számlálás szerint Pozsonyban 133 zsidó család élt 769 lélekkel; a gyermekek száma 373, ezek közül 304 kiskorú gyermek.²⁷⁹

²⁶⁰ MZsO, III, 231. o.

²⁶¹ U. ott, 430. o.

²⁶² U. ott, 466. o.

²⁶³ U. ott, 900. o.

²⁶⁴ U. ott, 901. o.

²⁶⁵ U. ott, 503. o.

²⁶⁶ U. ott, 509. o.

²⁶⁷ U. ott, 523. o.

²⁶⁸ U. ott, 524. o.

²⁶⁹ U. ott, 468. o.

²⁷⁰ U. ott, 515. o. és Büchler, 270. o.

²⁷¹ MZsO, III, 533. o.

²⁷² U. ott, 566. o.

²⁷³ U. ott, 693. o.

²⁷⁴ U. ott, 694. o.

²⁷⁵ a MZsO, III-ban tévesen 156, a feleségek tévesen 31.

²⁷⁶ U. ott, 716. o.

²⁷⁷ U. ott, 756. o.

²⁷⁸ 1737, szept. 29; u. ott, 753. o.

²⁷⁹ U. ott, 700. o.

A győri zsidók összeírásánál a katonai parancsnok nehézségeket támasztott egy 1735. dec. 19-i okmány szerint.²⁸⁰ A katonai parancsnokot a magyar udvari kancellária 1736. febr. 20-án újra felszólítja, hogy ne támasszon nehézségeket az összeírásnál.²⁸¹ Az összeírás eredménye hiányzik.

1735 végén a kismartoni község lélekszáma 599. A háztartások száma 112; a kiskorú gyermekek száma 82, a nagykorúaké 192. Feltűnő a kiskorú gyermekek esekély száma a pozsonyi község adataihoz viszonyítva. Mert míg akkor Pozsonyban egy háztartásra (vagy családra) átlag 2.285 kisgyermek jutott, addig Kismartonban csak 0.732 jutott. A nagykorú gyermekek aránya Pozsonyban 0.518, Kismartonban 1.714. Az összes gyermekek arányszáma Pozsonyban 2.8, míg Kismartonban csak 2.4.

Az 1735-ös számlálás végeredménye 11.620 lélek, ami azonban nem egyezhetik a zsidók tényleges számával. Ha tekintetbe vesszük az akkori népszámlálások fogyatékoságát, sokkal többre tehető a zsidók száma.

Foglalkozásra nézve megállapíthatjuk, hogy a zsidóknak nem egész 30%-a volt kereskedő, kb. 8%-a iparos, kb. ugyanannyi szeszegető, sokan voltak, akiknek nem volt „határozott foglalkozásuk“, azaz nem volt olyan foglalkozásuk, melyet a statisztika külön figyelemre méltatott: ezen bizonytalan foglalkozású egyének közé tartoztak a rabbik is, köztük híres tudósok, akik akkoriban kezdték azt a szellemi munkát, mely megalapozta a magyar talmudiskolák hírnevét.²⁸²

Budapest.

Dr. Guttmann Henrik.

²⁸⁰ U. ott, 718. o.

²⁸¹ U. ott, 731. o.

²⁸² Dubnow, Weltgeschichte des jüdischen Volkes, VII, 283—284.

A Nisszajón Jób könyvében.

Az írásmagyarázók Jób könyvében az isteni igazságszolgáltatás problémájának fölvetését és megoldási kísérletét látják. Itt az ideje, hogy ez a fölfogás revízió alá kerüljön. Hogy mért szenved Jób, így egyénileg fölvetve a kérdést, nem azonos az egyetemesen fölvetett kérdéssel: mért szenvednek az ártatlanok, vagy mért szerencsés sokszor a gonoszok útja? Amikor a zoltárfíró vagy a próféta alányilag a saját szenvedését foglalja a kérdés keretébe, vagy amikor mint gondolkozó és az életnek megfigyelője azon töpreng, hogyan egyeztethető össze teljes általános-ságban az ártatlanok szenvedése az isteni igazságszolgáltatás elvével, akkor lehet theodicaeáról beszélni. De amikor a szenvedő ember, aki nem azonos a szerzővel vagy íróval, drámailag van bemutatva, akkor valószínűbb, hogy emberi probléma szerepel az irodalmi műben és nem szubjektív vagy absztrakt tépelődés az isteni igazságszolgáltatás kérdései fölött. Sokszor olvasunk a Szentírásban nagy bibliai alakok szenvedéseiről, akár Jákob pátriárka, akár Ábrahám életsorsának válságairól és nem is jut eszükbe azt kérdezni: hogyan egyeztethető össze szenvedésük az isteni igazsággal. Ábrahám esetében például előszeretettel a megpróbáltatás, a megkíséreltetés motívumát ismerik fel a legrégebbi exegéták is, akinek tiszteres megpróbáltatásáról gyakran emlékeznek meg a hagyomány mesterei.

Arra a kérdésre, hogy Jób miért szenved, már megadja, még pedig kétszer is megismételve, a feleletet a prólógus. Jób azért szenved, mert megpróbáltatásnak van alávetve. Az ő szenvedése legyőzésével világosan be kell igazolni a Sátán minden tagadásával szemben azt az alapvető és nagyjelentőségű valóságot, hogy Jób beválk a kísértésben, hogy Jób megállja a helyét, hogy Jób nem süllyed le erkölcsét magaslatáról a szenvedések hatása alatt. Ennek semmi köze büntetéshez vagy jutalmazáshoz, semmi összefüggése az isteni igazságszolgáltatással, semmi kapcsolata a theodicaeával. Hiszen Jób szenvedésének nem Isten a terelője, hanem a sátán; ha tehát valaki tévedni akar, akkor inkább satanodicaea elméletet kellene felállítania Jób könyvével kapcsolatban, mint theodicaeát.

Jób megpróbáltatása és beválása a földolog. Ezzel összefüggésben nagyon érdekes és figyelmet érdemel az

Ábrahám Kahána által kiadott Ben Szíra szöveg 49. fejezetének 8. és 9. verse. Megjegyzendő, hogy ez a rész nem görögből van héberre visszafordítva, hanem eredeti héber szöveg, mely így hangzik:

יְהוֹכָאֵל רָאָה מֵרָחָק וַיֵּד וְזֵי מַרְכָּבָה
וְגַם הִזְכִּיר אֶת אֲזֹכ הַמַּכְרֵכֵל כֹּל דְּרָבֵי צָדֵק

Ebben a versben Jób azzal van jellemezve, hogy fönt tartotta az erkölcsiség minden útjait, vagyis amikor négy szóval akarja jellemezni Jóbot, az ő erkölcsi beválását emeli ki. Igaz, hogy a görög fordításban mindennek nyoma sincs, sőt Jóbról említés sincs téve, mert a 9. vers ott így hangzik: καὶ γὰρ ἐμνήθη τῶν ἐχθρῶν, amiből nyilvánvaló, hogy a görög fordító אֲזֹכ helyett אֲזִיכ-ot olvasott; ennek megfelelően I. Z. Frenkel, aki még az idevágó eredeti héber szöveget nem ismerhette, ekként rekonstruálja a héber szöveget:

הָיָה עַל הָרֵי שָׁוָה וְלִחְלוּבֵי בְּשָׂרִים תַּחֲמוּמִים

Megjegyzendő, hogy az utóbbi versrésznek a görögben ἀγαθῶσαι τούτοις εὐθύνοντες ὁδούς — ami kissé jobban megfelel a hamisítatlan eredeti héber szövegnek.

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Szírach könyve nagyon régi, megelőzi a Makkabeusok korát. Majdnem ilyen régi az ú. n. Jóbi Testamentum, vagyis διαθήκη 'Ιωβ, amelyet Angelo Mai adott ki 1833-ban Rómában a Nova Collectio-ban, kiemelve, hogy már Gelasius tiltó decretumában is meg van nevezve. Azonban a szövege sokkal régibb mint a decretum, mert a bibliai Jób-könyv görög fordításának végén már egy hosszabb részlet van belőle befejező záradékként fölveve. Ebben a régi irodalmi műben Jób, miután másodszor megnősült és fiai és leányai vannak, elmondja megpróbáltatásainak és szenvedéseinek történetét és végül közelgő halálát sejtve, végakarátát közli gyermekeivel és apai tanácsokat ad nekik. Szünetedéseinek történetét elbeszélve (27, 2—6.) megemlékszik arról, hogy a gyötrelmek hosszú sora után a Sátán azt mondta neki: »Lásd Jób, íme én meghátrálok előled, noha te csak test vagy, én pedig szellem és te sújtva vagy belpoklósággal; én nagy zavarban vagyok, te olyan vagy mint egy atléta, aki tusakodik egy másik atlétával és ez utóbbi legyőzte őt, föléje került, a száját is leszorította és megtöltötte fővénynyel, megtörte csontjait, de amaz mindezt hősiességgel

viseli és nem adja meg magát; így vagy te is Jób, alulvagy és gyötörve sebekkel, mégis küzdöttél velem minden tusakodásom ellenére és győzelmet is arattál». Nyilván a régi könyv írójának fölfogása szerint a földolog Jóbnak a beválása, amelyben tetőpontjára jut Jób elbeszélése. Igaz, hogy ennek a könyvnek szelleme eltér a bibliai Jób könyvének szellemétől, ami legvilágosabban látszik abból, hogy a Jób Testamentumának nevezett könyvben Jób elbeszélése szerint az Isten bocsánatot ad Jób három barátjának, Elifáz-nak, Bildádnak és Cófárnak, ellenben a bibliai Jób könyvének egyetlen zsidó szereplőjét, Elihut szigorúan elítéli.

Szükségesnek tartom ezen a ponton rámutatni arra, hogy Szírach Bölcsesége nemcsak könyve végén emlékszik meg Jóbról, hanem annak hatását mutatja első fejezeteiben is. Elitéli az istenfélelemben való ingadozást, kéleklőséget. Megjegyzendő, hogy e szövegrészek héber eredetije nincs meg, hanem úgy Kahana mint Frenkel görögből fordították vissza héberre. Tárgyunk szempontjából fontosak következő kitételek (Kahána): או לא יאמין או לכם אובד: או ללב נאם אין אמן בו או ללא מהויק בתומות: (Frenkel): Ez utóbbi felsor jobban megfelel a görögnek, mint Kahána fordítása, amennyiben a görög szöveg így hangzik:

τοὺς ἀπολωλεῖν τὴν ὑπομονήν (II. fej. 14.).

Mindezeknél fontosabb, hogy Sirach a Jóbi gondolatokkal és remiszenciákkal kapcsolatban egyrészt az erényes és jámbor embernek jó sorsot ígér, mert Isten jó sorsot biztosít számukra, másrészt az élettapasztalatok kiábrándító hatása alatt és érezve, hogy ilyen fönttartás nélküli biztatást és ígéretet az emberiségnek adni nem lehet és nem szabad és mintegy ráeszmélve Jób ártatlanságára, erényeire és szenvedéseire, szükségesnek tartja hozzátenni a következőket: τέχνη, εἰ προσέρχη δουλεύειν κυρίῳ Θεῷ, ἐτοιμάσων τῇ ψυχῇ σοῦ εἰς πειρασμὸν. Ennek héber eredetije nincs meg, Kahan fordítása: בְּנֵי אֵם קִרְבָּת לַעֲבֹד אֶת ד' מִסֹּר נִפְשָׁם לְנִסִּין. Frenkel fordítása pedig: בְּנֵי אֵם הַכִּנּוּת לֵד' לִכְךָ תִּכּוֹן נִפְשָׁם לְמִסֹּת. Vagyis: Fiam, ha közeledsz Istent szolgálni, szánd el lelkedet a megkíséreltetésre, vagy: Fiam, ha Istennek szántad szívedet, készítsd elő lelkedet a megpróbáltatásra. — amiből világos, hogy a szerző Jób könyvének lényegét a nisszajón-ban, a megpróbáltatásban látja. És végül ugyancsak Jóbra emlékeztetve azt mondja Szírach görög

Zsidó társadalomkutatás.

Olyan kérdéssel óhajtunk itt foglalkozni, amely általános szempontból is nagyon időszerűnek mondható, különösen aktuális azonban zsidó szemszögből nézve.

A társadalomkutatás a szociális gondolat diadalának eleven hajtása, amelyet nagy viharok tépdestek — mégis tovább terebélyesedik. A zsidó szociográfia munkája most indult el: váteszi hit, jövőtépítő alkotásvágy és törhetetlen reménység viszik előre útján...

Lássuk először a társadalomkutatást általában. Steinmetz meghatározása szerint a társadalomkutatás, a »szociográfia, egy nép viszonyainak és állapotának bizonyos időpontban minden lehetséges eszközzel való leírása«; ehhez hozzáfűzhetjük, hogy tulajdonképpen a társadalomtudománynak, tehát a szociológiának egyik ágazata, mondhatnók: segédeszköze. Szokták a szociográfiát összehasonlítani a természettudományokkal: a természettudományok sikereiket, eredményeiket a kísérleteknek köszönhetik, a társadalmi élet jelenségeit nem lehet kísérletezés formájában laboratóriumban előállítani, mert az szervesen összefügg a társadalmat alkotó emberek személyiségével, a szociográfiának az a feladata, hogy a társadalomtudományban pótolja a kísérletet. Emellett mégis önálló tudomány, noha tárgya azonos a szociológiával, módszere mindenesetre különbözik azétól. A legtöbb természettudomány: a fizika, kémia, stb., azt vizsgálja, hogy mi a tipikus jellemzőjük a jelenségeknek és hogy fűgnek össze egymással: tehát nomotétikus, törvénykutató tudomány. Ilyen a szociológia is. Ezzel szemben a szociográfia idiografikus, azaz leíró-tudomány, amely tehát az előbbi meghatározott társadalmat leírja; Gusti így határozza meg: »a szociális valóság tudománya«.

Amíg tehát a szociológiát, a társadalomtudományt, általában csak az érdekli, ami a jelenségekben tipikus és általános, tehát a törvényszerűségeket kutatja, addig a szociográfia azt keresi, ami ezek mögött a törvényszerűségek mögött lüktel, kering, erjed, léleklzik — tehát él. Így válik lehetségessé, hogy a szociográfia munkája előkészítse a szociológia törvénykutató munkáját, mert a megfigyelésekből, az apró részletekből a szociológus kivonhatja azokat az általános jelenségeket, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a törvényszerűségeket megállapíthassa.

A szociografus az életet együttéléssel vizsgálja: teljesen abba a társadalomba illeszkedik bele, amelyet kutat, hogy

a vizsgálat alá vett társadalmi réteg egyes tagjai nem is igen vehetik észre, hogy helyzetileg és időbelileg közöttük él egy idegen személy, aki mégis kiemelkedik közülük és olyan megfigyelő síkra helyezkedik, ahonnan mindent láthat és mindent hallhat. Ebből a megfigyelő állásból igyekszik pontosan megállapítani a társadalom összes jelenségeit, azoknak egymásra hatását és miközben így analizál, egyidejűleg szintetizál is, messzemenő következtetéseket von le és az eredményeket lelkében feldolgozza.

A szociografusnak munkájához legelőször is egy kisebb területi egységet, réteget kell kiválasztania, például egy falut. Ahhoz, hogy milyen szempontok szerint végezzen kutatásokat e faluban, a kiinduló pontokat egyrészt a falu jellege adja meg, másrészt pedig a szociografus egyénisége. Mindenekelőtt tehát meg kell állapítania a falu társadalmának szerkezetét, ezután meg kell vizsgálnia az egyes csoportok összetevődését és kialakulását, majd sorban a történeti, földrajzi, néprajzi, tájtörténeti multat.

Azután tér rá a szociografus a szociális helyzet általános megismerésére. Itt már azt kutatja, hogy az egyes csoportok között milyen viszony van és ezek miképpen befolyásolják egymást. Megállapítja a birtokviszonyokat, a munkaviszonyokat, felvételeket készít a lakosság táplálkozásáról, lakáviszonyairól és az egészségügyről. Amikor így általánosságban ismeri a helyzetképet, akkor rátér a társadalomkutató az úgynevezett polgárosító erőknél vizsgálatára, mint iskola, újságok, könyvek, vallás, különféle kulturális hatások, népművészet. Vizsgálja a művelődési és erkölcsi kérdéseket: család, házasság, szerelem, társalgás, a politikai helyzetet és mindezek után következtel a további fejlődés útjaira vonatkozólag; ehhez a következtetéshez tulajdonképpen sem normája nincsen, sem valamilyen finom precíziós műszer nem áll rendelkezésére. Itt minden a társadalomkutató egyéniségétől, értelmiségétől, meglátásaitól, következtelő és ítélőképességétől függ: az a kutató lát jól, aki helyesen, célszerűen és észszerűen tud következtetni. Ahhoz, hogy következtetése helyes lehessen, igen fontos, hogy a szociografus állandó, éber ellenőrzést gyakoroljon elsősorban önmaga, azután észleletei felett. Ha valahol igazán nagy szükség van tudományos lelkiismeretességre, ez a munkaterület az.

Így a szociográfiai munka súlypontja, a munka eredményének értéke a szociografus egyéniségében rejlik s abból következik és főképpen előtérbe kerül ennek a feladatnak felelőssége és jelentősége akkor, amikor a szociográfiai megfigyelések eredményei kerülnek feldolgozásra. Nagyon

jó írónak kell lennie annak, aki szociográfiai könyvet akar írni. Jól megírt társadalomkutató munkából a feldolgozott társadalmi réteg életének hüen, életszerűen, kell előttünk megjelennie: a szociográfia csak akkor végzett jó munkát, ha az olvasó lelke előtt a maga tökéletes valóságúságában jelenik meg az a társadalom, amelynek életéről a könyvet írták és, ha a könyvből azok a célkitűzések domborodnak ki, amelyeknek érdekében a társadalomkutató munkát végezték s egyben a könyvet is megírták. Eredményes munkát akkor végzett a szociográfus, ha munkája nyomán felébred a szunnyadó lelkiismeret és a jelenségekből okulva, javítani akar.

Zsidó társadalomkutatást az elmondott általános feltételeken kívül sok más szempont és készség mellett lehet csak végezni. Az eddig ismertetettek mindenesetre általános irányítást adhatnak, zsidó társadalomkutató végzőknek azonban teljesen új csapáson kell elindulniok, azon a különleges úton, amely a zsidó társadalom struktúrájából, jelleméből, létéből és lényegéből következik.

Elsősorban is annak, aki zsidó társadalomkutató akar lenni, számolnia kell azzal, hogy a zsidó társadalom egészen különös konglomeratum, amelyben a kutató tulajdonképpen társadalmi osztályoknak és különféle rétegeknek találkozásával kerül szembe. A falukutatók egyszerűen a falusi népet szociografizálják, ezzel szemben, aki zsidó társadalomkutatást akar végezni és kiszemel magának szociografizálásra akár csak egy fővárosi kerületet, vagy akár csak egy utcát is, szinte az összes társadalmi rétegekkel szemben találja magát. Egy közös nevező van csak, amely általánosan jellemzője ennek a rétegnek, hogy zsidó. Egyben azonban ez jelenti azt is, hogy igen sokrétű társadalom az, amelyet a zsidóság képvisel. Ebből természetesen következik, hogy annak, aki zsidó társadalomkutató munkát akar végezni, igen alaposan kell ismernie a zsidóságot. Ebben a feltételben azután kettős program rejlik: egyrészt, mivel zsidó társadalomkutató csak az lehet, aki megfelelő judaisztikai felkészültséggel rendelkezik, ez a munka elsősorban is hatalmas művelődési program azok számára, akik e szociográfiai tevékenység aktív szereplői kívánnak lenni, másrészt nagy jelentősége van ennek a szociográfiai munkának, a munka passzív résztvevői számára, tehát azok számára, akik azt a társadalmat alkotják, amelyben és egyben amelyért végzik a kutató munkát: e társadalom számára pedig a szociografizálás jelent eredményeket a szociális gondoskodás, művelődés, a vallás gondozás és hitvédelem szempontjából.

Igy tulajdonképpen olyan célkitűzésekről beszélünk, amelyek elhozhatják a zsidó társadalom új virágzását, egyetemes kulturális és szociális fellendülését, azonkívül ez a társadalomkutatás igen nagy eredményeket hozhat a zsidóság védelmi munkájának érdekében is: így nagyszerű feladatkör tárulhat a védő elé, ha a statisztika adatait kisérelí meg a szociográfia kutatásaival igazolni. Ezzel a zsidóság védelmi tevékenysége értékes segítséget nyerhet a társadalomkutatásból, mert a statisztika rideg számoszlópaiba beviszi az élet idegének lüktetését és az elszomorító számok sorozata mellé felvonultatja azokat a tüneteket, amelyek eredményezték a statisztika lázgörbéit.

A zsidó társadalomkutató munka is, mint minden szociográfiai tevékenység igen hosszadalmas, sok türelmet és alapos elmélyedést igényel: a legtöbbször csak évek munkája hozhatja meg az eredményeket. A falukutatók éveket töltöttek el alig 2000 lélekszámú helységek tanulmányozásával, mialatt szoros értelemben véve együtt éltek a falu lakóival, beszélgettek velük, figyelték szavaikat, cselekedeteiket.

Zsidó társadalomkutatásnál — számolva a viszonyokkal — célirányosabb és eredményesebb munkát lehet végezni, ha kezdetben a gyermekeknek adunk fel kérdéseket az iskolában és a feleletek mécsvilágánál igyekszünk bepillantani a családnak a külvilág elől elfüggönyözött életébe. Ilyenkor egy-egy felelet helyes következtetésével a legérdekesebb adatokat szolgáltatja. Lehetnek ezek a kérdések egyszerűen felsorolók is, ekkor meg a felsorolások összehasonlításából és a megbízható adatok egymás mellé rakásából kaphatunk tiszta képet.

Természetesen a speciális módszerek mindig a kutatásra kerülő anyag különleges helyzete és milyensége adja meg; a szempontokat is az anyag adja. A falukutatók a maguk munkakörében már kialakították rendszerüket, egész más módszerek szükségesek itt, mert hisz a működési terület áttévődik a városba.

A szempontok meghatározásához döntően járul hozzá a zsidóságnak társadalmi rétegződése, nem zsidó társadalomba való beilleszkedése és általában mindazok a zsidó szempontok, amelyek a zsidóság létének jellemzői.

Lássuk most azokat a személyi feltételeket, amelyek ahhoz szükségesek, hogy valaki zsidó szociográfiai munkát végezhesen. Amellett az általános műveltség és szociális előképzettség mellett, amelynek minden szociológusban meg kell lennie, azonkívül azok mellett a személyi feltételek mellett, amelyekről már korábban szoltunk, zsidó szociográf-

fia végzéséhez külön zsidó lelkeség és zsidó műveltség szükséges. Azt, hogy mit jelent ez a zsidó lelkeség, csak azzal tudnók megvilágítani, ha azt mondjuk: amiképen szociális gondolkodás, lelkesedés és érület szükséges ahhoz, hogy valaki jó szociológus legyen, azonképen a zsidóság iránti szeretet, lelkesedés, életmegnyilatkozásai és kultúrája, továbbá eszméi és szellemi világa iránti rokonszenv szükséges ahhoz, hogy valaki zsidó szociográfiai munkát végezhesen. Ezenkívül van egy meghatározott zsidó ismeretanyag, amelyekkel feltétlenül rendelkeznie kell annak, aki alapos zsidó társadalomkutató munkát akar folytatni.

A megoldás érdekében elsősorban szociográfiai munkaközösségeket kell létesíteni és előkészítő tanfolyamot kell szervezni, ahol a szociográfia munkásai megfelelő kiképzésben részesülhetnek. Ezenkívül jó kérdőíveket kell szerkeszteni, hogy azokon mindazok a szempontok, amelyek itt felmerültek, szerepeljenek és a szociális szempontok mellett elsősorban a vallási kérdéseket kell beilleszteni, mert azt kellene megtudnunk, milyen a zsidóság vallási kép-mása, hogy ha szociális téren akarunk segíteni, vallási téren is megfelelően segíthessünk.

A magyar zsidó ifjúság számára szeretnénk itt új, érdekes munkaterületet találni, mert épen az ismertetett szempontok alapján igen alkalmas arra, hogy a fiatalságot az önképzés, az önfegyelmzés, a művelődés, a szociális gondolkodás erőltényezőivel felvértezzé, egyidejűleg pedig olyan programot adjon az ifjúság számára, amely méltó energiájához, lelkesedéséhez és alkalmas arra, hogy szép, időszzerű és hézagpótlóan fontos munkát végezzen. A zsidó ifjúság e munka végzése közben megmarad a középponton, úgy kell teljesítenie ezt a feladatát, hogy semmiféle gyanút ne érhesse, kizárólag kulturális, szociális és vallási szempontok vezessék — főrevéseinek közelébe politikum nem férközhetik.

Az irányítás munkája a rabbik, tanárok, tanítók kezében lenne; a tanítóság máris lelkesen kezében vette az iskolaszociográfia munkáját és igen szép eredményekkel vállalta az úttörőnek nagyszerű szerepét. Így már van jelene a magyar zsidó társadalomkutatásnak, amely számol azzal, hogy »a zsidóság a végső fokon vallási közösség még ott is, ahol a vallási összetartozás már teljesen szétfelbomlott és népi közösség még ott is, ahol egy másik népi közösség elemei testének-lelkének még legrejtettebb zúgaiban is gyökeret vertek« (Kolb Jenő).

Van azonban múltja is Magyarországon a zsidó szociográfiának; ennek egy korábbi előfutárja Guttman Henrik,

aki »A haldokló falu« (1916) című könyvében vizsgálat alá veszi a falusi zsidó lakosságnak a felszívódását a kisvárosba és azután kisvárosból a nagyvárosba való vándorlását. Guttman Henrik ennek a vándorlásnak különösen azokat a következményeit vizsgálja, amelyek a vallásosság hanyatlásának fokozódását eredményezik. A falusi életmódnak eltölódása a városi élet követelményei felé, lassan, de szívosán kiöli a zsidóságból a vallásosságot, azután pedig pusztítja magát a zsidóságot. Jellemzőek ennek a könyvnek bevezető sorai, amelyek szinte a mai falukutató írók hangjára emlékeztetnek: a zsidó társadalom azt hiszi, hogy »nekünk nincsenek problémáink. Álmunkat kérdések nem zavarják, nálunk minden rendben van, sehol egy féltő hang, sehol egy aggodalmaskodó szó... Ezt a nagy csendet, ezt az előkelő hallgatást akarjuk mi kissé megzavarni, ebbe a nagyszerű harmóniába egy disszonáns hangot belesírní. Mert amit adunk, nem »népszerű«. Csak számok és könnyek és mégis nekifogunk. Hátha sikerül a zsidókérdést aktuálissá tenni — a zsidóknál!«

Azóla a zsidókérdés nagyon is aktuálissá lett, elsősorban is a nem zsidóknál: a magyar zsidóság is tudja már, hogy meg kell mentenie önmagát a pusztulástól... Segítenünk kell; hogy segíthessünk, a maga kendőzés nélküli valójában látnunk kell azt, hogy milyen a zsidók viszonya zsidóságunkhoz. A hitélet legégetőbb kérdéseit kell hosszú, türelmes munkával kikutatnunk. Ma, amikor legjobban terjed a kitérésí járvány, meg kell keresnünk a lélektani okokat, gazdasági rugókat, szociális indokokat, világnézeti problémákat, egyéniség és jellembeli elváltozásokat, amelyek ugyan könnyen hitehagyásra viszik a zsidókat. Vagy meg kellene keresni az okát annak is, hogy milyen szociális vallási, néprajzi vagy egyéb körülmények idézték elő azt, hogy a budapesti zsidóság számában csökkenés következett be és pedig abszolút számokban 1930-tól 1935-ig, tehát öt év alatt a zsidó lakosság száma 204,371-ről 201,769-re, vagyis 3302 lélekkel csökkent (20,3%-ról 19%-ra). Ugyan-ezen öt év alatt a nem izraelita vallású lakosság száma 801.813-ról 859.362-re, tehát 57.549-el emelkedett (7,9%ról 81%-ra).

Nem kétséges, hogy amiképpen a régi parasztszemlélet a szociográfia tükrében teljesen átmódosult, minden remény meg van arra, hogy a zsidóság tükörképe is meg fog változni a tárgyilagos külső és belső szemlélet előtt. Ez a kutatás kritika is lehet és ítélet is, ugyanakkor azonban mentő akció a zsidóságért.

Ennek a célnak megvalósítása érdekében van szükség

zsidó társadalomkutatásra s talán szolgáltuk ezt a célt azzal, hogy a gondolatot itt felvetettük. Hisszük, hogy ezzel közelebb vittük a megvalósuláshoz, mert megtettük azt, ami minden szociográfiai munkának célja: hogy bizonyos fajta nyugtalanságot keltsen, hogy megszólaltassa a lelkiismeret szavát, hogy munkára bűzdítson...

Budapest.

Dr. Katona József.

Az emberáldozattól — a bőjtoldó szijjumig.

A zsidó szellemnek szinte egyedülálló megnyilatkozása az a rövid pár perces ritus, amelyen elsőszülött férfiaknak erev peszach reggelén (templomainkban) résztvesznek. Bármennyire is hasonló a népi kultúrák fejlődése, kölcsönhatása, kicserélődése, az ősi kultusznak ilyen irányú alakulását másutt nem észlelhetjük és a mi szijjum szertartásunkhoz hasonló rituálénak nyomát sem találhatjuk.

Nagy és hosszú történelmi múltja van ennek a peszach előtti szijjum-minhágnak; általa beigazolódik, hogy a legősibb korból megmaradt vallási kultusz egy-egy reziduum a mily szívós életű. Am igazolja azt is, hogy a régi kultusz miként alakul, nem esedik a durva primitívségből a legszebb eszméig, ha magasabbrendű környezetbe jut és ha a régi szokást elborítja a kultúráltabb idők vízárája, sodra. Ez a lényegében kisjelentőségű szertartás, vagy inkább csak vallási szokás, iskolapéldája lehet annak az általános érvényű jelenségnek, hogy a zsidó vallás átvett ugyan a práhistorikus időkből kultuszmotívumokat, de azokat a maga módja szerint asszimilálta, átszellemítette és a maga képére formálta. Ebben a bőjtoldó szijjum szokásban egymástól távol álló motívumok fonódnak egybe és minden motívum mozaik, külön-külön szín; a színnek mélyén felismerhetjük fejlődésük sajátos zsidó nyomaikat, ahogy napnapság mondják: szellemtörténeti megnyilatkozásait.

Már bevezetőben megállapíthatjuk, hogy a peszach előtti bőjtoldó ritus mai formáját nem találjuk meg a hagyományos irodalomban, — bármily messze multra visszanyúlunk is egyes motívumai. Jelen dolgozatban megkíséreljük az egyes motívumok útját és azok összefonódásának korszakait megfigyelni.

I. Az elsőszülöttek a vallási kultuszban.

A legrégibb népeknél is külön helyzetük volt a férfi elsőszülötteknek. Néhol a több jog és felelősség, másutt a több kötelezettség lép előtérbe. Még a szorosan vett vallási kultusz világában is, melyről ezuttal szólni kívánunk, még ott is váltakoznak a korok az elsőszülötteknek nyújtott kedvezmények és a hátrányok cserélgetésében. Néhol kiváltság az elsőszülöttség, mely papi hivatalt biztosít, előkelőbb életet, másutt szörnyű sorsot jelentett, amely az illető életét kívánta áldozatul. Az elsőszülött Isténé! (Ex. 13. 2; 22. 28; Num. 3. 13; 8. 16; 8. 17 és még több helyen.) Nemcsak az elsőszülött gyermek, hanem a növények zsengeje, a must, az olaj, a liszt, a tészta elseje, az állatok elsőszülöttje is. A Szentírás első oldalaitól kezdve, ahol Ábel nyája elsőszülöttjét áldozatul mutatja, a Krónikák Könyvéig (1. 5. 1—2), ahol Reubén elveszti elsőszülöttségi jogát, az egész Szentíráson át meg átvonul az elsőszülöttség különálló helyzete.

A kérdés csak az, hogy miként értelmezték a tételt, hogy »az elsőszülött! Isténé»? Ha egyetlen mértékben »adták» Istennek (Ex. 22. 28) az ember elsőszülöttjét a növény és az állat első termésével, akkor áldozatul kellett bemutatni az elsőszülött fiút is. Ez esetben az emberáldozat jelenségéhez utalnának a bibliai parancsok is, miután a bibliai korban igen sok más népnél találkozzunk az emberáldozat kultuszával. Az emberáldozat célja az volt, hogy az istenség haragját kiengeszteljék és a törzs (vagy az egyén) és istene közötti jóviszonyt megszilárdítsák. Az ásatások a keleti népek templomai mellett gyermekholtestekkel telt temetőket találtak korszokba zárt csecsemőcsontvázzakkal. A Szentírás említi az ammoniták emberáldozását (Lev. 18. 21.), a kanaánitákét (Deut. 12. 31; 18. 10.), a moábitákét, ahol Mésa király elsőszülöttjét áldozza Kemosnak (II. Kir. 3. 27.) és az arameusok gyermekáldozását (II. Kir. 17. 31.). Vajjon a szentírási rendelkezések, ahol — csak az elsőszülöttet Isten magának kívánja, — ezek is mind az emberáldozati ritusok utóreggészei?

Már a kérdés felvetésénél egész világosan elénk tárul az egyedül helytálló válasz, mely kivétel nélkül megisméllódik, — valahányszor az emberi elsőszülöttről vagy emberáldozatról olvasunk a Szentírásban. Az idevonatkozó bibliai versek valamennyije épen a szomszédnépeknél szokásos emberáldozatok ellen harcol, az elsőszülötteknek istenszolgálatra rendelkezésével! Az ő-

kultusz rezidüma nyomot hagy, de lerázza magáról durvaságát és átszellemül. A zsidó kultuszban nem áldozat többé az elsőszülött, a bechor, hanem Istenhez közelálló kiváltságos!

1. Az emberáldozás nyomait vélik feltalálhatni az akédában. (Gen. 22.) A hagyományos felfogás úgy érzi, hogy a mória-hegyi jelenet a nisszajon példája s nem az emberáldozás kései megnyilatkozása. Megállapítható, hogy az akédában olvasható »ne nyújtsd ki kezéd a gyermek ellen« ige egyáltalán nem jelentheti az emberáldozatnak bibliai talajon való megnyilatkozását, hanem inkább megszüntetését a pogány, a régi kultusznak. (Gen. 22, 12.)

2. Jiftach leányának felajánlásánál is félreismerhetetlen az idegenszerűség, mellyel Jiftachnak — aki hazájából kiűzve, idegen környezetben él sokáig (Bir. 11, 3.) — eljárása találkozik. Ő maga döbben meg legjobban kegyetlen fogadalmán (11, 35.). Az egész történet elmondása, mely semmikép sem tartozik az események szoros láncolatába; inkább mint elűtő szín kíván tanulságot szolgáltatni. Különben is a feláldozás idejének eltolása (11, 37.), sőt a leány örök hajadonsága, azt a benyomást teszi reánk, hogy az elhamarkodott feláldozási fogadalmat mintegy feloldották és átváltoztatták hegyek közé vonuló, örök remeteségre, hajadonságra. »Ő hajadon maradt s ez lett törvény Izráelben.« (Bir. 11, 38—40.). Jiftach leányának szentírási elbeszélése is az emberáldozás durvasága ellen harcol!

3. Nem egészen világos áldozási mód volt az Izráelt környező népeknél dívó »tűzön átvezetés«. Mindenestre pogány szertartás lehetett, — ott is bizonyos enyhítés volt — amikor a gyermekeket átvezették a lángokon, ha nem is égették el egészen őket. Moloch kultusz terjedt el — asszír hatás alatt — Izráel és Júda birodalmaiban. A Pentateuch törvényei többször tiltják e szertartást, »gyermekedből ne adj, hogy átvezessék a molochnak« (Lev. 18, 21.); »az Örökkévaló utalata az, hogy a népek fiaikat (és leányaikat!) is tűzben égetik el isteneiknek«. (Deut. 12, 31.) Legerősebb az asszír hatás, Jehoram, másrészt Jehosáfát, Acház és Menasse királyok alatt; ezt a kort szomorú színekkel festi a Királyok Könyve. Nemcsak a pogány Mésa, Moáb királya »vette elsőszülött fiát, kinék majdan uralkodnia kellett volna ő helyette, és bemutatta őt égőáldozatul a várfalon« (Kir. II. 3, 27.), hanem még Júda királyai is eltanulták mind ezeket a pogány szokásokat, »elhagyták az Örökkévalónak, az ő Istenüknek mind a parancsolatait... készítettek aszénrát... átvezették fiaikat és leányaikat a tűzön... hogy boszszantsák az Örökkévalót« (Kir. II. 17, 16—17.). »Acház, Júda

királya... fiát átvezette a tűzön... nem tette azt, ami helyes az Örökkévaló szemében«. (Kir. II. 16, 2—3.) »Menasse... azt tette, ami rossz az Örökkévaló szemében... átvezette fiát a tűzön«. (Kir. II. 21, 2—5.)

Már e szentírási, inkább csak elbeszélő részek is azt igazolják, hogy a biblia nemcsak az elsőszülöttek, hanem általában az emberek feláldozása ellen harcol, — ha ilyen tendencia mutatkozott volna.

Sokkal világosabb azonban a kép, ha az elsőszülöttekre vonatkozó parancsokat vesszük szemügyre és a próféta hirdetéseit vizsgáljuk. Az egyiptomi kivonulás első perceiben, midőn Mózes szeme előtt kirajzolódik a vallási élet, elhangzik a parancs: »Minden elsőszülöttet nekem szentelj!« (Ex. 13, 2.) Majd később: »Elsőszülött fiadat nekem add.« (U. o. 22, 28.) Az elsőszülött tehát Istené, mert »Magamnak szenteltem minden elsőszülöttet Izráelben, amikor az egyiptomi elsőszülötteket sújtottam.« (Num. 3, 12—13 és U. o. 8, 17.) Hogy mit értsünk e szavakon: »nekem szenteld«, »nekem add« az elsőszülöttet, arra is kapunk választ. Elsősorban az elsőszülötteket rendelle Mózes vallási szertartások végzésére, papi tevékenykedésre, — mielőtt még a leviták kiválasztása megtörtént. »A levitákat választottam magamnak Izráel elsőszülöttjei helyett« (Num. 3, 11—13.), »a levitákat veszem az elsőszülöttek helyett, hogy a gyülekezet sátrában ők végezzék a szent szolgálatot«. (Num. 8, 18—19.) A kinyilatkoztatást követő áldozásnál még »Izráel fiainak ifjai mutatták be az áldozatot« (Ex. 24, 5.) és nem a Lévi törzs. Így értelmezi ezt Onkelosz targuma is. (U. o.) Az elsőszülöttek papi tevékenysége tehát csak ideiglenes lehetett, amíg a Lévi törzs nem kapott erre megbízást. Azontúl »az elsőszülött Istené« azt jelentette, hogy »minden ember elsőszülött fiát váltsd ki!« (Ex. 13, 13 és több helyen.)

A Szentírás azon intézkedésének, hogy a Lévi törzs kultuszszerepét ideiglenesen az elsőszülöttek vitték, érdekes késői nyomát találjuk abban a szokásban, hogy manapság is, ha duchoh idején nincs lévi a templomban, a kohaniták kézmosását az elsőszülöttek végzik.

Az elsőszülöttek papi jellegére mutat Sámuel könyvének első három fejezete. Channának nincs gyermeke és a silói szentélyben könyörög gyermekáldásért: »... ha fiút adsz szolgálnak, az Örökkévalónak adom őt egész életére«. (Sám. I. 1, 11.) Midőn teljesül óhaja, vár, míg pár esztendő lesz a gyermek, hogy azután ott legyen a szentélyben örökre. (U. o. 22.) Később elviszi Sámuel Eli főpaphoz. És Sámuel ott szolgált az Örökkévaló előtt, len-éfo-

dal övezve (u. o. 2, 18.). ... szolgálta az Örökkévalót Éli előtt (u. o. 3, 1.). Tudvalevőleg Sámuel nem levita törzsből való volt, hanem efráimbeli, (u. o.), de elsőszülött!

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül az e témához tartozó számtalan prófétai fejezetet, melyek ostromozzák az elsőszülöttek feláldozását és a kiválasztott ifjakat inkább náziroknak, Isten megkülönböztettjeinek, szeretnék látni. (Ámosz 2, 10.). Különösen kiemelhetjük Michát, aki gúnyosan kérdezi, hogy talán az elsőszülött fiú feláldozásával hozzam helyre vétkes életem, testem gyümölcsét áldozzam az én lelke bűnéért? Hát ezt helyeselné Ádonáj? (Micha 6, 7.) Hiszen a beestelen életet a legbecesebb ajándékkal sem lehet helyre hozni (Ezek. 20, 26.), csak tetteink megjavításával! Miha az asszír behatás visszhangját adja, Ezekielnél már az »ajándék« is értéktelen.

Mindezekből leszűrhetjük eredményül, hogy az emberáldozás, mely különösen az elsőszülötteket kívánta, az Izraelt környező népeknél általános volt; ez nemesített kultuszformában, az elsőszülöttek megszentelésében, bejutott vallásunkba. A »feláldozás« elleni vallási ellentállás megvívja harcát a pentateuchusi időkben, Ábrahámnál és az egyiptomi kivonuláznál, az új törvényekben, de ismétlődik akkor, midőn az asszír befolyás teret nyer. Ezt a harcot is sikerrel megvívják prófétáink. Az »áldozat«-ból kiváltságos ember lesz, Istenhez közelálló, akít »kiváltani« kell. Ez a kiváltságos helyzet, amely a vallási kultuszban látszólag elsorvad s legfeljebb csak a pldjon habén szertartásban jut kifejezésre, lassanként gazdasági téren, a vagyon kettős rész örökösénél is elfakul.

II. Az elsőszülöttek bőjtölése.

Hosszú-hosszú ideig nem találkoznak hagyományos irodalmunkban az elsőszülötteket érintő külön vallási rítussal. A 30 napos elsőszülött pldjon törvényéről a Szentírás intézkedik. (Ex. 13, 13. és még több helyen.) A gyakorlatban ez a kiváltás csak a nem kohanita és nem levita elsőszülöttekre korlátozódik. Az elsőszülöttek törvényeivel foglalkozó talmudi Bechoroth traktátus inkább a jogi vonatkozásokat és a pldjon szabályait tárgyalja, de az elsőszülött zsidó emberre nem ró külön vallási ténykedést. Legálább is a misnában, a tosziftában és a babiloni talmudban nincsen ilyesfajta intézkedésnek vagy szokásnak nyoma. Ezzel szemben a jeruzsalmi talmudban, mint valami közismert szokást emlegetik, hogy az elsőszülöttek erev peszachkor

bőjtölnek. Jer. Peszachim X. fejj. elején olvashatjuk, hogy Rabbi erev peszachkor nem evett sem chomécot, sem maccót, mert elsőszülött volt! Nemcsak ő, hanem a többi elsőszülöttek is, sokan betartották a szokást. Az egyiptomi kivonulásra emlékeztető ünnep előnapján bőjtöltek, mert ünnepen tilos a bőjt. — A bőjtölés — áldozat: az ételtől visszahúzóds áldozás, a test »véreből, zsírából«. És mert az egyiptomi kivonuláskor Egyiptom elsőszülöttjeit sujtja Isten és ezáltal Izrael elsőszülöttjeivel külön csoda történt, hálából bőjtöléssel vezetik be Izrael elsőszülöttjei az Exodus ünnepét. A régi elsőszülött áldozásnak nemesedett formája tehát ez a bőjt, messze multból átnyúló rezidüma. — A jerusálminak ez az értesítése ismétlődik Szóferim traktátusában is, ahol már mint általános szabályt említik: »Az elsőszülöttek erev peszachkor bőjtölnek«. (XXI. 3.) Irodalomtörténeti szempontból fontosnak találjuk annak megállapítását, hogy sem a toszafot (B. Peszachim 108.), sem a Sulchan Aruch (O. Ch. 470.) nem említi forrásként a jerusálmít, hanem csak a Maszechet Szóferium-ot, holott ez utóbbi gáoni korból való könyv és a Sulchan Aruch az első, a régebbi forrásra szokott visszamenni. (Itt is beigazolódik Guttman Mihály elmélete, hogy a francia iskola nem ismerte alaposan a jerusálmít.)

III. A szijjum ünnepélyessége és bőjtoldó szerepe.

Az eddig említett forrásokban nem találkoztunk olyan motívummal, amely bőjtöt feloldó szertartásról, minhágról célzást tartalmazott volna. Ez az új motívum sokáig váratott magára, pedig annak magva igen régi keletű.

Egészen zsidó talajon keletkezett az a gondolat, amely szerint egy könyv végigtanulása az egész közösség tudásállományát, erkölcsi tőkéjét gazdagítja s ez ünnepe magának a búvárkodó egyének és ünnepe a közösségnek. Épen ezért minden a hagyományos irodalomhoz tartozó könyv végigtanulása után, sz'udász mičvót, ünnepi lakomát tartottak. Ezt a zsidó szellemiségre igazán jellemző gondolatot, visszaviszik a legősibb korra. 1. Visszaviszik Mózesig. Midőn Mózes a tíz ige és a tóra közlését befejezte ... akkor odajött Áron és Izrael vénei is mind odajöttek, hogy kenyeret egyenek Mózes ípjával az Isten előtt (Ex. 18, 12.). Ime az első lakoma, a tóra befejezése után! (Érdekes szokás fejlődött ki Algirban, ahol Jitró hetiszakasz csütörtökjén chág há-szijjum-ot, befejező ünnepet tartanak és a szijjum szó betűit is ekként bontják fel: Szijjum Yisrós Umause.)

2. Salamon királyról is így tanítják: Kóhelet azt hirdette, hogy csak akkor fordultam a lakomázás felé, amikor már szívem kimeríté a tudásforrását (Kóh. 2, 3.). — Salamonról még azt is feljegyzí a királyok könyve, hogy amikor a gibeoni Istent látó álom után a Mindenható megadta neki a tudást, akkor lakomát rendezett szolgáltnak. (Koh. r. 2, 2; Kir. I. 3, 12—15.).

3. Ez a szellem tükröződik a talmudból: Abaje tanítá: amikor befejeztünk egy-egy kötetet, ünnep-napot rendeztünk a rabbiknak. (Sab. 118b.) Ezt a talmudi helyet rögzíti le a Sulchan Aruch (O. Ch. 470. és J. D. 246, 26. Rmó.).

4. A Midr. Sir hásim r. is hasonló közlést ad r. Eleázár nevében: Honnan tudjuk, hogy a tóra befejezésekor ünnepi lakomát tartunk? (I. 9.).

Altalában sokszor ismétlődik a közismert elv, hogy mindenek befejezése derűs, optimisztikus legyen. Még a próféták korholásait, feddőbeszédeit, sőt a Síralmak könyvét is szíjjum b'dovor tauv, »jóval« kell befejezni.

Sok-sok példáját hozhatnánk fel e magasztos zsidó elvnek, mely szerint a tanulás haladása, egy-egy könyv befejezése fölötti örömműnep a zsidó szellemiség nagy-nagy értéke, sőt súlyosan esik a mérleg serpenyőjébe akkor, amikor az egy-egy kisebb jelentőségű komorabb pillanattal jut szembe.

*

Ezek után már csak egy lépés következett. Az elsőszülöttek erev peszachi böjtjét tárgyáló sulchan-aruchi fejezetek glosszátorai felállítják a tételt: aki elengedi az elsőszülöttek böjtjét, ha ugyanakkor valami szűdász micvót tartanak — nem cselekszik helytelenül. (S. A. O. Ch. 470. Báér Hétév 3.) Sőt, más fejezetben így olvashatjuk: Amikor befejeznek egy maszechtól szűdász micvót tartsanak, értesítsék erről a közönséget. A befejező részt arra legalkalmasabb napon tanulják végig! (J. O. 246, 26; Báér Hétév 18.) A legalkalmasabb nap pedig az a nap, amikor a közösség öröme háttérbe szorítja a magánosok böjtjét, a tá'ánisz jóchidot, a tá'ánisz b'chaurim-ot.

*

Hosszú út vezet az elsőszülöttek feláldozásától az elsőszülöttek böjtjének erev peszachi feloldásáig. Mindenütt egyazon törekvés: nemesíteni, tökéletesíteni a vallásos kultuszt, régi, idejét, értékét veszített motívumokat új, szellemi tartalommal kell megöltetni.

Budapest.

Dr. Kálmán Ödön.

5700. Pészach VIII.

1940. IV. 30.

אֶחָד יֵשׁ אֶחָד יֵשׁ אֶחָד יֵשׁ אֶחָד יֵשׁ אֶחָד יֵשׁ Egytagú héber szócscsa o. z. akkoron. Hol a multa, hol a jövődöre utal.¹ Számos ízben találkoznunk vele az írásban: a hitélet fejlődésére utaló néhányat kísér ma taglaló, áhítatos figyelmünk.

I. אֶחָד יֵשׁ אֶחָד יֵשׁ אֶחָד יֵשׁ אֶחָד יֵשׁ Akkoron, régmúlt őskor idején kezdé hívní az Örökkévalót a gyarlando ember.² Korán megsejték a Teremtőt az őshajdan szülőttei. Leborult, térdre hullott az ősidők véges embere a Végtelen, az Örökkévaló előtt. A létnek szövevényes teljét sejtíté az őshajdan embere, az Isten nevét szólítá már az ősvilág szülőtte is.

II. אֶחָד יֵשׁ אֶחָד יֵשׁ אֶחָד יֵשׁ אֶחָד יֵשׁ Égből száll le a zsoltáros király költői látomása,³ dalban tükröződik a mennyek megnyilatkozása. אֶחָד Akkoron hirdeté, ami költői álom rezgő szárnyon ereszkedett alá, szenderhozó, enyhétosztó szármány. A királyi költő szemére téve varázsujját, átsuhantatá lelkén az Istenség sejtelmét. Keblében az ihlet láng-lobogón égett és dalolta Isten malasztos közelségét, a mennyek leszálltát, énekelte a zsoltár szolozsmáját.

III. אֶחָד יֵשׁ אֶחָד יֵשׁ אֶחָד יֵשׁ אֶחָד יֵשׁ A költő király fia, a bölcselő király szól: az Úr föllöögőknek fölötté trónol.⁴ Ő a teremtő, alkotó, mindenható erő, a létnek létalapja. A végesnek sokadalma a végtelennek egységéből szakad. Az esély fölő a törvényt Ő rendelé, sáddáj, a Mindenható. A létnek szívegyessége az egység isteni ősökára utal.

IV. אֶחָד יֵשׁ אֶחָד יֵשׁ אֶחָד יֵשׁ Akkoron szólott Mózes hitvese⁵ a beteg gyermek új létrekelésének csodájáról, az élet-teremtő, mentő Isten sorszabó akarataról.

A kebel sóvár vágyát, hogy valóságul, létezőül tudja a legmagasztosabbat, amit sejdítenie adatott, a kebel sóvár vágyát csak az Egyetlenegynek, a kezdetlennnek és végezetlennnek hite elégíti ki. Eszed az ősvak anyagba nem hatol, a világnak ősféjét nem látja meg, de a látni bátor, gondolatra kész, eszmevivő lélek a mélységek titkába tör és imádja a mindenség Urát, szabados Urát, az Őszthatlant és Egyetlenegyet.

V. אֶחָד יֵשׁ אֶחָד יֵשׁ אֶחָד יֵשׁ A vízförrás fakadt a sivatag fenyérben és Izrael népe énekel az Úrnak,⁶ aki megsegíté az eltűkadt, bolyongó, vándor népet. Énekel a mennyei gondviselésnek. Éneklí: kereslek tündöklő titokzat a mennyek fölött és szállók, átszelem a zengő magast, bejárom a siket mélyeket, féltékeny messzeségbe rontok,

¹ V. ö. Kétszáz beszéd I, 267. Mechilta, Síró eleje.

² M. I. 4, 26. V. ö. M. Zs. Sz. 57. (1940) 67.

³ Krónika I. 15, 2. ⁴ Kir. I. 8, 12. ⁵ M. II, 4, 26. ⁶ M. IV, 24, 17.

wird. Doch stimmt dies wieder annähernd mit II. Kön. XIV. 1, da hier das 2. Regierungsjahr des Jehoasch von Israel gleichgesetzt ist dem Regierungsantritte des Amazjah, Sohnes des Joasch von Juda.

Beachtenswert ist auch II. Kön. VIII. 25 in Bezug auf II. Kön. IX. 29. So kam *Ahazjah*, Sohn des Jehoram, Königs von Juda, gemäss II. Kön. VIII. 25 im 12. Regierungsjahr Joram's, Sohnes des Ahab, Königs von Israel, zur Regierung, während dies gemäss II. Kön. IX. 29 bereits im 11. Jahre des Joram, Sohnes des Ahab, gewesen wäre. Der Unterschied zwischen diesen beiden Daten mag nun darin liegen, dass der einen Quelle eine andere Jahresepoche zur Grundlage diene als der anderen. Der ersteren (II. Kön. VIII. 25) mag die mit 1. Nisan beginnende Jahresepoche zur Basis gedient haben, der anderen (II. Kön. IX. 29) die mit 6 Monaten später (1. Tisri = Ros-hasanah) beginnende Jahresepoche; so ist dann für die zwischen Nisan und Tisri gelegenen Jahresdaten ein Jahr Unterschied. Es kann aber auch darin seine Begründung haben, dass II. Kön. VIII. 25 vom wirklichen Regierungsantritt die Jahre zählte, während die andere Quelle vom Beginne des dem Regierungsantritte folgenden bürgerlichen Neujahres rechnete und die Zeit vom Regierungsantritt bis zum Beginne des bürgerlichen Jahres als ראשית מלכותו (Regierungsanfang) zählte. Doch kann dies auch auf einen epigrafischen Fehler der beiden Urtexte zurückführbar sein. Bekanntlich sind die Zahlen durch Buchstaben des Alphabets wiedergegeben worden. Und so wie heutzutage die Buchstaben in verschiedenen Inschriften oft unleserlich wiedergegeben sind und oft untereinander vertauscht werden können, so mag im vorliegenden Falle der Buchstabe „aleph“ mit „Beth“ vertauscht worden sein.

Eine sehr beachtenswerte Stelle ist auch I. Kön. XV. 1—2 in Vergleich mit II. Chron. XIII. 1—2 und auch mit I. Kön. XV. 10 sowie mit Chron. XV. 16. Gemäss I. Kön. XV. 1—2 führte die Mutter des Judäerkönigs Abiam den Namen מעכה בתאבישולם; in II. Chron. XIII. 1—2 heisst der Judäerkönig „*Abija*“ statt „*Abiam*“, und seine Mutter führt den Namen: מיכה בתאוראל. Der Unterschied des Namens אבישולם und אוראל tritt übrigens bereits in I. Kön. XIV. 31 und II. Chron. XII. 16 auf. Merkwürdiger ist aber noch, dass gemäss I. Kön. XV. 8 *Assa* ein Sohn des *Abijam* war, während

er gemäss I. Kön. XV. 10 und I. Kön. XV. 13 und so auch gemäss II. Chron. XV. 16 als *Bruder* des *Abijam* erscheint, da in diesen Texten als seine Mutter die מעכה בתאבישולם genannt wird, also dieselbe, die in I. Kön. XV. 2 als Mutter des *Abijam* angeführt wird. Und so ist es mehr denn wahrscheinlich, dass *Assa* in der Tat nicht ein Sohn, sondern ein Bruder seines Vorgängers (*Abiam*) war.

Auffällig ist auch — wenn auch weniger vom biblisch-chronologischen als vielmehr vom genealogischen Standpunkte aus — das in II. Kön. XXIV. 17 und II. Chron. XXXVI. 10 verschiedenartig geschilderte Verwandtschaftsverhältnis des Judäerkönigs *Zidekia* zu seinem Vorgänger, dem König *Jehojachin*. In II. Kön. XXIV. 17 wird *Zidekia* als der דוד = Vetter“ des *Jehojachin* bezeichnet, in II. Chron. XXXVI. 10 als אחיו = sein Bruder.“ Nun glaube ich, dass auch hier der Text in II. Kön. XXIV. 17 richtiger ist, *Zidekia* also ein דוד und nicht ein אח des *Jehojachin* war; dann wäre *Zidekia* ein Bruder — und gemäss dem Bibelworte II. Kön. XXIV. 18 verglichen mit XXIV. 8 der ältere Bruder — des *Jehojachin* gewesen, dann wäre doch er (*Zidekia*) als der ältere sofort nach dem Tode *Jehojachim's* dessen Nachfolger geworden.

Ebenso finden wir — was gewiss auch schon von anderer Seite bemerkt wurde — in II. Chron. XXI. 2 den Judäerkönig *Jehoschafat* als מלך-ישראל genannt; und den gleichen Fehler finden wir in II. Chron. XXVIII. 19 in Bezug auf den König *Ahaz* von Juda.

Eine vielerörterte Bibelstelle ist Levit. XXIII. 11, und zwar ist es der dort gebrauchte und dann in diesem Kapitel noch zweimal (XXIII. 15 und 16) wiederkehrende Ausdruck מחרת השבת, der zu diesen Erörterungen führte*. Von vielen wird dieser Ausdruck in wörtlichem Sinne genommen und sonach als der Tag gedeutet, der auf den von uns als Sabbath bezeichneten siebenten Tag der Woche folgt und von uns mit „Sonntag“ benannt wird. Diese Erläuterung des מחרת השבת ist aber bei näherer Prüfung und bei Berücksichtigung weiterer auf die Fest- und Feiertage bezugnehmenden Bibeltexte völlig unhaltbar.

* Bemerken muss ich, dass ich bezüglich dieser Bibelstelle von mehreren — ganz hervorragenden — Führern der christlichen Kirche interpelliert wurde.

Vor allem ist bei genauer Prüfung der Bibeltexte klar ersichtlich, dass wir zwischen jenen Tagen zu unterscheiden haben, die als שבת שבת bezeichnet werden und jenen, die einfach als שבת-Tage zu gelten haben. Der siebente Tag der Woche führt nicht den einfachen Namen: יום השבת, sondern gilt als שבת שבת (vgl. Exod. XXXI. 15 und XXXV. 2, ferner Levit. XXIII. 3); ebenso ist der 10. Tag des VII. Monates (d. i. תשרי) als ein שבת שבת hervorgehoben (siehe Lev. XXIII. 32), während die anderen Festtage (מסכת שבועות סכות) und auch der 1. Tag des VII. Monates (d. i. der 1. Tischri) — trotzdem auch diese als Tage bezeichnet werden, an denen מקרא קדש stattfinden soll — nur als שבת hervorgehoben werden (vgl. Lev. XXIII. 24, 39). Auch ist zu beachten, dass während für den יום השבת und den 10. Tischri die Satzung gilt: לא תעשו כל מלאכה לא תעשו d. i. „ihr sollt *keinerlei Arbeit verrichten*“ (so Exod. XXXI. 15, XXXIV. 2; Levit. XXIII. 3, XXIII. 31; Num. XXIX. 7), ist für die drei Feste: Passah, Schabuoth u. Suckoth sowie für den 1. Tischri die Satzung hervorgehoben: לא תעשו כל מלאכת עבודה לא תעשו *keinerlei Lastarbeit*“ dürft ihr verrichten“ (so Lev. XXIII. 7, 8, 25, 35, 36; Num. XXVIII. 18, 25, 26 und XXIX. 1, 12, 35). Am Sabbath und Jom Kippur ist also jede körperliche Arbeit verboten, an den übrigen Fest-Tagen nur die, welche man als *schwere Lastarbeit* (עבודה כבדה) empfindet. Und wenn wir (Lev. XXVI. 2) lesen: זאת שבתיו תשמרו ומקדשי תיראו, so bezieht sich dies natürlich *nicht* nur auf den 7. Tag der Woche, sondern auf *alle Fest- u. Feiertage*, die wie wir sahen — שבת-Tage sein sollen. Und somit ist auch die Bedeutung das in Levit. XXIII. 11 erwähnten השבת מחתרת ganz klar. Nachdem wenige Verse vorher (Lev. XXIII. 6—8) die Vorschriften enthalten für das am 15. Nisan beginnende מצות-Fest, welches nach obigen Auseinandersetzungen als שבת-Tag galt, ist es klar und ganz natürlich, dass die in XXIII. 11 bezüglich des עמר התנוסה gegebene Zeitangabe: „ממחרת השבת יניסנו הכר“, sich nur auf *den dem 15. Nisan folgenden Tag*, also auf den 16. Nisan beziehen kann. Und von diesem השבת מחתרת, also vom 16. Nisan an soll man gemäss Levit. XXIII. 15 שבע שבתות תזמית (d. h. sieben volle Wochen = 49 Tage) zählen, so dass bis zu dem, diesen vollen 7 Wochen folgenden Tag 50 Tage seien. Und *dieser 50. Tag* ist es, auf den die Worte Lev. XXIII. 16: ותקרבתם מנה חדשה לה' und die Satzung Lev. XXIII. 21: „מקרא קדש יהיה לכם כל מלאכת עבודה לא תעשו“: Bezug haben. Und es ist sonach die von so mancher Seite ausgedrückte Meinung der in Lev. XXIII. erwähnte השבת bedeutete den auf שבת folgenden, also den von uns „Sonntag“ benannten Tag, nicht stichhältig. Es ist der *auf den 15. Nisan*, also der *auf den 1. Passah-Tag folgende Tag* d. i. der 16. Nisan = 2. Passah-Tag.

A zsidók szerepe az európai jogtudományban.

(A Magyar Zsidó Szabadegetemen tartott előadás.)

A zsidóság szerepe az európai jogtudományban! Ha a felvetett kérdés mélyére nézünk és valóban azt vizsgáljuk, hogy minő szerepük volt a zsidóknak az európai jogtudományban, akkor azt is vizsgálnunk kellene, hogy a zsidó jogban megnyilvánult zsidó szellem és annak eszméi miként hatottak a középkorban uralkodó római és kánonjogra és ezen keresztül az egyes nemzeti jogokra. Ez azonban igen messze vezetne, holott előadásom tényleges célja az, hogy megvilágítsam a zsidók szerepét az európai nemzetek élő, jelenleg is ható jogrendszerének kialakításában és jogtudományuk művelésében.

Ha szemlét tartunk afelett, hogy miként hatottak közre a zsidók a jogtudomány s a többi szellemi tudományok kifejlesztésében, akkor megállapíthatjuk, hogy nagy különbség van a jogtudomány és a többi tudományok között. Mert míg a zsidóság az orvosi tudományok, általában a természettudomány fejlesztésére közvetlenül hatott és a zsidóság ezekben a tudományokban a többi néprétegekkel kölcsönösen működött, addig az emancipáció korának bekövetkeztéig a zsidóságnak semmi szerepe sem lehetett a jogelmélet művelésében, ép oly kevéssé vehettek részt az állami igazgatásban, bírói vagy ügyvédi tisztséget nem tölthettek be, mindezek t. i. feltételezik, hogy az illetők a közjogoknak is részesei legyenek, már pedig ebből a zsidók teljesen ki voltak zárva. Ezért megállapítható, hogy az emancipáció koráig a zsidók vagy ha úgy tetszik a „zsidóság“ csak közvetve hatott az európai jogrendszerek kialakulására. Atekinetben, hogy mit jelent ez a „közvetlen hatás“, elegendő, ha rámutatok arra, hogy a társadalmi és családi élet számos részét egészen a legújabb korig uraló kánonjog alapvető tételei eredetüket a Bibliában találják. Különösen vonatkozik ez a házassági jogra és általában a családi jogra.

Az a tény, hogy a zsidók a körülöttük élő nemzetek jogi életében az emancipáció koráig semilyen részt nem vettek, épenséggel nem jelenti azt, hogy a zsidóság körében a jog művelése, tanítása s általában a jogi szellem nem élt volna. A gottóban élő zsidóság legfőbb studiuma, sőt mondhatni egyedüli tanulmányi tárgya: a talmud és az ezzel kapcsolatos kommentárok, nem egyéb, mint jogtudomány; igaz, hogy olyan, ahol a társadalmi élet jelenségeinek szabályozása át és át van szöve vallási elemekkel, — de ettől eltekintve, — a tamud-studium kifejezett jogtudomány, annak minden esz-

közével, módszerével és rendszerével együtt. A talmud csak modern feldolgozásában vallástörténelmi, művelődéstörténeti, etikai és archeológiai studium, de akik beleélik magukat az anyagba és feltételezik, hogy a talmudi esetek alapjául szolgáló tényállások élnek és a tényállásokra alkalmazandó szabályok élő jogot alkotnak, azok számára ez minden korban valóságos, hiánytalan jogi studium.

S épen itt van nagy különbség a zsidóság szerepét illetően az orvosi tudomány és a jogtudomány között, mert a zsidók mint orvosok részei voltak az európai nemzetek társadalmának, ez a működésük másvallású embertársaikra is kihatott, — de a zsidóság sajátos joga, a talmudi jog csak a zsidóságon belül érvényesült és a külső társadalomra hatása nem volt.

Az emancipáció lehelletére ez a helyzet gyökeresen megváltozott. A zsidók beléptek a társadalomba, módjuk és lehetőségük volt arra, hogy az őket befogadó nemzetek jogtudományával foglalkozzanak, az állami igazgatásban és a jogszolgáltatásban részt vegyenek. Csodálatosnak tűnik fel és a később előadandók kapcsán Önök is csodálatosnak fogják látni, hogy néhány év vagy néhány évtized elegendő volt ahhoz, hogy zsidók döntő szerepet tölthessenek be ezen a téren, ami azért rendkívüli, mert miként vált lehetségessé, hogy ilyen rövid idő alatt a zsidóságból kikerült személyek olyan gyökeresen beleélhették magukat olyan tanulmányokba, amelyektől évszázadokon keresztül el voltak zárva? Ez a csoda csakis azzal magyarázható, hogy a zsidók számára a jog és a jogtudomány nem volt új, mert benne éltek, sőt általa éltek a galut egész idejében. Az emancipáció után csak tanulmányaik forrásanyaga változott meg, a jogi érzék megvolt, mert kétezer esztendeje foglalkoztak a talmuddal, a Schulchan Aruchkal és a többi kommentárokkal és élt bennük a kritikai hajlam, amely szükséges a jogi analízisek lefolytatásához. Alig, hogy az egyes országokban az emancipáció kinyitotta a gettó kapuit, egymásután tűntek elő a zsidóságból kikerült, magas állást betöltő bírák, nagytekintélyű egyetemi professzorok, ügyvédek, stb. Ez a jelenség olyan szembeötlővé vált, hogy szinte az emancipáció jellegzetessége lett az, hogy a zsidókat ezeken a pályákon is érvényesülni engedték. A talmudi jog visszavonult az elmélet színterére és teológiai lett. A zsidó jogászok tömegei jogi genialitásukat az őket befogadó nemzetek jogának művelésére kezdték felhasználni.

Igy indult meg a zsidóság részvétele az európai nemzetek jogtudományában.

*

A következőkben ismertetni fogom azokat a kiváló jo-

gászi személyeket, aki történeti nevet vívtak ki maguknak az egyes nemzetek jogtudományának történetében. Nagy nevek, jogi iskolákat jelentő személyiségek, koruknak megdönthetetlen tekintélyei fognak felvonulni Önök előtt, sok olyan, akikről a nagyközönség nem is tudja, hogy zsidó volt, de olyanok, akiknek alkotásai és művei eltörölhetetlen nyomokat hagytak az illető nemzet történetében.

A nagy jogászokat jelentő egyes mozaikoknak egészzé való összeállításra bizonyos általános tapasztalatokra vezet. Így történelmi tény, hogy a német államokban, a magas állami, közigazgatási, egyetemi és bírói tisztség elérésének előfeltétele, — egyes kivételektől eltekintve, — a kiterés volt. Mondhatjuk, hogy azok a kiváló államférfiak, bírák és jogtudósok, akik a zsidóság köréből a német államokban érvényesüléshez jutottak, csaknem valamennyien előbb vagy utóbb otthagyták ősi hitüket Amíg ez az általános szabály a német államokra vonatkozóan, ép az ellenkező tapasztalható Franciaországban, Itáliában és Angliában, ahol a kitérések majdnem ismeretlenek voltak.

Van még egy ilyen általános megállapításunk és ez nagyon alkalmas arra, hogy megcáfolja ellenségeinknek azt a vádját, hogy van egy egységes zsidó szellem, amely a zsidóság belső köréből kiindulva, az emancipáció szelétől hajtván át, kelt, hogy meghódítson idegen népeket. Ezzel szemben látni fogjuk, hogy ilyen egységes zsidó szellem nincs, hanem a zsidóság köréből származott jogtudósok a jogtudomány legkülönbözőbb iskoláinak hívei és alapítói lettek. Vannak közöttük romanisták és germanisták; a legszélsőbb reakció hívei épen úgy, mint forradalmárok, — miveltek a jog minden ágát, a közjogot épen úgy, mint a magánjogot, a jogbölcséletet és az egyházjogot, a kereskedelmi jogot és az eljárást s megalapítói voltak a szociális jogalkotás egyik legifjabb ágának: a munkajognak is. Nem véletlen, hogy a zsidó jogtudósok legnagyobb számban azokban az államokban voltak, ahol közöttük az átlagos műveltség a legmagasabb volt: Németországban és Ausztriában.

*

Képzeliük magunk elé a XIX. század kezdetén egy új korszak hajnalát. Alig egy-két évtizede, hogy a francia forradalom büszkén kihirdette minden állampolgár jogegyenlőségét és a francia forradalom szelleme minden akadály ellenére eljutott Európa többi országaiba is és megteremtette egy új korszak alapját. Ennek volt az eredménye, hogy Németország egyes államai, — bár vontatottan és eleinte hézagosan, — de kezdték elismerni zsidó polgáraik jogegyenlőségét is és hovatovább megengedték számukra az egyetemi

tanulmányokat és egymásután megnyitották az eddig számukra elzárt pályákat. Természetesen a fejlődés nem volt egyenletes. Tanulni csak engedték a zsidókat, de a bírói pályára és az egyetemi katedrára évtizedeken keresztül a zsidóságból származottak közül csak a kitért zsidók juthattak.

Az első zsidó, helyesebben az első, aki a zsidóságból származva katedrához jutott, *Wilda* volt. Eredetileg *Seligmann* (*Wilhelm Eduard*). A XIX. század első felében működött, abban a korszakban, amikor a napoleoni háborúk ellenhatásaként a nemzeti szellem volt az irányító gondolat Németországban s ennek megfelelően a jogtudomány területén a régi germánjog tanulmányozása uralkodott. Így lett az első zsidó német jogtudós *jogtörténész*. A régi germánok büntetőjogát és a középkori céhrendszert tanulmányozta, erről szólnak főművei:

„*Das Strafrecht der Germanen*“ és
„*Das Gildewesen im Mittelalter*“.

Ő alapította meg az első német jogtudományi folyóiratot: a „*Zeitschrift für deutsches Recht und deutsche Rechtswissenschaft*“-ot.

De míg *Wilda* megkeresztelkedett, addig a hozzá hasonló karriert befutott *Rubo* (*Julius*) hű tagja maradt ősi vallásának. Már 1820-ban Halleban docens volt, de a kezdődő reakció rövidesen megvonta tőle a venia legendit. Berlinbe ment és 1824-től csaknem haláláig, mint a berlini zsidó hitközség ügyésze működött s ebben a minőségben jelentékeny része volt a zsidó emancipáció előkészítésében.

Az első nyilvános rendes professzor, a jogtudomány által most is nagyrabecsült és sokat idézett *Eduard Gans* volt. Kora szellemének hódolva, a hegeli filozófia követője, amely szemben állott Savigny történeti iskolájával és a filozófiai elmélkedést tartotta a jogászai gondolkodás követendő példájának. A hegeli filozófia befolyásolta a zsidósághoz való viszonyát is. 1819-ben *Zunz Lipóttal*, a zsidó tudomány, e halhatatlan nagyságával együtt megalapította a „*Verein für Cultur und Wissenschaft des Judentums*“ zsidó egyesületet. A zsidóság belső reformációját hirdeti azzal a kívánsággal, hogy a zsidóság adja fel különállását és kövessen el mindent az asszimiláció céljából. Eleinte több kísérletet tett, hogy zsidó hitének megtartása mellett katedrához jusson, de midőn ez nem sikerült, 1825-ben megkeresztelkedett, amely tény nem csekély botrányt okozott, hiszen a liberális zsidóság vezetői közé tartozott. Megkeresztelése után azonnal kinevezték rendes tanárnak Berlinbe.

A német zsidó jogászok között legnagyobb történelmi nevet *Eduard Sigismund Simson* szerezte magának. Königsbergi születésű volt és már 13 éves korában megkeresztelkedett. Működése az *egységes* német birodalom megteremtésére irányuló mozgalommal függ össze. S amikor ennek első gyümölcse mutatkozott az 1848. évi frankfurti birodalmi gyűlésen, a német rendek őt választották a birodalmi gyűlés elnökének. Milyen különös látvány lehetett, amikor az új Németországot megteremtteni óhajtó birodalmi gyűlésen, a frankfurti Paul-Kirchében az elnöki tisztet a zsidóságtól származott *Simson*, az alelnöki tisztet pedig a zsidósághoz hű maradt *Gabriel Riesser* töltötte be. Amikor a birodalmi gyűlés kimondta a német császárság helyreállítását és császárnak Frigyes Vilmos porosz királyt választotta meg, a birodalmi gyűlés küldöttségét *Simson* vezette Berlinbe a porosz királyhoz, hogy a császári koronát felajánlják neki. Ismeretes, hogy Frigyes Vilmos a császári koronát nem fogadta el, de *Simson* még megérhette a német császári birodalom tényleges megalakulását és ő volt a Norddeutscher Reichstag ama küldöttségének elnöke, amely 1871-ben Berlinből Versaillebe utazott a császárság kikiáltását kimondó birodalmi gyűlésre. Ő volt az egységes német birodalom Reichsgericht-jének első elnöke 1879-től 1891-ig és társadalmuködesére jellemző, hogy ő alapította meg a német Götte-társaságot. Ugy ő, mint *Riesser*, konzervatív politikusok voltak, az alkotmányos monarchia hívei.

*

A legemlegettebb német közjogász és államjogászok egyike *Friedrich Julius Stahl*. A legkonzervatívabb, mondhatni reakciós jogi irányzat tipikus képviselője, — a demokrácia gyűlöelője és az autokrata monarchia kérelhetetlen harcosa. Csak kevesen tudják róla, hogy ez a reakciós jogfilozófus zsidó volt és ifjú korában *Schlesingernek* hívták. 1802-ben született, 17 éves korában megkeresztelkedett, rövidesen professzor lett Münchenben, majd Berlinben. Római jogot, közjogot és egyházjogot tanított. Tagja lett a porosz Herrenhausnak, sőt abban a junkerek vezére. Jogfilozófiai munkája a „*Philosophie des Rechts*“.

Másik alapvető munkája „*Die Kirchenverfassung nach Lehre und Recht der Protestanten*“, amelyben a tételes egyházjogot igyekszik a filozófiával összeegyeztetni és tanítása szerint az egyház tartozik magát az államnak alávetni.

Mint említettem, a porosz urak házat, a háború előtti Európa legkonzervatívabb törvényhozó testületét az ő tanításai alapján szervezték meg és ez a testület az ő általa kidolgozott elvek szerint működött a világháborúig.

Főmunkája: „*Rechts- und Staatslehre auf der Grundlage christlicher Weltanschauung*“. Ebben foglalta össze az államról való tanításait, amelyeknek főbb tételei a következők:

Az állam tekintélye az Isten tekintélyén alapszik. Az állam alkotmánya és hatóságai Istentől nyerik hatalmukat. Az állam jellege teokratikus. Az állami hatalom természeténél fogva feloszthatatlan, mint az isteni személyiség. (Ez a tanítás szöges ellentétben van az alkotmányos országokban uralkodó államhatalmi ágak megosztásának elvével, amely köztudomásúan Montesquieu tanításán alapszik. Magyarországon ezt a megosztást az 1869:IV. t. c. mondotta ki, amely törvény szerkesztője ugyancsak zsidószármazású volt: *Cse-megi Károly*.) A szuverén fejedelem egyedül gyakorolja az államhatalmat, amelynek a tekintély az alapja. Az államkormányzat erős autoritással gyakorlandó. A sajtót korlátozni kell, mert a sajtószabadság anarchiára vezetne. A cenzura helyes, a sajtószabadság elkerülendő vakmerőség. Az a fel-fogás, hogy a nép szuverén: „*Ungedanke*“.

Álláspontja szerint a pártok két csoportra oszlanak: *forradalmi és legitim* pártra és jellemző, hogy miként határozza meg ezeket. Forradalmi párt az, amely azt hirdeti, hogy a felsőbbség és a törvény *alapjában az emberektől függ, ahelyett, hogy az emberek lennének alárendelve a törvénynek*. A legitim párt az, amely elismer egy felsőbb, feltétlenül kötelező istenadta rendet, amely a népakarat és az uralkodó akarata felett áll. Talán soha nem volt a demokratikus többségi elvnek nagyobb ellensége, mint ő, aki azt mondotta: „*Autorität nicht Majorität*“. *Stahl* tanítása mai napig nyomot hagyott a német politikában.

*

Jóformán ugyanabban az időben, amikor a zsidószármazású *Stahl* a legreakciósabb államelméletet hirdeti, egy másik zsidó jogász, a német demokratikus szocializmus alapját veti meg: *Ferdinand Lassalle*. A szociális jog kialakulásának alapvető volt *Lassalle* munkája: „*Das System der erworbenen Rechte*“. Míg a hivatalhoz jutott jogászok nyíltan hagyták ott zsidó vallásukat, *Lassalle* a szocialista, minden külsőség mellőzésével érezte úgy, hogy semmi köze sincsen hozzá. „*Ich liebe die Juden durchaus nicht, ja im allgemeinen verabscheue ich Sie*“, — írta egyik levelében és erősítette, hogy már nem zsidó. De azért a boroszlói zsidó temetőben van eltemetve.

*

A nagy zsidószármazású tételes jogászok sorozatát nyitja

meg az osztrák *Glaser*, személyi neve *Josua*, a keresztségben *Julius Anton*. A bécsi egyetemen nyilvános rendes tanár volt, Auersperg történelmi nevezetességű liberális minisztériumában igazságügyminiszter. Az egyetemen a közjogot tanította, amelynek akkor (a 70-es évek elején) — tekintettel a nemrégiben kötött magyar kiegyezésre, — különösen nagy jelentősége volt.

Egyik legmeghittebb barátja az ugyancsak zsidószármazású minisztértársa *Josef Unger* volt. Bécsben született 1813-ban, mint egy Magyarországból származott zsidó kereskedő fia, 15 éves korában keresztkedett meg és 25 éves korában már nyilvános rendes tanár volt Prágában, ahonnan később Bécsbe került. Az ő nevéhez fűződik az osztrák jog rendszeres feldolgozása és mondhatjuk, hogy *Unger* volt az osztrák magánjog legnagyobb mestere. Főmunkája „*System des österreichischen allgemeinen Privatrechts*“ európai hírvív tette. Politikailag a baloldalhoz tartozott és — mint említettem — Auersperg liberális minisztériumában ő is helyet foglalt tárcanélküli miniszterként és az is maradt nyolc éven át. Évtizedeken keresztül ő volt a legfelsőbb osztrák államjogi bíróságnak, a Reichsgerichtnek elnöke.

*

A zsidószármazású jogászok nagy tudására és teljesítményére mi sem jellemzőbb, minthogy a politikailag legkényesebb és legfontosabb jogi disciplínának, a *közjognak* két legnagyobb mestere és szinte megdönthetetlen tekintélye: *Laband* és *Jellinek*, mind a ketten zsidónak születtek. Minden jogász, aki valaha közjogot tanult, ismeri *Laband* nevét, akinek műveit a magyar jogászok most is idézik és tanításait ismertetik. Először Königsbergben, később Strassburgban volt egyetemi tanár és ott írta meg a császári Németország közjogának standard művét „*Deutsche Staatsrecht*“ cím alatt. Már ifjú korában megkeresztelkedett.

*

Jellinek Adolfnak, a nagytudományú híres wien-i liberális rabbinak volt a fia *Jellinek György*, a heidelbergi egyetem közjogi tanára. Zsidó papi házból való származása nem volt akadály, hogy közjogi professzor legyen. *Laband* mellett, a világháború előtt ő volt Németországban az államjog legnagyobb tekintélye. Jogi szakmájában a civilista irányt képviselte, mert azt hirdette, hogy a közjogban is alkalmazni kell a magánjog kifinomult rendszerét és ezen az alapon kell a közjog doktrínáit fejleszteni, távol a filozófiától és a szociológia tanításaitól. Legismertebb munkái: „*System des subiek-*

tiven öffentlichen Rechts“, „Das Recht des modernen Staates“. Vele kezdődik meg a jogi dinasztiák sorozata, fia Walter ugyancsak a közjognak volt tanára Heidelbergben.

*

Ki ne ismerné az egyik legnagyobb német magánjogász, Heinrich Dernburg nevét? Ő is zsidószármazású volt. Csardmstadt felsőbírósnak volt bírāja. Munkássága túlnyomórészt a német polgári törvénykönyv megalkotása előtti időre esik, a római jogból származó pandektajog világára. Dernburg pandekta joga a legismertebb német jogi kézikönyvek egyike. Főmunkája „Das bürgerliche Recht des deutschen Reichs und Preussens“. E könyvet a német polgári törvénykönyv életbeléptetésének küszöbén, 1898-ban írta. A harmadik kötet előszavában ezt mondja: „Meleg szív szűkös és a valódi igazsághoz, hogy a századfordulón... használható és a közjót szolgáló jog keletkezzék, melynek védelme alatt a német nép elégedett legyen, szabadon és erőteljesen fejlődjék és a kulturális haladást közvetíthesse.“

*

Ezek után talán nem csodálatos, hogy a német egyház-jog legnagyobb mestere, Emil Friedberg ugyancsak zsidószármazású volt. Lipesében volt tanár, — ő adta ki a *Corpus Juris Canonici*. A katolikus klérus elleni kulturharcban Bismarkot és így az állami irányzatot képviselte; testvére volt Heinrich Friedberg büntetőjogásznak, aki a porosz királyság koronaügyésze, majd 1879-ben annak igazságügyminisztere lett.

*

Nem hiszem, hogy véletlennek lehet tekinteni azt, hogy azoknak a német jogtudósoknak, akik a kereskedelmi joggal és annak rokonterületeivel foglalkoztak, nem kellett otthagyni zsidó vallásukat. Így haláláig zsidó maradt a kereskedelmi jog klasszikus kommentálója Staub, aki Labanddal együtt a legelőkelőbb német jogi folyóiratnak, a Magyarországon is közzismert „*Deutschen Juristen Zeitung*“-nak volt a megalapítója.

*

Zsidó volt a kereskedelmi jognak másik nagy tekintélye Goldschmidt Lewin is, aki Heidelbergben volt egyetemi tanár és később a leipzig-i Reichsoberhandelsgericht-nek volt tagja. „*Handbuch des Handelsrechts*“ című munkája a német kereskedelmi jog legismertebb kézikönyve. Azon kevés német jogtudósok közé tartozott, akik aktív részt vettek a zsidó

közösség életében; mint a Deutsch-Israelitisch Gemeindebund egyik vezetője küzdött az antiszemitizmus ellen.

*

Magyar származású volt a bécsi egyetemnek kereskedelmi jogi tanára Grünhut (*Karl Samuel*), aki Lueger korában kétszer is volt a jogi kar dékánja. Tüntetések rendeztek ellene az egyetemen, de feltétlen tekintélye mindezek dacára biztosította helyzetét.

*

Amikor a háború után világszerte merültek fel a pénzzel kapcsolatos, szinte megoldhatatlannak látszó jogi problémák, a tudományos világ Artur Nussbaum felé fordult, aki a pénz elméletének és jogi jelentőségének legnagyobb kutatója volt. A berlini egyetemen tanította a kereskedelmi jogot és „*Das Geld in Theorie und Praxis des deutschen und ausländischen Rechts*“ című 1925-ben megjelent munkájáról bizvást mondhatjuk, hogy szakmájának legkiválóbb alkotása. Nussbaum a zsidósággal kapcsolatos jogi kérdésekkel is foglalkozott és ismertek a rituális vérvád ellen írt alapos munkái.

*

A szociális jogalkotás egyik legifjabb ágának, a munkajognak volt megalapítója Philipp Lotmar. A római jogból indult ki, ebből habilitálták Münchenben magántanárrá, de már 1888. óta Schweiz fővárosában, Bernben a munkajogot tanította mint rendes tanár. Felfogására jellemzők munkájának címei: „*Rechte, das mit uns geboren ist*“, „*Der unmoralische Vertrag*“.

Főműve a „*Der Arbeitsvertrag*“, amely a munkajognak encyclopédiája, hozzá hasonlót sem azelőtt, sem utána a jog e szakmájában nem írtak.

*

Rendkívül jellemző korára az a pálya, amit Hugo Preuss futott be. Vele záródott le a zsidószármazású német közjogászok sora. Demokratikus politikus volt és mint ilyen az egyetemen nem kaphatott katedrát, hanem a berlini kereskedelmi főiskolán tanította a közjogot. A forradalom után 1919-ben belügyminiszter lett és ebben a minőségben a weimari alkotmányt ő fogalmazta. 1919-ben kilépett a kabinettból, mert a versaillesi szerződés aláírásához nem akart hozzájárulni.

*

Áttérve más európai államok jogtudományára, — a francia jogászok között elsősorban *Cremieux*-t (Isaac Adolf) említem. 84 évet élt, 21 éves korában már ügyvéd volt és a közpályán mozgott, amelyen haláláig megmaradt s így munkássága és pályafutása életének viszontagságos fordulatai között, igen változatos volt. Egy vidéki zsidó selymkereskedőnek volt a fia és fiatal korában, a napoleoni háborúkat követő reakciók alatt a *reformátusokat védte a katolikus reakcióval szemben*. Amikor 1830-ban Párisba költözött, egy másuttan írta meg jogi munkáit és erre az időre esnek híres politikai pereit is, *többek között ő vitta ki Napoleon nagy hadvezérének, Ney marsallnak rehabilitálását*. Az 1848. évi forradalom után igazságügyminiszter lett és nevéhez fűződik az esküdtszék bevezetése. Köztársasági felfogása mellett híven kitartott és ezért III. Napoleon hiába kérte, hogy az ő uralma alatt is vállaljon miniszteri tárcát. De amikor 1871-ben a köztársaságot visszaállították, újból igazságügyminiszter lett. Leghívebb barátja a francia hazafiak mintaképe *Gambetta* volt, akivel közös ügyvédi irodát tartott fenn.

Cremieux azon nagy jogászok közé tartozik, akik nemcsak hívek maradtak hitükhöz, de a zsidóság élén küzdöttek elnyomott testvéreikért. Még szülővárosában, Nimesben lakott, amikor harcolt a megszegényítő zsidó eskü eltörléséért. Később elnöke lett a francia zsidóság országos elnökségének, a „Consistoire“-nak és befolyására történt, hogy amikor 1835-ben a schweizi baseli kanton az elsasi zsidóknak letelepedését megtagadta, Franciaország megszakította az összeköttetést ezzel a kantonnal. Ismert az a küzdelem, amit a damaszkuszi vérvád idején kifejtett s ennek egyik következménye volt az Alliance Israelite megalapítása, amely az ő műve. Nagy befolyását érvényesítette a román, marokkói és orosz zsidók ügyében és mint igazságügyminiszter 1870-ben ő egyenjogúsította az algíri zsidókat.

*

Olaszország kevésszámú, de igen művelt zsidósága kiváló jogtudósokat termelt ki magából. Csak a legnagyobb neveket említve, emlékezem meg *Lodovico Mortara*-ról, aki a polgári perrendtartást tanította a pisai, majd a nápolyi egyetemen és 1910-ben első elnöke lett az akkor felállított római országos semmítőszéknek. Az 1919—20-as években igazságügyminiszter volt.

*

Vittorio Pollacco a magánjog legnagyobb tekintélye volt Olaszországban, hosszú éveken át a paduai egyetem rektora

és 1918-tól haláláig a római egyetem tanára. Különösen a házasságjogi munkái ismertek és jellemző konzervatív magatartására, hogy a házasságfelbontás ellen küzdött. A zsidó közéletben is részt vett. A római hitközség oktatásiügyének vezetője volt. Alapos tanulmányt írt az olaszországi zsidók házasságfelbontási kérdéséről. Halálából a római hitközség iskoláját róla nevezte el.

*

Zsidó volt a legkiválóbb olasz jogtörténészek egyike *Gino Arias*, a firenzei egyetem tanára, akinek a középkori olasz jogintézményekről írt munkái hazájában alapvető jelentőségűek. Jelentékeny része volt a fascista alkotmány létrehozásában.

*

Az olasz egyetemi fascismusnak leghívebb képviselője zsidó, a jelenleg is élő, a magyar tudományos világban is ismert *Giorgio del Vecchio*. A ferrarai, messinai, bolognai egyetemeken tanított, majd a római egyetemre került, amelynek 1925—1928. években rektora volt és hosszú éveken keresztül a jogi kar dékánja. Még a világháború előtt jóformán minden európai nyelven megjelent munkáiban szembeszállt a pozitivistá iránnyal és az idealisztikus tan ujjászületését hirdette. A francia akadémián nem kisebb személyiség, mint *Emil Boutroux* ismertette műveit. „*Il fenomeno della guerra e l'idea della pace*“, — „*A háború jelensége és a béke eszméje*“ című munkájában szembeszállt azzal a felfogással, amely utilitárius vagy materiális szempontokból a pacifizmust hirdeti és azt a felfogást tanítja, hogy a háború esetleg az igazság érvényesítésének eszköze lehet.

Érdekes, hogy egy zsidó egyetemi tanár szállott szembe Olaszországban a pacifizmussal!!

Del Vecchiónak ez a munkája 40.000 példányban jelent meg a világháború alatt. Az olasz tiszteknek a haretérre küldötték ki és erről Mussolini is megemlékezett háborús naplójában.

1921-ben ő alapította meg Bolognában a fasciot és két évvel a Marcia su Roma előtt ez a zsidó egyetemi tanár már fascista volt.

Amikor a római egyetem rektora volt, a Duce küldött-séget vezetett hozzá és ezekkel a szavakkal üdvözölte: „A római egyetem az Ön buzgó vezetése alatt új fejlődésnek indul, ami biztos ígéret a jövőre.“

*

Angliában a múlt század második felében, de különösen a jelen században sok kiváló zsidó jogász működött, közülük

csak a legnevezetesebbet említem *Lord Readinget*, akinek családi neve *Rufus Daniel Isaacs*.

Pályája kezdetén ügyvéd volt, s mint ilyen képviselő lett (1904). 1908-ban a liberális párt által alkotott miniszteriumban „*solicitor general*”, majd „*attorney general*” s ebben a minőségben helyet kapott a szűkebb kabinetben. 1913-ban „*Lord Chief Justice of England*” (Anglia főbírája) lett. 1914-ben megkapta a *Peer* méltóságot *Lord Reading* címmel. 1916-ban *Viscount* lett, 1917-ben *Earl*, 1922-ben *India* alkirálya. Amikor 1926-ban Indiából hazatért, a *Marquis* címet kapta meg. Közismert az a támogatás és ragaszkodás, amit *Lord Reading* ősi felkezetével szemben tanúsított. Amikor az indiai alkirályi méltóságba beiktatták, könnyes szemekkel hivatkozott arra, hogy ő egyszerű kis zsidó fiúból emelkedett erre a méltóságra. A balfouri deklaráció óta haláláig a palesztinai építő munka egyik előharcosa volt.

*

A zsidók szerepe a magyar jogtudomány fejlődésében igen hasonló ahhoz, amit a német zsidókra vonatkozóan az előbbiekben láttunk. Bizonyos eltérő jelenségek azonban mégis tapasztalhatók és ebből bizonyos, még a jövőre nézve is jelentős következtetések vonhatók le. A magyar zsidóság emancipációja és ezzel kapcsolatban a zsidók részvétele a gyakorlati jogéletben és az elméleti jog munkájában egy fél-századdal később követte a németországi viszonyokat.

Amíg Németországban, ideértve Ausztriát is, számos miniszter és egyetemi tanár volt zsidószármazású, — addig Magyarországon az igazságügy élén csak az egy zsidó *Váczonyi Vilmos* állott miniszteri minőségben, rajta kívül még *Vadász Lipót* mint igazságügyi államtitkár, — a jogi karon egyetlen egy zsidó egyetemi tanár volt *Fayer László* és kitért zsidó is — *Somló Bódog* rövid idejű, a forradalmak idejére eső tanárságán kívül, — csak három: *Földes Béla*, *Pikler Gyula* és *Szászi-Schwartz Gusztáv*.

A magyar zsidóság első emancipációját a debreceni nemzetgyűlés szavazta meg 1849-ben, de a tényleges egyenlőválás csak az ötvenes években indult meg és pedig az akkor bevezetett osztrák polgári törvénykönyv hatása alatt, amely a polgári és politikai jogokat egyformán biztosította az állampolgároknak. De azért még így sem ment olyan egyszerűen. 1853-ban a Bécsben székelő császári-királyi igazságügyminisztérium még megtagadta a zsidóktól az ügyvédi vizsgára való becsajtást, de 3 év múlva a pesti egyetem kérésére kimondotta, hogy nincs törvény, ami ezt a zsidók számára megtiltja. 1858-ban két zsidó ügyvéd vizsgázott,

Bodánszki és *Knöpfler* nevezetű, az előbbi Nyitrán, az utóbbi Kassán telepedett meg.

A magyar jog visszaállítása után a Királyi Tábla 1861-ben megtagadta a zsidóknak vizsgára való becsajtását, amire az érdekeltek a királyhoz fordultak. A király nem változtatta meg ugyan a tábla határozatát, de külön királyi engedélyt adott egyeseknek. *Goldstein Simon* és *Schönberger Armin* voltak az első zsidó magyar ügyvédek, akik királyi „szabadalommal” 1861-ben ügyvédi vizsgát tettek. Ugyanígy jutott ügyvédi diplomához 1864-ben *Mezei Mór* és *Baracs Marcell* apja *Barach Benedek* is.

*

Ezek azonban csak a jog gyakorlati ágát művelték. Az első zsidószármazású magyar jogtudós, akinek pályája magasan ívelt: *Csemegi Károly* volt. *Nasch* néven született. Pályafutása igen hasonlít a német *Simson*éhoz, aki kortársa volt. *Simson* is, *Csemegi* is, az 1848-as mozgalmas idők viharában került a közélet küzdő terére. *Csemegit* forró hazafiasága *Kossuth* mellé állította, őrnagyi rangban vett részt a szabadságharcban és annak legyőzése után a temesvári várban felévig raboskodott. Utána *Aradon* ügyvédi irodát nyitott és megkeresztelkedett. A kiegyezés után *Horváth Boldi*zsár az igazságügyminisztériumba hívta meg, ahol a kiegyezést követő korszak legfontosabb törvényalkotásaiban vett tevékeny részt. Ő fogalmazta a magyar alkotmány egyik alapvető törvényét, az államhatalmi ágak elválasztásáról szóló 1869-IV. t. c.-et is. Nevét a magyar büntetőtörvénykönyv kodifikálásával tette halhatatlanná, amelyhez írt indokolása az egész magyar büntető jogtudomány monográfiája. Utóbb valóságos belső titkos tanácsos és kúriai tanácselnök lett. A zsidószármazású *Csemegi Károly* volt a magyar jogászegylet első elnöke.

*

Lőw Tóbiás kir. főügyész helyettes volt, a „Magyar Igazságügy” megalapítója, *Kozma Sándor* főügyész és *Csemegi Károly* munkatársa.

*

Az egyetlen zsidóvallású nyilvános rendes egyetemi jogtanár *Fayer László* volt, a büntetőjog kiváló tudosa, a jogászegylet titkára, később alelnöke és a legrégebb magyar jogi folyóiratnak, a *Jogtudományi Közönynek* szerkesztője.

*

Nagy tekintélyre tett szert a római jognak és a kereskedelmi jognak kiváló professora, *Szászi-Schwarcz Gusztáv*,

akinek tevékeny része volt a polgári törvénykönyv javaslatának munkálataiban is.

*

A jogbőleletnek európai hírű tudósa volt a tragikus véget ért Somló Bódog, akinek egyes munkái német nyelven is megjelentek.

*

Kiváló jogtudós volt a három Baumgarten.

Baumgarten Izidor kiváló büntetőjogász, egyetemi magántanár, később koronaügyészhelyettes, majd kúriai tanácselnök, aki tudományos munkáiban a klasszikus büntetőjogi iskola útjain haladt.

*

Baumgarten Károly testvére volt Izidornak, kiváló kereskedelmi jogász, ítélőtáblai tanácselnök.

*

Még a fiatalabb nemzedék is sokat tanult Baumgarten Nándortól, a kiváló hiteljogásztól, aki nyilvános rendkívüli tanár volt, közigazgatási bíró, a jogászegylet titkára és az egyik előkelő jogi folyóiratnak, a Jogállamnak szerkesztője.

*

A törvényalkotás terén szerzett kiváló érdemeket Fodor Armin kúriai tanácselnök, aki a hágai nemzetközi váltójogi konferencián a magyar kormány kiküldöttje és hosszú éveken át az igazságügyminisztérium törvényelőkészítő osztályának vezető tagja volt.

*

Talán a legcongenialisabb magyar zsidó jogász-tehetség Márkus Dezső kúriai bíró volt. Rövid életében a legtermékenyebb munkásságot fejtette ki és nem volt a jognak jóformán egyetlen egy ága sem, ahol maradandót nem alkotott volna. A közjog, a jogtörténet, a jogi encyclopédia és a magánjog terén egyformán mesteri kézzel működött. Az ő szerkesztésében jelent meg a magyar jogi lexikon; ez a zsidóvallású magyar bíró adta ki az ezeréves magyar törvények milleneumi kiadását, amelyet számtalan jegyzettel ő látott el. Fodor Árminnal együtt többkötetes munkában rendszerezte az élő magyar magánjogot. Az igazság hirdetésének fanatikus harcosa volt és vallásának tántoríthatatlan híve. A zsidó felekezeti életben is résztvevő és Vázsonyi Vilmossal együtt ő harcolta ki a zsidó vallás egyenjogúsítását, a recepciót.

*

Hosszú idő kellene ahhoz, hogy kellően méltassam a rész-

ben még élő, részben pedig mindnyájunk által jól ismert és nagyrabecsült zsidóvallású vagy zsidó származású jogtudósokat. De épen azért, mert mindannyian ismerjük őket, ez a tudat felment az alól, hogy ismertessem munkásságukat és az élő nagyokat nem sorakoztatva fel, az elhunytaknak is csak nevüket említem. A régi nemzedékből Neuberger Ignác, Décsey Zsigmond, Tarnai János, Beck Hugó kúriai tanácselnököket, Sichermann Bernátot, a kereskedelmi és váltójog nagy mesterét, öröklési jogáról híres Kern Tivadar ügyvédet, Pollák Illés jogbőleletet, — az újabbak között Kovács Marcell kúriai bírót, Meszlény Artur táblabírót, Gábor Gyula jogtörténészt.

Ez a névsor — amely az élőket egyáltalában nem említi — természetesen nem teljes és nem tökéletes, mert nagyszámúak voltak és vannak kiváló magyar zsidó ügyvédek és bírák, akik munkásságukkal maradandó nyomot hagytak a magyar jogtudományban.

Minden azonban — remélhetőleg csak átmenetileg — már a múlté. A zsidó vagy zsidószármazású bíráknak túlnyomórészt már az elmúlt év végén ott kellett hagyni tisztességüket, amelyet a köz javára oly méltón töltöttek be. Így vesztette el a kir. Kúria Gallia Bélát, a budapesti kir. Itélőtábla Lőw Tibor tanácselnököt és Schwarz Tibor táblabírót, a Közigazgatási Bíróság Földi Károlyt. Az egyetemi katedrák már régesrégén zárva vannak előttünk, sőt a szigorított numerus clausus folytán még a jogot tanulni kívánók sem érhetik el ezt a céljukat, aminek különben gyakorlati eredménye sem lehet, mert az ügyvédi kamarákba nem vesznek fel a zsidókat. Mondhatni, hogy 1939. január 1-én megszűntek azok a jogi lapok, ahova zsidó jogász írhatott és amelyekeken keresztül a jogtudomány fejlesztésében és művelésében való részvétel számukra lehetséges volt.

S ha így végigtekintünk azokon az eredményeken, amit a zsidóság kerek egy évszázad alatt — amióta a gettó kapui megnyíltak, — a jogtudomány számára teremtett, felvetődik a kérdés: quid nunc? A mai körülmények között mi a teendők? Nyugodjunk-e bele abba, hogy a jogtudomány tanulásából, tanításából, fejlesztéséből ki vagyunk zárva, s mint egykor volt — más gyakorlati foglalkozások felé igyekezzük irányítani a bennünk szunnyadó tehetséget, —

avagy tartjuk ki azon ideálok mellett, amelyekért való rajongásunk két évezredes szunnyadó vágyakból tört ki az egek felé?

Ha erre a nyíltan felvetett kérdésre választ akarunk adni, meg kell vizsgálnunk azt, hogy mit jelentett a zsidóság számára a jogtudományban való részvétel és mit jelentett a

jogtudomány számára a zsidók részvétele?

A zsidóság számára a jogtudományban való részvétel: a szabad, egyenlő polgárrá való felemelkedést, a gettó rab-szolgátságából társadalmi lénné való átalakulást, az egész emberré való válást jelentette. Mert legyünk tisztában azzal, hogyha egy felekezetet, egy népet évszázadokon, évezredekben át elzárnak olyan nemes foglalkozástól, olyan tudománytól, amely a társadalmi együttélés szabályait dolgozza ki és finomítja, — az ilyen közösségben — minden ellenkező erőfeszítés dacára, — elsohadvadnak azok az érzékek és azok a képességek, amelyek az egyenjogú szabad ember legszebb ékességei. Ennek pedig még egyszer nem szabad bekövetkeznie! Ha a zsidóság számot tart arra, hogy az emberi társadalom egyenjogú tagja legyen, akkor minden üldöztetés ellenére ki kell vennie részét a legfontosabb társadalmi tudomány, a jogtudomány művelésében.

Ha pedig azt keressük, hogy mit hozott a zsidóság a jogtudomány számára, — azt válaszolhatjuk: **A JOGNAK ÉS AZ IGAZSÁGNAK SZINTÉTIKUS FELFOGÁSÁT.** S ha valaha volt ennek jelentősége, úgy annak igazán napjainkban van. Hiszen jobbról és balról egyformán halljuk annak hirdetését, hogy csak az az igazi jog, mely nemcsak tárgyilagossá, de igazságossá is; és abban minden irány megengedezik, hogy a jövő jogát szociális irányban kell fejleszteni.

Ez az pedig, amit a zsidóság, adott a világnak, — ez a zsidó szellem terméke és az erre való törekvés a zsidó eszménység örök dicsősége. A biblia hirdette először az isteni tökéletességet, amelyhez hasonlóvá való finomulás a zsidó válás ideálja: hogy „a jog és az igazság Isten trónjának alapzata”, hogy az isteni eszménység a „Jog és Igazság” elválaszthatatlan kettős oszlopán nyugszik. S ma, amikor a megpróbáltatott emberiség jövője egyetlen mentőcsónakját egy nagyobb egységben, egy nagyobb szövetségben való tömörülésben látja, önkéntelenül is ajkainkra tódul a zsidó újévi imádságnak fohásza, amely az egész emberi nemnek „egy szövetségben” („agudo ehosz”) való egyesülésért könyörög.

Amikor tehát a zsidóságnak a jogtudomány mellett ki kell tartania, —

ugyanakkor a jogtudomány sem nélkülözheti az igazság-gal párosult jog ősi népét, az emberi id. lizmus örök motorját: a zsidóságot.

Dr. Munkácsi Ernő.

* E helyen mondok hálás köszönetet Lőw Tibor ny. kir. ítélőtáblai tanácselnök úrnak, aiki e régi nagy jogászok összeállításánál szíves jóakarattal val támogatott.

A zsidó Jókai regényeiben.

I.

„Mi türés-tagadás, én bizony gyermekkoromban antiszemita voltam: mint sok fejletlen ember.” Ezekkel a szavakkal kezdi Jókai egyik elbeszélését. (*Én és a zsidók.*) Okát is adja zsidógyűlöletének: hallott a vérvádról, minden nap látta, hogy a saktertől vágottnyakú ludakkal jönnek ki az asszonyok, a szakallas, kaftános zsidókat még kutyája is megugatta, a pozsonyi zsidóvárost elátkozott helynek tartották, s mindennek tetejébe az iskolában azt kellett tanulnia, hogy a zsidók feszítették meg kegyetlenül az üdvözítőt.

Az ellenszenv nem tartott sokáig, csak addig, amíg közelébe nem került az első zsidó. Koricsáner hamar megismerkedett a 14 éves Móric öklével, de ugyanakkor Móric is megismerkedett a zsidó lelkével. S ettől a perctől fogva filozemítává lett.

Az ifjú Jókai e pálfordulására céloz Kolbay őrnagy a *Politikai divatokban*¹, amikor Szávayhoz fordul: „Tudja-e még, mikor úgy félt a vén zsidótól a szomszédban, hogy vérét veszi a gyermekeknek? s ihol van ni; ma már az emancipációról beszél!”

Az írónak sohasem volt oka arra, hogy megbánja ezt a pálfordulást. Életének legnagyobb élménye a szabadságharc volt. Hogy hogyan viselkedtek a magyar zsidók a nemzetnek ebben az egyik legnagyobb küzdelmében, arról ő maga tesz vallomást *Bernstein Béla dr.: Az 1848–49-iki magyar szabadságharc és a zsidók* (Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadása, Budapest 1898.) c. munkájához írt előszavában. 1869-ben a budapest—terézvárosi képviselőválasztáson zsidók segítették győzelemre Gorove István miniszterrel szemben. Utolsó éveinek tragédiáját mégis — legalább részben — zsidóbarátsága okozta. Második házassága körüli vihar előidézésében egyforma szerepe lehetett Grosz Bella korának, társadalmi állásának és vallásának.

Zsidó ismerősei elkísérték Jókait gyermekkorától haláláig. Természetes, hogy regényeiben is helyet kaptak. Csaknem minden regényében van valami zsidó vonatkozás. Itt bibliai történetek, ott régi idők ghetói, másutt egy-egy mondás, megint másutt zsidó szereplők, epizódalakok, sőt regényhősök.

¹ Nemzeti diszkiadás, 17. kötet, 12. lap

Nem cölunk Jókai bibliai, vallástörténeti idézeteivel foglalkozni. A költő könyv nélkül tudta a Szentírást, ennek képei, alakjai felmerülhettek lelkében a nélkül, hogy a zsidóságra gondolt volna is.² Továbbiakban csupán azt igyekszünk megállapítani, milyennek rajzolta Jókai a zsidót, hogyan látta a zsidó és nemzsidó viszonyát, mit ismert azokból a zsidó szokásokból, amelyeket a kereszténység nem tett magáévá, végül: miképen ítélte meg a ma problémáját: zsidóság és magyarság, faj és vallás, hit és nemzet kérdését.

II.

Időben a *Bálványosvár*³ viszi a legmesszebbre az olvasót: IV. Béla korába, Erdélybe. Zsidó szereplője ugyan nincs a regénynek, de megemlíti, hogy voltak már akkor zsidóhitű kazárok Magyarországon, akik római és görög keresztényekkel, arianusokkal és patarenusokkal egyben civakodtak a mennyországra fölött, s e mellett elfeledkeztek — akár csak az egymás közt veszekedő nemesek, főurak, főpapok, német lovagok, székelyek, magyarok, szászok, kunok és istentelen adószedő szaracénok — földi édes hazájukról, jó Magyarországról (II. kötet, 189. l.)

A történelem fonalán előrehaladva *Fráter György*⁴ következik. A XVI. század elején már van Budán is, Pesten is zsidóváros. A zsidókra szükség van, mert „adóra nem lehet mást megfogni, mint a városi polgárt meg a zsidót.” (I. k. 229. l.) A rendkívüli időkben aprajára, nagyjára, fiára, lányára fejenként 1 forintot (I. k. 227. l.) vetnek ki. Mégis gyűlöli őket nemesség és csöcselék egyaránt. A gyűlölet főoka a kincstartói méltóságra emelkedett Szerencsés Imre. Ez a kikeresztelkedett zsidó „a mi országunk romlása,” pedig a Fuggerek még nagyobb gazok. Szerencsés szójárása: „lopni és lopni hagyni,” s amit lop azt idehaza költi el fényűzésre, vendégekre, míg a Fuggerek, akik nem zsidók, „nem látnak vendéget. Amit rabolnak, mind külföldre költik.” (I. k. 179. l.) A rendek máglyára követelik, s addig semmit sem szavaznak meg a királynak, amíg tömlőcbe nem vetteti. Még a primásra is haragszanak, mert zsidó a legjobb barátja. A király kénytelen engedni, s a nemes urak betörnek a kincstartó palotájába, mindent összetörnek és elrabolnak. Szerencsést magát a királynő udvaroncái szabadítják ki. A nemesek után pedig következett a csöcselék.

² Jókai bibliai vonatkozásairól és általában zsidó alakjairól a legrészletesebb tanulmányok: Dr. Bernstein Béla *Jókai és a zsidók* 1905., Dr. Kecskeméti Armin: *A zsidó a magyar regényirodalomban*, M. Zs. Sz. 1897., Dr. Vajda Béla: *Jókai Mór*, M. Zs. Sz. 1904., Vadas Ede: *Jókai és a zsidóság*, M. Zs. Sz. 1905.

³ Athenaeum kiadás, Bp. 1883

⁴ Nemzeti diszkiadás 81—82. k.

„Arra a hírre, hogy a nemes urak kirabolták a zsidó palotáját, felkavarodott a két város Sisera hada s nekiindult a zsidóváros megostromlásának. S a zörnyeteg étvágya kielégíthetetlen. A zsidó után következik a főúr meg a főpap . . .” (I. k. 213. l.) A kincstartó hamarosan kárpótolták a réz- és ezüzbányák bérletével, a zsidóvárosok lakói azonban állandó veszélyben élnek. Minden éjtszakai láрма azzal végződik, hogy nekik esnek és kirabolják őket. Végül a mohácsi katasztrófa után a székesfehérvári országgyűlés törvényt hoz, hogy „a zsidók az országból el-kiűzessenek.” (I. k. 225. l.) A törvényt ugyan nem hajtották végre, de azért a versengő fejedelmek programjában benne maradt a zsidók kiűzése. Szerencsés Imrén kívül megjelenik ebben a regényben a tipikus zsidó üzletember. Jókai itt „fukar”-nak nevezi. Grittittől kér szabadalmat gabona, bőr, gyapjú és bor kivitelére. A szabadalom ára az udvartartás ellátása és még 10.000 arany volna, azonkívül ellátná Gritti asztalát cukorral. (II. k. 79—80. l.) Gritti bukásakor a zavarokat megint felhasználja a csöcselék a zsidók elverésére.

Sokkal kisebb szerepet játszanak a zsidók a többi, török hódoltság korát rajzoló regényben. *Erdély aranykora*⁵ egyáltalán nem említi zsidókat. A *Török világ Magyarországon*⁶ magiszter Szénási ja elszóktet egy gazdag zsidó lányt. Hogy hozzá juthasson, zsidóvá lesz, hogy megszabadulhasson tőle, áttér az Islam-hitre (I. kötet 12. l.). A *Szép Mihály*-ban⁷ rablók dicsekednek, hogyan töltötték tele a zsidó száját olvasztott ólommal (74. l.), a *Páter Péter*⁸ c. regényben magunk is részt vehetünk nem kevésbé épületes kínzási mulatságban, a Kázmér halála évfordulóján rendezett toron. Mátyás mester galiciái zsidókat köt egymáshoz huncutkájuknál fogva, ezután törött borsot szór szakállukba, hogy tüsszentessenek. Grácián úr ilyenkor elérzékenyülten gondol fiára: „Ez az ő tudománya volt. Ő tudta csak a zsidókat megtréfálni. Micsoda ész volt.” (44. l.) Egyébként Grácián úr jövedelmének egyrészt a zsidók jelentették, s ha Kázmér nem kapott pénzt atyjától, elfogta az úton annak zsidóit, s elvette tőlük, ami náluk volt. (46. l.)

A XVII. században sem szerepel sok zsidó. Ócskay László csak Bécsben jut zsidókkal kapcsolatba (*Szeretve mind a vérpadi*)⁹. A *Lőcsei fehér asszonyban*¹⁰ futólag említi az író, hogy Serédi Zsófiának mindegy volt, ki milyen vallású: „lutheránus, pápista, kálvinista vagy zsidó. Elég volt tudnia, hogy szerencsétlen” (I. kötet 166. l.). Az *eldtkozott család*¹¹ ács mestere Komáromból

⁵ Centenáriumi kiadás 1. k.

⁶ Centenáriumi kiadás 2—3. k.

⁷ Centenáriumi kiadás 38. k.

⁸ Nemzeti diszkiadás 83. k.

⁹ Centenáriumi kiadás 36—37. k.

¹⁰ Centenáriumi kiadás 39—40. k.

¹¹ Centenáriumi kiadás 9. k.

Győrbe kívánczik, mert ott nincsenek zsarnokok, „a zsidónak is szabad imádkozni” (38. l.). A regény folytatásából, *A barátfalvi levitából*¹² azt is megtudjuk, hogy a székelvölgyön Bözöd-Ujfalú környékén magyar zsidók, szombatosok élnek. Ez első találkozásunk a szombatosokkal, tulajdonképpen csak egy álszombatossal; elbúcsúzni tőlük csak háromszáz év múlva fogunk. *A minden poklonon keresztül*¹³ a Szentföldre is elvisz, de sem ebben, sem a *Cigánybőrben* nem olvasunk zsidókról.

A legelső zsidó hős Jókai regényeiben Rotheisel Ábrahám. Zsidó, nem magyar. Maga mondja a magyar népről Rábynak: „nem az én népem, mert én idegen vagyok közöttük”, de azért mégis megesik rajta a szíve, amikor látja, hogy véres verejtékkal dolgozik más számára. S bár áldja a Jehovát, hogy neki ennek az országnak a földjéből nem adott mást, mint az országot, mégis megtesz mindent a nép sorsának megjavítására. (*Rab Ráby*¹³ 44. l.). Ő hívja fel Ráby figyelmét a visszaélésekre, s a küzdő Ráby mellett a végsőkéig kitart. Az önálló cselekvésben csak az akadályozza meg, hogy zsidó, és a „zsidónak nem szabad vándorolni. Még ha azt látja is, hogy az ország címeréből az egyik folyóvizet ellopják, azt se szabad neki meglátni, mert ő zsidó” (43. l.). A regény Ráby személyén kívül is bőséges korrajzot ad a hazai zsidó viszonyokról. Pesten a „Terézvárosnak volt már valami kezdetleges nyoma, egy csoport egymáshoz tömődött ház, melynek szűk sikátorát úgy hitták, hogy zsidó utca. Ebben az utcában, de csak ebben volt szabad a városi tanács rendelete szerint a zsidóknak minden héten egy napon kirakni azokat a holmikat, amik náluk zálogban ott maradtak, de benn a városban nem volt szabad kereskedniük, sem a portékáikat a házakhoz hordaniok, és a zsidó utcán kívül kötelesek voltak ismertető jelül veres köpenyegyet hordani, s nehogy a szerezésánkkal összetévesztessenek, a veres köpeny közepére arasznyi sárga foltnak kellett felvarrva lenni; aki e nélkül kapott, fizetett négy dinár bírságot.” (2. l.). A zsidó helyzete meg volt nehezítve más törvényes intézkedésekkel is. Azt már említettük, hogy vádló nem lehetett. „Tanúbizonyossága csupán akkor érvényes, ha megesküszik rá.” Pedig „a zsidó nagyon nehezen szánja rá magát, hogy az esküt letegy-e.” S a zsidó eskü nem tréfadolog. Tárhalmy kikeresi a Tripartitumból. „A zsidót, amikor esküt akar tenni, a nap felé kell fordítani mezitül, a zsidó sapkával a fején, halotti ingébe felöltözve, s kezeiben a Mózes törvényeit tartva. Az eskü pedig az legyen: Én (név) zsidó, esküszöm az élő Istenre, a szent Istenre, a mindenháztól Istenre, aki teremtetted az eget, földet, tengereket és mindenedet, amik azokban vannak, hogy az, akit ez a keresztényen

vádol, ártatlan és nem vétke. És ha hamis eskü bűnét követném el, nyeljen el engem a föld, mint Dáthán és Abyron, leljen meg inzsába és belpoklosság, mely Elizeus könyörgésére Syriai Naamant elhagyta és Géházy szolgájára átköltözött, rohanjon meg a nyavalyatörés, vérfolyás és gutaütés, rögtön halál ragadjon el, és vesszek el testben és lélekben, magam és minden hozzátartozóm, hogy soha Ábrahám kebelébe el ne jussak, törüljön el a Mózes törvénye, mely a Sion hegyén kiadott s tébolyítson meg minden írás, amely Mózes könyvében megíratott, s ha ez az én esküm nem igaz és való, tegyen semmivé engem Adonáj és az ő isteni hatalma, Amen!” (121—122. l.) Erre a rettenetes esküre csak akkor került sor, ha zsidó keresztény ellenében vallott. Egy-más közötti peres ügyeiket a zsidóbíró intézte el, aki maga is zsidó volt, a zsidó utcában lakott. Ilyenlét viszont nem is mehettek más bíróság elé. Törvény nehezítette meg a zsidónak még a kereskedést is: „az epocillatio joga a községeké és uradalmaké; az út melletti fogadókba csak örményeknek és görögöknek szabad magukat megfészkelni. . . Felsőmagyarországon meg van tiltva a zsidónak borral kereskedni.” (36. l.) De ezért mégis csak kereskednek a zsidók; a Pozsony melletti csárdában is vannak zsidó kalmárok, amikor Villám Pista betoppant. Kell is, hogy legyenek, mert, mint a helytartótanács elnöke mondja a Pest Trieszt csatorna tervére: „Tengerit a magyarnak, nem tengert. Görögnek való a kereskedés. Annak is csak a czinczárnak. A magyar nemes kardjából nem lesz soha rőf! Nem vált a magyarból soha tyúkász, olajkáros, babkáros, rongyász, tollszedő, hagyta azt a mesterséget hiencnek, hanáknak, zsidónak. Becsületes magyar ember nem kereskedett soha egyébbel, mint búzával”; (174. l.)

Sokat változtat ezen az állapoton II. József felvilágosodott világszemlélete. A zsidó sokkal könnyebben megjelenhet a bécsi udvarban, mint nem is. egészen 100 évvel korábban Ócskay brigádéros korában (v. ö. *Szeretve mind a vérpadig*. II. kötet 87. l.), s az uralkodó „szegény emberrel, katonával, zsidóval, protestáns pappal sokáig elbeszélgetett; urasággal, főtisztel, pirosöves pappal, divatos asszonyokkal röviden végzett” (*Rab Ráby* 276. l.) Idehaza is kezdték emberszámba venni a zsidót, helyesebben a király vette fel őket emberszámba, „t. i. kimondta róluk, hogy ők is tartoznak katonáskodni.” (36. l.) Ezzel a rendelkezéssel függ össze egy másik korszerű rendelet: a zsidóknak „multhatatlan kötelességükké lett téve, hogy valami előnevet válasszanak maguknak, mégpedig okvetlenül németet.” Eddig ugyanis „a zsidók úgy jártak-keltek név nélkül az országban, családnev nélkül, mint hajdan az ígért földjén. Minek is lett volna nekik a családnév? hisz az ő ősiségük Palesztinában feküdt”. (36. l.) Jókai ezután elbeszéli, hogyan válogathattak a zsidók a neveken, a szerint, milyen mélyen nyúltak erszényükbe. A pénzesek válogathattak „arany és

¹² Nemzeti diszkiadás 84. k.

¹³ Centenárium kiadás 33. k.

ezüst, napok és csillagok, madarak és négylábú állatok, az anyalok és igaz emberek, a fák és virágok és a szivárvány nevei közül, míg aki csak úgy üres kézzel jött, bizony rajta maradt a csúfnév, amit úton-útfélen ragasztott rá a nép csúfondáros ajka." (36. l.) Így jutott Abrahám a Rothesel névhez. Veres volt a haja és számárnak tartották. — A felvilágosodott korszak eltörli a vörösköpenyeget a sárga föltal, de odáig nem jut el, hogy megszűntessen minden megkülönböztetést. A zsidónak továbbra is jellemző ruhában kell járnia, de már nem olyan feltűnően. Ez az új ruhafekete talár prémes kaftánnal. (363. l.) A király még kóser prófétáról is gondoskodik a zsidó rekruták számára, (326. l.) s engedélyt küld a pesti zsidó hitközségnek, hogy zsinagógát építhesse a városban. Egyes konzervatív urakat megdöbben ez az engedély. A helytartótanács elnöke hangot is ad látomásszerű félelmének: „Zsinagógát! A zsidóknak! De hisz ez nem felemelése, hanem elpusztítása Pest városának. Hisz akkor, ha ez meg lesz engedve, száz esztendő múlva Pestet úgy fogják hívni, hogy Jeruzsálem! A zsidóknak háromemeletes házaik lesznek itt, s látni fog a világ nemcsak zsidó burgereket, de még zsidó nemesembereket is praedicatumokkal és címekkel! Megéri a világ, hogy zsidók fogják viselni az insignis ordók vitézi keresztjeit; — még úgy segéljen, a diétába is beviszik a bárszony lobogót s száz esztendő múlva, horrendum dictu! — zsidó ablegatus fog az incliti status ordines előtt a katolikus fundus religions felett perorálni." (171. l.) Ellenlábasa, Ráby, mindezt nem tartja szörnyűségnek, csak azt sajnálja, hogy ezt a szép kort már nem éri meg. Az excellenciás úr annyira megy zsidógyűlöletében, hogy hazaárulónak, sőt valószínűs „handlénak a hazaárulók között" tartja azt, aki a magyar nemzetet a zsidóktól próbálja leszámaztatni. Ezzel a megjegyzéssel (297. l.) megjelenik a Jókai regényekben a XVIII—XIX. századforduló körül oly sokat kísértő magyar-zsidó rokonítás. Még fogunk vele találkozni a XIX. század elején.

Az új századba vezet át a *Névtelen vár*. A fertőparti kastély titokzatos magányába nem kerül zsidó, s az utolsó nemesi felkelés rajzában sem szerepel egyetlen egy sem.

A XIX. század közepét, a reformkor mozgalmait, a 48—49-es küzdelmet, az önkényuralom szenvedéseit Jókai politikai regényei vetítik elénk. Hozzájárul még néhány későbbben írott történelmi regény. Ezekben mind gyakran fordul elő a zsidó szereplő.

A gheetto még mindig megvan. Pesten a Kohlmarkt a középontja. Itt vásárolja be Csollán Berti ócska ruháit. (*Eppur si muove*¹⁴ II. k. 266. l.) Elég sok zsidó lehet Pesten, Szentirmay Rudolf azt mondja róla, hogy „nem magyar város, hanem egy nagy német—zsidó kolónia," ahol csak elvéve lehet magyar szót hallani.

¹⁴ Centenárium kiadás 19—20. k.

(*Egy magyar nábob*¹⁵ I. kötet 109. l.) A pesti zsidóság egy részét megrázó jelenetben mutatja be a *Kárpáthy Zoltán*¹⁶ c. regény az 1838. évi nagy árvíz keretében: „A vásártér közepén félelemgerjesztő ének szokatlan hangjai hallatszanak. Ott a héber kereskedők vénei gyűltek össze egy fabódében, azt kivilágíták ünnepi lámpáikkal, magukra terítik halotyi lepedőiket, letéve a szentírást a földre, s arca borulva imádkoztak az erős, bosszúálló Zebaoth Istenhez s ott siratták az elenyészendő világot, melyre elbocsátá a Jehova az ő pusztító angyalait és nincs aki megvédelmezzon miniket azok ellen. A rémület éjtszakájában olyan borzasztóan hangzanak a vének siralmi, hogy bátrabb szív is megdöbben hallatukra." (I. kötet 180. l.)

Vidéken nehezebb a zsidók helyzete. A *Politikai divatok*-ban (4. l.) és a *Kis királyok*-ban¹⁷ (I. kötet 263. l.) egyaránt olvashatjuk, hogy a városokban nem szabad a zsidónak boltot nyitni, csak a vármegyében és a — jogilag a vármegyéhez tartozó — nemesi salva guardián. Valószínűleg ugyanezért szorult a pozsonyi zsidóság a vár köré. A magyar vármegye megvédte és támogatta őket az idegen lakosú várossal szemben.

A zsidógyűlölet, amellyel már a XVI. század elején találkozunk, most sem szűnik. Bármilyen szerencsétlenség történik, bűnbaknak mindig jó a zsidó. Nem hiába teremtette meg a zsidóság a bűnbak fogalmát, maga tölthette be szerepét nagyon sokszor. Az 1831. évi kolerajárvány idején „az a hír terjedt el a nép között, hogy az urak és a zsidók szövetkeztek a parasztság kiirtására: ezek mérgezik meg a kutakat meg a pálinkát... elkezdték az úri kastélyokat és a kocsmákat ostromolni." (*Fekete vér*¹⁸ 4. l.) Az úri kastély ostromát ugyanebben a regényben olvashatjuk, a kocsmáit a *Szomorú napokban*:¹⁹ „Néhány száz pór, a néposztályok legalsó rétegeiből, raizott ki s be a csárda ajtaján, vad rikoltozás és szilaj dana között. Két nagy hordó volt kiállítva a ház elé, beütött fenékekkel, melyből kalappal mérték a pálinkát, akik hozzá férték, néhány már csak támaszkodva birt lábán maradni." Egy fiatal siheder magyarázza Kamienszka Máriának, mit csinálnak: „Egy méregkeverőnek fizetünk" s a lovag további kérdéseire: „Kicsoda keveri a méret? — Ni, mintha nem tudná. Hát nem az urak bízták a zsidókra, hogy keverjenek méret a pálinkába? ... mi tudjuk. Akárhogy szótték, fonták. Kiutduk. El van áruva minden. Valld meg zsidó, hogy méreg van a hordóban. — Hanem azért itták, ami a hordóban volt, mintha mindenki meg akarna győződni felőle: milyen lehet az a méreg." (130—131. l.) Legcélscrűbb a zsidókra

¹⁵ Centenárium kiadás. 4—5. k.

¹⁶ Centenárium kiadás 6—7. k.

¹⁷ Nemzeti díszkiadás 74—75. k.

¹⁸ Nemzeti díszkiadás 86. k.

¹⁹ Nemzeti díszkiadás 18. k.

fogni a földmérés ellen szervezett jobbagylázadást is a felülkerekedett urak előtt. A lázadás felbujtója, Pilinkó, meg is teszi, még hozzá teljes sikerrel. „Hát kik bujtogattak volna? A zsidók tették. A zsidó kocsmárosok! Ezek a jebuzeusok! Varas békát sütöttek nyáron, azt dugták a boros hordóba, hogy a nép dühös legyen tőle. Én magam meglestem a pinceablakon keresztül. . . Ilyenformán minden ember szépen tisztára mosta magát a Jordán vizében.“ (*Kis királyok* I. kötet 160–161. 1.) Erdélyben a bányák közelében nincs zsidó, minden bolt és csárda örmények és oláhok kezében van. De azért itt is a magyarországi zsidókat veszik gyanúba az arany eltűnése miatt. (*Szegény gazdagok*²⁰ 179. 1.) Még az örök vőrad is felbukkan ebben a regényben: Tanusváry Manó megszökött, nem találják. Csak találgatják, mi történhetett vele. „Akadt olyan bölcis is, aki kisütötte, hogy azt bizony elfogták a zsidók és vérért veték.“ (II. k. 81. 1.) Ebbe a korbá esik egyébként az írónak, illetve a *Politikai divatok*beli képmásának, Lávay Bélának ifjúsága. Arról már megemlékeztünk, hogy ők is tudtak a keresztény-gyerekek vérért vevő zsidó meséjéről.

Ilyen körülmények között természetes, hogy 1848-ban a zsidók felszabadításának terve egyesekben épp olyan ellenhatást vált ki, mint két emberöltővel korábban II. József zsinagógaépítést engedélyező rendelete. Tallérosy Zebulon épp úgy fél attól, hogy most már a zsidó is nekiáll olvasni, okoskodni. (*A köszívű ember fia*²¹ I. kötet 120. 1.) mint Czacsina Flórián attól, hogy ez „eddiggi tekintetes karok és rendek helyett rongyos fiskálisok, butykos zsidók fognak ülni az országgyűlésen.“ (*Börtön virága*²² 106. 1.).

Az országgyűlésre ekkor még nem kerültek zsidók, de tevékeny részt vettek a szabadságharcban. Van egy-kettő, akinek haszna van a háborúból, mint pl. a *mi lengyellünk*²³ lengyel zsidója, aki Turára megy a nagy ütközet után, mert sok ló otfelejtette a bőrét s azt ő olcsón felvásárolhatja; vagy Rokomozer (*Akik kétszer halnak meg*²⁴), aki egy kis pénzt keresni megy a táborba: flanelinget árul a honvédeknek. Legnagyobb részük azonban szívvel-lélekkel részt vesz a magyar nemzet nagy küzdelmében. A betörő ellenség ellen kereszties hadjárat indul. A jelvénye a vörös kereszt. „Feltűzte azt a mellére . . . a zsidó is. A nemzet parancsolta. Elenyészett az iszonyú veszéllyel szemközt minden valláskülönbőség. . .“ (*A köszívű ember fia* II. kötet 154. 1.). A honvédség csodákat tesz, s mindenben segíti a népet: „zsidó szatócsok minden levelezése tele van ártatlan üzleti hírekkel, mikből egymás közt megállapított szótár szerint az ellenség hadmozdulatait értik meg és tudatják a nemzeti hadvezérekkel.“ (II. kötet 5. 1.) Tallérosy Zebulont zsidó kocsmáros

szökteti át a német seregen. Felesége saját ruhájába öltözteti őt, s még pólyás gyermekét is kezébe adja, hogy megtévesszék az ellenséget. (II. kötet 78. 1.) Különös melegséggel rajzolja Jókai Holländer alakját: „Senki sem emlegeti ennek az embernek a nevét. Pedig a szabadságharcnak ő volt a legnevezetesebb alakja. Ő kezelte a pénzt, Klapka előszóval gyakran elmesélgetett róla. Hihetetlen csodatörténeteket.“ (*A mi lengyellünk* I. kötet 144. 1.). Egy ilyen csodatörténetet a regény is megörökít. Klapka Komárom átadása előtt kiosztja a vár kincstárának minden pénzét, nehogy az ellenséget gazdagítsa vele. Félmillió forint van Holländer kezében. Kifizeti a tiszteket, 200.000-et visz az árвахáznak. Estig jár küldetésével. Ekkor jelentést tesz Klapkának. A fővezér megkérdi: „Hát a magad fizetését kivette-e?“ — Holländer a homlokára csapott: — „Azt bíz elfelejtettem.“ De nem fogadja el azt az 50 aranyat, amit Klapka a magából akar neki adni. „Csak tartsa ön meg, önnek szüksége lesz rá. Engem majd hazaségít a fiam.“ Mert a fia is Klapka seregében szolgált: őrnagy volt. (I. kötet 175. 1.). A sorok között szinte felsóhajt az író: ha ez az ember lehetett volna a magyar kormány pénzügyminisztere!

A szabadságot követő önkényuralom méltányolta azt, hogy a zsidók teljes erővel kivették részüket a nemzet küzdelméből, s a megtorlás lényeges pontja volt az a kétmillió frt bírság, amelyet velük ezért fiztettek. (I. kötet 187. 1.)

Magyar zsidókat emleget Jókai már a *Barátfalvi levitában*. Az *Egy az Istenben*²⁵ is találkozunk egy magyar zsidóval. A zsidó magyart a szabadságharc teremti meg. Jókai minden 1848. előtti alakja zsidó, nem magyar. Még Rotheisel Ábrahám sem volt az. Negrotin a legelső, aki csak vallásra zsidó. Egyébként annyira nem az, hogy ezt senki sem sejtí róla, egészen addig, míg Natália kíváncsiságból a zsinagógáig nem kíséri. (*A mi lengyellünk* II. kötet 92. 1.)

A zsidó magyar alakja megszületett. De már túljutottunk a szabadságharcra is. A politikai regények mellé a történetiek helyett a társadalmiak csoportosulnak.

A régi, nyomorgó zsidó típusa továbbra is megvan. Rokomozer (*Akik kétszer halnak meg*), a lúdfertályos nő és fia Icig (*Gazdag szegények*²⁶), Löw Hirsch, Jakab kocsmáros, Ábrahám boltos (*Az élet komédiája*²⁷), mind ide tartoznak. Alig tudunk külső különbséget föltételezni közöttük és bármely más 1848 előtt szereplő zsidó között. Egészen más Magnéta, Szamszonina, Fixstern s Vigárdy. A két nőt művészetük, (*Magnéta*²⁸) Fixstern

²⁰ Centináriumi kiadás.²¹ Centináriumi kiadás 14–15. k.²² Centináriumi kiadás 95. k.²³ Centináriumi kiadás 94–95. k. ²⁴ Centináriumi kiadás 34–35. k.²⁵ Centináriumi kiadás 31–32. k.²⁶ Nemzeti díszkiadás 79. k.²⁷ Centináriumi kiadás 24–25. k.²⁸ Nemzeti díszkiadás 89. k.

esze és még inkább pénze (*Egy ember, aki mindent tud*²⁹), Vigárdyt egész egyénisége (*Tégy jót*) kiemelik ebből a társaságból. Mind-egyikük európai ruhát hord, külsőleg megszűnt minden zsidó vonás. Vigárdy a zsidóvallású magyarnak tökéletes mintaképe. Csak vallásában különbözik a többi magyartól, akár csak Negrotin. Atmenetet képez közöttük Pelikán Samu lókupec. A foglalkozása még a régi, feleségének kis boltja van, de magyaros ruhát hord, s a gazda is, bojtár is meguramozzák. (*Sárga rózsza*³⁰).

Különös, hogy nemzetgazdasági jelentőségük épp az előbbieknél van. Lippay kastélyát és pénztárát az fogja rendbehozni, hogy eljön a borszedő zsidó, elviszi az összegyűjtött bőröket és pénzt ad értük. (*A mi lengyelünk*); a *Fekete gyémántok*³¹ és az *Öreg ember nem vén ember*³² földesurai egyaránt sopánkodnak, hogy vagy nincs termés, vagy ha van termés, nincs zsidó, aki elvigye. Az azonban már nem szül jó vért, hogy a börze zsidó és német, az európai öltözetű Fixstern pedig a leggyűlöltebb zsidó szélhámos, közgazdasági kalandor típusa.

A XIX. század második felében játszódó regények legérdekesebb zsidó problémája a zsidó szerepe a képviselőválasztáskor. Zárkány Napoleon épp úgy döntő érvül hozza fel kortesbeszédében, hogy az ellenfél zsidó származású (*Az élet komédiásai*), mint Tanussy Decebál (*A kis kirdlyok*), de a szavazást — legalább látszólag — zsidó szavazatokkal akarja eldönteni. A 30 zsidó szavazat megszerzése végett Prinz Alienornak vállalnia kellene a sakter újszülött fiának a keresztapaságát. Valójában ez Zárkány legutolsó fegyvere Alienor megbuktatására. Biztosan tudja, hogy a Prinz ezt nem fogja vállalni. Pedig van még egy módszer a zsidó szavazatának megszerzésére. A *Nincsen ördög*³³ képviselőjelöltje 1000 forintot fizet a haldokló üveges zsidónak egyetlen szavazataért.

Másik vissza visszatérő probléma a könnyen megejthető forróvérű zsidó nő kérdése.

A vérvád még mindig nem tűnik el. Hiszen Tiszaeszlár korában vagyunk. Natália reszketve ül a zsinagógában. Eszébe jut minden rémmese, amit a keresztény vér áldozatáról hallott. Csak női kíváncsisága képes félelmét legyőzni. (*A mi lengyelünk* II. kötet 92. l.) A Jerikói Kúrtben „minden husvétkor felmerül az a rémmese, hogy a zsidók keresztényen kisfiúkat vért használnak fel rettenő szertartásaikhoz, amiért azután vagy földindulás következik, vagy villám csap le, de a bosszú el nem marad.” (*Az élet komédiásai* I. kötet 26. l.). Igaz, hogy csak a hiszékeny intéző példányában

olvashatók ezek a hírek, mégis kétségtelen, hogy a vérvád 1882-ig kísért.

Az Árpádházi királyok korában kezdődő időrendi sort II. Árpád király uralkodása zárja. A zsidó kereskedő még a *Jövő század regényéből*³⁴ sem hiányzik. Az üstökös közeledtére „a zsidó bezárta a boltját és ment a zsinagógába sírni a világ elmúlása fölött” (II. kötet 333. l.) Zsidó bankárok is vannak, Mr. Severus gyűlöli őket. (II. kötet 95. l.) Ranganban, megbecsülésben nem igen emelkedik a zsidóság. Az udvari cukász szerint öfelségének szükségtelen szerelmével titkolózni, „hisz ez nem zsidó lány!” (I. kötet 52. l.) A magyar zsidók, a szombatosok azonban megbecsült emberek. Tatrangiek is azok. Ők ugyan magukat nem mondják zsidóknak, mint 100 év előtti elődük (*Egy az Isten*), aki zsidóbbnak tartotta magát a zsidónál. Tatrangi Dávid határozott nemmel felel a király kérdésére: zsidó-e, s a szombatos nem hazudik. Ő székelyföldi magyar. De a király szerint „azért lehet zsidó”. (I. kötet 72. l.) Az új század a zsidóságban egyházszakadást okoz: „A Sulchan Aruch híve nem követte az újítókat s nála a tephillin, az imaszij még ma is megkülönböztető jel; ő most is 248 szóból álló imádságát mondja fel. S hogy a Thorát ott énekeljék, ahol a hagyomány rendeli, hogy a nők a karzaton üljenek ezentúl is, ne a földszinten, avégett ő külön templomot épít. Ragaszkodik a Talmud szavaihoz, beszéli sok helyütt egymás közt a sajátyszerű „Ladino” jargont s szombatnapon felkőti az egyik hívő házából a másikig áthúzott összekötő szabath zsinórt, a hagyományos Airufot. S a szétszakadást épp oly kevésbé tudta náluk is megorvosolni a Beth Din Haggadol, a nagy Sanhedrin s a Keneseth Hagdoleh, a nagy Sinagóga, valamint a hagyomány által egybehívott congressusok és bícs országos törvények.” (I. kötet 193—194. l.). A zsidóság tehát lényegtelen csekélységek miatt szakad ketté.

Az ország határán kívül aránylag kevés Jókai regény visz. Zsidókkal itt-ott elég szép számban találkozunk. Rothschild feltűnően sok regényben szerepel, s a görög püspök igen nagy tisztelettel beszél üzleti képességeiről. (*A mi lengyelünk* I. kötet 20. l.)

Egyszer már voltunk a bécsi Burgban. II. József udvarában. Akkor ott jól fogadták a zsidókat. Futólag már akkor is említettük, hogy ugyanannak a századnak az elején Öcskay brigádéros-tábornok más állapotokat talált ottan. A zsidóváros elhagyott, üres volt. 30 évvel korábban Lipót császár a bécsi polgárok kérésére kültte a zsidókat. 5 hónap alatt kellett elhagyniuk otthonukat, lebonyolítaniok függő ügyeiket. De sem a császár, sem Bécs nem tudott nélkülük megélni. Néhány év múlva visszahívták őket. De csak kevesen költöztek vissza, azok sem az elhagyott negyedbe, hanem a belvárosba, rendőrség és katonaság közelébe. Egyiknek-másiknak,

²⁹ Franklin Társulat kiadása Bp. 1907.

³⁰ Nemzeti díszkiadás 88. k.

³¹ Centináriumi kiadás 17—18. k.

³² Centináriumi kiadás 99. k.

³³ Nemzeti díszkiadás 85. k.

³⁴ Nemzeti díszkiadás 52. k.

mint pl. Oppenheimnak rendkívüli jogai voltak. Ő volt ugyanis a birodalom pénzügyeinek intézője. A túlságos fényűzés újra feléngerelte a népet, s csak a katonaság mentette meg 7 évvel Őcskay látogatása előtt a főzsidó palotáját. Jávorkáéknak így nem esik nehezükre a népet a zsidók ellen úszítani, azután a nagy zavarban Őcskay szállása ellen támadni. A nép itt is vádolja a zsidókat, hogy urakkal, rendőrséggel, miniszterekkel szövetkeznek. (*Szeretve mind a vérpadig* II. kötet 98—104. l.) Pedig a zsidók nem nagyon kedves vendégek a Burgban sem. Kilenc ceremóniakönyv az asztalon fekszik az udvarmesternél, a tizedik, a sárga, a zsidóké, az asztal alatt; arra csak lábbal lehet mutatni. (II. kötet 87. l.)

Ugyanakkor a fiatal Rákóczy György is Bécsben van. Összeköttesbe kerül egy titkos társasággal. Ennek erkölcsstelen törvényei között szerepel az is, hogy szükséges „a zsidókra rituális gyilkosságokat kiáltani: a husvétii pászkához használt keresztény vér felőli mesét felújítani.” (*Rákóczy fia*³⁵ 50. l.)

A prágai zsidónegyed nagyon híres lehetett. Az Altneut, Prága zsinagógáját többször emlegetik, s Walter Leó Áldorfi Incének a Hradzint és zsidóvárost mutatja meg. (*Enyém, tied, öv*³⁶, II. kötet 18 l.) Egyetlen csehországi zsidó családot mutat be a *De kár megvénlni*³⁷ c. regény. A szegény özvegy házaló zsidó boldog családi életét mindenki megirigyelhetné.

Dalmácia két regény színhelye, de zsidóval eggyel sem találkozunk. Csupán azt olvassuk, hogy a Brentavölgyben alapított új városban sok, kincseivel menekülő zsidó telepedett le. (*A három márványfej*³⁸). — A Monarchia északi részéről már nem lehetne beszélni zsidók megemlézése nélkül. *Egy hírhedt kalandor a XIII. századból*³⁹ c. regény elvezet a lemergi gheztóba. A zsidó sikátorokban szekér nem fér el, gyalog is alig lehet járni, két ember nem tudja egymást kikerülni. Az utca zsigbászár végtől-végig, tele lármázó gyerekekkel. A házak belül egymással összeköttetésben állnak: boltból labodás udvarra jutni, onnan magas, ruhákkal telt padlásra, abból egy másik padlásra, onnan le egy szűk folyosóra, abból egy faskamrába, onnan megint egy faskamrába, onnan megint egy pincébe, aztán egy függőhídon keresztül egy kongó folyosóra, végül ugyan oda, ahonnan az ember egy órával előbb elindult. (84. l.). A gheztóban hamisító banda működik. A kalandort Pater Aganitus küldi oda, Malach mesterhez. „Az egy gonoszéletű, ördögök cimborája”. (82. l.). De olyan ügyes, hogy rajtakapni nem lehet. Az egész ghehtón végigvezetik a kalandort, míg hozzájut, s Malach mester úgy látja el őt a keresett hamis iratokkal, hogy még ő maga

sem tudná rábizonyítani a zsidóra a csalást. Ugyanez a regény elvezet később Hamourgba is. Itt Spanyolországból, autodafék előtt menekülő zsidók vannak. A helyi kereskedők nem szeretik őket, mert minden keresetmódot elvesznek előlük. Orgazdasággal, hamis pénzzel, aranykörülírással vádolják őket, s egy szörnyeteggel, a Muh-borjával riasztják el vevőiket. A zsidódöngetések és kegyetlen tréfák, mint pl. macskáknak zsinagógába dobása napirenden vannak. Egy másik regényből megtudjuk, hogy Németországban is voltak zsidó kocsmárosok, és Magdeburgban megismerkedünk egy szép zsidólánnyal is. (*Trenk Frigyes*⁴⁰). Franciaországban egyetlen zsidóval találkozunk: Degoud Raoul-lal. Nagyvilági viveur, de egyszer kiszolgáltatja magát Ellinor grófnak, s azontúl azt kell tennie, amit nálánál is gazemberebb barátja követel. A szabadság hazájában polgármester is lehet belőle, de még a francia konzervatív gróf sem szereti a zsidót. Bántja a gondolat, hogy unokaöccse esetleg zsidó vállalkozókkal áll üzleti viszonyban és hogy lányát zsidó maire fogja esketni. (*A Krád*⁴¹)

A *janicsárok végnapjai*⁴² balkáni keresztire feszített zsidókról, vágygerjesztő zsidó háremhölgyről emlékezik. A *Szabadság a hó alatt*⁴³ c. regényben még egy szentpétervári bazárban is találunk lengyel zsidó boltosokat, és szibériai városban zsidó negyedet. Krimi földműves, kereskedő, állattenyésztő zsidóról emlékezik a *Domokosok*⁴⁴ c. regény. *Rákóczy fia* Bécsből Rodostóba kerül, és itt is talál zsidófertályt zsidó lókereskedővel.

Országok, korszakok és regények szerint megállapítottuk, milyennek látta és rajzolta Jókai a zsidóság helyzetét. Továbbiakban azt fogjuk megvizsgálni, milyennek mutatta általában a zsidót, a zsidóságot, a zsidó és külvilág viszonyát. Minthogy ugyanazokról a regényekről, alakokról és jelenetekről lesz szó, mint eddig, ismétlések — bizonyos mértékben — elkerülhetetlenek lesznek. Új típusokat nem teremthetünk, csak új szempontokat.

III.

Meglepően keveset mond Jókai a zsidó külső alakjáról. A legrészletesebb leírást Pelikán Samuról adja: „csontos természetű férfi erősen görbe orral, hosszú bajusszal, szakállal; a háta és két lábszára kissé hajlott a folytonos lókipróbálástól.” (*Sárga rózsza* 72. l.). A hosszú szakáll és görbe orr állandó jellemző faji bélyeg. A *Sárga rózsza* másik lókupecének is görbe orra van, Negrotin-

³⁵ Nemzeti díszkiadás 80. k.

³⁶ Centináriumi kiadás 26—27. k.

³⁷ Nemzeti díszkiadás 99. k.

³⁸ Révai kiadás Bp. 1887.

³⁹ Nemzeti díszkiadás 65. k.

⁴⁰ Nemzeti díszkiadás 87. k.

⁴¹ Olcsó Jókai 128—134. sz. Révai kiadás Bp. 1895.

⁴² Magyar Regényírók Képes Kiadása 22. k.

⁴³ Révai kiadás Bp. 1879.

⁴⁴ Nemzeti díszkiadás 56. k.

úgy említi a zsidóságot, hogy „... faj, akinek görbe orra van.” (*A mi lengyelünk*, II. kötet 16. l.), a szegény tót királyi tanácsost is sémitának tartja mindenki erősen meggömbült orra miatt (*Tégy jót*). A hosszú szakáll nem kevésbé jellemző Rokomozernek is hosszú szakálla van, Negrotinnak is. A tiszaparti parasztiasszony gúnyosan vágja oda a zsidó kupecnek: „tán a gulyás is olyan hosszú szakállal visel, mint a zsidó kupec?” (*Sárga rózsza* 64. l.) A *Lenczi fráter*ben saját személyében jegyzi meg az író, hogy a század közepén még csak a zsidók viseltek szakállt (5. l.) Amikor Illavay bajusz nélkül, hosszú szakállal belép Rokomozerhez, ez őt hitsorsosának nézi, igaz, hogy a csalódást Illavay öltöztete is elősegíti (*Akik kétszer halnak meg* I. kötet 169. l.). Feltűnő zsidó sajátság a vörös haj. Rotheisel Ábrahám nevét is ennek köszönheti. Mind a 12 fia vörshajú. A zsidók nem örülnek a vörös hajnak. Az *egetvivő asszonyszívben*⁴⁵ meséli Jókai, hogy „a zsidóknál az a (hibás) elővélemény, hogy a vörshajú ember rossz ember. Ezt már az újszülött is tudja. Azért, amint a világrajöttével megpillantja, hogy neki veres haj jutott, könyörögni kezd a Jehovának, hogy vegye el róla ezt a megbélyegző jelt s engedje a haját barnára változni. Jehova könyörül rajta s ezt mondja: „jól van, megengedem, hogy a hajad barnára vagy szőkére változzon, ha megfogadod, hogy jó ember fogsz lenni.” Ha aztán ember válik belőle, akkor a Jehova barna haj mellé veres bajuszt, szakállt növeszt neki: s az ilyen ember van a legjobban kipécézve, akinek a haja barna, a bajusza veres” (102. l.). Huncutkájuk van a zsidóknak. Ez igen alkalmas arra, hogy a trétacsínáló Mátyás mester annál fogva kösse őket egymáshoz (*Páter Péter* 44. l.). Salamon zsidókról tudjuk még, hogy arca borotválva szokott lenni minden harmad nap (az arca, nem a szakáll); természetesen nem késsel, hanem valami mással: „azt tudják, akik tudják” (*A köszívű ember fiai* I. kötet 82. l.). Ezen kívül csak Adorján Menassé felvetett felső ajakán találunk még semita jellegű csigavonalat, és Tatrangi Dávid valódi Mózes fejéből, kétfelé omló sűrű hajából, izomteljes, nagy széles homlokából, melyről már csak a fénysugárszarak hiányoznak, állapítja meg Árpád király, hogy zsidóval áll szemben. Igaz, fajlag ez sem zsidó, csak szombatos székely. (*A jövő század regénye* I. kötet 72. l.). Negrotinról csupán annyit tudunk, hogy hatalmas termetű, vas erejű ember, Vigárdy is magas, dőlceg termetű, szőke férfi, hegyes szakállal, mely lehajló bajuszával összevegyül, szemei ábrándosan kékek. (*Tégy jót* 141. l.)

A zsidó öltözködés leírásánál még szükségesebb Jókai, a *Rab Ráby*-ban említi a vörös köpenyt a sárga folttal, majd azt is, hogy II. József elengedte a vörös köpenyt, s szabad már fekete talárban járni prémes kaftánnal. Rotheiselnek meleg, rókaprémes kaftánja

van, ebbe burkolja az utcán talált Rábyt. (364. l.) Nagy, bő, prémes kaftánban ül Salamon zsidóbarát is boltja előtt, amikor Baradlay Richárd meglátogatja (*Köszívű ember fiai* I. kötet 158. l.). Hosszú szakállán kívül hosszú kabátjáról ismeri fel Illavay Rokomozer (*Akik kétszer halnak meg* I. kötet 69. l.), ez meg épp a prémes kabát miatt tartja hitsorsosnak a szobába belépő Illavayt (I. kötet 169. l.). A prémes kaftánhoz prémes sapka is tartozik. Salamon zsidóbarát nagy prémes sapkájának ellenzőjét feltolja, hogy arcát is megmutassa vendégének. Illavay elváltoztatásához vidrabőr süvege is hozzátartozik. Amikor Opatovszky Kornél el akarja titkolni, hogy Koczur levelén nevetett, meglepett zavarában Rokomozer szakállát és hátraálló borsipkáját hozza fel okul. Épp ezzel árulja el magát az élesesű szatóc előt: „De hiszen már 30 esztendő óta látja a méltóságos úr az én szakállamat ide elől, a sipkámat meg oda hátul és csak ma jut eszébe rajta nevetni. Talán valami nagyon nevetett dolgok voltak abban a levélben” (II. kötet 151. l.). A ruházat többi része kevésbé lényeges. Rotheisel fűzött bocskort hord éppúgy, mint az erdélyi szombatos legény, Salamon zsidóbarát nagy, bélelt botosokát, Illavay zsidós ruházatának kiegészítő részei: nagy sáros csizmák s azoknak szárából kivitűző zöld, csikos lábharisnyák, a nyakán kockás gyapjú shawl (I. kötet 169. l.). A megmagyarosodott Pelikán már levetette ezt az öltözetét. „Magas karimájú turi süveget viselt darutollal, kockás mellényt és angint bugyogót hosszúszerű csizmákba húzva.” (*Sárga rózsza* 72. l.) Természetesen Vigárdy képviselő öltözködésén sincs nyoma a prémes kaftánnak, vagy a sárga foltnak (*Tégy jót*). Negrotin katonai-, vagy pedig foglalkozásának éppen legjobban megfelelő öltözetét visel, Holländer egyszerű teveszőrkabátot és házisapkát (*A mi lengyelünk*). A többi zsidó férfiak ruháját nem írja le Jókai, mert vagy a már ismert kaftánt hordják, vagy megszokott európai ruhát, helyzetük és jellemük szerint.

A szibériai zsidó alacsony putriban lakik (*Szabadság a hó alatt* I. kötet 11. l.). A königgrázinek kétszobás lakása és kis kertje van. Az egész család egy szobában lakik. Van abban három ágy, az egyik toléfiókkal ellátva a két fiú számára. Mirrha átadja a sebesülteinek az övét, magának három székből készített fekhelyet. A másik szoba a bolt. „Abban álltak az apa mindenféle árucikkei: kelmék, szőnyegek, ékszerek, ezüstneműek, régiségek zsúfolva” (*De kár megvénülni* 140. l.). Abban van a Wertheim ládikó is. A szoba mindig zárva van, kulcsa a gazdánál. A kert nem nagy, de szép virágoskert, tele pecsétrozákkal. A szomszéd tűzfalát is rózsálgatás futja be (159. l.).

Rokomozernek saját háza van a piacon, kocsmával szemben. Szatócsholtja utcára nyílik. Kirakatában ostornyel, paprikafűzér, mellesattok, „igazi talmi aranyból, gyöngyházból, guttaperkából s más ilyen nemes ércből fabrikálva a végett kirakva, hogy egy-

⁴⁵ Centenárium kiadás 96. k.

ügyű parasztlégények szeme megakadjon rajtuk s aki nem sajnálja értük a tiz garasát, vásárfiaul hazavigyen belőlük egyet a macája számára." Van még a boltban safrány, kávé, szivar és még bizonyára igen sok más (*Akik kétszer halnak meg* II. kötet 9–12. l.). A bolt mellett benyíló, itt olvassa a báró Kuczur levelét; alatta pince, fölötté padlás (II. kötet 153. l.). A belső szobába pitvaron és konyhán át lehet jutni, a konyhában kemence, ebbe rejtette Rokomozer a gyémántnyakéket. Van még egy hátsó szoba is, oda zavarja a szatócs a kemence körül sürgő-forgó leányhadat (II. kötet 169. l.).

Salamon zsidárús boltját a Porcellán-u. 3. sz. alatt teljes részletességgel mutatja be az író a *Köszívű ember fiai*-ban. „Kis alacsony spelunka volt az, melybe az utcaemelések miatt még egy lépcsővel lefelé kellett lépni. Világosságát csak a boltajtóról nyerte, aminek ennél fogva mindig nyitva kellett állni. A boltbejárás két oldala pedig el volt állva rozzant bútorokkal: ócska karszékek, bicegő szekrények, megrakva felül került lábszármolyokkal, a szögletben chinai tornyok, csorba tányérokba rakva, a földön tudományos vastagságú könyvek, amiknek ott a legjobb helyük, hanem e helyett egy aranyos csillárra zsiros lószerszámok körül felmaggasztalva; a polcokon egy csomó kitömött papagály, mókás és öleb bámul egymás üvegszemeibe, csendéletet képezve a fölöttük meredező csomka szobrokhoz: egy Hercules, akinek fél keze nincs, egy Minerva, akinek be van törve az orra, s egy Vénus, aki már nagyon össze-vissza van ragasztva; a falakon fakó, rámás képek, többnyire üveg nélkül: az ismeretes Európa, Ázsia, Afrika, Amerika; és József, akinek zálogban marad a köpenye Potifárnénál. A nyitott szekrényekben minden elképzelhető eszköz, amit emberi nyomorúság üvegből, vasból, rézből, cinből előállított. S az egész quodlibeten az ódon illata lengedez" (I. kötet 81–82. l.). A boltból csigalépcső visz fel Salamon szállására. Ez ellentét az előbbi üzletnek: egy fejedelmi múzeum. „Három egymásbanyíló nagy szoba tele volt a legpompásabb fényűzési cikkekkal. Művészi alkotású szekrények, kirakva tájkép-márvánnyal, chinai szivárvány halotissal, illatos fából, elefántcsontfaragványokkal, gazdag aranyozással, a mult századok remekei. Mellettük mozaik-asztalok, drágakövekből kirakott táblákkal, japán, chinai és etruszk vázák, sevresi és nankingi porcellánok. Bronz remekművek, alabástrom és márvány szorok, antik kargyertyatartók, művészi ezüst vertművek; tálak, szelencék, kelyhek, bilikomok tűzben aranyozva, drágakövekkel kirakva, faragott kandallók, színes márványokból, óragyűjtemények és természettudományi ritkaságok, mind a legszebb rendben, osztályozva, számokkal ellátva, míg a falakat egész fel a padmáig remek festmények takarták, a régi kor minden művészeinek névjegyeivel" (I. kötet 83. l.). A szomszéd szoba tele van arcképekkel, a harmadik fegyvergyűjtemény: „Egyik csoport-

tozathan az egyiptomi, perzsa és méd hadiszerek, görbe és kés-alakú kardok szíjas fogantyúkkal, legyező idomú harci zászlók, buzogányos hajító dárda, guitarre alakú vérték, amazon sisakok, etrusk fahéjkürtök. Másik összeállításban ögörög fegyverzetek, thebai pajzsok, tollas páncélingek, sarmata pikkelypáncélok. Ismét más kirakott gall és teuton fonott vértékből, láncos buzogányokból, szarvas sisakokból, angolász csatabárdokból: mellette a középkor szakállas hajító kopjái, a cseh hajnalcsillag, a német páncéltörő, a szász alabárd és partizán, a sarló tör és gyilkol kapacs, a keresztshadak fegyverzetek, a mór és szaracén kardok, kopják, a hindu tomahawkokkal és magyar fringiák, csákányok, gerezdes buzogányokkal egy kategóriába sorozva; — míg végre egy egész oldalt elfoglalt a jelen század mindenféle nemzeteinek fegyverzetek, ócska kardok, puskák, drágaköves kirakott diszkardokkal s aranyveretes handsárokkal vegyes". (I. kötet 88. l.)

Egy „magyar zsidó" házat mutatja be Jókai az *Egy az Istenben*. Az erdélyi hegyek egy völgykatalánában épült, mögötte sövény-nyel bekerített szántóföldek, körülpalánkolt ólak a hegyoldalon s tövissel elsáncolt szénaboglyák. Különb épület az oláh kunyhóknál, de „Ciprián lakával nem vetekedett. A ház eresze tele van galambokkal, azok a magyar zsidó kedvenc majorsága. A ház udvarán látszott a lombsátor, borókából építve; a ház keleti oldalán egy kis szoba, mintegy kinövése az egész épületnek, mely fehérre volt meszelve s aztán vörös festékkel irombára pityegetve. — Kutya nem volt a háznál; azt a zsidó nem tart, mert a megharapott egyénnek fizetéssel tartozik." (I. kötet 243. l.) Az ajtón kilincs nincs, helyette egy lyuk, azon bogra kötött zsinor, ezt ha meghúzza az ember, a závar ütközője felbillen s az ajtó kinyílik. A szoba sötét. Az ablaktáblák betéve, csak vékony faggyúgyertya terjeszti a világosságot. A szobában nagy boglyakemence, fővenyóra, mely a napokat télen nyáron egyformán 12 részre osztja napkelteől napnyugtáig. Az imaszobába vezető ajtón kerek lyuk, Methuzsálem csak azon keresztül dugja ki a fejét, mert ünnepnap nem szabad a kilincset megfordítania.

A zsidó rendszerint ghetóban lakik. Nem a maga jóvoltából: odaszorították. A pesti városi tanács kijelölte, hol lakhatnak, hol rakhatják ki holmijukat. Ez a zsidó utca (*Rab Ráby*), ez később a Kohlmarkt. (*Eppur si muove, Kis királyok.*) Vezetője a zsidóbíró. Pesten mind több zsidó van, Szentirmay Rudolf már német-zsidó kolóniának mondja. Budán is van zsidóváros, már a XVI. században: a királyi várba érkező szekereket zsidók számlálgatják, s Buda szerencsétlen elstekor nem maradt a városban más, csak fegyvertelen polgár, paraszt meg zsidó. A többieket kimuszikálta a várból a török. (*Fráter György* II. kötet 244. l.) Említettük már, hogy a pozsonyi ghetó a vár köré szorult (*Kárpáthy Zoltán*), s hogy a vidéki városokban zsidók csak vármegyei, nemesi telkeken

telepedhettek le. Láttuk az elhagyott bécsi zsidóvárost, „ahol még vályogkunyhó, deszkabódé az egész utca, s sár van nagy szárazságban is. Nem is hívták még azokat utcának, csak Luknak (Lucke): Kleber Lucke (ahol az agyagba beleragad az ember lába), Schebenzer Lucke (a pozdorjától, amivel végig volt hintva), Kumpf, Koth, Kater utcák (csupa sár, rongy, piszok)“ (*Szeretve mind a vérpadig* II. kötet 98. l.). Itt üresen állnak a házak, mert az elhagyott zsidó házakra nem akad vevő. „Azt beszéltek, hogy azok meg vannak átkozva. Potom áron sem, ingyen sem kellett senkinek. Ott maradt egy egész városnegyed üresen, jó menedék mindenféle napvilágkerülő gyűlevésznek (100—101. l.). A visszahívott zsidók, Oppenheim és társai a belső városban, rendőr és katonaközelben telepsznek le s hamar megalapítják az új zsidóvárost. Jávorkáék zendülése elől a Judenmarkt, Judengasse, Fleischmarkt felé vezető utakat szállja meg a rendőrség. (103—104. l.). A bécsi zsidópiac később sem nagyon bátorságos terület. Trenk Frigyes itt támadják meg (*Két Trenk*⁴⁶ II. kötet 144. l.). A prágai Altneu három regényben is szerepel (*Az élet komédiásai, Aki kétszer halnak meg, Enyém, tied, övé*), de részletes leírást egyszer sem kapunk róla. A lemergi ghettö „végig zsidóváros“ keskeny utcáin, egymással összekötött piszkos házaiban tévelyegtünk már egyszer, a hamburgi hegyen fekvő zsidóvárostól csak a muh-borju tartott távol (*Egy hirhedt kalandor a XVII. században*) s betekintettünk egy-egy pillanatra a rodostói (*Rákóczi Fia*) és egy szibériai zsidónegyedbe is (*Szabadság a hó alatt*).

IV.

A zsidó jellemző foglalkozása mindig és mindenhol a kereskedelem. Grittiől zsidó fukar kér kiviteli szabadalmat (*Fráter György*), Ráby nagybátyja a zsidó utcában vesz madárijesztőnek való ócska ruhát, zsidó vásárosok menekülnek Villám Pista elől (*Rab Ráby*), a tanusvári nemesi kúria utcára néző részét Kohn szatócsboltja és más zsidó üzletek töltik meg (*Kis királyok*), Jenőy Kálmán zsidó szatócsokat festeget (*Eppur si muovi*), s a pesti árvízkor héber kereskedők vénjei tartanak gyászistentiszteletet (*Kárpáthy Emlét*). János úr dühében házalózsidót lök le a járdáról, s külön említésre méltó dolog, ha a bolt és kocma nincs zsidó kézen (*Szegény gazdagok*). A szabadságharcban zsidó szatócsok és kocsmárosok szerepelnek (*Köszívű ember fiai*), Rokomozer szállít meleg ruhát a katonáknak (*Aki kétszer halnak meg*), Markóczy Dezső árpáját Sámisi veszi meg (*Börtön virága*), s lengyel zsidó megy Turára, a csatában elpusztult lovak bőrét megvenni (*A mi*

Mengyelünk). A szabadságharc után szereplő zsidó boltosoknak se szeri se száma. Kecskeméten a Bach-huszar Bonyhádi és Amsli szedik a tollat (*Új földesúr*), a falusi vásárbán kis zsidó gyerek árul „nyakába akasztott ládikában gyufát, szivarszipkát, fanyelű bicskát s más efféle népies luxuscikkeket“ (*Aki kétszer halnak meg* II. kötet 15. l.). Tulajdonképpen ugyanezt teszi nagyban Salamon szibáros is. Csakhogy neki saját háza s előkelő embereknek való cikkei vannak (*Köszívű ember fiai*). A bört, termést zsidónak kell elvinnie, egyébként a gazda nyakán marad (*A mi lengyelünk, Fekete gyémántok, Öreg ember nem vén ember*). A színészno zsidóktól veszi a jelmezeihez szükséges kelmét (*Tengerszemű hölgy*), a hortobágyi parasztlány meg a masinát (gyufa). A Hortobágyon egyébként is nagy szerepe van a zsidó lókupecnek, az egyiknek, Pelikánnak a felesége meg a városban tart ötvös-üzletet a saját számlájára (*Sárga rózsza*). A „Zöld paradicsom“ ghettöja a lúdfertályosnó boltja (*Gazdag szegények*). A választási küzdelemben igen fontos szerepet játszik az Ábrahám boltjában kiosztott medvecukor, (*Az élet komédiásai*), s Lenci fráter Amsli szibárosból szerez magának ingyen ruhát. Külföldön is vannak zsidó kereskedők. Szentpéterváron az Appraxon Dvorban sok más nemzetbeliek között zsidó szibárosok ülnek (*Szabadság a hó alatt*), Lengyelországban búcsúra járó zsidó kereskedőket fosztanak ki, a lemergi ghettö tele van zsidó szibárosokkal, köztük Malach mester, az ördög cimborája, s a hamburgi kereskedők Spanyolországból menekült zsidóktól féltik ügyfeleiket (*Egy hirhedt kalandor a XVII. századból*). Mirrha apja szibáros, biztosítási ügynök, antiquár üzlete van Königrätzben, majd — a lánynak — Pesten (*De kár megvénülni*). Még Rodostóban is találkozunk zsidó lókereskedővel (*Rákóczi fia*). Borral különösképpen Rotheisel foglalkozott Jókai regényalakjai közül. A „szamár“ jelzőt is azért kapta, mert felesége hozományát borba ölte. „Mert minek is a zsidónak a bor? Idebenn az országban ki nem mérheti“. A korlátozó rendelkezéseket, törvényeket megismertük már II. József korának tárgyalásakor (*Rab Ráby* 36. l.). A XIX. században már zsidó kézben vannak a kocsmák. A kocsmárosok rendszerint a salva guardian telepsznek meg, s a népharag örök cégtáblái. Őket vádolják a kolerajárvány terjesztésével (*Szomorú napok* 131. l.) és a földmérés elleni lázongás szításával (*Kis királyok* I. kötet 160. l.). A gezteleni kocsmáros, Jakab, képviselőválasztás alkalmával ismerkedik meg az erősebb jogaival. Németországi zsidó kocsmárossal is találkozunk Rogosenben (*A két Trenk* II. kötet 114. l.). Arabiában azonban keresztények kezén van a pálinkabolt. „Rendes nevük kelb-in-kelb (=kutya fia kutya)“ (*Aki a szívét a homlokán hordja* 15. l.).⁴⁷

A zsidó általában mindennel kereskedik, tehát pénzzel is. A

⁴⁶ Révai kiadás Bp., 1893.

⁴⁷ Olcsó Jókai 235—236. sz. Révai kiadás.

zsidó utcában azokat az árukat rakhatták ki a zsidók, hetenként egy napon, amelyek zálogban maradtak náluk (*Rab Ráby*). Tanussy Decebálnak mindegy, honnan szerzik a pénzt, zsidótól vagy mástól (*Kis királyok*), s Leon attól fél, hogy mindenki sajnálni fogja, amiért Lőw Hirschtől 100%-ra kell a pénzt felvennie (*Az élet komédiái* II. kötet 216. l.) Pénzkölcsönzéssel Rokomozer is foglalkozik, de ezek a szegény zsidók nyomába sem léphetnek Jókai nagyszabású bankárgazembereinek, mint pl. Diadémnak vagy Kalendernek (*Akik kétszer halnak meg, Eppur si muove*). A pesti börze tele van zsidókkal (*Fekete gyémántok*), s még a jövő század regényének Mr. Severusa is gyűlöli a semita vérből eredő bankárokat. Nagy egyéniség mégis csak kettő van: a bécsi Oppenheim (*Szeretve mind a verpadig*), aki nélkül még háborút sem lehetett viselni és a Rothschild család. Róluk többször megemlékezik Jókai, s mindig nagy megbecsüléssel. A legnagyobb pénzügyi műveltet Rothschild végezte, „midőn a waterlooi ütközet után postagalambokkal utasítá londoni ügynökeit, hogy az állampapírokat gyorsan vásárolják össze.“ (*Jövő század regénye* II. kötet 95. l.). A görög püspök csak Rothschild részvényekben fektet 10.000 frt-ját tartja biztos értéknek. Negrothin kételkedőn megjegyzi: „Hátha Rothschild is megbukik. — Nem, fiacskám, — válaszol a püspök — Rothschild nem bukik meg. Összedőlhetnek trónok és országok, de a Rothschild ház nem dőlhet össze. — Hátha a főnöke a háznak rossz spekulációba keveredik? — Jobban ismerem én azt. A Rothschild báró csak biztosra vállalkozik. Amikor nagyot mer, akkor már biztos a győzelméről. Szerencsejátékban, ahol a véletlen dönt, csak kis pénzben játszik, kártyában drukkol. Soha nem hord magával többet 50 frt-nál, azt is egy olyan tárcában, ami kulccsal záródik, s a vesztesége, nyeresége felől naplót vezet, mint egy jámbor szatócs. A Rothschild részvények elveszthetetlenek.“ (*A mi lengyelünk* I. kötet 20. l.).

Annak, aki a rothschildi magaslatokat legalább megközelíteni akarja, korán kell kezdeni a munkát. A zsidó már gyermekkorában kezdi az adás-vevést. A falusi vásárrban kis zsidógyerek jár nyakába akasztott ládikóval és gyufát, szivart, szivarszipkákat, fanyelű bicsakot és más efféle népies luxuscikkeket árul (*Akik kétszer halnak meg* II. kötet 15. l.) Tőle vesznek a bárógyerekek binoclit „abból a drága fajtából, aminek a foglalata mézeskalács, nagyítója meg piros és zöld üvegdarab.“ Jókai meleg mosollyal kíséri ezt a „bankár embryót“, ezt a „kezdő milliómost“, amint bátran odaáll a két bárógyerek elé. Megvan már benne a zsidó kereskedő szívóssága. Bátrán követeli a „kukkinzlok“ árát, a két nagyobb gyerek után fut a pénzért, utánuk megy a cirkuszba is, s mikor onnan kipofozzák, kint megvárja őket, s megszerzi — ha nem is a pénzt, de legalább — az árut. (II. kötet 15—21. l.)

A felnőt zsidó szatócsnak jellegzetes mintaképe Rokomozer.

Beszéddel, lehelőleg kellemes, barátságos beszéddel tartja üzletfelét. Szédíti a szóáradattal, az ember néha azt véli, hogy a vevőt nem a vételre rábeszélni igyekszik, hanem valósággal butává beszélni, ellenállását megtörni. Még a két gyermeknek is egész szóáradattal dicsekeri mellcsattjait, pedig gyanakszik, nem tudja, hova akarnak vevői kivergődni: „Haj, baronesse, ez nagyon drága. Ez már nagyon sokaknak megtetszett, de mind drágállottak. Ilyet csak Metternich hercegön visel, aki teheti. Ennek a legutolsó ára egy forint, huszonöt krajcár“, s mikor Cenci baronesse 50 krajcárt kínál: „Fogjatok, meg, hogy el ne düljek. Magamnak kétannyiban van. Hát a nagy árendát miből fizessem? Ne éljek száz esztendeig, ha leengedek belőle többet tíz krajcárnál.“ Pedig az egész öt garast sem ér. Amikor meg neki akarnak olyasvalamit eladni, amire nincs szüksége, akkor sehogyan sem érti a szót. A két gyerek sajkajt visz hozzá: „Vesz kend madarat, Sámsi? — Nü, már micsoda madarat? Kácsa madarat? Liba madarat? Csirke madarat? — Nem azt, Mátyást. — Uram s én Istenem! Hat miféle Mátyást? Hiszen az nem madár, hanem szűcmester Teplán. Hogy vegyem én azt meg? . . . Mit csináljak én a sajkó madárral? . . . Uram s én Istenem. Az emberek is annyit beszélnek már, hogy nagyon sok; most még a madarak is beszéljenek . . . Hogy én mit adok értük? Ne tréfáljon a baronesse! Azt gondoltam, azért hozza ide nekem, hogy ide akarja adni kosztba, s azt kérdezi, hogy mit fizetnek nekem azért, hogy felnevelem? Csak mikor végkép nem boldogul velük, áll elő a vesző okkal: „Az új szolgabíró kidoboltatta a faluban, hogy nem szabad több énekesmadarat leszedni a fáról. Aki egy énekesmadarat megvesz, fizet húsz forintot pengőben. Én a fejemmel játszom! (A szóáradat itt sem maradhat el). Én húsz forintot egy madár miatt. Szentséges Isten, húsz forintot egy madárért. Ez nehezebb a halálnál. Nem! Én meg nem veszek madarat többé, ha zsidóul meg görögül tud is beszélni — kotta nélkül!“ A pénzkölcsönzéstől nagyon illetudó parabolával hűzódik: „megfogadtam már, hogy egy garast sem adok többet senkinek a zavára, akinek a neve O betűn kezdődik, y-on végződik és előtte egy b áll.“ Azért mégsem állja meg, hogy szellemesen oda ne vágja a földesúr gyermekeinek: „Ha az én apámnak 22.000 hold erdeje lett volna, most én nem Mátyásokat szednék le a fáról, hanem kétféjű sasokat, ezer forintos bankókra pingálva.“ Tisztában van a saját üzleti értékével, s a legnagyobb megtisztelés, amit a még rajta is kifogó baronessról mondhat: „Még te is tanulhatsz tőle, Rokomozer!“ (*Akik kétszer halnak meg* II. kötet 9—13. l.).

Nem kevésbé ügyes eladó Salamon szibáros. (*A köszívű ember fia*). Egész nap a boltjában ül, mint a többi szatócs. A „Zöld paradicsom“ lúdfertályosnője (*Gazdag szegények* 31. l.) pontosan úgy ül egész nap boltja ajtajában, mint ő. Még a leírásuk is pontosan megegyeznék, ha nem volna az egyik férfi a másik nő.

Az asszonyoknak kopott nyakkendője van, Salamonnak bő, prémes kaftánja, s ez aligha új, mert a boltos maga „a legőcskébb az egész boltban.” A nő posztó mamuszokat hord, a férfi bélelt botost. Annak bársony főkötője van hajdan aranyának vallott csipkéekkel, ez prémes sapkát hord. A libásasszony fejét fakó paróka borítja, a a szatócs arcát harmadnapos szakáll. Mindketten korán reggel kinyitják a boltot és várnak türelemmel, „mert nem tudhatni, mikor hoz valakit a jó szerencse.” — Salamon boltjába ingerülten érkezik Baradlay Richárd. Vissza akarja szerezni arcképét. Huszárra, Pál úr adta el azt a zsidónak. Az öreg szatócs mosolygós arccal áll fel a kapitány előtt, még sipkáját is hátratulja, hogy a szemben álló lássa a mosolygó arcot és megbékéljen tőle (keep smiling!). A vendég kérdésére udvariasan, behízelt mosollyal válaszol: „Legalázatosabb szolgálja a nagyságos kapitány úrnak: ez a Salamon zsidó boltja s én vagyok az a Salamon zsidó akinek ez a boltja. Szolgáltatára Baradlay Richárd kapitány úrnak”, majd tovább: „De hát hogyan ismerném én a kapitány urat? Nagyon jól ismerem? Aranyember a kapitány úr!”. Mikor Baradlay felpaprikázott kedéllyel kijelenti, hogy a képről tárgyalni sem hajlandó, ő mosolygós arccal csitítja: „De ugyan minek megharagudni, nagyságos kapitány úr? A harag nem egészséges. Hiszen én erővel el nem foglalom a képet. Csak azért mondtam, hogy legyen szerencsém, hogy az enyém legyen a szerencse. Legvégül azt teheti ön, amit akar. Magamfajta ember kap rajta, ha valami ismeretsége akad. Ki tudja, mi jó lehet belőle. Legyen szerencsém a lakásomon kapitány úr. A kép odafenn van a lakásomon. Tessék felsétálni. Ki tudja, mire lehet az jó?” A mosolygó arc, angyali nyugalom és szóadart használ. Baradlay haragja lassan elpárolog, ellenállása megtört. Salamon tudja, hogy győzött: az emeleti ragyogó antiquarium táladonásával egészen másképpen fog a huszárkapitány beszélni, mint a kopott zsidóval. Odafönn már megjön az önérzete: „Nos, hát hogy tetszik önnek idefenn? Ugyebár érdemes lesz egy kicsit a széttekintésre? ... Hja, a Salamonnak nagy összeköttetései vannak. Egész Bécsben, a külföldön is tudják azt, hogy mi az a Salamon zsidó boltja. Akinek kell ócska éji szekrény, megtalálja itten. Akinek kell ezüst vésmű Benvenuto Cellinitől, az is megtalálja itten, amit keres. Akinek van valami eladnivalója: török ibrik, vagy Michel Angelo remeke, tudja jól, hogy annak Salamon megmondja az árát: ez egy garas, ez ezer arany. És aztán azt is tudják a nagyságos és méltóságos urak, hogy a vén Salamon tud hallgatni, mint a hal. Tudja minden darabnak a gazdáját: ez attól a gróftól, ez attól a hercegtől származik ide; soha ezt senki meg nem tudja tőle. Pompás cabinetdarabok vándorolnak egyik gazdától a másikhoz. Salamontól egyik sem tudja meg, kiktől jöttek azok? Miért lettek eladva? Mi volt a történetük? Salamon tud mindent, de nem mond semmit. Salamon ismeri a nagyságos és

méltóságos urak dolgait, de nem mondja el azokat senkinek”. A zsidó büszke összeköttetéseire, jólértesültségére. Később is (II. kötet 219. l.) említi, amikor Plankenhorsték cselszövényeiről beszél: „Én mindezt láttam, tudtam, figyelemmel kísértem. Oh! nekünk, porban csúszó embereknek nagyon jó politziánk van. Belátunk a házakba, a szívekbe. Még a zsebekbe is. Ez az utolsó a legérzékenyebb organum. Minden ér, minden ideg beleszolgál.” Baradlay még mindig sürgeti a képet, de a kereskedő mind biztosabb a dolgában: „No hát minek az a nagy sürgetés? Hát elszaladok én innen? Hát nem enged meg magának a kapitány úr egy kis időt a körültekintésre? Hátha valami üzletet köthetnék mégis ama kép végett?” Megmutatja arcképtárát... s Richárd most már odaadja a képet, a sajátjáért cserébe. De Salamon árulni is akar. Legalább egy kis pénzt szeretne látni. Mert az egész nap szerencsétlen lesz, ha az első vevő nem hagy pénzt a boltban. Tudja, mit kell neki mutatnia: bevezeti arzenáljába. Ezzel meg is nyerte az ütközetet: a vitatott kép nála marad, s még egy aranyat is kap. Ezt szájjához érti, úgy dugja a zsebébe. Az eladást újabb szóáradattal fejezi be: „gy örülök, hogy szerencsém volt... Talán nem is utoljára. Ha házasodni fog a nagyságos úr, parancsoljon velem, előteremték minden szépet és remeket, amiben szép szemek gyönyörködhetnek.” Még egy dicshimnusz is következik: „ön arany ember, ön acél ember, kapitány úr. Nem jól mondtam, ön valószínű damasz ember! Hiszen ön tudja, miből lesz a damasz? Acélt és aranyat kovacsolnak össze.” (I. kötet 80–83. l.).

Egészen rendkívüli kereskedői érzelme és tehetsége van Rotheisel Ábrahámnak (*Rab Ráby*). A felesége hozományát, 200 tallért borba veri. Nem törődik azzal, hogy a borkereskedelemnek leküzdhetetlennek látszó nehézségei vannak. Az sem ijeszti meg, hogy mindenki számarának mondja. „Nagy psycholog volt. Előre látta, hogy a szeretetreméltó asszonykirály uralkodása alatt sok törvény feledékenységre fog menni, anélkül, hogy eltörlőnk, mint például az, hogy a más feleségének udvarlóját le kell nyakazni, hogy a tolvajnak a szemét ki kell szúrni, meg hogy ha egy nemes ember elveszi a szolgáját, szalmakötelet kell kötni a nyakába, s mind a kettőt eladni a vásáron. Soha se hajtották ezeket végre, csak ijesztgetésre voltak. Így járt a borkiviteli tilalom artikulusa is. Ábrahám megtalálta az utat a Dunán felfelé Bécsbe a magyar boraival: első volt a vásáron s meglepésedett az üzletével.” (137. l.)

A XVI. század zsidó fukarja is megtalálta a számára legkedvezőbb üzletet: szabadalmat kér Grittiól gabona, bőr, gyapjú és bor kivitelére. Kérését súlyos érveléssel tudja támogatni. Cukorral kínálja meg Grittiót, s megígéri, hogy a monopólium díján kívül ellátja asztalát ezzel a jóízű különlegességgel. (*Fráter György* II. kötet 80. l.)

A zsidó élelmesség még a legnagyobb bajban is, a Szabadságharc veszített csatái között is, megtalálja a maga hasznát. Emelítettük már a lengyel zsidót, aki egylovas fakó szekerekkel megy Turára, mert „ott nagy lovascsata volt. Sok ló ottefejtette a bőrét. Azt a cigányok lehúzták.” Most ő olcsón felvásárolja tőlük a lóbőrt. (*A mi lengyelünk*, I. kötet 28. l.) Régi jó ismerősünk, Rokomozer is foglalkozik hadseregszállítással. Flanellinget visz a katonák után. Tudja jól, hogy szükségesek a meleg ingek, szegény honvédek majd megfagynak a vékony honvéd atillában. (*Akik kétszer halnak meg* I. kötet 70. l.) Talán nem egészen megnyerő ez a háborús üzlet, de mások is foglalkoznak vele, még a görög Tozsó is, aki pedig igazán derék kereskedő, (*A mi lengyelünk*), méltó párja Salamon zsidóbarosnak. (A kardvisszaadási jelenet méltó párja a porcellán-utcai vásárnak)

V.

A kereskedői élelmesség egyik lényeges vonása a sokoldalúság. A szatócsüzlet már jellegénél fogva sokféle árut halmoz fel, de Rokomozer az üzletén kívül három vármegyében szedi a rongyot, pénzt kölcsönöz Opatovszky Kornélnak, s alkalomadtán gazdasággal is foglalkozik. A könnigrázi házál ugyan uszorával semmi körülmények között nem foglalkozik, de rendes munkáján kívül még az Assicurationi Generali ügynöke (*De kár megvénülni* 150 l.). A sokoldalú, tevékeny zsidó mintaképe Löw Hirsch. Megvenné az egész birtokot, de foglalt ad gubicsra, lábon álló termésre is. „Mindenfélével üzérkedik. Megvásárolja a láthatatlan dolgokat is, virtualitást, remélhető örökséget. Bankokat alapít a vidéken. Életbiztosításokat negociál. Most épen a dancsvár-sípotai kiházasító egyesületet ütötte nyélbe” (*Az élet komédiásai* II. kötet 133. l.).

Negrothin nagyszerű üzleti érzékéről veszedelmes dolog beszélni. Ő ugyanis *A mi lengyelünk* főhőse, s a Jókai főhősök már nem emberek. Egyáltalában nem meglepő, hogy az 1849-es zavarokban mind a háromszázezer forintot megmenti, sőt megsokszorozza. Ért a pénzhez, gazdasághoz bányákhoz, vállalkozásokhoz, emberekhez, de nem azért, mert zsidó, hanem azért, mert hős.

A sokoldalúságtól egyetlen lépés visz a nagyszerű szélhámosságig. Két nagyszabású zsidó szélhámost szerepeltet Jókai: Fixstern és Raoul Degoud-t.

Az előbbi felesége udvarlójának főúri rangját és képviselői befolyását használja fel a legképtelenebb vállalatok megszervezésére. „Volt ezekben targoncavasút, földszurokfőzetgyár, kutyaszőrt értékesítő fondó, mesterséges márványöntő, szódapárológgyár; Pest városa fölött a légben elvivő vasút, tengeri hajózási vitorlás társulat

a Dunán; erdőket megvevő és gyufának felkészítő társulat, chinai gyaloghíntő-omnibus vállalat; kukoricapapírmalom, áfonyatermelő telep, fűrészporból facementtetőt csináló merénylet; pusztavásárló és parcellázó istenkisértés; — új városépítető Babel vállalat, utcatörítő vandalizmus; bort szőlő nélkül előállító kotyvasztás, bukkott adósokat árendába kivevő bank, espano-hungarian bank, szakállra hitelező takarékpénztár, kiházasító egyet, tűzkár után biztosító társulat; esernyő ellopás ellen biztosító, szivar nemszelés ellen biztosító, Dunába vizet hordató, strikeakklimatáló társulat.” Ezeknek mindnek Rengeteghy Ottó gróf az elnöke, Fixstern Mathusálem az igazgatója. (*Egy ember, aki mindent tud* 169. l.).

A második: amerikai zsidó, francia viveur. „Mindég volt bőven költőpénze. Senki sem kérdezte, hogy honnan veszi? Ő volt a faiseur a Harlekinnál. Ez az ujkorbeli Mózes. Amely sziklára ráút a varázsvesszejével, abból forrás fakad.” (*Krdó* 153. l.) Az armignoli képviselőválasztás alatt „Ő a párt vezetője: intéző, rendező egy személyben. Pénztárnok és élelmezési biztos, bíró és taktikai vezér oraculum. Ő gondoskodott szállásokról, hevenyészett sátorokról, étkezőhelyekről. Ő tartotta fenn a rendet az egész választási ténykedés alatt, s pusztá megjelenésével kiegyenlítette a konfliktusokat. Armignol lakossága, mely a vidéki inváziótól gyujtogatást és tömeges gyilkolást várt, bámulva tapasztalta, hogy Degoud Raoul vezetése mellett a legnagyobb rend uralkodik s minden kihágás csírájában elfojtatik. — Ilyen maire kellene!” (160. l.) A kortesből polgármester lesz. „Rövid egy év alatt népszerű alakká izmosodott. Mindenhez értett, s amihez hozzáfogott, azt mind siker követte. A város kaszányát kapott és garnizott... A kor szellemét követve, meghonosította a moulinrouge-t... Mindezeknél nagyobb vívmány volt az armignol-perpignani szárnyasút létrehozatala. Amiről az előbbeni maire csak álmodott, azt Degoud megvalósította.” Részvénytársaságot alapít bányák, gyárak kihasználására (167–168. l.). Püspöki vikáriust szerez városának, templomot épített — s mindezt szélhámosaságból. Egy váltóhamisítással kiszolgáltatta magát a nálánál sokkal nagyobb szélhámos De Quimper Ellinor grófnak, s most mindenben csak neki engedelmeskedik. Végül is menekülnie kell, de még ezt is tökéletesen csinálja, s Amerikában újra talpra áll. (204. l.)

Az élelmesség józan megfontolással párosul. Rotheisel Ábrahám nem fogadja el a hamis pénzt. Egészen világos okát adja, miért nem: „ha én adom ki a hamis pénzt, engem megfognak, becuknak érte, kentek pedig betesznek szépen a kiskasszába, ezzel fizetik a napszamosokat, hajdúkat, cselédséget, csöszöket; azok ezt kiadják itthon a piacon, a mézsárszéken, a kocsmákban, a publikum meg újra behordja szépen dicába, portzióba s így szépen megfordul e hamis pénz egyszer minden esztendőben, a maga

útján, mint a nap a föld körül" (*Rab Ráby* 30. l.). Bizonyos józanságról tanúskodik Rokomozer is, mikor a bukófélben lévő bárónénak nem hitelez többé: mikor meglátja messziről a báróné inasát, bemegy előbb a boltba. — „Adjon frissen a bárónénak egy font kávét Samsi! — Hozott pénzt? — Ma nem. — Erre aztán Rokomozer megint kilépett a boltból és felnézett az égre: — Már nem adhatok, mert feljött a csillag. — Ejnye! Hátha pénzt hoztam volna, akkor nem jött volna fel a csillag? — Akkor nem néztem volna ki az ajtón" (*Akik kétszer halnak meg* II. kötet 160. l.). Pelikán nem hord magánál pénzt. Sokat jár a puszta, sokszor kiteszi magát betyárok támadásának. Maga mondja Kádár Mihálynak: „Én pénzt soha nem hordok magammal, csak váltókat. Ezeket hiába rabolnák el tőlem: a tolvaj csak magát teszi szerencsétlenné. Én ezzel fizetek. — En meg elfogadom, hagyja helyben Kádár Mihály uram. Pelikán uram aláírása kész pénz" (*Sárga rózsza* 74. l.).

Tehát a zsidó kereskedő aláírása kész pénz. Általában a zsidó jó fizető. Emléksünk, hogy a XVI. században ő a legjobb adóalany (*Fráter György*). A XIX. században a legjobb házbérfizető. A salva guardia értéke éppen azért kétszeres, mint más szomszédaié, mert zsidó lakik benne (*Politikai divatok* 4. l.). Tanussy Decebálnak is jól megfizet Kohn, amiért lehetővé teszi neki, hogy fészket rakjon Tanusvár közepében (*Kis királyok* I. kötet 263. l.). A „zöld paradicsom” legrégibb lakója a lúdfertály-árus zsidóasszony. „Már akkor itt volt, amikor a „zöld paradicsom” még vendéglő volt. Együtt licitálták el a házzal. Ő volt a pretium affectionis. Pontos fizező” (*Gazdag szegények* 31. l.).

A pontosan fizetés a becsületes kereskedő sajátja. Pelikán hamar megmutatja, hogy megérdemelte Kádár Mihály bizalmát. A váltóra nagyobbitott összeget ír, hogy a váltó forgatóját leszámításkor kár ne érje. A gazda és a bojtár nem értik ezt meg egykönnyen, ő magyarázza meg nekik (*Sárga rózsza* 75. l.). Salamon zsidóbarát különös jelentőséget tulajdonít a becsületes ármegállapításnak. Felháborodik, amikor Baradlay azt mondja neki: „Küldje ön haza az én arcképemet, s aztán, nem bánom, facsarjon ki Danae asszonyságtól a magáéért egy milliót. — Kifacsarni? Ah, kapitány úr! azt a Salamon nem teszi. Semmit, mint ami méltányos. Mindenki legjobban tudja magáról, mennyit ér? Amennyire taksálja magát, Salamon azzal beéri. Én kifacsarni? Nem vagyok én csalo.” Régi vevői tudják ezt róla: „Akinék valami eladnivalója, török ibrik, vagy Michel Angelo remeke, tudja jól, hogy Salamon megmondja az árát: ez egy garas, ez ezer arany”. Mindjárt be is bizonyítja, mennyire határozottan megszabottak az árai. Egy Crivelli pengéért 15 aranyat kér. Richárd megállapítja, hogy az Al Bohacen damaszk penge, 100 aranyat ér. — „Isten őrizz, tiltakozék mindkét kezével a zsidóbarát. Én megmondtam, hogy 15 arany az

ára. Se alább, se feljebb. Nálam annyiba számít.” És valóban nem enged. Ráérőszakolja a kardot a kapitányra az alacsonyban. de szerinte méltányosan megállapított áron. (*A köztűz ember fia* I. kötet 84–90 lap). A königgrázi zsidóbarát Jókai legderekebb ismerőseinek mondja: „uzsorával semmi szín alatt nem foglalkozott; tékozlókkal, bolondokkal szóba nem állt.” (*De kár megvénülni* 139–140. l.).

Mégis állandó vád alatt áll a zsidó kereskedő, általában a zsidó. Kálmán gyerek csalással vádolja: lukas huszast kapott a zsidótól (*Szegény gazdagok* 17. l.). Hamis pénz kiadásával vádolja a Spanyolországból menekült zsidókat a hamburgi orgazda. (*Egy hírhedett kalandor a XVII. században*). Különösen illik a zsidóra az arany körülméltelésének vádja. Még Rothiesellel is ezzel tréfálkozik a bíró, pedig Ábrahám épp az előbb fejtette ki, hogy józan-sága is tiltaná a pénzhamisítást. A védekezést ő most már céltalannak találja, inkább visszavág éles tréfával: „Ej, ej, bíró uram, én sem kérdeztem kentektől, hogy nincs-e az a bor megkeresztelve, amit nekem eladtak?” (*Rab Ráby* 31. l.). A harmadik vád: orgazdaság. Hamburgban is ezzel vádolják a menekülteket, a győntató veres barát meg egészen természetesnek találja, hogy zsidó vette meg a veres barátok kolostorának elkótyavetyélt edényeit, csak azt keresi, melyik (*Rab Ráby* 348. l.).

Nem zörög a haraszt, ha a szél nem fújja. Kétségkívül van alapja a vádnak. Rokomozer valóban foglalkozik orgazdasággal, uzsorával, de hol marad ő Diadémtól, aki pedig nem zsidó. Ő „épp olyan szegény maradt, mint a báró s hogy éhen nem halt, csak annak köszönhető, hogy hozzászoktatta magát a koplaláshoz egész családjával együtt. Az adós is tönkre jut itt, meg a hitelező is” (*Akik kétszer halnak meg* II. kötet 152. l.). Fixstern is szélhámos, Degoud Raoul is, mégis joggal mondja ez utóbbi Quimper Ellinornak: „Én most csak azon csodálkozom, hogy amidőn kettőnk közül az egyiknek szökni kell a bagno elől: az én vagyok” (*A Krád* 186. l.). Gazemberek ők: azért, mert jellemük és helyzetük azzá teszi őket, de nem azért, mert zsidók. Zsidó voltuk legfeljebb közvetve játszhat közre: könnyebben kerülnek szerencsétlen helyzetbe.

Minthogy a legtöbb zsidó kereskedő, a zsidó fogalma lassanként azonosul a kereskedelem fogalmával. Mikor az öreg Nornenstein panaszkodik, hogy a „sine nobis épült vasút elvitte magával a szomszéd városba Nornensteinből az ipart és kereskedelmet is”, fia joggal fordítja prózára az apa panaszát: „Neked nem maradt se zsidó, se csizmadia” (*Az élet komédiásai* I. kötet 95. l.). Pedig a zsidó nem jószántából lett kereskedővé. Hagyták neki ezt a mesterséget. „Becsületes magyar ember nem kereskedhetik soha”, legfeljebb búzával (*Rab Ráby* 174. l.). S ő nem szégyellte a munkát. Nem szégyelt más munkát se, ha hozzájut-

hatott. Krimben karaita zsidók földműveléssel, kertészkedéssel, állattenyésztéssel foglalkoznak (*A Damokosok* 34. l.). Iczig Mayk-äfer üveges, valószínűleg inkább iparos, mint kereskedő (*Nincsen ördög* 51. l.). Voltak zsidó piktorok is, inkább csak iparosok, mint Kóbi Iczig, aki boltcimereket pingált. Ezeket akarta Gedő fráter apja elszoktatni a szentképfestéstől (*Enyém, tied, öv* I. kötet 15—16. l.). Zsidovszki Farbár Sárosbul templomfestéssel foglalkozott. Az ő mázolmányait kapartatja le Lippay Tihamér az átalakított görög templom faláról (*A mi lengyelünk* II. kötet 13. l.).

A szellemi pályák közül csak az orvosé volt többé-kevésbbé szabad a zsidó előtt. Egyetlen zsidó orvossal találkozunk Königrázban, de azt is tudjuk, hogy Mirrha két fivére közül az egyik orvosnak készült (*De kár megvénülni* 142, 145. l.). Az emancipáció minden ajtót megnyitott a magyarra lett zsidók előtt, s Vigárdy (*Tégy jót*) elérte azt, amittől 100 évvel előbb a helytartótanács elnöke annyira irtózott: bekerül a képviselőházba.

A zsidó hitközségeken belül megemlíti Jókai a saktert (*Az élet komédiásai*), a zsidóbíró (*Rab Ráby*), és a rabbít (*Eppur si muove*). Mindháromról éppen csak említés történik, élni és működni csak egyetlen egyszer látjuk a rabbít Rotheisel Ábrahám esküjénél.

Koldus nincs a zsidók között, legalább is idegen ajtó előtt nem látni (*A jövő század regénye* I. kötet 93. l.), rab azonban akad Illván is (*Akik kétszer halnak meg*), Magdeburgban is (*Trenk Frigyes*).

VI.

Volt már alkalmunk megismerkedni a zsidó beszédmodorával. Említettük s példákkal bizonyítottuk, hogy micsoda szóáradattal ostromolja meg Rokomozer, vagy Salamon üzletfeleit. Rotheisel Ábrahám sem szűkszávú. Ő ugyan Szirmay gróf kápsáló barátjához hasonlítja magát „akinek nem volt szabad többet elmondani három szónál, mégis elmondott vele mindent, bort! búzát! szallonnát!”, de igazán távol áll attól, hogy ilyen röviden és velősen beszéljen. Már az első „szava” után is megjegyzi Ráby: „— No, ez ugyan elég hosszú volt egy szónak”, a másik kettőt pedig hajnalig kell magyaráznia (*Rab Ráby* 42—44 l.). Löw Hirsch szintén szeret beszélni. Egész úton szóval tartja Leont, pedig ez alszik mellette a kocsiban (*Az élet komédiásai* II. kötet 134. l.). Azt azonban nem lehet mondani, hogy sok beszédnek sok volna az alja. Minden szóáradatnak határozott célja van. A szatócsok üzletet akarnak kötni, Rotheisel Rábyt akarja cselekvésre bírni. Még Száli, Jakab kocsmáros leánya sem jajgat ingyen: „Jaj, rettenetes nagy baj van, tekintetes, nagyságos uraim. Bele ne menjenek ma Gezetlenbe, az Isten szent szerelméért; tele van a falu gyilkosokkal, haramiákkal. Amint tegnap este a tátele kitűzte a

fehér zászlót a ház hiuba, egyszerre odarohantak, voltak legalább ezren, késsel, baltával, fokossal; csúnyán káromkodtak, az Istent szidták: minden ablakot bevertek; az ajtót bedöntötték, minden itcés poharat összetörtek, rontottak; a tátelenek a fejét három helyen beszakították; most megyek be a tilógusért Sipotára, hogy jöjjön ki visum repertumot meg flastromot adni a szegény tátelenek. Van legalább 500 frt. ára a karnak. Ki tudja, ki fizeti meg?” (*Az élet komédiásai* I. kötet 185. l.) Azt bizony az fizette meg, aki ezt a szóáradatot végighallgatta.

A sok beszéd csak akkor lehet célravezető, ha nem válik unalmassá. Emlékszünk még Rokomozer parabolájára az Opatovszky bárókról, élcelődésére az erdőből összeszedhető kétéjfű sasokról, és Rotheisel szellemes visszavágásában a körülmetélt arany és megkeresztelt bor viszonyára. Nem buta az a magyarázat sem, amellyel a nevébe betoldott *i* betű áráról beszél: „Már hiszen minek vallanám meg az igazat? Hiszen akár azt mondanám, hogy én nekem bizony, de csak egy babkamba sem került az az *i* betű, akár azt mondanám, hogy ez az egy *i* kóstál valami százezer forintot, de azt nem én fizettem meg; hanem kentek fogják megfizetni; hát mind a kettőre ezt mondanák kentek, hogy hazudsz, bolond vagy, elmehetsz.” (*Rab Ráby* 31. l.)

A zsidó beszéd egyik jellemző formája a bizonykodás. Talán valami önleértékelésből, a megvetettség érzéséből származik. Érti, hogy saját szava kevés ahhoz, hogy elhiggyék, valami tekintélyt keres. Az esküt a vallás tiltja, valami ártatlan bizonykodásra van szükség, valami ártatlan csalafintaságra, amely elkerüli a beszélgető fél figyelmét. Rokomozer rövid beszélgetésben három hazugságot is így akar Opatovszky Kornállal elhitetni, óvatosan gondoskodva arról, hogy még a bizonykodásba foglalt kívánság esetleges beteljesedése se okozzon bajt. „Azt sem tudom, ki az a Herr von Koczur? soha életemben nem láttam, se a nevét nem hallottam. Itt sülyedjek el — a pincébe! — S hogy jött ide a levél? — Hát én tudom? Amint egy pillanatra kimentem a boltból, senki sem volt idebenn; mire visszajöttem, már itt feküdt az asztalon. Ugy éljek — száz esztendeig... Én a báró urat el nem árurom, de az utolsó csepp véremmel is megoltalmazom, amilyen igaz, hogy van valaki odafenn — a padláson” (*Akik kétszer halnak meg* II. kötet 153. l.). Ha elstülyed is a pincébe, ha nem él is száz évig, az nem nagy baj, s a padlás ürességét joggal állítja, az égét már nem meri.

Másik jellemző sajátysága a zsidó beszédnek a kérdezés. Az imént idézett részben is a báró kérdésére Rokomozer kérdéssel felel: „S hogy jött ide a levél? — Hát én tudom?”. Kérdéssel felel Cenci baroness kérdésére is: „Vesz kend madarat, Sámsi? — Már micsoda madarat? Kácsa madarat? Liba madarat? Csirke madarat? — Nem azt, Mátyást. Szajkómadarat. — Hát aztán mit csináljak én a szajkómadárral?... — No hát mondja kend szapo-

rán, hogy mit ad értük? — Hogy én mit adok értük? (II. kötet 9—13. l.). Salamon zsidóbarát egész kérdéssorral felel Baradlay Richárd kérdésére: „Hol van az én képem? — No, no, hát minek az a nagy sürgetés? Hát elszaladok én innen? Hát nem enged magának a kapitány úr egy kis időt a körültekintésre? Hátha valami üzletet köthetnék mégis ama kép végeit?“. Később megint: „S hogy adja ön nekem ezt a képet? — Az ön saját arcképét, ugye?“ (A *köszívű ember fia* I. kötet 84—87. l.).

Ettől a talán kissé kellemetlen stilisztikai sajátosságtól eltekintve a zsidók tisztán beszélnek magyarul — ha magyar ember áll velük szemben. Egymás között azonban zsidóul beszélnek. Jókai ladino-zsidó zsargonnak mondja nyelvüket (*Egy ember aki mindent tud, A jövő század regénye*), s a rabbi és Rotheisel zsidónyelvű beszélgetését szemléletesen írja le a *Rab Ráby*-ban: „Majd magasra felvitték a hangjukat, majd meg egyszerre alászálltak, kezeiket az égre emelték, meg a ruhájukat tépték velük: az ember nem tudta, hogy énekelnek-e vagy pörölnek egymással“ (128. l.). Az égre-emelt kéz jellemző mozdulat, Mirrha apja is így mondja csodálkozva: „min háólam, wead háólam“ (*De kár megvénülni* 148. l.). Rokomozer is „az összetartozók között szokásos zsargonján üdvözölte“ a zsidónak nézett Illavayt, s ez is zsidó köszönéssel felelt: Schólem. (*Akik kétszer halnak meg* I. kötet 169. l.). Schólem alech, Nafтали! — val köszönti a szombatos ifjút Adorján Aron, míg az öreg szombatos „min háólam wead háólam“-mal üdvözlő látogatóit. (*Egy az Isten* I. kötet 244—246. l.). Rokomozer családja nem tud magyarul; németül beszél nekik, hogy Illavay is megértse.

A zsidó nyelvre, az előbb említett éneklésen kívül legjellemzőbb, hogy senki sem érti. Ezért minden hangzavar neve zsidóbeszéd, minden irkafirka zsidó betű. Jenő Kálmán és az angol követ a nádor előszobájában angolul beszélnek: „olyan nyelven, amit senki sem ért, hasonlít a zsidó beszédhez“ (*Eppur si muove* II. kötet 62. l.). Amikor meg Gábor úr zavarában hebegni kezd a pápa előtt, „senki sem tudja, hogy zsidóul volt-e vagy görögül“ (*Egy az Isten* I. kötet 78. l.). A *kis királyokban* az író maga jegyzi meg zárójelben, hogy zsidó betűn minden olyan írást ért, amit rendes magaviseletű ember nem tud elolvasni. (I. kötet 103. l.).

Ezzel szemben magának a héber nyelvnek nagy keletje van. Debrecenben azok „az igazi teológusok, akik már folyvást, peregve tudnak zsidóul“. A többieknek csak olvasni kell: „Beresid bóró Elóhim e thassamám, tohu vabohu chusef“ (II. k. 56. l.). (Kissé hibás!). A héber nyelv tanulása már a XVIII. században is elavult dolog. Gyarmathy Miklós „csak eljárt az iskolába, de már nem beöltözött diák, nem tanult zsidóul meg görögül, csak a just tanulta, amire bármily sorban szüksége van egy magyar nemesnek; ott is eminens volt, de amellet paplanokat gyártott.“ (*Egetvívó asszony szív* 170. l.). Az apácafőnöknek mégis kedves tanulmányaként

emlegeti a rác nyelv, violincsellő és szavalóművészet mellett, (*De kár megvénülni* 178. l.), s a debreceni református püspök „papi tekintélyét növelte az, hogy . . . egy ünnepnapon zsidó nyelven tartott ájtatosságot a gyülekezet előtt“ (*Egetvívó asszony szív* 57. l.).

VII.

A zsidó jellem néhány sajátos vonásával már eddig is megismertedtünk, különösen amikor a kereskedő tulajdonságait vizsgáltuk. Akkor a zsidó mint kereskedő érdekelt bennünket, most a zsidó, mint ember.

Jókai zsidói lelkük mélyén becsületes emberek. A zsidóbarát Salamon, Rotheisel Ábrahám, a königgráczai házaló, Negrotin a nagy mesemondó legszebb jellemei közé tartoznak. De az emberek között kevés ilyet találunk. Épp ezért nagyon megbecsülük, ha ilyet hoz elébük a sors. Rotheisel 200 aranyat visz Ráby Mátyásnak, amiért az *i* betűhöz segítette. Egészen természetesnek, megszokottnak találja: „Szokás szerint . . . azért a kegyes pártfogásért, amiben részesített az úrri.“ Csakhogy Ráby más fából van faragva, nem fogadja el a pénzt: „ezzel engem megsért. Engemet azért, amit végzek, megfizet az, akinek szolgálok. S aki hivatalban van, annak nem szabad mástól jutalmat elfogadni, csak a maga urától.“ — „Jól van, Ráby úr, az mondta erre a zsidó. (Most már nem mondta neki, hogy ifjú úr) . . . Mióta én ezt a télen sáros, nyáron poros világot járom, se keresztben, se hosszában nem találtam még olyan emberre, aki a pénztől megijedt volna . . . szeretőt nem tart, nem iszik, nem kártyázik, nem bratinázik senkivel. Ilyen ember nincs több! Ezt nekem meg kellett mondanom.“ (*Rab Ráby* 41—43. l.). Elég sok szóval fejezi ki Rotheisel nagy bámulatát és lelkesedését, de a sok beszéd eltörpül a tettek mellett. Ettől a perctől kezdve leghívőbb, legodaadóbb embere a szegények ügyét magára vállaló Rábynak. Mindenben támogatja, a rab leveleit maga viszi a császárhoz. Nem sokallja a fáradtságot Zimonyig és onnan Bécsig vinni Ráby vérről írt írását a császár után, s a legrettenetesebb dologra, esküdtételre vállalkozik érdekében. Pedig a zsidó eskü nem tréfa dolog.

Egészen hasonló a jelenet Salamon zsidóbarát és Baradlay Richárd között. A zsidó 15 aranyat kér egy Crivelli pengéért, a huszár megállapítja, hogy az egy 100 aranyat érő Al-Bohacen. Salamon megmarad a magamondotta áránál, de egyetlen percig sem leplezi, hogy a becsületes fellépés hatása alatt áll: „No, most már az ön arcképét nem adom semmi aranyért, semmi pénzért, az marad nekem. Először életemben találkoztam egy gavallérral, aki azt mondja: Salamon, ennek az ára, amit nekem kínálsz, nem 15 arany, hanem száz arany; ez nem Crivelli, hanem

Al-Bohacen. — Ilyen arckép nincs több a világon. Ez Raritát! Ez unicum! Ez incunabulum! Nincs kópia, nincs Varitát belőle. Ezt nem adom ki a kezemből.“ (*A köszívű ember fia* I. k. 89—90. l.)

Még az uzsorás, orgazda Rokomozer is hűségese Illavay iránt. (*Akik kétszer halnak meg*). Szeretné visszatartani a veszedelemtől, mikor ez gyámfia után a hadszíntérre megy: „Ne menjen oda. . . Hadd vesszen oda az én pénzem is. . . Ugyan ne tegye azt a bolondot, hogy érte menjen ebbe a nagy bombardírozásba.“ Még arra is képes, hogy saját veszteségét kisebbnek mutassa, csak hogy visszatartsa a „csodaembert“: „hiszen kevés volt, nem sok volt (amit Soma urfinak kölcsönzött), majd megfizeti az Isten“ (I. kötet 73. l.) Pedig az imént még nagyon siránkozott, hogy oda van a flanelréklik ára: „nem merek hazamenni a feleségemhez! Mind a hét gyermekem földönfutó lesz, ha az urfinak a fejébe belelőnek.“ (I. kötet 70. l.) Persze nem képes Illavayt visszatartani, de ezt a tettét nem felejtí el. Még akkor is emlékszik rá, amikor a Pálma grófnő elleni merénylet tervének felfedezésétől magán kívül dühöngő Illavay majdnem megfojtja: „Én csak nagyon szeretem a tekintetes urat. Ha egy oroszlan akarná megenni a tekintetes urat, odaállnék elejbe, azt mondanám, egyél meg előbb engem. Micsoda úr! Csak egy igaz ember volt a világon, több nem volt! Micsoda vitéség volt, amikor a lövöldözés közepébe berohant azért a gézengúz Opatovszky ségetzért, hogy megszabadítsa; no, énnekem semmi panaszom ellene: nekem megfizetett az úrfi mindent, még a kamatokat is; a tekintetes úrtól pedig nem kaptam még eddig egyebet, mind az öt ujjának kék helyeit a torkomon, hanem azért mégis azt mondom, hogy a tekintetes úr egy hatalmas, derék ember, ellenben az Opatovszky úrfi . . . huncfut gazember. . . Csak azt mondom, hogy én, Isten a világ fölött, annyi ideig éljek, ameddig igazat mondok, hogy nem vétettem a tekintetes úr ellen. Majd megérti ezt a tekintetes úr, csak most siessen Gargóvárra. Mert hát bolond a világ, rosszak az emberek. Nem mondhatok többet. S ha aztán visszajön ide a tekintetes úr s akkor is azt fogja még mondani, hogy Rokomozer én terád haragszom, hát leveszem a sipkámat a fejemről és azt mondom, hogy ide üssön a tekintetes úr azzal az ólombunkóval“ (I. kötet 177—178. l.). Bizony nem megy vissza Gargóváról Illavay Rokomozerhez verekedni, mert megtudja, hogy mások voltak hűtlenekek iránta, Pálma grófnő már Opatovszky Kornél menyasszonya. „Most értette meg mit tesz ez: „Bolond a világ, rosszak az emberek. . . S amint a vér fejének indult, az a gondolat támadt agyában, hogy annak a vén orgazdának kezét csókoljon“, mert csupán az maradt hozzá hűségese. (I. kötet 183. l.)

A zsidó jó szíve különösen az adakozásban nyilvánul meg. Zsidó koldust idegen ajtó előtt nem látni, olvastuk a *Jövő század regényében*. A Zöld Paradicsom lúdfertályos nője egy egész sült

libát küld a házbeli szegény pár lakodalmára. pedig ő maga nem vehet részt a lakziban, fia meg egy óraláncot erőltet a vőlegényre, s elfelejti azt, hogy ő volt a ház megvetettje, akivel senki sem állt szóba. (*Gazdag szegények* 165—166. l.)

A lehetetlen helyzet: érző és érzékeny lélek egyfelől, a társadalom megvetése másfelől, esetlenné, félénkké sőt gyávává teszi a zsidót. Rotheisel Ábrahám, „mikor megtudta, hogy ötlet csak a nagy szárnyasajtó választja el a császártól, majd lerogyott a lábáról.“ S mikor reszkető kézzel bekerült az uralkodóhoz, nem látott belőle egyebet, mint a csizmáit. (*Rab Ráby* 39. l.) Rokomozer megrémül, mikor észreveszi, hogy Illavay a harctér felé irányítja a szánt: „Oda megyünk! Jajt kiáltok! Akkor én leszállok a szánkóból.“ (*Akik kétszer halnak meg* I. kötet 72. l.) Amsli és sok más zsidóbus gyávaságát ügyesen kihasználja Lenci fráter. Hamis pénzzel fizet, s mikor a zsidó tiltakozik, ráförmed: „Ha el nem veszed, feladlak, hogy tőled kaptam, megesküszöm rá, hogy te falsifikáltad, két esztendeig ki sem kerül sz a börtönből. — Így aztán megkaptam ingyen az egész habitust, A hamis tizest is megtarthatta, végig akarja ő utazni ezzel a félországot. Azt minden kocsmában vissza fogják neki adni, miután előbb megvendégtette magát.“ (*Lenci fráter*⁴⁸ 19—20. l.)

Érdekesen nyilatkozik meg Salamon zsidó világnézete a *Köszívű ember fia* egyik jelenetében. Baradlay Richárd és Lindenwall Edith már férj és feleség. A férfi a régi ismerőse, a porcellán-utcai zsidóbusa bízta meglehetősen zilált pénzügyeinek rendezését. Salamon jól emlékszik az Al-Bohacen penge vevőjére, ismeri annak jellemét és szinte élvezetet talál abban, hogy alkalmat ad a „damaszk embernek“ becsülete újabb csillogtatására: „Hát alezredes úr, én úgy gondolom, hogy ön még nem volt teljeskorú, mikor ezeket az adósságokat csinálta. — De teljes becsületű mindég voltam. — Ah! ez már nagy mondas. Ezt már fel lehet jegyezni. A becsületem sohasem volt kiskorú! Lássá, nagyságos asszony, ilyen ember az ön férje. Tékozló fiú! A becsületet többre becsüli 2000 forintnál, ne szeresse őt.“ Ezután még kényszer-egységet ajánl neki, és komoly képpel tűri a visszautasítást. Csak ekkor áll elő nagy titkával: Edithnek háromszázezer forint hozománya van. S míg elmondja az egész regény háttérét, elmondja saját véleményét is az ember küzdelmeiről. A küzdelem központja a pénz. Minden kín, minden szenvedés a pénz miatt volt. „Az emberek nem rosszak ingyen, csak a rosszasság szeretetéből. . . Azért szokás rosszat tenni, mert az nagy percentet hajt.“ Még a sátán is csak „éhes lélek. Ha hasznót nem várna belőle, nem tenne semmi rosszat, otthon heverne és pihentetné a testét. A legelső rossz tette is csak spekuláció volt: ha örökké csak az a két ember

⁴⁸ Olcsó Jókai 143—144. sz. Révai kiadás.

lesz a világon, azok után én igen szegényül fogok megélni. Legyen belőlük ezer millió. Akkor aztán nekem is jut egy kis komfort". Tehát azzal, aki megelégszik a „Leben und leben lassen" elvével, Salamonnak semmi baja sincs. Őt magát vigasztalja az a tudat, hogy az emberek nem azért tesznek rosszat, mert ez őket mulattatja. Nem a rosszért, hanem csak a haszonért cselekszenek helytelenül. A maga részéről más véleményen van. Többször is mondja: „becsületesnek lenni a legjobb üzlet". Arra persze nem is gondol, hogy ez elv hibáira saját szavaival mutatott rá. Mert amilyen vigasztaló az, hogy egyesek nem a rossz, hanem csak a haszon kedvéért gazemberek, épp olyan vigasztalan az, hogy mások nem a jó, hanem szintén csak a haszon kedvéért becsületesek. Bizonyára nem így gondolta ezt a jó Salamon, csak épp megcsókásból emlegeti a jó üzletet, mint ahogy Mirrha is belepirul hazugságába, amikor nemes szívét le akarja tagadni: „Uram ön nemes ember, gavallér, — mondta a lábbadozó betegnek. — Illik-e az egy nemes emberhez, hogy bosszút álljon egy gyermekén, akit még tegnap szeretett, mert meggyűlölte az anyját. Visszaveszi-e egy gavallér az adott alamizsnát egy koldustól". A gavallér bizony szégyeli magát, hogy neki egy zsidó lánytól kell megtanulnia, mi a nemes ember szokása, s Mirrha meg akarja kímélni a beteg embert a szégyenkezéstől: „Elnevette magát. Éles hangot erőltetett a beszédéhez: — Oh, bizony nem a nemes szív mondatta ezt velem, mire való volna ez az én fajtámnak? Hanem, hogy az apámnak ebből a biztosítási üzletből provízió jár, hogy az kárba ne vesszen". Itt már nem lehet félreértés, az író maga fűzi hozzá: „De most már Mirrha arca lett lángvörös. Hazudott". (*De kár megvénülni* 157. l.).

Hajlandó tehát a zsidó saját erkölcsi értékét kisebbiteni a kívülvilág előtt: becsületes vagyok, mert ez jó üzlet, nemes goldolaitaim támadnak, hogy apámnak üzletet szerezzek, de éppen csak a kívülvilág előtt, mert az úgysem hiszi el, hogy az ő fajtájának nemes szíve lehet, és mert a zsidó élete nem a kívülvilágban, hanem a családban folyik le.

A zsidó család első jellemzője, hogy soktagú. A zsidó épp oly szapora, mint a székely és a szláv. (*Jövő század regénye* I. kötet 91. l.). A könnigráczai ószeresnek ugyan csak három gyereke van, de Rokomozernak már 7, Maykáfer Icgnek szintén 7 (*Nincsen ördög*), Rotheisel Ábrahámnak 12, a Tallérosy Zebulont mentő kocsmárosné meg éppen tizenkilencedik gyerekét szoptatja. (*A kőszívű ember fiai*). A zsidó mindenképen szereti a gyereket. „Tudva van, hogy a közrendű héber polgártárs kutyát meg madarat nem szokott tartani, inkább kis gyereket szerez magának, annak tartása sem kerül többé". (*Asszonyt kísér, Istent kísért* 164. l.). A ghetto így természetesen tömve van gyerekekkel, s az odaérkező idegent gyerekhad rohanja meg, egymással tülekedve, hogy melyiké legyen az idegen adta dinár. (*Egy hírhedt kalandor a XVII. századból* 83. l.).

Családjáért él és dolgozik a zsidó. Meghoz érte minden áldozatot. „A batyuhordó zsidó a fiainak nevelőt, a lányainak zongoramesternőt tartott." Mindkét fiátért lefizette a katonaváltásdíját. Pedig „szegény ember. Nehezen keresi a pénzt. Mégis összességorgatta azt a két darab ezrest, amit törvény szerint, igazság szerint váltásúgal letesznek az olyan fiakért, akikből nem akarnak katonát csinálni." (*De kár megvénülni* 140, 146. l.) Ábrahám, a veres zsidó, nem sokat törődik a világgal... „bosszúból rábillogozták a gúnynevét: Rothesel. Hát bánta is ő! A név csak név! A hitelező neve mindig szép név, az adósé meg mindig csúnya. Hanem a felesége nem azon a véleményen volt. Az apának mindegy, akárhogy hívják, de a tizenkét fiúra nézve ez nem közönyös dolog". S Ábrahám elmegy a császárhoz, mert családjának szüksége van az i betűre. (*Rab Ráby* 37. l.). A megvadult csöcseléktől kinzott csárdás zsidó csak azért könyörög, hogy ártatlan leányát ne bántsák (*Szomorú napok* 131. l.). Természetes, hogy a családjáért dolgozó apának megvan otthon a tekintélye, a család szereti, támogatja és segíti a maga módján. Rotheisel két legöregebb fia hozza a törvénytartó terembe. A rettenetes eskü szóra „egyszerre eltört a mécses cserép az Ábrahám mind a két fiánál; odaveték magukat nagy cifra jajgatással a táblabíró úr elé térdre, arcrá, s csókolgatták a kezét, lábát, hogy ne tegye az öregükkel azt a képtelenséget, hogy megesküdtesse, majd neki esnek Ráby Mátyásnak, térdén csúsztak oda hozzá, úgy könyörögtek neki, hogy hát ugyan mondja ki azt az alibit." Csak az apai tekintély tudja őket a teremből kiparancsolni, akkor is „az ajtó kulcslyukára tették a szájukat, úgy sirtak az ajtón keresztül" (*Rab Ráby* 127—129. l.). Mirrha maga vezette a háztartást. „Mikor az apa hazaérkezett a hátán a batyuvál, a lány föltálalta az ételt; addig főzött a konyhában... Délután himezett. Pénzt keresett vele" (*De kár megvénülni* 140. l.). Apoltja egyszer példálózik előtte „nem tudná-e egy szerető szívért elhagyni a hitét? Ő erre „a fejét ingatta s a parazolja hegyével ezt írta a homokba: V. parancsolat (Tiszteled atyádat)". Olyan cselekedetre nem volna képes, amely atyjának fájdalmat okozhatna (162. l.). Hayman Eszter Dessauból jár Magdeburgba, gyalog, hogy börtönbe zárt apját láthassa, vigasztalhassa (*Trenk Frigyes* 308. l.).

Van kivétel is a szabály alól: Fixsternék nem élnek példás családi életet (*Egy ember, aki mindent tud*), de Magnéta már tiltakozik az ilyesféle házasságnak még a gondolata ellen is. Előbb csak gúnyosan kérdezi Demetert: „Hallod-e?... Szokásos azokban az országokban, amelyeket te átbarangoltál, hogy a férj és feleség egymást szeressék?... Hát miután te úgy képzeled a miközöttünk létrejövő házasságot, hogy amint a templomból kijöttünk, ahol az áldást utánunk dobták, az egyikünk az egyik világvégre fusson, a másikunk a másikra; mert ha egy városban kerülünk össze, tönkre tesszük egymást (művészetünkkel); ugyan

mi lesz az, amit kettőnk közt szerelemnek hívnak? Később mindjobban felháborodik „lihegett a keble, a szeméi kerekre felnyílva szikráztak veszedelmes tüzzel, rózsaszínű orrcimpái széttágultak, fogsorai villogtak felhúzott ajkai virágkelyhében. Egyszerre csak megkapta két kezével Demeternek a torkát, mint egy nőstény párdúc: Te gazember! Azért akarsz nőül venni, úgy-e, hogy aztán eladj egy dűsgazdag Sardanapalnak. Eltakarodj, mert megfojtalak. Nem vagy rá érdemes, hogy ezt a neked szánt pofont átadjam.“ (Magneŧa 66—67. l.).

VIII.

Az a jegy, amely a zsidót mindig és mindenhol megkülönbözteti a nemzsidótól: a vallása. Az idegen szemlélőnek természetesen először is a vallás „furcsaságai“ ötlének szemébe. Furcsaság minden elérő szokás. „Nálunk magyaroknál furcsaság az, ha egy férfi nem élvezi a disznóhúst. Hogyan lehet az, a fölséges malacpörköltet, a drága jó füstölt sonkát nem szeretni? S mikor mások a reggelizésnél nagy gusztussal falatozzák a paprikás szalonnát, akkor ez az ember a vajaskenyérnek ad elsőbbséget.“ (A *mi lengyelünk* II. kötet 89. l.). A magyar ember szereti a terített asztalt, még jobban a vendéget saját terített asztalánál. A barátfalviaknak első dolguk, hogy a magyar zsidónak, szombatossnak vélt Kadarkuthy számára megfelelő ebédre gondoskodjanak. A bíró első találkozásukkor fejére olvassa, hogy „ha zsidó, akkor libasült az eledele.“ (Barátfalvi *levita* 276. l.). Figyelmezteti is a tisztelletes asszonyt azonnal, „hogy valamikép holmi sonkával, kolbásszal ne találja megraktatni vendégét.“ Még azt is tudja, hogy nem minden liba jó a zsidó számára: „A libát nem a sakter metszette le, így az mégsem kóser“ (284. l.). A tisztelletes asszony schóletet hoz vendégének: „Bátran leülhet hozzá az úr. Csupa libatepertyűvel készült. Magam készítettem.“ (292. l.). Kadarkuthy lelkiismeretfurdalás nélkül megeszi az eléje tett ételt, mert hiszen nem zsidó. A Zöld Paradicsom lúdfertályosnője azonban nem vesz részt a lakziban, pedig ő maga egy egész sült ludat küldött (Gazdag *szegények* 168. l.). A zsidók még a katonaságnál is kóserprófontot kapnak (Rab Ráby 326. l.). A legszörnyűbb kinzásnak számít az orthodox zsidókkal szalonnát etetni még Jancsi úr garázda társasága előtt is. (Egy magyar *nábob* I. kötet 121. l.). Adorján Áron meg, amikor már elvesztette türelmét, azzal fenyegeti meg a szombatost, hogy kikap egy darab szalonnát a táskájából és bedugja vele a száját. „A legirtózatosabb fenyegetés és sérelem, amit a szombatossan el lehetett követni“, „Mathuzsálem vissza is rántotta a fejét a lyukból, mintá tüzzelvassal közelítették volna hozzá.“ (Egy az Isten I. kötet 248. l.). A zsidó még érinteni sem akarja a tisztátalannak tartott ételt.

Rotheisel Ábrahám visz ugyan néha Leányfalvi János megbízásából egy kis szalonnát, sonkát is Matyi urfinak, „de ha kérdezte az urfi, hogy mit hozott? azt mondá rá: én nem tudom, mi hehet a batyuban!“ Őrá a batyut biztán, nem a tartalmát, s ő a batyut érintetlenül átadja (Rab Ráby 38. l.).

Másik furcsaság, hogy a zsidónak máskor van ünnepe, mint a környezetének, és ünnepnapon igen szigorú munkaszünetet tart. Lievenkopp írja Fruzsinka kisasszonynak: „Rotheisel zsidóra sem kalkulálhatok; mert a zsidóknak most malapropos újesztendő napjuk van, amikor semmiféle financeoperatúmot nem entriroznak“ (23. l.). A szombatos Naftali ünnepnapon még az ajtó kilincséhez sem nyúl (Egy az Isten I. kötet 244. l.). Egy évben 142 nap ünnepe van, s ilyenkor még a házból sem szabad kilépnie. (245. l.). Negrotin visszaparancsolja hosszúnappor az utána küldött kocsi. (A *mi lengyelünk* II. kötet 92. l.). Rokomozer már visszaél az ünnepnap nyújtotta joggal. Nem ad hitelre, mert feljött már a csillag. Bezzeg — ha pénzt hoztak volna, akkor nem vette volna észre, hogy már szombat van. Segíteni azonban nem lehet a dolgon. Amikor a báróné azt hallja, hogy „a Samsi ma nem ad kávét, mert már feljött a csillag, sábesz van“, kénytelen belenyugodni: „No, hát akkor ma az urak nem kapnak ebéd után feketekávét“. (A *kicsi halnak meg* II. kötet 160—161. l.).

A zsidó ünnepek között is kimagaslík a hosszúnapp. Ekkor „egész nap nem esznek, nem isznak, kocsira nem ülnek.“ Este a templomban a kántor a Kol Nidrének éneklí (csakhogy nem a böjtnap végén, hanem az előestéjén!) (A *mi lengyelünk* II. kötet 92—93. l.). A szigorú böjít végét elég nehezen várják, majdnem olyan nehezen, mint a fiatal költő első műve előadásának estéjét. (Eppur si muove II. kötet 86. l.).

A tízparancsolatban a szombat törvénye után az Istennév kiejtésének tilalma következik. Livia is tudja, hogy a hithű mozaít előtt kimondhatatlan az „Úr“-nak neve (Az *élet komédiásai* I. kötet 50. l.), a Rab Ráby zsidó-eskü jelenete pedig mindennél jobban mutatja, mennyire komolyan veszik a zsidók ezt a tilalmat. A zsidó eskü szövegét már megismertük. „Rettenetes eskü! — mondja Ráby — Valóban az. Ez önelátkozások! De ami mégis a legkínosabb a zsidóra nézve, az az utolsó sorban van. A III. (zsidónak IV. l.) parancsolat tiltja az Isten nevét hiába fölvenni és rettenetes büntetést szab rá. Egyéb vétkekért csak harmad- és negyedikzigen áll bosszút az Isten; de az Ő nevének megszentéséért ellen ezerzsiglen! Egy egész nemzet szenved meg egy ember miatt, s az Isten nevei között Jehovah, Elóhim, Zebaoth még kimondhatók, de az „Adonáj“-t még a szent Dávid zoltárai sem mondják ki“ (133. l.). — Jókai itten kétszer is téved: 1. Ezerzsigleni büntetést a biblia nem ismer, csak jutalmazást. 2. Adonáj csupán ur-at jelent és éppen ezzel a szóval szokták helyettesíteni a Jehovah-val meg-

közelíteni igyekezett szent Istennevet, amelyet csak a főpap tudott, s csak neki volt szabad kimondani az engesztelőnap (hosszúnapi), istentisztelet legmagasabb szertartásai közepette. — „A zsidó nagyon nehezen szánja rá magát, hogy az esküt letegye. Talmudja is megnehezíti ezt neki. A Schulchan Aruch törvényei egész pszichológiai tortúrát szólnak a zsidóra, csak odáig, amíg az eskületetés megítélték neki. Törvények szerint az, aki mindjárt az első felszólításra késznek nyilatkozik az eskütételre, már azért megfosztatik képességeitől. Előbb meg kell azt gondolnia. Előbb a rabbinak meg kell őt jól ijesztenie. Egy olyan nap, amelyen egy zsidó esküt tesz le a törvényszék előtt, gyász- és siralomnap az egész községre nézve“ (121. l.). Tárhalmy előadása hamarosan valóra válik: Rotheiselt az egész hitközség elkíséri a törvényszékre. „Nem maradt a zsidó utcában a házőrző süket vénasszonyokon kívül senki. Minden ajtót, ablakot bezártak ott, s jött egy tömegben, mint hajdan a Mizraiból való kivándorláskor, Jüda egész népe, a vármegyeház elé.“ (124. l.). „A zsidó sokaság elrepte az irgalmasok utcáját, meg a Sarkantyú utcát egész hosszában s ott várta a történetűket nagy félelemmel“ (126. l.). Ábrahám két fia sírva, térdelve, arca borulva könyörög Laskóy elnök és Ráby Mátyás előtt, majd a rabbi fog a „megdolgozás-hoz.“ „Utoljára a vén zsidó toporzékolni kezdett, s azzal leoldá a bal karjáról a tefilimet, az imaszíjat s azt keresztülszorította homlokán, annak jeléül, hogy kész az eskütételre...“ Künn az utcáról a zsidó néptömeg jajkiáltása hangzott fel, az ajtóban a két Rotheisel fiú zokogott. (127—129. l.). Az eskü rendkívüli hatással van az eskütevőre. Rotheisel „odadörmögött a szakállába: Te térd, meg ne rogyj! Te láb meg ne ingj! Te fej, ne reszess! Azt ne higgyék, hogy a Jehova keze sújt le. Elmehektek már! Elvégeztem a dolgot. Ne támogasson senki. Nem kell nekem emberi segítség! Van, aki engem támogat! Jobbfelől Gabriel, balfelől Mikhael, előttem Rafael, hátam mögött Uriel, fejem fölött Izrael! nem eshetem én el. S aki idáig csak zselyeszéken tudott jönni, két embertől a hóna alatt fogva lépegetni, innen hazáig gyalog ment, s nem engedte, hogy valaki megfogja“ (129. l.). Ábrahám utolsó mondata még két helyen fordul elő Jókai regényeiben. Adorján Menasse mondja, hogy nem egyedül megy a felkelők táborába: „Elöttem Uriel, jobbfelől Rafael, balfelől Gabriel, hátam mögött Michael, fejem fölött Izrael.“ (Egy az Isten II. kötet 94. l.). Negrotin minden veszély között azt mondja: „Elöttem Uriel, mögöttem Michael, jobbfelől Uriel, balfelől Gabriel, fejem fölött Izrael. De itt bennem Dániel“ (A mi lengyelünk II. kötet 93. l.). A mindenesti imaszöveg formája: „Jobbfelől Michael, balfelől Gabriel, előttem Uriel, mögöttem Rafael, fölöttem az Isten.“

A zsinagóga külső ismertetőjele a zsidó törvénytábla. De csak a felvilágosodott XX. században. (A jövő század regénye I.

kötet 190. l.). A XIX. század közepén még nem volt külső ismertetőjele, el kellett bujni. „Még akkor a zsidóknak nem volt szabad az imaházukat úgy építeni, hogy annak az ajtaja egyenesen az utcára nyíljék, hanem egy lakóház udvarának kellett azt körülöfognia. „Natalia kéme csak annyit tud jelenteni: „Az úr a falu végén a legszélső házba tért be.“ A szerelmes nő siet Negrotin után: „Benyitott a kapun. Egyszerű kis parasztházikó volt. két lakásra osztva. Hanem bent az udvarban emelkedett egy hat-szögletes épület, oszlopos tornáccal, veresre festett falakkal, hegyes kupolával, kívül lépcsős feljárással.“ Nataliát öreg anyóka figyelmezteti hogy nők csak a kázzatra mehetnek. (A mi lengyelünk II. kötet 92. l.). A XX. század Schulchan Aruch követő zsidója azért épített külön templomot, hogy a nők továbbra is a kázzaton üljenek (A jövő század regénye I. kötet 92. l.). A férfiak a földszinten állnak „feltett kalappal a fejükön, a szőnyeg a válluk köré csavarva.“ Natalia kíváncsián néz körül a templom belsejében: „Az az oszlopos baldachin ott a thora (?!) Az a cifra szekrény ott a frigyláda“ (A mi lengyelünk II. kötet 92. l.). Ábrahám-szobor azonban két nyíllal a kezében, vagy a nélkül, sohasem volt zsidó templomban, azt nem vihették onnan a Kába szentélyébe, mint ahogy azt Jókai mondja. (Aki a szívét a homlokán hordja 63. l.).

Az „imaszönyegen“ (talisz) kívül említi Jókai az „imaszíjat“ (tephillin) is. Rotheisel azt szorítja homlokán keresztül annak jeléül, hogy kész az esküre (Rab Ráby) de még Degoud Raoul is zsebében hordja és azzal imádkozik. (A Kráó) s a XX. század zsidója számára is megkülönböztető jel (A jövő század regénye). Feltétlenül használja, bár nem említi őket Mirra apja, aki minden reggel $\frac{1}{2}$ 6-kor felkel és egy óranegyedig fennhangon imádkozik (De kár megvénülni 146. l.).

Ismer Jókai igen sok zsidó szokást és szertartást. A vallási felavatásra a „körülmetélt aranyakkal“ többször is céloz. (Rab Rábi, Egy hirhedett kalandor a XVII. században). „A keresztapának ott semmi egyéb dolga nincsen, mint a végzett szertartás után leülni a terített asztalhoz. Az operateur akkor elkezd chaldeai (?) nyelven imádkozni; aztán felvesz egy poharat, telve borral, azt megizleli, tovább adja. Az asztal körül mind sorban megizlelik, míg visszakerül a keresztapához, aki a maradékot fenéki kiissza. Az egy igen szép patriarchális szertartás.“ (Az élet komédiái I. kötet 299. l.). A kereszteléssel hozza kapcsolatba a körülmetélést Rotheisel Ábrahám már ismert szójátéka a körülmetélt arany-keresztelt borról (Rab Ráby 31. l.). Veszedelem idején a zsinagógában sir a zsidó (A jövő század regénye II. kötet 333. l.). A nagy pesti árvízkor a vásártér közepén gyűlnek össze „egy fabódében, azt kivilágíták ünnepi lámpáikkal, magukra teríték halottjüket, letevék a szentírást a földre s arca borulva körülé imádkoztak... s siratták az elenyészendő világot“ (Kárpáthy Zoltán I. kötet 180.

1. A zsidó gyász jele egyébként a meghasított köntös (*Fekete gyémántok* II. kötet 186. l.). Igaz az is, hogy „a régi zsidók szerint a fiú örökölte az apa összes vagyonát”, de már csak Ézsau és Jákob történetének kiszélesítése az, hogy az a fiú, „akit az apa megáldott s akinek e célból az anya kecskebőrkesztyűt húzott a kezére (*Lenci fráter* 17. l.). Vakandi egy napon „az Isten választott népének azon esküvési módját indítványozta, mely szerint egy palack vizet kiisznak az esküvők s aztán a palackot összetörik” (*Kis királyok* II. kötet 12. l.). Az esküvővel kapcsolatban Rotheisel számolgotja a keszubbát (móring) és párnászat (hozomány) (*Rab Ráby* 37. l.). Az Airuf, a szombatnapi összekötő zsinór még a XX. században is megvan (*A jövő század regénye* I. kötet 194. l.), s még akkor is várják a Messiást, aki a zsidók, katolikusok és protestánsok közös megegyezése szerint „Jeruzsálemben fog legelőbb földreszállni általános boldogsággal; amidőn maga az ördög is meg fog javulni és lesz belőle confrater, amidőn a föld munka nélkül terem, az ember ingyen lakik jól, mindenki megifjul és megszépül, senki meg nem hal és nem születik többé és különösen bor lesz elég.” (I. kötet 197. l.).

A zsidónak, azért mert nem hiszi azt, ami a keresztyének hitágazatát képezi, „megvannak a társadalmi hátrányai s ha neki tetszik azokat a hitéért elviselni, az igen tiszteletreméltó hűség az ősi hagyományokhoz” — mondja magában Cagliari hercegő (*Egy az Isten* I. kötet 8. l.). A zsidó valóban büszke hitére, még a hitokozta szenvedésekre is. „Te előttem bűn lenne, nálam erény” — mondja Negrotin Natáliának (*A mi lengyelünk* II. kötet 90. l.). A hittagadásra való felszólítást az értékes jellemek határozottan visszautasítják. Mirrha apja iránti tisztelétét szegi vele szembe (*De kár megvénülni* 162. l.). Magnéta nem a megkereszteléstől írtózik: „Az szép ceremónia, az értelme is magasztos Egy isteni lelkű férfialak előtt térdreborulás, akinek valása a szeretet, a fölvilágosodás; üdvözlése egy fenséges női alaknak, aki képviseli a szenvedésben való megdicsőülést; aztán egy kancsó tiszta víznek a fejre csorgatása . . . ez nem kerül áldozatba. De aminek ezt a szertartást meg kell előzni, az rettenetes. Annak a menyasszonynak, mielőtt a keresztiséget felveendi, meg kell átkoznia az elhagyott vallását, apái hitét, a szent frigyládat és a thórát, a tizenkét drágakövel ékesített Urimot és Thummimot, akikben Jehova lelke lakik, megátkozni a prófétákat és patriarchákat: Mózes, Ábrahámot, Izsákot, Jákobot, Dávidot, az zsoldárok énekesét, Salamont, az énekek éneke költőjét! Megátkozni a szent Sión hegyét és az örök Jerusolaimot! Megátkozni az apák ereklyéit s a bálványok közé, a Thammuzhoz, az erckigyóhoz, az aranyborjúhoz vetni! Óh, ez rettenetes szertartás! S te azt mondd, — fordul kérőjéhez, — hogy ez semmi áldozat? Hát neked csak az fáj, ami a bőrdöt sérti? Eredj! Komédiás vagy . . .

Én Magnéta vagyok. Amit testemmel csinálók, az szemfényvesztés, de a lelkem igazán tud az égben járni. Nem jöhetsz utánam!” (*Magnéta* 64—65. l.). Mirrha érveire még felsóhajthat a szerelmes: „Hogy nem tudott az a Mózes a tíz parancsolat közé még egyet odaszorítani: Férfi, szeresd a te menyasszonyodat, asszony, szeresd a te férjedet. — Vagy hogy erre nem kell törvény?” (*De kár megvénülni* 162. l.). Negrotin érvei azonban örök érvényesek: „A Jehova minden bűnt megbocsát, amit az ember életében elkövetett, csak egyet nem: a hittagadást, ezé az örök pokol. — S te félsz a pokoltól — kérdi Natália. — Nem a pokoltól de saját magamtól: önön lelkemtől. Az, aki meg tudja tagadni Istenét, meg tudja tagadni szerelmét is, a hazáját is, s megérdemli, hogy azok is eltagadják őtet” (*A mi lengyelünk* II. kötet 93. l.).

Mégis van sok kitérő zsidó. A komáromi pap egymaga „eleget konvertált.” (*Aranyember* I. k. 226. l.). Ezek hasonlók az *Élet komédiásai* csaplórosához, aki választút elé állítja az ősi röghöz ragaszkodó Tukmányit: vagy eladja birtokát a reá régóta pályázó szomszéd főúrnak, akkor szép pénzecskehez jut, s akkor Rákhel a kedvéért keresztyénné lesz; vagy nem adja el a birtokot s marad rongyos embernek, de akkor neki kell zsidóvá válnia (I. kötet 222. l.). A hitet, legalább is leánya hitét, eladja jó pénzben.

Igyekezünk megállapítani és lehetőleg az író szavaival kifejezni, milyennek látta és ábrázolta Jókai a zsidót és a zsidóságot. Ezzel még nem merítettük ki feladatunkat. Hátra van annak megvizsgálása, milyennek látta a zsidóbarát író a zsidó helyzetét a külvilágban. Mi a véleményük az egyes regényalakoknak a zsidóról és a zsidóságról. Előre is sejtethetjük, hogy a most következő kép zsidó szempontból sokkal sivárabb lesz az előbbinél.

IX.

A zsidó izgatja a közvéleményt. Erre vall a sok zsidót emlegető mondas. Legtöbbjük a zsidóság erős közösségérzetével van összefüggésben: minden baj, minden öröm az egész közösség, természetesen csak zsidó közösség baja vagy java. Jó hír esetén „nagy az öröm Izráelben, tállyhó van Izráelben”, ellenkező esetben „lett nagy rémulés Izráelben, ijedség támadt Izráelben, veszélyben Izráel.” Az „Izráel” ezekben a mondatokban éppen nem zsidókra vonatkozik, hanem, egyszer az orosz nemességre (*Szabadság a hó alatt* II. k. 82. l.), mászor a „zöld paradicsom” lakóira (*Gazdag szegények* 213. l.), más káran örvendő írókra, kritikusokra, színészekre (*Egy ember aki mindent tud* 50. l., *Eppur si muove* II. k. 202. l.), borozó rektorokra (*Kis királyok* II. k. 145. l.) vagy megrémült városi tanácsosokra (*Rab Ráby*

¹ Nemzeti díszkiadás 45—46. k.

186. l.). Talán a zsidó szívósságával, magas életkorával vagy életszeretével áll összefüggésben a „Halogatja, mint zsidó a halálát“ (*Nincsen ördög* 50. l. *Fráter György* I. k. 150. l.). Régi anekdotából származhat: „Ott vagyunk, ahol a mádi zsidó“ (*A mi lengyelünk* I. k. 119. l.). „Előre akarja a fizetést, mint a zsidó kocsisa“ (*Kis királyok* I. k. 259. l.). „Zsidót visznek görögnek“ (*Akik kétszer halnak meg* II. k. 45. l.).

Túlsgatos nagy becsületük még a Jókai regényalakok előtt sincs a zsidóknak. Csak úgy beszélnek róluk: a zsidó, a veres zsidó, a házáló zsidó. Szerencsés Imre a „keresztelt zsidó“ (*Fráter György* I. k. 208. l.). Még szép, ha néha a nevét is kiteszik: Ábrahám zsidó, Amsli zsidó, sőt elvéve a zsidó szó el is marad: „Az árpat megvette a Sámisi“ (*Börtön virága* 118. l.), „Érzik a boron, hogy nem a Jakab mérte“ (*Az élet komédiásai* I. k. 187. l.). „Kijár minden nap Ábrahám boltjában a medvecukor“. (u. o. 204. l.) „100%-ra szedem föl a pénzt Lów Hirschtől“ (II. kötet 216. l.). Finomkodni akarók körülírják a zsidót: Mőzeshitű polgártársak (I. k. 140. l.), vagy csak egyszerűen polgártárs (*Akik kétszer halnak meg* 69. l.), mozaisták (*Egy ember, aki mindent tud* 44. l.), az a faj, amelynek görbe az orra (*A mi lengyelünk*), semita eredetűek (*Tégy jót* 119. l.), Pilátus katonája (*Sárga rózsa* 68. l.). A francia gróf „te jordán“-nak szólítja (*A Kráó* 39. l.). A zsidó saját magát sokszor nevezi nevén: „Az öreg Salamon sokat tud . . . , azt Salamon nem teszi . . . , te is tanulhatsz tőle Rokomozer . . . !“

Megszólításban már mindig szerepel a név. Ami azon kívül következik, az a megszólító céljától és kedélyállapotától függ. A megszólítás nagyszerűen tükrözi a beszélő lelkét. Baradlay Richárd hidegen akar bánni Salamonnal és mereven önző. Az emeleti, fejedelmi raktár tulajdonosa már megérdemli, hogy Salamon úr-nak szólítsák. Amint a kapitány kedélye derültebbé lesz, a zsidó egyszerű „kedves öregem“-mé lép elő. Azontúl hol „Salamon úr“, hol „Salamon barátom“, csak egyszer esik vissza „Salamon“-ná, amikor a huszár azt hiszi, hogy „csaklizni“ akar vele. (*A közbü ember fiai* I. k. 81–91. l.) Rokomozer Illavay számára mindig „ön Rokomozer“, de Cenci baronesse egyszer „kend Sámisi“-t, egyszer „Rokomozer ur“-at mond neki, a szerint, hogyan akarja célját elérni. Kornél báró is „maga Sámisi“-t mond régi hitelezőjének (*Akik kétszer halnak meg*). Rotheiselt „kend Ábrahám“-nak, vagy „Ábrahám szomszéd“-nak szólítgatják. (*Rab Ráby*.) Legtöbbször kétségkívül Pelikán vitte: őt még Kádár Mihály is meguramozza: „Pelikán uram aláírása kész pénz.“ (*Sárga rózsa* 74. l.).

A legtöbb zsidónak csak egy neve van: Salamon, Sámisi, Icig, Amsli, Ábrahám, Jakab valamennyi. Vezetéknév nem sok fordul elő a regényekben: Rotheisel, Holländer, Rokomozer, Maykáfer, Kohn,

Lów, Fixstern, Pelikán. Ugy látszik, a vezetéknév sohasem szükséges a zsidónak, hiába adott neki II. József. Talán azért is felesleges a vezetéknév, mert egy-egy faluban, mondhatnók egy-egy regényben is, csak egy zsidó család van.

A zsidó alacsony rangjáról tanúskodik néhány felsorolás. Mátyás mester kortyondi fráterei: „mendiás diákhad, kicsapott peregrináló pap, ágról szakadt nemes atyafi, kalandornép, akinek hátán háza, kebelében kenyere, tót gajdos, lengyel zsidó össze-vissza“ (*Páter Péter* 43. l.). A fiatal Arnold báró sem értékeli őt többre: „megtréfáltam zsidót, komédiást“, meséli Illavaynak (*Akik kétszer halnak meg* II. k. 83. l.). II. József közelébe a legelnyomottabb osztályok kerülhettek: szegény ember, katona, zsidó, protestáns pap (*Rab Ráby* 276. l.). Más felsorolásokban a zsidó mint jellegzetes típus szerepel. a nélkül, hogy vallására, fajára, különösebb utalás történnék. A komáromi térparancsnok előszobájában mindenféle ember várakozik: „férfi, asszony, civil, katonatiszt, fuvaros, zsidó, czinczár, maródi, ordonánc, nyargonc, fogolytisz, markotányosné, matróz.“ (*A mi lengyelünk*) Böske szolgáló a „senki“-t fejezi ki így: „se rác, se zsidó, se úr, se paraszt“ (*Rab Ráby* 184. l.). Gyakran szerepel a zsidó más kereskedőkkel együtt: „örmény, rác, görög, zsidó, kalmár, kupec, csiszár, szatócs“ (*Kis királyok*, háromszor is: I. k. 23., II. k. 104., 248. l.); sokszor már fájnak kell éreznünk a zsidót, mert más kereskedőfajokkal kerül egy sorba: örmény, cincár, zsidó és székely a legkőrmöntfontabb félkészalmárok, mondja Áron (*Egy az Isten* I. k. 283. l.), tótnak, hanáknak, hieneknek és zsidónak hagyja a magyar a kereskedelmet (*Rab Ráby* 174. és 276. l.). Szent Péterváron zsidók, törökök, örmények, perzsák, kis- és nagyoroszok, skopcsik és raskolnikok, grúzok és finnek árulnak az Appraxis Dvorban (*Szabadság a hó alatt* I. k. 18. l.). Néhányszor még a kereskedő-jelleg is elmarad, s a zsidó mint faj, vagy mint nyelv szerepel. Erdey Gergely gróf „kalapja feltevéseivel angolt, spanyolt, franciát és zsidót állít elő“ (*Egy magyar nábob* II. k. 96. l.); zsidók, asszírok és babilóniak voltak őseink néhány történetbúvár szerint (*Eppur si muove* II. k. 90. l.), s a bécsi csavargók nyelvüket németből, tótból, zsidóból és cigányból lopták össze (*Rákóczi fia* 191. l.). Leggyakrabban mégis mint vallás szerepel a zsidó a többi felekezet mellett. Serédi Zsófia „sohasem kérdezte ki magyar, ki német, ki tót? Ki a lutheránus, pópista, kálvinista, zsidó?“ (*Lőcsői fehér asszony* I. k. 166. l.). Az aldunai pap azt kérdezi Timárról: „pópista, kálvinista, lutheránus, socinianus, unitus, disunitus vagy zsidó-e?“ (*Aranyember* II. k. 129. l.). A komáromi pap is a pópistákkal húzza egy kalap alá a zsidókat. Mindkettőből eleget konvertált már (I. k. 226. l.). Tihamér a magyarországi hitfelekezeteket sorolja fel: köztük a zsidót (*A mi lengyelünk* II. k. 57. l.). A török

imám egyformán szidja a keresztyéneket, zsidókat, az eretnekeket és a bálványimádókat (*Aki a szívét a homlokán hordja* 32. l.). Az esthajnalcsillag zsidókban és keresztyénekben kelt áhítatot (*Három márványfej* II. k. 164. l.), s a *Jövő század regényé*-ben is mindig a vallásról szóló fejezetekben, a többi felekezettel párhuzamosan van szó a zsidóságról.

Az egyes regényalakok zsidómegvetése nemcsak a megszólításokból, felsorolásokból tűnik ki. A zsidót sokan egyáltalán nem tartják embernek. A XVII. század kalandora azzal szedi rá az ördögöt, hogy saját lelke helyett egy tudatlan zsidógyereket ad neki. Annak a lelke értéktelen! (*Egy hírhedt kalandor a XVII. századból* 8. l.). Ha nincs kitéve a levélben a címzés „summa cum reverencia”, könnyen „ázt hinné, hogy valami paraszt ír valami zsidónak” (*Eppur si muove* II. k. 33. l.). I. Lipót udvarmesterénél a zsidók látogatási könyve az asztal alatt hever, arra már csak sarokkal méltóztatik mutatni az Ócskayval is eléggé félvállról beszélő udvari ember (*Szeretve mind a vérpadig* II. k. 87. l.). Lidi kisasszony a „Zöld paradicsom” lakói közül épen csak a lúdfertályosnővel nem jött össze, „azt nem bocsátotta volna meg neki — a fekete hattyú az arany mezőben.” A percesasszony, hagymaárus, cigány stb. ismeretség ellen még nem tiltakozott a nemesi címer (*Gazdag szegények* 31. l.). Az egykori társalkodónő ájúldozik, 50 fokos hőségben érzi magát arra a gondolatra, hogy Zborói Blanka zsidóvá akar lenni. Pedig nincs is szó zsidóváltásról, Adorján Menasse unitárius, azzá lesz Blanka is. (*Egy az Isten* I. k. 213. l.). A lókupecnek nem szabad leülnie a tiszaparti csárdában, mert zsidó. Csak állva hallgathatja a beszélgetést, és addig jó neki, míg hallgathat. Amint kinyitja a száját, azonnal kidobja a felháborodott társaság (*Sárga rózsá* 60. l.). Princ Alienor számára a legsúlyosabb megpróbáltatás volna a zsidókkal való komázás. Felháborodottan írja korteseinek: „Engedem magam lenézni egy nálamnál nagyobb arisztokrata, egy parasztgazda által. Sorba látogatok boltost, szabót, csizmadiát, gelencsért, borbélyt; cirógatom őket, koldulom a barátságukat. Leckét tanulok és mondok fel, mint egy diák, lapáttal meríthető emberbűz közepette, sőt még csizmadiamesterré is meg hagyom magamat tétetni. De ami még most akar bekövetkezni, az több az elégnél! Hogy én kolerabetegeket menjek látogatni s onnan húzzam ki a ragályos ágyból a szavazókat! S hogy én, Nornenstein Alienor princz, akinek ősei a zsidókat csak a ghejtóban tűrték meg, most elmenjek újszülött zsidó gyereket felavatni; annak keresztapjává lenni; a sakterral meg 12 más hitsorsosával egy pohárból inni: azt nem teszem meg, nem az önök rongyos képviselőiségéért, de a spanyol királyi koronáért sem . . . Mondják meg, mennyi pénz kell, de tőlem egy jó szót, se egy kézszorítást, de legkevésbé zsidókkal való komáz-

zást nem kaphatnak többé . . .” (*Az élet komédiásai* I. k. 231. l.). Temetvényt csak az bántja, hogy uradalmára esetleg zsidók fognak telepedni. Inkább menjen tönkre a birtok, de ne kerüljön egy talpalatnyi föld se a batyus zsidók kezébe (*Akik kétszer halnak meg* II. k. 205. l.). A zsidóval együtt élés a legdemokratikusabb felfogás jele. Három helyen is előfordul a katolikus halotti szolozsma: együtt fogsz élni Lázárral, a szegénnyel, a zsidóval, s az író mindig érezteti, a gondolat nagyszerűségét (*Rab Ráby, Kis királyok, Öreg ember nem vén ember*). A zsidónak még a művészete sem lehet értékes. Gábor úr hamar megállapítja Palestrina: Marcell pápa miséjéről, amelyet unalmasnak talál, hogy zsidó nóta. Az író gúnyja itt nagyon erős: az antisemita ügyvéd szellemi színvonalát jelzi a Palestrina — Palaestina tévedés. (*Egy az Isten* I. k. 58. l.).

Zsidónak lenni nem jó, Tanussy Decebál szerint ennél csak egy nagyobb haeresis van, ha valaki „finnista”, vagyis a finneket vállalja rokonul (*Kis királyok* II. k. 170. l.). S öccse ép azt fogja rá képviselőválasztás alkalmával, hogy ő zsidó, a bőzdőújfalusi zsidók főrabbinusa (II. k. 83. l.). Ugyanez a vád Zárkány Napóleon kortesbeszédének mindent elsöpörő érve: „Nagyon sajnálom, hogy az érdemes ellenjelölt urat kénytelen vagyok nézeteiben megtámadni; mert én legnagyobb tisztelői közé tartozom s teljesen meghajlom előtte, nem tekintve azt, hogy ő csak egy zsidó gyerek”; Jókai meg is jegyzi utána: „Ez volt a legnagyobb petárda. Azt mondani az ellenjelöltről, hogy zsidó! Ez kegyetlenkedés. Lám, Karakán olyan emberséges volt, hogy az ellenjelöltről nem mondott mást, csak azt, hogy az német, sehonnai tolvaj, majom és számár, s ezek elég irgalmatlanok a végsőre vetemedni s azt fogni rá, hogy ő zsidó.” (*Az élet komédiásai* I. k. 201. l.). Natália egyszerre kiszórja kezéből az összegyűjtött freskótörédeket, mikor megtudja, hogy zsidó festő pingálta őket. Azontúl nem törődik a képekkel, de fúrja az oldalát, nem zsidó-e a mostani festő is. Oldalvágással megy neki: „Úgyebár az helytelen dolog, hogy zsidó festőnek engedjessék meg templomi szentképek festése, holott ezeket az ő vallásuk megtagadja.” A festő azonban hamar kitalálja gondolatjárását, és megnyugtatja, hogy nem zsidó, hanem buddhista (*A mi lengyelünk* II. k. 13. l.). Még a nemeslelkű Zborói Blanka is szeretne tisztába jönni zsidós külsejű utitársával: igaz, ő nem vetné meg a zsidót sem. (*Egy az Isten* I. k. 8. l.). Ráby felháborodottan mondja feleségének: „ha egy rongyszéd után örökölnénk dús vagyont, aki a szemérről szedette össze az eldobott rongyokat és abból gazdagodott meg, azt még unokáimnak is szemére hányná minden ember, hogy zsidók voltunk; hanem, ha egy nagy vagyont öröklünk, amit úgy szereztek, hogy a rongyokat az élő emberek testéről szaggatták le, akkor minden em-

ber azt mondja, nagyságos urak lettünk" (*Rab Ráby* 105. l.). Mennyire igaz van Rábynak, bizonyítja Filibert gróf felkiáltása: „Csak nem áll zsidó vállalkozókkal üzleti viszonyban?” Ha lopta, csalta, nyerte, az nem baj, de ha zsidóktól szerezte — az megbecstelenítő (*A Kráó* 44. l.). Később is csak a bántja, hogy zsidó maire fogja esketni leányát (104. l.).

Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a zsidókülsejű nem-zsidó igyekszik mennél hamarabb tudtára adni a világnak, hogy nem tartozik a megátkozott népcsoportba. Hanna grófnő hirtelen közlékeny lesz, nehogy utítarsa azt találja hinni, hogy a sokat emlegetett Walter Leó zsidó (*Enyém, tied, övé* II. k. 17. l.). A királyi tanácsosné éneklés előtt mindig keresztet vet. Az egyik rossznyelvű hölgy hamar elárulja: „Ezt a keresztvetést azért hangsúlyozza, hogy a férjét ne tartsák semita eredetűnek (*Tégy jót* 119. l.). Még a korcsmából kidobott részeg is bizonyítja, hogy nem zsidó, azzal, hogy a szenteket és szűz Máriát káromolja.

Nem elég, hogy megvetik a zsidót, a legválogatottabb módszerrel kínozzák is. A kínzás legegyszerűbb, mondhatni legemberségesebb módja az anyagi megnyomorítás. A mózesitű polgártársakat béleteik felmondásával lehet politikai megnyilvánulásra bírni (*Az élet komédiásai* I. k. 140. l.). A Szabadságharcban való részvétel büntetéséül 2,000.000 forint bírságot rónak rájuk (*A mi lengyelünk* I. k. 187. l.). A törvény bünteti, egyenlőtlenül bünteti, de nem védi őket: az ítélkező herceg hamar felmenti a neki tetsző kalandort, de büntérsai, a zsidók maglyát érdemelnek (*Egy hírhedt kalandor a XVII. századból* 90. l.). A zsidóktól muh-borjával lehet elűzni a vevőket (151—168. l.). Lenci fráter Amsli zsidótól és sok mástól azt csal ki, amit akar. Hamis pénzzel fizet nekik s megfenyegeti őket: „Ha el nem veszed, feladlak, hogy tőled kaptam, megesküszöm, hogy te fabrikáltad, két esztendeig ki sem kerülsz a börtönből”, s a zsidó tudja, hogy a szélhámosnak igaz van (*Lenci fráter* 19. l.). Még a kis bárógyerekek is elbánnak az apróságokat áruló zsidófiával: néhány pofonnal és a használt „Kukkinzlok”-kal fizetnek neki (*Akik kétszer halnak meg* II. k. 15—21. l.).

A zsidókinzás válogatottabb formái: zsidódöngetés, macskák eleresztése a zsinagógában (*Egy hírhedt kalandor a XVII. századból*). Mátyás mester három zsidót köt huncutkáiknál fogva egymáshoz, azután törött borsot szór szakállukba, „s mikor aztán hol az egyik, hol a másik nagyot prüsszent s a másik kettőnek a fejét is magával ragadja, ezt nem állja meg ember nevetés nélkül.” Csak Grácián úr gondol arra, hogy Kázmér fia még különben értett a zsidók megtérfálásához (*Páter Péter* 44. l.). A balkáni rablók azzal szórakoznak és dicsekszenek, hogy a zsidók száját olvasztott ólommal töltik meg és élvezik a kínzott emberek torzképeit (*Szép Miklós* 70. l.). A megvadított, részeg pór-

tömeg egy székek karjához köti az ősz, szakállas zsidót, s szakállát szálanként tépdési. Mások közben összerogyott lányát rugdossák, ami még jobban fáj az öreg zsidónak (*Szomorú napok* 131. l.). Kárpáthy János kortyondi fráterei orthodox zsidókkal szalonnát etetnek, s ez még jobb mulatság számukra, mint a vendég lova farkának levágása, kocsijáknak felaprítása, mulatók felett a ház felgyújtása, vagy fényes délbén fürdőruhában korzózás (*Egy magyar nábob* I. kötet 121. l.). A lókupecet is disznólabbal fenyegeti az igazmondásán felbőszült varga (*Sárga rózsza* 68. l.).

A zsidógyűlöletnek okát kell adni. Valami szörnyű gazzsággal kellett megvádolni a zsidókat: megszületett a vérvád. A Mété-tagok kötelesegei között volt: „8. §. A zsidókra rituális gyilkosságokat kiáltani: a húsvéti páskához használt keresztény vér felőli mesét felújítani” (*Rákóczi fia* 50. l.). A Jerichói Kürt minden húsvétkor közöl ilyen rémmeséket (*Az élet komédiásai* I. k. 26. l.). Natáliának eszébe jut a zsinagógában „mindaz a rémmese, amit a keresztény vér áldozatáról hallott” (*A mi lengyelünk* II. k. 92. l.). Tanussy Manó eltűnésekor is a zsidókat vádolják (*Kis királyok* II. k. 81. l.). Még Lúvay is félt a vén zsidóktól, hogy vérét veszik a gyerekeknek (*Politikai divatok* 12. l.). A hamburgi orgazda vádolja őket csalással, hamis pénz veréssel (*Egy hírhedt kalandor a XVII. századból* 153. l.). Bécsben meg vádagnak egész tömkelegét zúdítták nyakukba: „a közutakat a városban megmérgezik, a szentségtartókból a szent olajat kilopták és megfertőztették, húsvéti szertartásaikon keresztlyén gyermekek vérét használják; találtak egy holt kezét az utcán és a zsidókra fogták, hogy ezek törlik fel a sírokat; a császárt el akarták fogni a kurucok, azokkal is a zsidók konspiráltak; Thökölyvel egy követ fűjtak; majd meg a megmérgezett gyertyákat keresték rajtuk, amikkel a császárt meg akarták ölni. Utoljára a Burg udvari kápolnájában tűz ütött ki, maga a császárné, Eleonóra is csak csoda által menekült meg a tűzhaláltól: ezt is a zsidók rovására írták” (*Szeretve mind a vérpádig* II. k. 100. l.).

Említtük már: a zsidó kitalálta a bűnbak fogalmát, és maga lett a világ bűnbakja. Mohács előestéjén Szerencsés Imrere háritanak mindent, az ő palotáján gázol keresztül a csöcselék. (*Fráter György* I. k.). Az erdélyi aranyak eltüntetésével a magyarországi zsidókat vádolják (*Szegény gazdagok* 179. l.). A kolerajárványt a zsidók okozták (*Fekete vér, Szomorú napok*), a jobbágyokat is ők lázították (*Kis királyok*). Így legalább a zsidóság magára vette mások bűnét, mint a hosszúnapi bak az övét, és alkalmat adott a tömeg káros szenvedélyének a feltétlenül szükséges tombolásra. Ha ez fáj is neki, ki gondolt vele? A zsidót még akkor is verték, ha egészen más volt a cél. Járvorkák a zsidók ellen készítenek heccet, hogy Ócskay Lászlót el-

foghassák (*Szeretve mind a vérpadig* II. k. 103. l.).

A gyűlöletet néha sikerül odáig szítani, hogy még a törvényhozás is a zsidók ellen fordul. A székesfehérvári országgyűlés 1526-ban, Mohács után, törvényt hoz, hogy „a zsidók az országból el-kiűzessenek” (*Fráter György* I. k. 255. l.). Később Ferdinánd és Zápolya pártjának egyaránt programja földosztás és hasonlók mellett a zsidók kiűzetése (263. l.). Lipót császár „kegyelmesen meghallgatá hű alattvalói kívánságát és kiadta a rendeletet, miszerint az összes Mózes valláson lévő lakosság 5 hónap alatt bonyolítsa le az ügyeit és hagyja el a várost és az országot” (*Szeretve mind a vérpadig* II. k. 101. l.).

Ezt a törvényt végrehajtották, de hamar visszaszították. Szükség volt a zsidókra. Sem a császár, sem székvárosa nem tudott nélkülük megélni. Oppenheim volt „a birodalmi pénzügyek rendezője, akit még a hős Savoyai Eugen is nagy magasztalással emlegetett: nélküle nem lehetett volna háborút viselni”. (u. o.)

Magyarországon is szükséges a zsidó. Hisz a magyarból sohasem vált tyukász, olajkáros, babkáros, rongyász, tollszedő, semmiféle kereskedő. A nemzetgazdaságban tátongó űrt tölt be a zsidó. Vállalja a legalantasabb, legmegvetettebb munkát, a kereskedést. Mikor ő az eladó, akkor gyűlölik, mert árujáért pénzt követel. De mikor ő hozza a pénzt, akkor már sokkal nagyobb a becsülete. Tihamér birtokának pénzügyeit a borszedő zsidó fogja rendbehozni (*A mi lengyelünk*), Barkócziét Sámsi (*Börtön virága*), s a gazdag ember bosszúsan állapítja meg: „Filoszemiták volnánk már mindannyian”, csak jönne zsidó a termést megvásárolni (*Öreg ember nem vén ember* 18. l., *Fekete gyémántok* I. k. 149. l.). A zsidó jelenti Nornensteinben a kereskedelmet (*Az élet komédiásai* I. k. 95. l.), zsidóért kiabál mindenki, ha megszorult pénz dolgában.

A zsidó rendkívül alkalmas a fejőstehen szerepére. Valamikor régen a vándor héber ivadék ingyen thalittal és prêmes bőrökkel szolgált az útját elzáró apró királykáknak (*Régi jó táblabírák* 52. l.). Kázmér fiú zsidó utazóktól szerzett pénzt szükség esetén (*Páter Péter* 46. l.). A nemzetgyűlés is csak zsidóktól és városi polgároktól tud adót behajtani. (*Fráter György*), a szabadságharc utáni reakciós kormány egyszerre kétmilliót vesz be rajtuk. A salva guardia is azért nyújt nekik otthont, mert „kétsherte több az évbére, mint más szomszédaié” (*Politikai divatok* 4. l.).

A gyűlölt, megvetett, megkínzott, kihasznált zsidótól félnek. Érzik, hogy a zsidó, mielőtt emberré fogadják, egyenrangú ember lesz. II. József helytartója, Tallérosy Zebulon, Csacsina Flórián egyaránt félnek a zsidók egyenjogúsításától, és ép ezzel a félelmükkel bizonyítják elmaradottságukat. A felvilágosodott, művelt emberek igyekeznek kiemelni

a zsidót állati sorából. II. József szóba áll velük, nevet ad nekik, engedni a vörös köpenyt és engedélyt ad zsinagóga építésére. Ráby sajnálja, hogy nem fogja megérni a zsidó egyenjogúsítás korát (*Rab Raby*). A Szabadságharc alatt és utána mind időszerűbbé válik ez a kérdés. Valóban meg is történt az egyenjogúsítás — a harctéren és a fogházban. A Szabadságharc vörös keresztjét a zsidó is viselte (*A köszívű ember fia*), s Illávan minden felekezet közös misét hallgatott (*Akik kétszer hálnak meg*). De a törvényes emancipáció is a levegőben lóg: szerepel az ostromolt Komárom újságának örömhírei között is (*A mi lengyelünk* I. k. 101. l.). Az emancipációnak valójában az a következménye, amiktől egyesek féltek: Lőw Hirsch meggazdagodik (*Az élet komédiásai*), és Vigárdi képviselő lesz (*Tégy jót*). Jog szerint a zsidó elérhet mindent, de a társadalom, az elmaradt, korlátolt társaság még mindig érezeti vele, hogy ő csak zsidó.

De csak a most élő zsidót vetik meg. A régieket tisztelik, már csak régiségük miatt is. A torockóiak eredetüket egész a Makkabeusokig vezetik fel (*Egy az Isten* II. k. 4. l.), s a zsidó-magyar rokonításnak is van híve. Horkázi szerint „Jehova” annyit tesz, mint „Sehova”, t. i. örökké élő „Él” (Isten). A zsidó és ősmagyar szertartás megegyeznek. Ábrahám a főtáltos. Ápol és Kaján ősi magyar módra mutattak be áldozatot: a gabonaáldozás megfelel a kukoricapattogatásnak, a húsáldozás a szalonnapirotásnak (*Kis királyok* I. k. 116. l., *Eppur si muove* I. k. 90. l.). Igaz ugyan, mások meg még a hazaárulók közt is handlénak tartják azt, aki a magyar nemzetet a zsidóból próbálja származtatni (*Rab Ráby* 297. l.).

X.

Nem volna teljes dolgozatunk, ha nem emlékeznénk meg Jókai zsidó nőalakjairól.

A zsidó lányok általában igen szépek. Az apját a börtönben látogató zsidólányt csak mint „a szép Eszter”-t emlegetik. (*Trenk Frigyes*). Különösen a szemek szépek. Mirrha szemei csodálatos hatással vannak seblázás ápolójára. Ez mintha két földgömböt látna mindig maga fölött ismeretlen viránnyokkal, kék tengerrel, zöld ligetekkel. (*De kár megvénülni* 141. l.) Magnéta szemei „nagyok, feketék, ragyogók, tele tűzzel, égi ihlettel és földi vágygal. Ezek miatt a szemek miatt nem lehet látni a természet. A bámulatot azok szívták fel mind”. (*Magnéta* 5 l.). Fixsternné szemei feketék (*Egy ember, aki mindent tud* 168. l.), Vigárdynéi nagyok és kiülők (*Tégy jót* 114. l.).

Arca Mirrha olyan, mint egy bibliai Miriám metszet. Magnéta arca eszményien szép, arcéle klasszikus. Fixsternének gyönyörű kreol

arca van, míg Vigárdyné arcát „nagyon is egészségesen temperálja némi poudre de sêrail“.

Magnéta haja hullámos, fekete, bokáig érő. Vigárdynének düsgazdag, szőke fürtjei vannak „építészeti kacsaringókkal“. Az igazi zsidó asszonynak azonban nincs haja. Natáliának már ajkán legeg a szó: „Leszek a te nyírotthajú zsidóasszonyod“ (*A mi lengyelünk* II. k. 93. l.). A „zöld paradicsom“ lúdfertályosnője fakó parókat hord, azon bársony főköttével (*Gazdag szegények* 31. l.), s a lemergi vén zsidó-asszony szemöldökéig húzza bársony főköttjét, hogy eltakarja vele kopasz fejét (*Egy hírhedt kalandor a XVII. századból* 83. l.).

Magnéta termete is „megcsodálni való: tiszta szépségvonalakból összeállítva, csodálatos hajlékonysággal, deli mozdulatok természetes változékonyságával.“ Háta „eleven syrakusi oltárszobor.“ Szamszonina épp ellenkezőleg „hat láb magas nember, félöles vállakkal, széles csontos arccal, hatalmas karokkal“. (*Magnéta* 26. l.).

A zsidó leány legtöbbször erotikus gondolatokat ébreszt. Magnéta látásától a nézők testén hangyák futkosnak végig. Muhtár bejnek zsidó háremhölgye van: Rebeka. „Ha egyszer áttöleled, hozzád tapad, átolvad, mintha két lény olvadna egymásba.“ „Ajka forró, csókja mennyei, muskarit, melyet csak az üdvözültek izlelnek“ (*A janicsárok vőnapja* 44–46. l.) Magiszter Szénásy zsidó lánnyal szövik török földre (*Török világ Magyarországon* I. k. 12. l.). Sára asszony zsidó Rűfelékre gyanakszik (*Kis királyok* I. k. 111. l.), s Fixsternné, a csupa tűzvér, tíz lépésről melegítő zsidó asszony könnyen lesz Rengeteghy Ottó kedvese. A zsidó lány egészen más valami, mint a többi. „Az a felfedezés, hogy egy tündérnő zsidó lány, egészen új varázst idéz elő. A fantázia talán valami exotikus bájakat szimatol? Vagy talán a lelkiismeret könnyebben megnyugtatható? A bűn egyszerre virtussá válik. Hisz a férfi a szép nővel szemben természetes ellenség s ha még zsidó is a szép hölgy akkor duplán ellenség“ (*Magnéta* 40. l.).

Még Magnéta, a szabadon élő, amerikai művésznő sem szolgál rá erre a véleményre. Mirrha meg épen Jókai egyik legtitésztább nőalakja. Egész éjtszaka virraszt a beteg idegen mellett, mintha anyja, testvére volna. „Nem kérdezte, szokás-e az, összefér-e az illendőséggel? A nagybetegét ápolja, a lábbadozót vigasztalja, minden gondolatát kitalálja, még a szégyenpírtól is óvja. A sok nő közül ő az egyetlen, aki könnyőreletes és hűséges a regényhőshöz. Jutalmat nem vár, mert ahhoz el kellene hagynia apja hitét, s erre nem hajlandó. (*De kár megvénalni*.)

Mirrhaóhoz hasonló önfeláldozó lány a szép Eszter is. Dessauból jár Magdeburgba, apját börtönében meglátogatni, s minden veszedelemre kész, hogy az ismeretlen rabot megmenthesse (*Trenk Frigyes*).

Vigárdy képviselő felesége gonoszlelkű asszony. De főhős, s így alakjából a zsidó nőre jellemző vonásokra veszedelmes volna következtetni. Valamint Negrotin, vagy Vigárdy nem zsidó jellemek, épp úgy Amanda sem az (*Tégy jót*).

A többi zsidónő csak egy-egy pillanatra tűnik fel, s már valamennyiükkel foglalkoztunk. Ismerjük a 19. gyerekét szoptató kocsmárosnét (*A köszívű ember fiait*), Pelikán ötvösboltos feleségét (*Sárga róza*), a lúdfertályosnőt (*Gazdag szegények*), Szamszoninát (*Magnéta*), Rákheket, Tukmányi megkeresztelt feleségét és Szálit, a gezetlen kocsmáros leányát (*Az élet komédiásai*). Zsidók mindnyájan, minden különösebben jellemző nőies vonás nélkül.

XI.

A legújabb kor egyik állandó problémája: faj-e a zsidóság, vagy vallás.

Jókai zsidó regényalakjai határozott faji bélyeget viselnek: orruk, hajuk, szemük, beszédük, foglalkozásuk zsidó.

És mégis... Vigárdy nem zsidó „fajú“. Negrotin sem az. Erdélyben IV. Béla idejében élnek zsidóhitű kazárok, és még II. Árpád korában is zsidóhitű magyarok, másképen szombatos székelyek. Pedig a székely magyarabb valamennyi népfajnál, „mert se vérébe, se nyelvébe, se szokásaiba nem vegyült soha semmi idegen“ (*A jövő század regénye* I. k. 91. l.). A szombatosság, a zsidó vallás tehát nem jelent idegen jellegű szokást, csak egy vallást. A többtől nem is nagyon eltérő vallást: a már kereszténynek számító unitárius vallás képezi az átmenetet. Pedig a szombatos székely magát jó zsidónak tartja, jobbnak az igazi zsidónál (*Egy az Isten* I. k. 245. l.). Érdekes, hogy épp az öreg szombatos az egyetlen, akit vallása szakít ki a nemzet közösségből. De ő már torzképe a végtelenségig vitt közönynek, a fanatizmussá vált önmegtagadásnak, a haza gyűlöletévé fajult istenimádásnak. A szombatos és a zsidó számára „a haza törvénye parancsol a hitnek is“, mondja Tatrangi Dávid II. Árpádnak. Rotheisel leteszi a szörnyű zsidó esküt, mert a törvény úgy kívánja, s a 48-as zsidók kitűzik a vörös keresztet, mert az a haza jelvénye.

Nem a vallás, nem saját maga szakítja ki a zsidóságot a nemzet közösségből, hanem a társadalom. A társadalom ellenállása 1848-ban meggyengül, s azonnal megjelennek az izzig-vérig tösgyökeres zsidómagyarok. S ez csak a maradiaknak fáj. A legértékesebb jellemek boldogan látják ebben az egész nemzet gyarapodását, s csak azt sajnálják, hogy nem érhetik meg azt a kort, amikor minden korlát lehull magyar és magyar között.

Elisa ben Abuja, az „idegen“.

Egy ember élete a zsidóság és görögség összeütközésének idejében.¹

Elisa ben Abuja alakjának érdekességét a kor adja meg, amelyben élt. Maga az ember, ha talán nagy volt is a maga tudományában, eltörpül a nálánál nagyobbak között. De érdekes és néhol megdöbbentően aktuális az alakja, mint egy forrongó és önmagával hadakozó kornak a kifejezője. Világok ütköztek össze és ő ott állott az ütközőponton, rajta és benne zajlott le a görög Már a Talmudban is bizonyos mértékig szimbolikus alak. Az világ és a farizeus tan talán utolsó nagy történelmi megütközése. »Áchéra«² az idegen, az istentagadó. Ő a talmudi kor aposztátája, Bacher félig legendásnak nevezi Elisát és a közéje fűződő elbeszéléseket és ha megfigyeljük a forrásokat, azt kell éreznünk, hogy az Elisa-történetek igazságában és legendáiban is valóban több van, mint egy ember élete. És talán az, amit Bacher legendásnak nevez, az az igazibb, az örökébb valóság, mindenesetre az, ami E. b. A-t ma a mi számunkra kiemeli a tannák sorából. A talmudi kor is, — tudatosan, nem tudatosan, — egy nemzedéket és egy szellemiséget bélyegez meg az Elisa ben Abuja nevével, ezért az ő kemény megítélése, ezért a harcos gyűlölet, mely a szavakon fűzik. Bár a Talmud általában végletes az ítéletében, úgy a dicséret, mint a kárhoztatás sokszor indokolatlanul súlyos szavakba formálódik,³ de itt még ennél is többről van szó. Harc van két világ-

¹ Nem akarom jegyzetben magam után hurcolni az Elisa ben Abujára vonatkozó egész irodalmat, bármilyen gyér is az. A szakirodalom ismerői megismerik az utalásokat amúgy is. Dolgozatomban leginkább a következő munkákat használtam: Grätz: Gnosticismus u. Judentum, Krotoschin, 1846.; J. H. Weisz: דור דור ודור II. Wien, 1876.; Bacher: Aggada der Tanaiten, I. Strassburg, 1884.; M. Guttman: Das Judentum und seine Umwelt, Berlin, 1927.; Dr. Hahn István: Zsidó szekták a talmudi korban. I. M. I. T. 1937. Budapest. Csupán a teljesség kedvéért említettem meg D. Hoffmann: תולדות אישע בן אביה (Wien, 1880.) munkáját. Az egyetlen monográfikus munka, mely Elisa ben Abuja életét tárgyalja, azonban olyan bosszantóan féltudós módon, rabbinikus szófacsarásokkal és komolytalan prédikációs töredékekkel teletűzdelve, hogy még komoly kritikára sem érdemes. Egyetlen érdeme, hogy nagyjából összeállítja az E. b. A.-ra vonatkozó talmudi anyagot. »Tudományos« komolyságának jellemzésére elég egy példa: a דבר אחר kifejezést »Áchéra dolgai«-nak fordítja és E. b. A.-val hozza összefüggésbe.

² Nem tudom, honnan veszi Grätz az »Áchára« formát.

³ Pl.: Aki Sammájt követi, halált érdemel. Aki éjszaka jár, halálos yéket vesz magára.

nézet között és a tét maga a zsidóság. Ennek a harcnak szimbóluma az Elisa ben Abuja élete, ebben a harcban születnek a róla szóló legendák. És Elisa maga is benne él ebben a harcban, harcolja azt önlékével és a világgal maga körül. Majdnem azt kell mondanunk, hogy természetes a sok ellentmondás, mely a talmudi forrásokban van. Hogy egyszer tóra-ellenes, máskor dicsérik tóra-tudását, itt előzi a gyermekeket a tanházból, ott figyelmezteti Méirt, ne szegje meg a farizeus törvényt stb. Nagyon felületes megoldás lenne a Weisz-é, aki egyszerűen időben határolja el a kétféle felfogást, az egyik az elszakadás előtt, a másik utána volt. Bár a talmudi szöveg némileg alátámasztja ezt a felfogást,⁴ nem nehéz meglátni az ellentmondások mélyebb okait. Első az, hogy természetszerű különbség van a történeti és a szimbolikus E. b. A. között, második a kiforrotlanság és meg nem állapodottság, mely E. b. A-t élete végéig jellemezte és talán nem is annyira őt, mint az egész kort, melyben élt. Az eltérés néhol csak hangulati, csak a kifejezés módján fordul meg, néhol mély ellentétet mutat. De legtöbbször az ellentmondás forrása a szövegben van és nem Elisában magában. Ezeket az ellentmondásokat szeretnők tisztázni kissé azáltal, hogy a következőkben megpróbáljuk E. b. A. életében különválasztani azt, ami az ő cselekedete és azt, ami a kortársainak róla szóló ítélete.

*

A császárok korának leigázott Palesztinája soha nem szűnő gyűlölettel gyűlölte a győztest. Amióta elpusztult a szentély még mélyebben szakadt a választék a zsidóság és hellenista világ között.⁵ Úgy érezték, a két ellentétes világ egymás mellett nem maradhat meg. »Caesarea és Jeruzsálem, ha azt mondják, mindkettő elpusztult, el ne hidd, mindkettő fennáll, el ne hidd, csak azt hidd, ha azt mondják: elpusztult Caesarea és fennáll Jeruzsálem vagy elpusztult Jeruzsálem és fennáll Caesarea.«⁶ Az elnyomás és az üldözés végsőig keserítette ezt az ellenségeskedést. Amíg kezdetben megpróbálták hidat verni a kétféle műveltség között, most a politikai gyűlölet átragad a kultúrára is. A farizeus szellem kiszakít magából mindent, ami idegen, akár politikum, akár kultúra az. A kor formát keresett, melybe belefoglalja mindazt, amit a megszűnt állami életből áthozott az új életformába és ami most egyre

⁴ Gyakori forma: לאחר שיצא לחרבות רעה

⁵ Mommsen: Das Weltreich der Caesaren.

⁶ קסרי וירושלים אם יאמר לך אדם חרבו שריהן אל תאמן ישבו שתיחן אל תאמן חרבה קסרי וירושלים חרבה וירושלים וישבו קסרי תאמן שנאמר אמלאה החרבה אם מלאה זו חרבה זו אם מלאה זו חרבה זו (מנחם). Caesarea a görög szellem jellegzetes városa, »Edom leánya«, a Herodes által alapított város.

több támadásnak volt kitéve, és kettőben találta ezt meg: a tanításban és az elzárkózásban.⁷ Mindakettőre féltékenyen ügyel, aki bármelyiket megsérti, a zsidóságot veszélyezteti. A hadrianusi korban ez az ellenségeskedés már a fegyveres ellenállás gondolatáig jutott. Bar Kochba megegyeszer utoljára összeszedi az elkeseredetteket és a halálasztottakat, hogy életre-halálra megküzdjön Rómával. Maga R. Akiba áll a felkelők közé és vele a zsidóság legelőkelőbbjei. A történelemből ismeretes a felkelés sorsa, hősi küzdelem után levették a Bar-Kochba harcosait, a vezetőket kínhalállal végezték ki.

Elisa ben Abuja már neveltetésénél fogva ellentétbe kellett, hogy kerüljön ezzel a farizeus korszellemmel. A talmud példálódzó szóval így fejezi ezt ki, amikor keresi az okokat, melyek eltávolították Alisát a tantól: »Úgy mondják, hogy az anyja, amikor terhes volt, bálványtemplom előtt ment el és beleszívódott a testébe a bálványozás illata.⁸ Elisa így beszél saját ifjúságáról tanítványának, R. Méirnek:⁹ »Atyám Jeruzsálem nagyjai közül való volt és körülmetélésem napján nagy lakomát rendezett. Sokan voltak jelen és énekeltek alfabetáriumokat. Csak R. Elieser és R. Jósua nem csatlakoztak hozzájuk, hanem külön húzódtak és tórával foglalkoztak. »Ők az övékkel, mi a miénkkel« — mondták. Tanultak és örültek a tanításnak, annyira, hogy tűz vette körül őket. Atyám látta a csodát, melyet a tan művelt és elhatározta, hogy fiát tudósna neveli. De miután szándéka nem volt tiszta, azért nem maradt meg nálam a tanítás.« Sok érdekességet rejt ez az elbeszélés. Látjuk a környezetet, mely ifjúságában körülvette Elisát. Jeruzsálem előkelőinek háza ez, melyben a görög dal¹⁰ és a mulatság járja, mindakettő kárhóztatott a farizeusok szemében. A farizeus bölcsek, akik érdekből, vagy kényszerűségből felkeresik a házat, félrevonulnak a mulatóktól, ezzel hangsúlyozva elitélésüket. Ez az a réteg, mely pozíciójánál és életmódjánál fogva nem tudta és valószínűleg nem is akarta magát távol tartani a környező világtól. Abuja tisztelettel, de idegenül áll szemben a tanítás világával, amikor elhatározza, hogy fiát a tudománynak szenteli, ez csak a hirtelen felbuzdulásból, vagy hiúságból történik. A farizeus világnézetéhez való teljes csatlakozásról szó sem lehetett. Elisa ebben a körben töltötte ifjúságát, mely tisztelte a görög-római műveltséget és életmódjában is inkább volt római, mint elzárkózó zsidó. Elisa lelke átforgalmazódott erre a példára. A farizeusok kárhóztatással jegyzik fel róla, hogy a görög dal nem szűnt meg soha az

⁷ Takács Pál: חוקות דני B. L. T. T. évkönyv. 1935.

⁸ Chagiga 14/b. Jer. Chag. 77/a.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Lásd Bacher.

ajkán.¹¹ Életmódja a világfiéra vall, seholsem a szerényen meghuzódó farizeus tudósra. Lovon jár, még szombat napján is, hasonlataiból azt látjuk, ismerője volt a latin nyelvnek és mondásoknak.¹² járatos a poharazásban, a lovaglás művészetében. A hasonlat, mellyel az ember az elvont dolgokat megvilágítja, biztos vallomás a lelkiületéről. A tudás és a cselekedet harmóniáját Elisa a következő hasonlatokkal érzékelteti:¹³ épület, melynek alapzatát kőből rakták, víz el nem mossa azt, festés, amely kőalapra készült, nem pereg le, talpas pohár, mely megáll, ha lehelyezik, ló, melynek zablája rendben van, nem veti le gazdáját. Lovaglás, ivás, dal, ezek nem hiányoztak Elisa életéből sohasem. Azt hiszem, nem tulunk akkor sem, ha ennek a neveltetésnek tudjuk be azt is, hogy sokkal jobban vonzódott az aggádához, mint az elvont vallástörvényhez.

Ilyen légkörben nevelődött Elisa és élete folyamán nem is annyira ő változott, hanem inkább a világ körülötte. Sok problémát okoz a talmudnak és a későbbi tudósoknak is, hogy megkeressék, mi volt az az ok, amely Elisát eltávolította a zsidóságtól. Ha nem is teljesen, de egyrészen mindenesetre itt kell keresnünk az okot. Éppen az ő életében távolodott el mind jobban és jobban a hivatalos zsidóság a világi élettől, az ő életében alakul át lappangó ellenszenvből nyílt gyűlöletbe, majd harcos ellenállásba a rómaellenesség. Ami Elisa születésének és neveletésének idején rosszal, de megtört volt, az még az ő életében gyűlölt és üldözött lett. Mert soha teljes lélekkel a farizeizmusnak nem adta át magát, hanem megtartotta régi környezetét és szokásait, nem tette meg az ellenzékbe szakadásnak ezt a lassú, de következetesen haladó útját. Talán erre utal az elbeszélés, mikor arról beszél, hogy azért nem maradt meg a tanítás Elisánál, mert atyja nem őszintén csatlakozott a farizeusokhoz.¹⁴ Nemcsak a lelkiülete, hanem a környezete is visszatartotta őt ettől az átalakulástól. Az alapos valószínűségen kívül talmudi adatunk is van arra, hogy Elisa állandó érintkezésben állt rómaiakkal, sőt valószínűleg római hatóságokkal is.¹⁵

A farizeizmus mind messzebb tolódot, élen Elisa tanulótarásával, résztint mesterével, R. Akibával. Akiba lassan élére került a rómaellenes mozgalomnak és a tekintélye napról-napra nőtt. Kiátkozta a görög szellemet, a »külső könyveket«.¹⁶ Akiba mártir-

¹¹ Chag. 14/b. Ez az egyik ok, hogy nem jutott be a jövő életbe.

¹² Bacher összeveti a חורין נולעים דברי kifejezést a »per succum et sanguinem«-fráziással. (Aboth dirábbi Náthán 24.)

¹³ Aboth d. Náthán c. 24.

¹⁴ Chag. 14/b.

¹⁵ Jer. Chag. 77/b.

¹⁶ Szanhedrin 10, 1.

halállal megpecsételt meggyőződése nem tűrt megalkuvást. Elisa és Akiba közé ellentét szakad. Pedig Elisa elismerte Akibát nagyon, közös tanítványuknak, Rabbi Méirnek állandóan Akiba aggáda-magyarázatait tanítja.¹⁷ A misnában fennmaradt tanítása arról, hogy aki öreg korában tanul, olyan, mint aki teleírt papírosra ír,¹⁸ valószínűleg Akibára vonatkozik, de semmi gúnyt vagy elítélést nem tartalmaz. Az Aboth dirabbi Náthánban¹⁹ fennmaradt fogalmazás már élesebb: »Aki fiatal korában tanul, a tanítás felszívódik a vérébe és világosan jön az ajkáról, aki öregkorában tanul, annak a tanítás nem szívódik a vérébe és nem jön világosan az ajkáról, amint mondják: ha ifjúságodban nem kedvelted, nem éred el öregségben.« Valami igazolásszerű van benne, mellyel a közöttük levő ellentétet annak rovására akarja írni, hogy Akiba öregkorában tanult és nem lett vérévé a tanítás. Ő nem értheti meg valójában és nem magyarázhatja helyesen a tanítást. Nem vitatkozás, mert Áchér sohasem vitatkozott, csak csendes öngazolás féle. De ennek sincsen támadó éle. Mindenesetre mutatja azt, hogy valami személyes ellenségeskedés volt kettejük között.

Itt indul el Elisa »elromlása«. Ekkor lesz Áchér, idegen. Előbb csak kis különbség választja el, azután ez a különbség lépésről-lépésre tágul két irányban is: politikailag, meg a törvény magyarázatában. Két erő tágítja az űrt Elisa és Akibáék között, az egyik az Elisa helybenmaradásából, a farizeusok szélsőségsébe tolódásából önként adódik, a másik az az expansió erő, mely a kis különbségeket a vita és a szembenállás folyamán végtelenre szokta szakítani. Ez a második erő még Elisa halála után is hat, sőt talán akkor a legerősebben. A kortársak ismerték Elisát, az utókor csak Áchért látta és így fordul mind keményebbé és keményebbé a szó róla, így kerül mind messzebb és messzebb a zsidóságtól a források tanúságában, így lesz az eretnecség típusa.

A két irányt, a politikát és a törvényt teljesen elválasztani egymástól nem lehet. Az eddigiekből is láttuk, hogy a politikai gyűlölet befolyásolta a törvényt, a törvény meg viszont a politikát. Amit Áchér politikai állásfoglalásáról tudunk, az szoros összefüggésben áll a törvénnyel szemben elfoglalt álláspontjával. A mondják, a rómaiakhoz pártolt. Weisz így ír róla: fellázadt istene, tanítása és népe ellen. Tény, hogy amikor végső szakításra került a sor, akkor megmaradt a rómaiak mellett, hisz a másik párt, mely vele már régen szembenállott, úgy sem fogadta volna be őt. De nyomát se látjuk annak, hogy népével szemben bármit is tett volna. Sőt tudjuk, milyen mély részvételt gyászolt meg az aggas-

tyán Chucpit-ot, R. Akiba mártír társát, akit a lever felkelés után kivégeztetett a császár.²⁰

A talmud²¹ elmondja róla, hogy amikor a hatóság rendeletben tiltotta el a szombat megtartását és kötelezte a zsidókat munka végzésére szombaton, Áchér feljelentette a zsidókat a római hatóságoknál, hogy kijátszák a rendelkezést, sőt tanácsot adott, hogyan kell a zsidókkal a munkát végeztetni, hogy valóban megsebzéjk vele a szombatot. Tulzásnak érzem a helyet, de még így is megmagyarázható. A későbbiekben látjuk majd, hogy Áchér élesen szembehelyezkedett a farizeus törvényt magyarázattal és avval az elvvel, hogy a zsidóság lényegét a törvény képezi. Különösen a szombattal áll szemben. A farizeus irányzat az életét is feláldozta a törvényért, szembehelyezkedett a római hatóságok kegyetlen rendeleteivel, ha azok a tant sértették. Ezt a mártíromságig menő ragaszkodást Elisa nem fogadta el, sokkal kisebbre értékelte a törvény betűjét és sokkal nagyobbra a római hatalmat. De különösen elveti a törvényt magyarázatnak kicsinyes, szörszálhasogató rabbinikus módját.²² Azzal az idézett hely sem vádolja Elisát, hogy okozója lett volna a szombat megszegését parancsoló rendeletnek. De ha megvolt, Elisa nem tartotta indokoltnak sem az ellen-szegülést, sem pedig a törvény kijátszását. Amikor a farizeusok mégis megpróbálják körmönfont törvényt magyarázat segítségével bizonyos formában megengedhetővé tenni a tilosat, Áchér gúnyt űz belőlük. De nem a nyomorúságukból, mellyel a törvényt megszegni kényszerülnek, csupán ravasz törvényfacsarásukból.

Még egy hely, amellyel itt foglalkozni kell jer. Chag. 77/b. elején.²³ »Áchér megölte a tóra nagyjait. Mondják, hogy minden tanítványt, aki kiváló volt, megölt.« Van vélemény, mely szerint itt arról van szó, hogy Elisa feljelentette a római hatóságoknál azokat, akik a tilalom ellenére is tovább foglalkoztak a tannal és ezáltal halálukat okozta. Ebben a formában meglehetősen súlyos tanúság Elisa ellen. De a szöveg nem nagyon igazolja ezt a magyarázatot. Sehoh a rómaiakról nincs szó, ellentétben az előbbi rész-

²⁰ Jer. Chag. 77/b. Miért romlott meg?... egyesek mondják, látta Chucpitnak, a magyarázóknak a nyelvét a disznók előtt. Felkiáltott: A nyelv, mely gyöngyöket hullatott, most a porban hever. Óh, hát ez a tóra és ez a jutalma!

²¹ Ibidem.

²² Elisáról magáról ezt nem tudjuk igazolni a talmud alapján, annál jobban tanítványáról, Méirről, aki gúny tárgyává tette a farizeusok törvényt magyarázatát avval, hogy ugyanegy dologról előbb 49-féleképpen bebizonyította, hogy tiszta, azután ugyancsak 49 féle módon azt, hogy tisztátalan. Erub. 13/b.

²³ שהיה דורן רבי תורה אמרין כל תלמיד דהוה המי לה משבח באוריתא שהיה קטיל לה

¹⁷ Chag. 14/b.

¹⁸ Aboth 4, 20.

¹⁹ loc. cit.

szel, ahol világosan ki van írva, hogy a rómaiaknál feljelentette őket. A szövegben az van, hogy ő maga megölte őket. Hagymányos magyarázat²⁴ úgy véli, hogy nem valóságos megölésről van itt szó, csupán arról, hogy rávette őket, hogy ne tanuljanak tovább.²⁵ De még valószínűbb, hogy csupán egy elkeseredett, túlzó kijelentéssel állunk szemben. Eppen Elisánál más helyütt²⁶ is találunk ilyen túlzást, amikor állítólag megölte a hibás beszédű gyereket, mert úgy hallotta, hogy csúfolja őt. Ott maga a talmud corrigál, nem úgy volt, hogy megölte, hanem annyira felháborodott, hogy azt mondta, ha kard lenne nálam, megölném. A vérengzés minden bizonnyal sem az első, sem a második esetben nem következett be.

Mindezek alapján nyugodtan mondhatjuk túlzottnak azt az állítást, hogy Áchér saját népe ellen lázadt. Ha politikai hitvallása szemben állt is a farizeusokéval, de azért sohasem tagadta meg a zsidósággal való közösséget.

Már előbb utaltunk arra, hogy politikai állásfoglalásával össze van nőve a farizeus törvénnyel szemben elfoglalt álláspontja. Itt ugyanolyan ellentétekre akadunk, mint a politikában, kicsi okból fakadók, de végtelenre megtágulók.

Elisa ben Abuja, mint tanaita, a kiválók közé tartozott. Még halála után is elismeréssel beszéltek tudásáról.²⁷ R. Méir szombat napján is csatlakozik hozzá, hogy tórát tanuljon tőle.²⁸ Eppen kiválósága oka annak, hogy olyan súlyosan ítélik meg elszakadását. De az ellentétek szembeállításában mindkét oldal ki van téve túlzásoknak. Ha túlozzák az elpártolását, épp az ellentét kiemelésére túlozzák tudásának jelentőségét is. A misnában csak egyetlenegy mondása van,²⁹ az sem vallástörvény, hanem pedagógiai megfigyelés a fiatalkori és az öregkori tanulmányokról. Halálát egyszer mondanak a nevében.³⁰ Sokkal fontosabbak azok a mondásai, melyek az Áboth dirabbi Náthán 24. fejezetében maradtak ránk. Az első probléma a tudás és a cselekedet harmóniája. Sok hasonlattal fejezi ki, hogy csak az értékes, aki egyesíteni tudja a cselekedetet a tudással, a tudás cselekedet nélkül semmit sem ér.

²⁴ קרן העדה a helyhez.

²⁵ A talmud folytatása az idézett helyen igazolja ezt a feltevést.

²⁶ Chag. 14/b. ורשע אשר אלהים — ורשע אשר אלהים.

²⁷ Chag. 14/b. Áchér lánya támogatást kért Rábbítól. Rábbi el akarja utasítani, de a leány avval felel: a tudását emlékezd, ne a tetteit. Tűz szállott erre az égből. Rábbi megdöbbenve látja: »ha a káromlókért ezt teszi az Isten, az őt dicsőrókért mennyivel többet.

²⁸ ללמוד תורה מפיו

²⁹ Aboth IV. 20.

³⁰ Moéd kátán 20/a, Názir 44/a. Kell-e gyaaszt tartani 3 évvel az apahalála után.

A sok hasonlattal való erősítés is rávall, hogy Elisa itt élete egyik vezető tanítását mondja, mégpedig polemikus éllel a farizeusok ellen irányítva, akik a tanítást egyedül helyezték az élet súlypontjába. Az öncéllá emelt tanulás többiben kihívja Elisa felindulását. Nagyon fontos és jellegzetes hely jer. Chag. 77/b., ahol el van mondva, hogy Elisa felkereste az iskolát és amikor látta az ott tanuló ifjakat, rájuk kiáltott: »hát ezek mit keresnek itt, te menj ácsnak, te menj lakatosnak, te kőfaragónak, te szabónak. Amint ezt hallották, rögtön otthagyták a tanulást és elmentek.³¹ Pedig Elisa szerette és becsülte a tanulást, hisz maga is tanult és tanított egész életében. De nem akarta, mint a farizeusok, a zsidó élet alapjává és egyetlen lényegévé megtenni. A gyakorlati élet, a tettek világa fontosabb, az iskola mellett, vagy ha kell, az iskola helyett is fontos a gyalupad. A farizeizmus avval akarta megtartani a zsidóságot, hogy iskolák mélyébe szorította, hogy alája rendelte az egyént, az embert az eszmei valóságnak, a zsidóságnak. Elisa a világ szempontjából ítél, az egyént értékeli és az életet, a zsidóságot abban a formájában ismeri csak el, amelyben az étellel egybekapcsolódik. Ha nem lenne túlságosan modern szó, asszimilációs törekvésnek lehetne nevezni a felfogását, bár az asszimiláció tárgya itt nem egy idegen nép, hanem maga az élet. Ha a tényeket nézzük, talán nincs is olyan nagy különbség Elisa és szembenállói között. Hisz gyakorlatban úgy a tanításnak cselekedetekben való megnyilatkozását, mint a tisztességes mesterséget a talmudi kor végig megkövetelte. Csak nem akarta világnézetnek vallani ezeket, amint Elisa tette. A gyermekeket az iskolából a gyalupad mellé küldeni, a tanítás felett felsőbbiséget juttatni a gyakorlati életnek, amelyet a farizeus világ csak mint az az élet járulékos elemét könyvelt el, nyílt lázadást jelentett. Ha van valami, ami indokolja az Áchér nevet, akkor ez az álláspont az. Ez a forrása nagyon sok olyan cselekedetnek, amellyel Áchér messzebb és messzebb kerül kortársaitól. Ez a pont, amelytől kezdve már csak így beszélnek róla: להרבות רעה — »miután elromlott«. Még azokban a talmudi helyekben is, ahol nem említik Áchér elszakadását, mintha ez a sors tükröződne vissza. Az Áboth³² helye, mintha rá vallana, aki olyan szépen tudott tanulni és mégis helytelen útra tért. Áboth dirabbi Náthánban³³ a hasonlat a tóráról, melyet nehéz megszerezni, mint az aranyat, de könnyű elveszíteni, mint a törékeny üveget, mely, ha eltörik, nem lehet többé segíteni rajta. Vagy arról, hogy milyen hamar lehet elfelejteni a tórát. 20 évig tanul az ember, 2 év alatt

³¹ מה אילין יחבין נבדון הכא, אומנותיה דהן כנאי אומנותיה דהן נני דהן ציור אומנותיה דהן היש וכין דהון שמעין כן הון שבקין לה ואולין לון

³² IV. 20.

³³ Loc. cit.

elfelejtheti. Vagy arról, hogy a másokkal tett jó is végeredményben önzés, mert az Isten az emberen kéri számon az életét és az elmulasztott jótettet. Talán azt kell feltételeznünk, hogy Elisa sok mondása közül a talmud szándékosan csak ezeket tartotta meg, melyek ő rá alkalmazhatók. Azokban az aggádai fejtegetésekben, melyeket már elszakadása után tanít R. Méirnek, nyilvánvaló a kiválasztásnak ez a szándékossága.³⁴ Jób 42¹²³⁵ versét Méirrel ellentétben úgy magyarázza, hogy a régi érdemekért is jutalmaz az Isten. Koh. 7⁸-at,³⁶ hogy csak az valóban jó, ami kezdetől fogva jó volt. És önmagára vonatkoztatja, aki nem teljes szívvel kezdte a farizeus tannal való foglalkozást és nem is volt állhatatos benne Koh. 7. 14-et, hogy a jót, meg a rosszat is maga az Isten alkotta.

Elisa »megromlott«. Áchér lett, szembekerült a farizeus tanítással és mind jobban és jobban kihangsúlyozza ezt. Talán a leg-híresebb »Áchér«-legenda a szombati lovaglás története. »Rábbi Méir ült és tanított Tiberiásban a tanházban. Arra lovagolt egy szombaton Elisa, az ő mestere. Szóltak neki: Elisa, a mestered erre jár. Abbahagyta a tanítást, kiment hozzá... Mondta neki: térj meg. Felelte: nem lehet. Egyszer Jaum Kippur napja szombatra esett és én lovagoltam a szentély mögött és hallottam egy hangot, amely szólt: Térjete meg, elpártolt gyermekek, csak Áchér nem, aki ismerte az erőmet és mégis ellenem támadt. Amikor a szombati határhoz értek, szólt neki: Méir, térj vissza, mert kiszámítottam a lovam lépéseim, hogy eljutottunk a szombati határhoz. Térj vissza te is! Nemde mondtam neked, a túlvilág függönye mögül hallottam: Térjete meg elpártolt gyermekek, csak Áchér nem. Kényszerítette, hogy visszamenjen vele a tanházba. Ott kérdezte az egyik gyereket: Mondd el a verseket. Mondta az: »Igy szól az Isten, nincs béke a gonoszoknak...« Így vitte őt tizenhárom tanházba, de mindenütt rosszul ütött ki a dolog.«³⁸ Az elbeszélés nagyon magán viseli a későbbi korok túlzásainak nyomát. Amíg az elején csak szombati lovaglásról van szó, a második részben már Jaum-Kippur szombatja szerepel, azonkívül a személy, mely Elisa korában már rég romban hevert. Az az Áchér, akit itt látunk már teljesen a legendáé. Maga a tény, a szombati lovaglás lehet, hogy valóság. Demonstráció a farizeus törvény, vagy az egész szóbeli tannal szemben. A szombat törvényeit különben is szívesen szegte meg. Talán ez volt az a pont, ahol a leginkább ütközött a vallástörvény a gyakorlati élettel. A szombati munka végzésével

már volt összeütközés Áchér és a farizeusok között,³⁹ a talmudban fentebb pedig azt találjuk, hogy két cselekedete alapján látták meg róla, hogy Áchér, istentagadó: először, hogy parázna nőhöz ment, másodsor, hogy retket tépett a veteményes ágyból szombaton.⁴⁰ A szombattal való szembekerülés már az elszakadásnak olyan fokán van, ahol Áchér is tisztán látja, hogy nincs híd vissza a farizeus felfogáshoz. Érdekes, hogy a legenda Áchér legsúlyosabb eltéréseről éppen nem a rideg kárkoztatás, hanem inkább valami megható szeretet szaván szól. Kiemeli, hogy a szombati határnál vissza akarta küldeni Méirt, hogy ő ne szegje meg a törvényt. Úgy érezteti velünk, hogy Áchér megtérne,⁴¹ csak hogy nincs már mód rá, már kitaszították őt. Sőt, végigjárja az iskolákat Méirrel, csak hogy ott is elűzik őt a gyermekek reávonatkoztatott mondatai. A farizeus hagyomány a maga igazolására viszi az elpártolt Elisa életébe a kitaszítottság fájdalomnak és a megtérés vágyának ezt a megható sugarát, hogy ezzel a törvény győzelmét hirdesse az ellene lázadt egyén felett. A tizenhárom tanház gyermekeinek szava vagy a szentélyből szálló szó mintha a közzvélemény lenne, mely elutasítja a nálánál kopogtatót, akinek bűne azért súlyos, mert éppen a farizeusok közül szakadt el. Kérdés, hogy ezt az elszakadást hogyan kell megítélnünk. Jelenti e ez azt, hogy Elisa valamely zsidóságból kiszakadt szektának volt tagja, vagy nem. Három feltevéssel kell foglalkoznunk, hogy a gnostikusoknak, a korai kereszténységnek, vagy a »min«-eknek csoportjába tartozik. A minéhez való tartozást tételezhetnők fel leginkább. Talmudi helyünk van arról, hogy amikor Áchér felállott a tanházban mineus könyvek hullottak ki az öléből.⁴² Tipikusan mineus bűnnek, vagy esetleg a »min«-ekhez való csatlakozás szimbólumának kell tekintenünk a parázna nővel való vétet.⁴³ Mineus közre vall a szombatellenesség is, amely Elisánál erősen ki van emelve. A varázslásra, mely a minnek jellegzetes tulajdonságul szerepel egy nagyon homályos és kétes adatunk van Jer. Sab. 14. feje. végén. El van mondva, hogy valaki gyógyított varázslással »Áchér« nevében. Azonban az »Áchér« szó csak egyetlen talmudkiadásban

³⁹ Lásd fent.

⁴⁰ V. ö. Máté 12. feje. 1–8. Jézus tanítványai szombaton kalászt szednek.

⁴¹ Ebben az összefüggésben meg van változtatva a már egyszer elmondott (Aboth d. Nátán c. 24.) aggáda. Itt Méir magyarázza úgy, hogy a törát könnyű elveszíteni, mint az üveget, mely ha eltört, nincs segítsége. Elisa, Akiba nevében más magyarázatot hoz. A tudós, ha megromlik is, lehet segíteni rajta.

⁴² Chag. 14/b.

⁴³ Lásd fent. Koh. r. 5. 5. és 7. 26-ban az asszonnyal való vétet, mint a minuth szimbóluma szerepel.

³⁴ Chag. 14/b. és jer. Chag. 77/b.

³⁵ וְיִבְרַךְ אֱלֹהֵינוּ מִיָּאֵשׁוּר

³⁶ טוֹב אַחֲרֵית דְּבַר מִרְאִישׁוֹ

³⁷ נֵם אַתָּה זֶה לְעוֹמֵת זֶה עֲשֵׂה הָאֲלֵרִים

³⁸ Chag. 14/b. és jer. Chag. 77/b.

szerepel, viszont a két legjobb kiadásban⁴⁴ hiányzik. Úgy, hogy ezt az adatot nem vehetjük figyelembe. Ugyancsak nagyon homályos az a hely, melynek alapján a dualistikus felfogást feltételezhemők.⁴⁵ »Áchér látta Metatron, akinek engedélye volt, hogy leüljön és írja Izrael dicsőretét. Azt mondta: De hiszen úgy találjuk, hogy a magasságban nincs sem ülés, sem civódás, sem hát, sem fáradság. Hát talán két istenség van? Erre kivitték Metatron és 60 ütest mértek rá tüzes vesszővel és mondták neki: miért nem álltál fel, amikor megláttad őt. Erre engedélyt adtak neki arra, hogy eltörölje Áchér érdemeit«. A zavaros elbeszélésből nehéz lenne olyan teljes biztossággal kiolvasni azt, hogy Áchér dualista volt, mint ahogy azt Grätz teszi. Annnyit tényleg következtethetünk, hogy Metatron itt a demiurgos szerepében jelenik meg, aki Izrael sorsát irányítja. Ez tiszta gnosztikus vonás. Azt is látjuk, hogy valamiképpen Áchér vétkét akarja magyarázni, de a vétek maga nem világos. Az nincsen benne, hogy Áchér valóban hitt volna a két égi hatalomban. Ez az elbeszélés már vád jellegű. Feleletet akar adni arra a kérdésre, miért tekintették aposztatának Elisát, különösen, hogy a titkos tanok magyarázatában hol tévedett meg. A felelet a korban divatos eretnek gondolatokból tevődik össze, de vagy azért, mert csak feltevés és nem tapasztalati tény, vagy azért, mert túlságosan szimbolikus, nem formálódik határozott tétellé. Azt hiszem, nem tévedek, ha azt mondom, ha valójában nyíltan vallotta volna Áchér a demiurgos tanát, vagy a dualizmust, akkor nem ilyen tapogatózó, csak sejtető, homályos legenda vádolta volna őt. Maga a legenda sem merte bizonyosnak állítani azt a vádat, amelyet csak az elítéltekből következtetett. Ha nem ilyen mértékben, de hasonlóan kell megítélnünk azt a két helyet, melyek Áchér elszakadásának okát keresik.⁴⁶ Az első szerint látta, hogy egy ember, aki teljesítette a tóra törvényét a madarányával szemben, melyért a tóra szerint hosszú élet jár, szerencsétlenül járt és meghalt. Felkiáltott erre: hol hát a hosszú élet, hol hát az ígért jólét. És nem hitt abban, hogy ez a jólét a túlvilágon elkövetkezik. A második szerint Chucpitnak tragikus sorsa felett elkeseredve így kiáltott fel: hol a tóra jutalma, hol a halottak feltámadása. A túlvilági életnek és a halottak feltámadásának kétségbevonása mineus tan. De itt, — ha az elbeszélések valóságát nem vonjuk kétségbe — következtetésekről van szó, amellyel az elszakadást egyes cselekményekből vagy kifejezésekből akarják megértetni. Természetes, hogy olyasmit emel ki, ami a kor eretnekségeiben amúgy is ismert.

Mindezekben látjuk, hogy sok pontban érintkezik Elisa élete

a minek tanításaival. Mégsem állíthatjuk, hogy a minekhez tartozott volna teljesen. A legjellegzetesebb és leginkább eretnek mineus tanításokat, a többistenhitet és a tóraellenességet nem találjuk nála, legalább is nem bebizonyított formában. A mineus könyvekkel való foglalkozás nem jelenti még a minekhez való tartozást. A minek külön, zárt társaságot alkottak, melyeknek jellemzője volt — így írja Guttman — a zsidóságtól való elszakadás. A min szembenáll a zsidóval, vitatkozik vele. Támadja a tórát, mindez távol marad Elisától. A leglényegesebb pontokban tehát eltérés, gyakori érintkezés olyan pontokban, melyek a kor valamennyi eretnekében megvoltak — semmiképpen sem elegendő ahhoz, hogy Elisát a minek szektájához tartozónak véljük és, hogy ezen az alapon vegyük bizonyítotttnak azt, hogy hátat fordított a zsidóságnak. A gnosztikus tanítások jelentős szerepet játszanak Elisa életében. Az előbb említetteknek kívül egy nagyon fontos helyet kell figyelembe vennünk.⁴⁷ Négyen mentek be a »Párdész«-be. Ben Ázzáj látta a kert titkait és meghalt. Ben Jóma megöregült, Elisa ben Abuja elpusztította a kert virágait, Akiba békében ment be és békében jött ki. Párdész a kert, a talmudi kommentárok szerint a paradicsom, a túlvilági élet, Bacher⁴⁸ szerint a »kerte« allegóriája a theosofikus és kozmogonikus bölcselkedést jelenti, a Genézis és Ezékiel első fejezeteihez fűződő titkos tan. Ez az a csodálatos és titkos kert, melybe olyan kevesen jutnak el és még kevesebben tudnak kijutni onnan békével. Az összefüggés Bacher magyarázatát igazolja. A talmud előző lapjain a teremés és a »szekér fejezete«, a bibliai theozófia csodálatos és titkos mélységű fejezetei szerepelnek. Az elbeszélés tehát annyit jelent, hogy ezek a titkos tanokkal csak Akiba tudott hitének és helyes gondolkodásának veszélye nélkül foglalkozni. Elisa is foglalkozott velük, de a titkos tanokban, amelyek pedig kétségen kívül az élet legcsodálatosabb mélységeit jeleltették annak a kornak szemében, megítéledett és pusztítani kezdett. A kérdések, az Isten létének és lényegének, a világteremtésnek, a szellem anyagba formálódásának kérdései nagybárra a gnoszisz gondolatvilágába tartoznak. De ezekkel a kérdésekkel való foglalkozás még nem jelenti a gnosztikusokhoz való tartozást. A kert másik három látogatóját nem bélyegzi a hagyomány sehol sectáriusnak a titkos tanal való foglalkozását.

Bizonyos elismerés nyilatkozik meg az elbeszélésben. Elisát is a kevesek közé sorozza, akik az isteni szellem legmélyére láttak. Az eddigiek alapján nem kell csodálkoznunk azon, hogy Elisa ezekkel a problémákkal foglalkozik. Neveltetése, görög műveltsége

⁴⁴ Krotoschin és a vilnai kiadás. Egy helyütt אחר helyett ישן פנדריה áll.

⁴⁵ Chag. 14/b.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Chag. 14/b., jer. Chag. 77/b. Tosz. Chag. 2. 3.

⁴⁸ R. E. J. XXII.; Bacher V.: A zsidó szentírásmagyarázat »Paradicsom«. M. Zs. Sz. 1893.

indokolja ezt. De ugyancsak az eddig elmondottakból világos az is, hogy nem abban a szellemben foglalkozott ezekkel, mint ahogy a farizeus világ ezt elvárta. A gnostikus tanokról nem nagyon tudunk, a gnozis problémáit látjuk azonban Elisánál. És azt látjuk, hogy a talmud szerint — éppen a tudása volt az oka annak, hogy eltért a helyes útról. Valószínűleg erre kell vonatkoztatnunk ben Azzáj mondását.⁴⁹ Akinek a gondolkodása a tudása miatt megzavarodik jó jel az számára, akinek a tudása a gondolkodása miatt megzavarodik „rossz jel”. Az említett kettő Ben Jóna és Elisa ben Abuja. Ben Jóna misztikus spekulációi miatt megőrült, Elisa eretnek lett, tudását rosszra fordította. Feltétlenül volt köze a gnosztikusokhoz, legalább is szellemben, hogy tartozott-e valamely gnosztikus szektához, azt nem tudjuk bizonyítani. Valószínűnek tartjuk, hogy nem.

A korai kereszténységhez való tartozást teljesen valószínűtlennek látjuk. Amellett, hogy tanításai és cselekedetei csak ott mutatnak közösséget a korai kereszténységgel, ahol az összes szektákban megnyilvánuló dolgokról van szó,⁵⁰ talán legfőbb cáfolat az, hogy az első keresztényeket annyira jellemző tértítésnek nyoma sincs Elisánál.

Egyetlen szektát sem láttunk, melyhez Elisát bizonyíthatólag kapcsolhatnók. Ezzel szemben az a ragaszkodás, mellyel R. Méir mindvégig ragaszkodott hozzá azt igazolja, hogy a zsidóságtól sohasem szakadt el teljesen. Méir sohasem szakította meg az érintkezést Áchérrel. Sőt, valószínű, hogy sokkal több kapcsolat volt közöttük, mint amennyiről a talmud megemlékszik. Méir is a görög szellem neveltje, aggádistá, rókamesék mondója. Weisz a tanításaiban lát részeket, melyeket Elisa hatásának kell tartanunk. Egyről fentebb már szólnunk. Az állandó kapcsolat mellett szól a kifejezés »Elisa, a te mestered van itt«. De méginkább bizonyítja kettőjük kapcsolatát a visszahatás. Az Elisa barátság a talmudot Méirrel szemben is tartózkodóvá teszi.⁵¹ Felvetődik a kérdés: hogyan tanulhatott Méir Elisától, hiszen csak olyan mestertől szabad tanulni, aki olyan tisztá, mint egy angyal. Bibliái versből igazolják azután, hogy lehet tanulni, csak a tanítását, a cselekedeteit nem muszáj azért követni. És Méir így tette, a gyümölcsöt ette csak, a magját eldobta. Hasonlatot hoznak a dióról, mely — ha sáros lesz is — a belseje nem szennyeződik be. De még ezek mellett is megvan a legenda, hogy Élijáhu próféta tanúságot tesz arról, az Ursten mindenki nevében mond halálát, csak Méir nevében nem. Miért, kérdezik, hiszen Méir csak a gyümölcsöt ette, a magját eldobta.

⁴⁹ Toszefta Berachoth 3, 4.

⁵⁰ Lásd 40. jegyzet.

⁵¹ Nem marad szerinte a halácha Erub. 13/b.

⁵² Chag. 15/a.

Erre azután mond az Isten az ő nevében is halálát.⁵² Méir nagy tekintélye és tudása természetesen győzedelmeskedik a gyanú felett, de nyom nélkül nem marad, hogy Áchér tanítványa volt. Méirrel kapcsolatos Elisa halálának a legendája. Két változata van a bővebb, a jeruzsálemi talmudban.⁵³ Méimek jelentik, hogy Elisa halálán van. Hozzá megy, hívja megtérésre. Elisa sírvafakad, és sírva hal meg. Méir örül, mert úgy látja. Elisa megtérése távozott a világból. Amikor eltemették, a sírjából tűz szállt. Méir köpenyét teríti a sír fölé, ettől eláll a tűz. A babiloniai talmud⁵⁴ elmondja, hogy Elisa halálakor azt mondták: sem törvény elé nem áll, sem a jövő világba nem jut. Törvény elé nem áll, mert Tórát tanult, jövő világba nem jut, mert vétkezett. Mondta R. Méir: Inkább ítéltesék és jusson a jövő világba. Halálával engesztel Elisáért. Méir halála óta füst szállt fel Elisa sírjából, annak jeleként, hogy bűnhődik vétkeiért. R. Jochánán halálakor megszünt a füst, Elisa a jövő életbe jutott.

A legenda kiengeszteli Áchér sorsát. Mint az előbb a megtévéddéssel, most a megtéréssel vagyunk úgy, hogy a legenda következteti, feltételezi, de nem meri határozott formában állítani, mert pozitív tudomása nincs róla. Semmi sem bizonyítja, hogy Áchér megtért volna, de a legenda könnyeket lát a szemében és tüzet lát felszállni sírjából. Áchér megtért és az Isten elfogadta a megtérést. És a legenda is úgy látja és úgy mutatja, Méir barátsága volt a szimbóluma annak, hogy Elisa sohasem szakadt el teljesen a zsidóságtól. Már fentebb utaltunk rá, ebben a kiengesztelésben szerepe van annak a törekvésnek, hogy a farizeus tan győzelmét mutassa az eretnek felett. Az egyén össze kell, hogy roszakadjon, ha a tannal száll szembe. A tan viszont irtalmas, még a lázadó iránt is. Annyi azonban világos, hogy a legenda — miért, miért nem — még halálában is magáénak vallja Elisát és nem úgy beszél róla, mint aki a zsidósággal végleg megszakított minden közösséget.

*

Elvonultattuk magunk előtt Elisa életét, a világot, mely őt körülvette, a legendákat, melyek róla szólnak. És ha mélyen megfigyeljük a történelem és a források tanulságait, nem látjuk sehol azt a nagy ellentétet, melyet Elisa és kora között feltételeznek. Az eltérések kiinduló pontja a görög szellem és az élet világi örömeinek keresése, melyekért Elisa a túlvilági boldogságot feladta. »Ha már elveszítette a túlvilágot, elgalább élvezze ezt a világot«, mondotta, és ez volt az ő elromlása. Így tudja róla a talmúdi

⁵³ Jer. Chag. 77/b.

⁵⁴ Chag. 15/a.

forrás.⁵⁵ Ezek a bűnök azonban csak az ő korában súlyosodnak bűnné, sőt olyan súlyossá, hogy a zsidósággal szembe állítják ezek elkövetőit. Azelőtt a görög nyelv félig meddig hivatalos nyelv volt, a biblia görög fordítását is azzal indokolták, hogy a görög nyelv szép és tökéletes. Elisa még zsidóságnak tanulta azt, ami élete végére már eretnecség lett. Változó, forrongó, alakuló világ közepén makacs következetességgel megállani valami mellett, ami lehet rossz, de mégis meggyőződés — ez mindég tragikus sor volt. És ez Elisa sorsának a képe. Láttuk, minden pontja az elszakadásnak meggyőződésből fakadt. Világnézeti különbség, az öncélú tanítás és a praktikus, az eleven élet, a cselekedet világának szembenállása viszi őt ellenzékbe a farizeusokkal szemben. A közfelfogás Áchér szombati lovaglását tartja a legjellemzőbb Áchér-legendának, én azt tenném legjellemzőbbnek és legfontosabbnak, mikor az iskolából küldi az ifjúkat a gyakorlati életpályára, az elzárkózásból az életbe. Ő, aki ennek az életnek részese volt örömeivel és harcaival, dalos vidámságaival és az élet mélységeit kutató tudományával együtt, sem a nép, sem az egyén létezésének más formáját nem tudta elfogadni, csak azt, amely két kézzel dolgozik és tele szívvel örül az életnek. Nem tanítás ellenesség, hiszen az az élet felfogás, melyet Elisa képvisel, nagy becsben tartotta a kultúrát, csupán annak leszegzése, hogy a tanítás percre sem szakíthatja el az embert a világtól. Az érték, láttuk Elisa tanításában, csak a tudás és a cselekedet egyvetteséből adódik. Ez a meggyőződés volt a legmélyebb ellentét forrása, és azt objektíve el kell ismernünk, hogy két álláspont, a farizeusoké és Elisáé, mindegyike a zsidóság fennmaradását kereste.

Nagyobbrészt a politikai helyzet az, mely olyan gyűlöltté teszi a viszonyt Elisa és kora között. A két szembenálló fél közé hullik a Róma barátság és a Róma ellenesség Brennus-kardja. A dogmatikai eltéréseket politikai harc festi alá, ez is hozzájárul ahhoz, hogy az ellentétek nagyobbak és kiegyenlíthetetlenek legyenek.

Elisa kora nemcsak politikailag, hanem szellemileg is a keresés és a forrongás ideje volt. A gnoszisz és a vele rokon szellemi áramlatok az élet mélységeit kutatták, misztikus spekulációk igyekeztek igazolni vagy támadni a vallás dogmatikus igazságait. Elisa belekerül ebbe az áramlatba, a titokzatos Párdesz kanyargós útjaiba és megtéved bennük. Amint nagyon sokan megtévedtek, ugyanarra, hogy tiltani kellett a foglalkozást ezekkel a tanokkal. A hagyomány nem tudja határozottan, hogy mi volt a megtévedése. Határozatlanság és kialakulatlanság a korban is, meg az egyén lelkében is, csak annyi bizonyos, hogy soha a spekuláció oda nem vitte, hogy a zsidóságot szándékkal megtagadja. Nem tudjuk

bizonyítani, hogy bármely szektához is tartozott volna, mégkevésbé azt, hogy kiszakította volna magát népéből.

Quod erat demonstrandum: Elisa ben Abuja lehet, hogy Áchér volt, idegenje a zsidóságnak, lehet, hogy tévedett, lehet, hogy rossz volt zsidónak, de élete végéig zsidó maradt. És így látta, így mutatja őt a legenda is.

Budapest.

Takács Pál dr.

A színek a bibliában.

Előszó.

„Keine, nicht die mindeste Tatsache, die ist, wird durch die Vernunft geoffenbart. Nur allein die Vision schafft das Sein; blind, wahllos, roh, und rettet gleichsam die ganze Welt in das Bereich unserer Erkenntnis hinüber“. (Wiener, M.: Von den Symbolen Benjamin Harz; Berlin—Wien, 1924., 43. o.)

A nyelv, ha már átvágta magát az indulatszavak zavaros hullámain, elsősorban a kézzelfogható, vagy legalább érzékszervekkel érzékelhető fogalmakat próbálja meg kifejezni. Persze ez csak igen kis részben sikerül. Az emberi szó mindig messze mögötte marad a valóságnak. Nem csoda, mert az emberi szó az emberi érzékszervek mögött sántikál, érzékszerveink pedig hiába erőlködnek, hogy a tiszta igazságot felfogják.

Isten kiválasztottjai azonban nem érzékszerveikkel érik meg az igazságot, hanem lelkük istenadta erejével. A külső forma azonban, ahogyan Isten igazságát magukba fogadják, mégis csak hangokkal kísért látomás. Vajjon miért kell ennek a magasabbrendű érzékelésnek ugyanabban a gyarló formában történnie, mint a közönséges ember látása, hallása? Nincsenek-e ennek a látásnak, hallásnak különleges, esetleg a valóságos látással és hallással rokon törvényei?

Ennek a kérdéshalmaznak egyik kiragadott fejezete a bibliai nyelv színmeghatározó módszerének vizsgálata. Nem önkényesen ragadtuk ki a színek kérdését, hanem azért, mert a valóságos látásnak ez az egyik legkeményebb próbaköve, a lélek látásának pedig egyik legérdekesebb jelensége. Mert a lélek látnoki erejének is megvannak a maga feltételei, mint a szem látóképességének. A közönséges ember bensőjében is érdekesen kapcsolódik össze a szem és a lélek látása, a próféta bensőjében még bonyolultabb ez a kapcsolat.

E kapcsolat kifejtésének lehetősége mindenesetre túl van az emberi képesség határán, már csak azért is, mert a látomás megértésének egyetlen igaz módja van: újra látni a szavak nyomán azt, amit a látnok látott. Nem azért fejtegetjük tehát a színek meglátásának és szemléletének kérdését, mert úgy hisszük, hogy benne a látómosok Achilles-sarkát találjuk meg, hanem csak

⁵⁵ Chag. 14/b.

azért, mert ez a látás kérdésének legkiemelkedőbb, legszembetűnőbb pontja, nemcsak az átvitt, hanem a valóságos értelemben is. Ez az a pont, mely a nyelv kifejezőképességét a legnagyobb próbára teszi, de egyszersmind ez az a pont, mely a tudatnak arra való hajlandóságát, hogy a látottakat szóban is kifejezze, legjobban ösztönözheti. Ha tehát a nyelv ügyesen fejezi ki a színeket, érthetőbbé, érzékelhetőbbé teheti az *értelem szava* által azt a valóságot, amit egyébként csak a *látással* képes felfogni az ember.

1. Fény és árnyék.

A színek a világossággal születtek, azaz véle váltak láthatóvá. A teremtés első eredménye, a fény, a kaotikus gomolynak csak egyik oldalát világította meg, de az árnyékos oldal feketeségével szemben a napos oldal fehér fényében ott rejtőzött a szivárvány színpompája. Ám a világosság, a fény eredetét és a sötétség végső helyét nem ismerjük.¹

Az ember színezmléletének két határpontját, a kezdetet és a véget mégis a fény és az árnyék határozza meg. Ami az egyiken innen, a másikon túl van, az az emberi szem számára nem létezik. Viszont a látás minimuma: a fény és az árnyék megkülönböztetése már önmagában két szint ad, a fehéret és a feketét. A felültesen színtelennek nevezett tárgyak határoló vonalait és a vonalak közé zárt felületet is csak a fénynek és árnyéknak egymáshoz kapcsolódásában látjuk, a színvonal-különbségek plasztikus hatásának eredményeképpen.

A fény fehérségén és az árnyék feketeségén kívül még a hajnal és az alkonyat színeit, valamint a szivárvány színsorozatát kapta az ember mintegy „felülről”: tehát végeredményben minden elképzelhető szint.² A színeket jelentő melléknevek még sincsenek közvetlen összefüggésben az említett színes fényjelenségekkel, hanem földi dolgokhoz kapcsolódnak. Sőt, magát a fényt és a sötétséget is elnevezi Isten után más főnévvel a Szentírás embere.³

Mindezek ellenére sem hagyhatjuk figyelmen kívül a napkeltét és a napnyugtát, helyesebben a velük kapcsolatos kifejezéseket, mert rajtuk keresztül a Szentírás fény- és színezmléletének legszélesebb és legalapvetőbb rétegébe látunk bele.

Égész sereg kifejezése van a héber nyelvnek a napkeltére és a napnyugtára. E kifejezések két csoportba oszthatók:

¹ Job 38, 19.

² Ide sorozható a שִׁיר is. Az ige megfelelője a szírből és arámban: forrónak, száraznak lenni. Maga a főnév a fata morgana, vagy a délibáb fogalmát jelentheti. (Jer. 35, 7; 49, 10.)

³ Gen. 1, 5. וַיִּקְרָא אֱלֹהִים לְאוֹר יוֹם וְלַחֹשֶׁךְ קֵרָא לַיְלָה.

1. Vannak kifejezések, melyek a fény és az árnyék szakaszait mintegy egyforma ranguaknak véve, *felváltásról* beszélnek.

2. Más kifejezések, mintegy elismerve a fény erőteljesebb voltát, annak *előtöréséről* és visszatartásáról beszélnek.

Az első csoport létezése nem teljesen bizonyos, de sok jel szól mellette.

Lélektanilag יָאָה és בָּא igeeknek szembeállítására is célozhat az egymást felváltó két napszakra, ha pusztán az egymással szembeállított elindulásra és megérkezésre gondol a beszélő és nem az alanyra, ami mindkét esetben ugyanaz: a nap.

Ugyanehhez a gondolathoz kapcsolódhatnak a napszakokra használatos kifejezéseknek duális volta is. Ezek a bibliai alapon nyugvó⁴ héber időszemlélet sorrendje szerint a következők:

בֵּן הָעֵרִיבִים (Ex 12, 6. etc.)

שָׁחִיבִים (Chron. 8, 8.)

צִרְרִים (Jes. 16, 3. etc.)

A שָׁחִיבִים szó csak egyszer fordul elő,⁵ akkor is tulajdonfőnév gyanát, de bizonyos, hogy egyébként is használatos volt közös főnévként, mert csak létező fogalmak nevét kölcsönözték tulajdonfőnévvül.

Valószínűnek látszik, hogy a duális forma csak az analógia folytán ragadt a שָׁחִיבִים és צִרְרִים szavakra, a בֵּן הָעֵרִיבִים kifejezésről.

Az עֵרִיב II. gyök jelentése az új héberben: pielben: keverni, a hithpaelben (BH) keveredni. עֵרִיב IV. jelentése: beesteledni. Eből származik עֵרִיב (este) főnév. Az utóbbi gyök minden sémi nyelvben megtalálható: az arab gharb (nyugat), az asszír erēbu (a naplemente igéje) s a szír erbo mind e gyökre vezethető vissza.

Lehetséges, hogy עֵרִיב II. rokonságban áll az עֵרִיב I. gyökkel, melynek jelentése: zálogot adni, kezeskedni, végeredményben tehát: valamit elcserélni. Ha a két jelentéscsoportot egy eredetre vezetjük vissza, megjelenni láthatjuk az estének egy olyan fel fogását, mely azt az egyik napszaknak a másikkal való felcserélődéseként értelmezi.

Az עֵרִיב szó ily módon való értelmezését támogatja a מָחָר analógiája. A szó héberül mindig holnapot jelent, más nyelvekben azonban a megfelelő szónak nincs ilyen abszolút határozottsága. Így az asszírban a mahru időhatározó mindig a multa vo-

⁴ Gen. 1, 5. 8. 13. 19. 23. 31. Ezeken a helyeken az este előzi meg a reggelt. Ez időszemlélet forrása talán ama kosmogóniai felfogásban található, hogy a chaos volt előbb. A chaos mindenképpen a feketeség tulajdonságait viseli magán, meg kellett teremteni mellé a világosságot. Előbb volt tehát az este (chaos) = feketeség és ezt váltotta fel a reggel (a fény).

⁵ Az asszírban sáhiru „varázslót” jelent; šeru, šertu: reggeli szürkületet.

natkozik: e tö jelentése „szembemenni”, azaz az értelem tágitásával: „megfelelni, felváltani”. E jelentéscsoporthoz tartozik a héber מִתָּר (ár) főnév: az az érték, mely egy másiknak megfelel, azzal felcserélhető. Amint tehát מִתָּר jelenti az előzőt felváltó napot, úgy az עֶרֶב az előzőt követő napszakot jelenti.

Ha a הערים בן kifejezést közvetlenül a „beesteledni” jelentésből származtatjuk, nehezen érthető a duális forma, bármennyire régi és elterjedt is az a magyarázat, amelyik két esti szürkületről beszél. Mert akár úgy értelmezzük a שָׁצֹאֲכָא, hogy „közt”, a jelentése, akár úgy, hogy csak annyit jelent, amennyit a jelentene: egyidejűséget, egyik esetben sem kapunk reális időmeghatározást. Akár azt jelenti, hogy „a két esti szürkület között”, akár azt, hogy „a kettős esti szürkületben”,⁶ nehéző két szürkületet elképzelni keleten, ahol tudvalevőleg az átmenet a nappalból az éjszakába oly gyors.⁷ Ha azonban az ערב i. gyöknek a „felváltani, helyettesíteni” jelentéséből indulunk ki, akkor az ige jelentése és a duális alak között világosabb és elképzelhetőbb összefüggést találunk. Az שָׁצֹאֲכָא szó eszerint felváltást jelent, azt az időt, amikor a napnak két szakasza felváltja egymást, a הערים בן pedig a két, egymást váltó szakasz közé eső időt jelenti; vagy, ha a „egyidejűséget” jelent, azt az időt, amikor a két egymást váltó szakasz találkozik.⁸

szebb, de pszichológiai módszereket figyelembevéve, megérthető. Van, aki azt állítja,¹¹ hogy az ősemlék első szavai bizonyos határfogalmakat, mégpedig páros végpontokba eső határfogalmakat fejeztek ki, tehát az egyes szavak két-két, egymással ellentétes fogalmat jelölhettek.¹² A „gyök feketeiséget és ragyogást jelentő ellentétes értelme között is lehet ilyen összefüggés.

Ebben az esetben különben is két olyan fogalomról van szó, melyek az ellentét körvonal-görbéjének két végpontján fekvővén, majdnem egybeesnek, mondhatnók: keverednek a szürkület színében. A színbeli ellentét tehát korántsem olyan nagy.

A nyelvnek tudat alatt való logikája összekeveri azt a két ellentétes fogalmat is, amit a „ אֵל ” és „ בַּא ” igék értelmük szerint eredetileg kifejeznének. Ebben a kifejezésben: „ $\text{מִצֵּי נֶקֶר יַעֲרִיב}$ ” (Ps 65, 9.) a „ מִצֵּי ” szó valószínűleg a „ יַעֲרִיב ” szóhoz is hozzátartozik, bár általában csak napfelkelthez szokott kapcsolódni. Ebben a felcserélődésben is a fogalmak párhuzamos-ellentétes összefüggése érezhető.

Ugyanez az összefüggés érezhető a „ נִיר ” szó használatán. Jelentése elsősorban: alkonyat. (A tű fűvást jelent; az az idő, amikor a hirtelen hőmérsékletváltozás hűvös szelet hoz.) Ebben az értelemben előfordul többször. (Job. 24, 15. Prov. 7, 9. stb.) De előfordul a hajnal jelentésében is: Job 7, 4. és I. Sam. 30, 17-ben. Persze itt különösen jól látszik az, ami a többi rokon-értelmű szónál is súlyosabban esik a hajnalnak és az alkonyatnak tüneménybeli párhuzamos hasonlósága és eseménybeli ellentéte is erősen hathatott.

A „ שֶׁר ” és „ בֶּקֶר ” igék nemcsak a valóságos értelemben rokonok, képes jelentésükben is találkozni. Piélben mindkettő azt jelenti: felkeresni, ellátni valakit, alaposan megfigyelni valamit stb. (Pl. Lev. 13, 36. Ez. 34, 11, 12; — Job 7, 21, Prov. 13, 24).¹³

Az árnyék, a sötét szín, a feketeiség a héber gondolkodás szerint: a fény elvonása, visszatartása, sűrítése, esetleg befedése. Például: Joel 2, 10. „ $\text{וַיִּכְבְּשׁ אֲחֶיךָ נֹהֵר}$ ” „A csillagok visszatartották fényüket.” Az „ אֶת־כֹּחַ ” szó jelentése egyébként nemcsak a naplementére használatos „ כֹּחַ ” kifejezéssel állítható értelmi párhuzamba (l. fönt: Joel 2, 10.), hanem az elmulás, a halál fogal-

¹¹ Ismeretes theoria; Abel, C., Der Gegensinn der Urworte, 1884 c. munkája egészben ezzel foglalkozik.

¹² V. ö. a latin altus 3 = magas és mély, sacer 3 = átkozott (pl.: morbus sacer) és szent. A héber „ קֶרֶשׁ ”-nak is van ilyen értelme, pl. „ $\text{פֶּן תִּקְרַשׁ הַמֶּלֶאכֶה}$ ” (Deut. 22, 9.). A héber eufémisztikus kifejezések (שֵׁן סֵן נֹהֵר) szellemi gyökere is visszanyúlhat erre a fogalomkapcsolatra.

¹³ Hogy azonban a „ בֶּקֶר ” eredeti értelme is benne van a fogalomban, mutatja az ellentét, mely az egész képet gyönyörűen plasztikussá teszi. Pl. Ez. 34, 12.

כֵּן אֲבָרָא אֶת צִנִּי וְהִצֵּלְתִּי אֹתָם מִכַּף הַמָּוֶת מֵאֵשׁ נִפְצוּ שָׁם בְּיוֹם עֵינֵי וְעֵרְפֵּל

mában is találkozik vele. Pl.: „ $\text{וַיִּחַשׁ אֶל עֵינָיו}$ ” „Megtért őseihez” (Gen. 35, 29. etc.) és „ $\text{וַיִּחַשׁ הָאֱלֹהִים אֶל אֲבוֹתָיו}$ ” „Te pedig megtérsz őseidhez.” (Gen. 15, 15.) Az „ עֵינֵי ” (sötétséggel fedettnek lenni) gyökéből származó (és így az „ עֵינֵי ”, „sűríteni, sötétíteni” gyökkel is rokonságban levő) „ עֵינֵי ” felhő név is ebbe a szellemi körbe tartozik (Jezs. 19, 1. stb.)

A fénynek és árnyéknak ez az egymást váltó, illetőleg egymáson váltakozva diadalmaskodó beállítása jellemző a héber színezemléletre.

II. Valóságos színek.

Valóságos színekről általában csak bizonyos fenntartással beszélhetünk. A tudományos kísérletek bebizonyították, hogy azok a színek, amiket mi látunk, a valóságban másképp festenek. Ennek kettős oka van. Nagyon sok példa bizonyítja, hogy nemcsak kivételes esetekben és helyzetekben, hanem úgyszólván rendszeresen optikai csalódás-sorozat vonul el szemünk előtt.¹⁴ Ennek az igazságnak következménye az a körülmény, hogy az esetleg előforduló tökéletes színérzékelést is befolyásolja és elferdíti az úgynevezett emléksín (Gedächtnisfarbe). Az a szín, amelyet valamely tárgyon gyakran láttunk, emlékezetünkbe vésődik, az emlékkép szilárd tulajdonságává válik. Ha azután azt a bizonyos tárgyat, dolgot látjuk, akkor is az emlékezetünkbe vésődött színben látjuk, ha nem pontosan olyan is. De még inkább bekövetkezik a másik eredmény: ha említeni halljuk ezt a bizonyos dolgot, de nem látjuk, akkor egész biztosan az emléksín kölcsonnzzuk neki gondolatban, anélkül, hogy gondolnánk arra, hogy más színe is lehet.¹⁵ A havat például fehérnek emlegetjük,¹⁶ holott bizonyos körülmények között, pl. árnyékban, vagy erősen kék ég mellett határozottan a kékes szín érzetét kelti, sárgás tónusú napfényben pedig halványárgának látszik.

Föltehető, hogy egy bizonyos „normális” megvilágítás ismétlődése, esetleg erős hatása alakítja ki az emberben valamely dolgról való színemlékét, de eszerint az is lehet, hogy egyetlen „abnormis” megvilágítás az összes utána következő normális világitások hatását a magáéhoz hasonítja a színemlékezet segítségével.

¹⁴ V. ö. Schwarzc. Das Wahrnehmungsproblem. Leipzig 1892., 180. old.: Die Zahl der Wahrnehmbaren Farbenunterschiede (Helmholtz: „Vorträge und Reden” 271.) ist viel kleiner als die der verschiedenartigen Gemische von Lichtstrahlen, welche die Aussenwelt unserem Auge zusenden kann. Ugyancsak ő idéz a 124. oldalon (Helmholtz nevében is) néhány szabályszerű optikai csalódást a színlátással kapcsolatban.

¹⁵ V. ö. Katz D.: Die Erscheinungsweisen der Farben. 214. o.

¹⁶ Pl. Jer. 1., 18.

Ebben a folyamatban tehát, minthogy nem lehet szó abszolút színekről, a nyelv lehetőleg elkerüli azok meghatározását: célszerűbben jár el, ha nem a szint említi, hanem magát a tárgyat, melyhez az esetek legnagyobb részében és legtöbb egyén szempontjából ama bizonyos szín kapcsolódott.¹⁷ E szubjektív kifejezőmód alkalmazását az alább következő fejezetekben többször megfigyelhetjük.

1. A színeket jelző kifejezések.

A Szentírás nyelvében előforduló, színeket jelző kifejezések tárgyalásánál először azokat a gyököket vesszük sorba, amelyekből színeket jelentő mellékevek, főnevek és igék származnak. Ezen gyökök összefüggései a rokonnyelvekben előforduló kifejezésekkel, valamint a kapcsolatok, amelyekben előfordulnak, lehetőséget nyújtanak annak a megállapítására, hogy milyen színfokozatoknak feleltek meg. A szóbanforgó gyökök jelentését szükségessé tartottuk megemlíteni, de sokkal fontosabb az árnyalatok megállapítása a vokalizáció, tehát a derivátumok formája szerint. A vokalizáció ilyenmű jelentősége az azonos összefüggésekben ismétlődő azonos formákból állapítható meg. Ebben a csoportban tehát könnyen alkalmazható az induktív módszer. Hasonló eljárást követünk a színek másik csoportjának vizsgálatánál: ebbe a csoportba azok a gyökök, főnevek és mellékevek kerülnek, amelyek nem önmagukban jelölnek egy bizonyos színt, hanem az illető szín előállításának anyagát adják, vagy az illető szín bizonyos tárgyak állandó, jellegzetes tulajdonságaként szerepel. A következőket írja ebben a csoportban az előbbinek fordítottja, de ez utóbbiaknál is figyelemmel kell lennünk a származékokra és a kapcsolatokra, amelyekben jelentkeznek.

אדם arab: 'd m; (vörösnek lenni). Talán összefügg az egyiptomi 'd m j-al. Belőle képzett mellékevek:

1. אדם. Előfordul:

(אדם אדם)

Cant. 5, 10. יודיע צה ואדם

Az emberi bőr vörösségére vonatkoztatva. (Ez inkább a narancsszínhez áll közel.)

Zech. 1, 8.

Zech. 1, 8. 6, 2. סוסים אדםים

Num. 19, 2. פרה אדםה

Állati szín (ló és tehén színe). Pontos meghatározását nem tudjuk.

Gen. 25, 30. מן האדם האדם

A lencsefőzelék színe (sárgászöldvörös.)

¹⁷ Ezekiel látomásaiban például — mindjárt az első fejezetben is — egy- mást érik a színpompás képek, anélkül, hogy szint említene, pusztán ismert-színű dolgokhoz való hasonlítással. (Pl. 22-ik, 26-ik, 27-ik vers.)

2. אדם Gen. 25, 25.

I. Sam. 16, 12. והוא אדםי

I. Sam. 17, 42.

Valamennyi helyen a fiatal férfi arcának színét jelenti. Ezért valószínű, hogy rózsaszín árnyalatot jelent. A Gen. 25, 25-ben közölt hasonlat: כהדרת שער, nem ad felvilágosítást e tárgyban.

3. אדם Intenzív képzés. (qataltal)

Lev. 13, 42. נע לבן אדםם

Lev. 13, 49.

Lev. 13, 19.

Lev. 13, 24.

Lev. 13, 43.

A gyulladáshoz bőrr vöröses színe.

Lev. 14, 37. ירקות או אדםמה

A falon jelentkező vörös folt. Tekintve, hogy a fekélyes bőr színével van párhuzamba állítva, feltehető, hogy ugyanazt a vöröses árnyalatot jelenti. A hagyományos magyarázat, valamint egyes modern grammatikusok (V. ö.: 37. jegyzet) szerint: erősen vörös. Az összefüggés inkább azt mutatja, hogy az általánosan ismert árnyalattól eltérő jelenti, legtöbbször éppen nem a megszokott árnyalaton túl esőt, hanem azt, ami azon innen van, ami afféle hajlik, a kialakulóban levő, nem a kialakult színt, tehát halványat. (V. ö.: Aistleitner J.: Héber nyelvtan, Budapest, 1932., 67. o.)

A gyökből képzett főnevek:

1. אדם Gen. 25, 30. מן האדם ואדם הוד GB 17 szerint feltehető, hogy az arab 'idam-al azonos, ami kenyérrel együtt ehető dolgot jelent. Ebben az esetben szójátékról lehet szó, melyet a Massorah, nem értvén a szó jelentését, helytelenül vokalizált. A főnév azonban másutt is előfordul, ahol kétségtelenül színt jelent:

Jezs. 63, 2. מיע אדם לל-ישך. Itt is felfogható az אדם melléknévként, ha a לל-ישך első ל-jét másolási hibának vesszük. Ha az אדם-ot e két helyen főnévként értelmezzük, vokalizációja mindenesetre sajátos.

2. אדם Gesenius—Buhl 17. (11. lap): vörösség. Vörös drágakő. (Targum: סוכא; rubin, karneol.)

Ex. 28, 17. 39, 10. אדם פדרה

Jech. 28, 13.

A drágakő élénkpiros színe.

Igei derivátumok:

1. qal Th. 4, 7. אדם עצם מפניו. Gyöngyökkel vagy korallokkal való összehasonlításban: vörösné lenni.

2. hif'il Jes. 1, 18. אדם יאדמו היריע. A skarláttal kapcsolatban: vörösné mutatkozni, megvöröszni.

3. hithpa'el

Prov. 23, 31. כִּי יִתְאָדָם

A borra vonatkoztatva: vörös színben játszani.

Mindhárom alak a vörösnek erős árnyalatát fejezi ki, vagy legalább is azt a megjelenését, amikor — esetleg a vele kapcsolatos csillogás folytán — erősen szembeötöl.

4. pu'al. Ex. 25, 5, 35, 7. (וְעוֹרוֹת)

A képzésre jel- Ex. 26, 14.

lemző a kamec a Ex. 35, 23.

rövid u helyett. Ex. 39, 34. אֵלִים

(ה)מַדְמִים

A szentélyben használt állati bőrok színe. Kultusz tárgyokról lévén szó, lehet, hogy színük azonos a szentélyben használt két vörös szín egyikével, a skarláttal, vagy a bíborral. (L. később.) Nah. 2, 4. מִן כְּבוֹדוֹ מֵאֵדָם

A vér színéről. Hiányzik a Szentírásban a *vörösrre festés* igéje. Ennek valószínűleg a piel forma felel meg. (V. ö. a pual jelentésével.)

A gyök jelentése: kövérnek, erősnek lenni. Talán az e fogalommal kapcsolatos képzete a vörös színnek az, ami rokon-ságba hozza a melléknévvel. (V. ö. a הִיָּה gyökről való fejtegetéssel és a חֶמֶן esetleges megfelelésével.)

חֶמֶן Zech. 6, 8. בָּרִים אֲמַצִּים

(אֲמַצִּים) Zech. 6, 7.

Lovak színével kapcsolatban. Mindkét hely igen kétes. Legvalószínűbb azonban az a magyarázat, mely az arámi אֲמַצִּים (vörös, nyers hús) alapján vöröset ért e helyütt. (L. Perles JQR 1911., 99. lap. V. ö. még a fentemlítt הִיָּה gyök kapcsolataival.)

A חֶמֶן mellékalakja; arab *h m* és *hum*, (melegnek lenni, asszír emmu (forró). E gyökből származó melléknév:]

חֶמֶן Gen. 30, 32. וְכָל שֶׂה דָּוָם

Gen. 30, 35.

Gen. 30, 40.

Gen. 30, 33.

Mindenütt bárány színére vonatkozik. Pontos értékét nem tudjuk megállapítani: ha az etimológiából indulunk ki, nem egészen feketét, hanem az égés színének megfelelő barnát kell értenünk rajta.

חֶמֶן Szür és arám: חֹר (fehérnek lenni). A gyökből képzett főnév:

1. חֹר Est. 1, 6. חֹר כַּרְסֵם

A byssus fehérsége. (LXX.: u. a.)

Est. 8, 15.

2. חֹרִי Jes. 19, 9. אֲרָמִים חֹרִי Arámi képzés.

(Luzzatto itt חֹרִי-t olvas; v. ö. GB 17, 219) 1. Jelentése és színe valószínűleg azonos az előbbivel.

3. חֹרִי (Arámi חֹרִי, arab huwaraj)

Gen. 40, 16. מִלִּי חֹרִי

Valószínűleg: fehér kalás.

A töből képzett melléknév:

Dan. 7, 9. כְּהֶרֶן

Fehér, a hó fehérségével való összehasonlításban.

Igei derivatum:

Jes. 29, 22. מִנִּי יְהוּדוֹ

Az emberi arc sápadt színére vonatkozóan: megfehéredni, elsápadni, v. fehérnek, sápadtnak lenni.

III. GB 17 (242. lap) szerint nincs rokonságban חֶמֶן

חֶמֶן

I. és II. gyökökkel. Szerinte a gyök jelentése: erős színűnek lenni.

A gyökből származó melléknév:

חֶמֶן Jes. 63, 1. חֶמֶן

Csak a párhuzamból látjuk a jelentését, a vérhez hasonló vörösséget jelenthet.

II. arab *h m r*; vörösnek lenni. A gyökből származó igei

derivatumok:

1. gal Ex. 2, 3. וְתַחֲמִיהָ בַּחֶרֶם

Bizonyos szurokanyag színének felel meg, tehát nemcsak: bekenni (azzal a bizonyos anyaggal), hanem esetleg: befesteni is (pirosra).

2. pe'alal Job. 16, 16. מִנִּי חֶרְמִין

Az emberi arc vörösségével kapcsolatban, melyet a sírás idéz elő. Ez a példa az intenzív jelentést támogatja.

A gyökből származó főnevek:

1. חֶמֶר (szür és arámi חֶמֶר arab himar, asszír imêru). Jelentése: számár; szőrzetének vöröses színe magyarázza etymológiáját.

2. חֶרֶץ III. (?) Lehetséges, hogy az Ex. 8, 10-ben előforduló חֶרֶץ főnévvel áll összefüggésben, amely *rakást* jelent. (V. ö. GB. 242, חֶרֶץ II.) Ha van színjelentése, akkor a föld vöröses színére vonatkozhatik.

3. חֶרֶץ (?) Szurokanyag. (Színére nézve: lásd fent.)

4. חֶרֶץ (?) Vöröses színű állat (dámvad, antilop). Egyébként a חֶרֶץ gyökből származó derivatumok részletesebb tárgyalását nem tartjuk szükségesnek, tekintettel az etymológia bizonytalanságára.

חֶרֶץ asszír: aráku, szür és arámi: חֶרֶץ, arab *w r k* (zöldnek lenni, elsápadni). A gyökből képzett főnevek:

1. a) חֶרֶק Deut. 11, 10. כֵּן הַחֶרֶק

I. Reg. 21, 2.

Prov. 15, 17.

Tulajdonképpen melléknév: zöld; a konyhakerti növényzet színével kapcsolatban.

1. b) חֶרֶק Job. 39, 8. יִהְיֶה כֵּן יֶרֶק הָרִישׁ

Szintén melléknév eredetileg, mint אֵדָם (l. ott); a vegetáció színe.

2. יָדָה
(st. const.) יָדָה

Gen. 1, 30. כל ירק עשב
Ex. 10, 15.
Num. 22, 4.
Jes. 15, 6.
Gen. 9, 3.
Ps. 37, 2.
II. Reg. 19, 26.
Jes. 37, 27.

Valamennyi hely a fa, illetőleg a fű *zöld* színére vonatkozik. A főnévnek két st. constr. formája jelentkezik. Az egyik a segolaták általános st. c. formája, a másik a (י-*al* kezdődő főneveknél előforduló) qetal forma. Figyelemreméltó, hogy a zöld színt a héberben nem melléknév fejezi ki, mint pld. a vöröset, hanem főnév. Ennek magyarázatára talán az a megfontolás szolgálhat, hogy a héber nyelv a zöldet a vegetáció sajátosságának tekintette, tehát nem *tulajdonságot* látott benne, mely másutt is előfordulhat, (mint pl. a vörös, állat, növény, ember színére, stb.), hanem *fogalmat*, mely a növényzetnek mintegy velejárója. Így érthető, hogy a zöld színt a יָדָה főnévnek a st. const.-a határozza meg. (ירק עשב) = a fű zöldje, stb.)

3. יָדָה
Jer. 30, 6. כָּר פָּנִים לִי-יָדָה
Az emberi arc *elsápadására* vonatkozólag.

Deut. 28, 22.
I. Reg. 8, 37.
Am. 4, 9.
Hag. 2, 17.
II. Chr. 6, 28.
A növényzet *elszáradásának* színe. Valamennyi hely יָדָה-al együtt hozza, tehát az elszáradással együtt járó fakósságra színt jelenti.

A gyökből származó melléknév:

4. יָדָה
Lev. 13, 49.
Lev. 14, 37. יָדָה אוֹ אֲדָמָה
A bőrön, illetve a falon jelentkező fekély színe. Zöldes-sárga lehet, bizonyos kékes árnyalattal. (V. ö. אֲדָמָה)
Ps. 68, 14. כִּי-יָדָה הָיָה
Az arany sárgaságát jelenti. Figyelemreméltó az a jelenség, hogy a יָדָה e helyütt követi יָדָה szerkesztését: főnévi értelemben használatos.

לבן (arab *laban* = tej.) Vele kapcsolatos melléknév:

4. לָבָן
Gen. 30, 35. כל אשר לבן בו
Zech. 6, 3. סוסים לבנים
Zech. 1, 8.
Zech. 6, 6.
Fehér, mint állati szőr színe. Közel állhat a betegségtől megfehéredett haj színéhez.
Lev. 13, 3. הפך לבן
Lev. 13, 4.
Lev. 13, 10, stb., stb.

A fehér (ősz?) haj színére vonatkoztatva. Valószínű, hogy a beteg haj színe *nem azonos* az ősz haj színével.

נָעָה לָבָן אֲדָמָה
Lev. 13, 16.
Lev. 13, 17, stb., stb.

A bélpoklos fekély, kiütés és daganat színéről. Ez a fehérnek a sárgás árnyalatát jelenti. A לָבָן אֲדָמָה (vöröses fehér) jelentését nem tudjuk közelebbről meghatározni, valószínű, hogy fehéresbe hajló vöröset jelent. (V. ö. יָדָה אֲדָמָה)

Eccl. 9, 8. כָּר לְבָנִים
A kimosott ruha fehérségére.

Gen. 49, 12. יָדָה שֵׁנִים מְחַלֵּב
A fogak és a tej fehérségéről. Ez a sárgás árnyalathoz áll közel.

Ex. 16, 31. וְהָיָה כֹרֶעַ נֹר לָבָן
A manna színével kapcsolatban, melyet a *gad* nevű növény színével hasonlít össze. Nem tudjuk meghatározni.

Gen. 30, 37. מִחֹשֶׁף הַלָּבָן
Gen. 30, 37.

A lehántott ág színe. Ez is sárgásfehérnek felel meg.

A gyökből képzett főnevek:

1. לָבָן Tulajdonképpen a melléknév feminin alakja.
Jes. 24, 23. וְהָיָה הַלָּבָן
Jes. 30, 26.
Cant. 6, 10.
A fehér ezüstös árnyalatának megfelelő szín: hold.

2. לָבָנָה (arab: *lubnā*)
Gen. 30, 37. כָּקָל לָבָנָה
Hos. 4, 17.
Az ezüstös (?) fehér színnek felel meg. (Nyárfa ?)

3. לָבָנָה (arámi és szír לבונה arab *lubân*, asszír *lubānu*; v. ö. GB 378.) tömjén; színe a hamuszürkéhez áll közel.

A gyökből képzett nomen proprium:

לָבָנוֹן A Libanon hegy. Az etymológiát igazolja. Jer. 18, 17., mely a libanoni hóról beszél. A Targum is מִטַּר חֲלָוָה-nak nevezi a hegyet. Ez egy új árnyalattal bővíti a לָבָן tő amplitudóját: a hó fehérségével.

Igei derivatumok:

1. הִיפִיל. יָדָה שֵׁנִים
A kiszáradt növény szárának színéről: megfehéredni, de sárgás árnyalatnak felel meg.
Dan. 11, 35. וְלִבְרָר יִלְבֵּן
A fehérre izzított érc színe. Kissé a sárgás árnyalat felé hajlik.
Jes. 1, 18. כִּשְׁלִי יִלְבֵּן
Ps. 51, 9.
A hó fehérségéről.

2. hithpa'el. Dan. 12, 10. יִחַדְכֵּנִי
A fehérén izzás színéről: megfehéřítetni, megfehéředni.
arab f w r: főzni, hevíteni. A gyökből származó főnév:
פֶּחֶל Job. 2, 6. כָּבַד פֶּחֶל
Nah. 2, 11.
Az arc színváltozásával kapcsolatban, valószínűleg a vörösségnek az arcon való összegyűjtését jelenti az ige, tehát elpirulást.

I. arámi és szír שָׁחַר feketének lenni.

1. שָׁחַר Lev. 13, 31. וְשָׁחַר שָׁחַר
Lev. 13, 37. " "
Az emberi szőrzet színével kapcsolatban: fekete.
Zech. 6, 2. סוּסִים שְׁחֹרִים
Zech. 6, 6.
A fekete ló színére vonatkoztatva.
Cant. 5, 11. שְׁחֹרֹת כְּעֹרֶב
A haj fekete színéről, összehasonlítva a holló tollazatával.
Cant. 1, 5. שְׁחֹרֹת אֲנִי וְנֹאחַ
A következő verssel való összefüggésből kitűnik, hogy itt a napsütötte bőr sötét színét jelenti.
Cant. 1, 6. שְׁחֹרֹת שְׁחֹרֹת
Itt talán a naptól erősen megégetett bőr színe, vagyis nem a megszokott középszínen innen, hanem azon túl esőt jelent.

A gyökből képzett főnevek:

1. שָׁחַר Thr. 4, 8. חָשַׁךְ מִשְׁחֵר הָאֵרֶם
Feketesség a szennnyel kapcsolatban, talán szürkés-fekete árnyalatnak felel meg.
(GB. 820. o.)
2. שְׁחֹרֹת Eccl. 11, 10. וְהִשְׁחֹרֹת הַכֹּל
A haj feketesége, esetleg kékesfekete árnyalat. (V. ö. Cant. 5, 11.)

A gyök igei derivatuma:

- gal (?) Job. 30, 30. עָרִי שָׁחַר מַעַל
A szennnyel kapcsolatban esetleg: feketének lenni, megfeketedni.
(De a constructio arra csábít, hogy „lehasadozik”, „letöredezik, lehámlik” jelentést adjunk neki. (V. ö. GB. 819. וַיִּשְׁחַר.))

arámi סִיב szír סִיב arab š j b (megőszülni) asszír šibu (ősz). (V. ö. GB. 782. 1.)

A gyökből képzett főnevek:

1. שִׁיב II. Reg. 14, 4. מִשְׁבִּי
Az ősz hajszínre.
2. שִׁיבָה

A Szentírás legtöbb helyén az „őreg kor” szinonimájaként szerepel: két hely van, ahol határozottan kiemelkedik a szürkés jelleg:

Hos. 7, 9. נֶסֶם שִׁיבָה וְקָהָ כֹהֵן

Az ősz hajszálak megjelenésével kapcsolatban, melyek kezdetben elszórtan (וְהָיָה) mutatkoznak.

Job. 41, 24. חֶסֶד הָיָה לְשִׁיבָה
A habzó tenger szürkésfehér színe.

A gyök igei derivatuma:

- gal I. Sam. 12, 2. וְאֵנִי וְקָהָ וְשִׁיבָה
Job. 15, 10.
Ősznek lenni.

šrk asszír šarku (vér) arab šark (vörösnek lenni).

A gyökből képzett melléknév:

- šrk Zech. 1, 8. שְׂרָקִים וְלִבְנִים
(שְׂרָקִים) látat a rokonnnyelvek mutatják, ahol a gyök a vérrrel kapcsolatos vörös színt jelzi.
Ló színéről. (v. ö. az arab áškaru = vörös ló.) A szín árnya.

Festékanyagok.

Arámi és szír אֶרְגֻנָּא arab 'argūna = vörös bíbor.
A főnév gyöke a régi grammatikusok (Ibn Dsanach és Kimchi) szerint a (hímezni) gyökkel rokonértelmű (Fürst: Concordantia, 1040. lap). A rokonnnyelvek gyökeiből látszik azonban, hogy a ʾ nem tartozik a tőhöz s valószínűleg megmerevedett főnévképző, melyhez még a ʾ hozzájárult. A szó gyöke valószínűleg nem héber, sőt talán nem is sémi. A bíbort a bíborcsigából nyerték. Előállításához nagy szakértelem kellett s igen kevesen értettek hozzá. (II. Chr. 2, 6. 13. Ex. 35, 35. 38, 23.)

A Szentírásban a következő kapcsolatokban fordul elő:

1. A kultusznál. E téren alkalmazták:

a frigsátor és szentély függönyében (Ex. 26, 1. 36. 27, 16. 36, 35, 37, II. Chr. 3, 14.);
a szentély kárpitjában (Ex. 26, 31.);
az oltárterítőben (Num. 4, 13.);
az efodban (Ex. 28, 6. 33. 28, 8. 39, 2. 3. 5.);
a chosenben (Ex. 28, 16. 39. 8.);
a főpapi köntösben (Ex. 39, 24.);
a papi szolgálati ruhában (Ex. 29, 1.);
E helyeken a bíbor — az oltárterítő kivételével — a többi kultusz-színnel együtt fordul elő.

2. Az uralkodóknál. Ilyen kapcsolatban főképp idegeneknél fordul elő, így Jud. 8, 26-ban a midjanita királyok öltözéke (ez is tiszta bíbor: בְּגָדֵי אֶרְגֻנָּא);

Est. 1, 16-ben: a perzsa király függőnye.

Izraelita vonatkozású Cant. 3, 10. Salamon ágyáról, melynek kárpitozása tiszta bíbor volt.

3. Mint árucikk. Tyrussal kapcsolatban: Jech. 27, 7. 16.

4. Mint öltözék. Prov. 31, 22.

5. Mint hasonlat. Cont. 7, 6. וְיָלֵךְ רֹאשׁוֹ כְּאֶרֶץ הַיָּם a haj színével való összehasonlításban. E helyek világosan mutatják, hogy a vörös bíbor Izraelben a kultusz egyik színe volt; a helyek, ahol profán kapcsolatban szerepel, idegenekről szólnak, vagy költői források, esetleg pedig idegen eredetűek. Hogy a bíbor profán használata idegen volt Izraelből, arra jó bizonyíték Jer. 10, 9.

הַבִּיּוֹר Kék bíbor. Színe a sötétkékeknek, illetve az ibolyának felel meg. Használták:

1. A kultuszban. Itt gyakrabban használják tisztán, mint a vörös bíbort. Így:

- a papi köpeny (Ex. 28, 31, 39, 22.),
- a frigyláda takarója (Num. 4, 6.),
- a kenyérasztal takarója (Num. 4, 7.),
- az oltár burkolata (Num. 4, 11.),
- a gyertyatartó tokja (Num. 4, 9.),
- az edények tokja (Num. 4, 12.)

mind tisztán kék bíborból (כֹּהֵן כָּלִי) készültek, ennek oka talán az volt, hogy a kék bíbor előállítására könnyebb vagy olcsóbb volt.

Kék bíborral festett zsinórt látunk:

- a papi süvegénél (Ex. 28, 37, 39, 31.),
- a függönyökénél (Ex. 26, 4, 36, 11.).

A vörös bíborral együtt szerepel:

- a frigsátor függönyénél (Ex. 26, 1, 36., 27, 16., 38, 18. II. Chr. 3, 14.),
- a kárpitnál (Ex. 26, 31.),
- az éfodnál (Ex. 28, 6, 8, 33., 39, 2, 5, 8, 21.),
- a chosennél (Ex. 28, 16.),
- a főpapi köntösnél (Ex. 39, 24.),
- a papi szolgálati ruhánál (Ex. 39, 13.).

2. Uralkodóknál. Akárcsak a vörös bíbor, ez is csak idegen kapcsolatban fordul elő, így a perzsa királyi udvarban. (Est. 1, 6, 8, 15.) A אֵלֵּי profán használatának idegen voltát bizonyítja az idézett Jer. 10, 9-en kívül még Jech. 23, 6. is.

3. Mint árucikk. Tyrussal kapcsolatban a vörös bíborral együtt: Jech. 27, 7, 24.

4. Profán használatban. Itt Izraelita kapcsolatban fordul elő (Num. 15, 38.), az azonban nem tekinthető teljesen profán használatnak; a polgári ruházatnak éppen ez adott bizonyos vallási jelleget.

הַבִּיּוֹר skarlát, arámi és szír הוֹלֵעַת = féreg; a שֵׁי etymológiája kétes; talán a s n j arab gyökkel (ragyogni) rokon és csillogót jelent. A Szentírásban leggyakrabban együtt fordul elő a két szó: de vannak helyek, ahol הוֹלֵעַت, másutt pedig שֵׁי jelenti a skarlátot. Használták:

1. A kultuszban. Itt a skarlátnak kettős szerepe van: részint הוֹלֵעַת שֵׁי az áldozati kultusz eszközeit és ruháit készítették tisztán, vagy a többi anyaggal keverten skarlátból; תוֹלֵעַת הַשֵּׁי másik szerepe, mely a bíbornak nem volt: a rituális tisztasági szertartásban volt része. Ez a szerep skarlátzsinór volt, melyet használtak: a tisztítóvíz készítésénél (Num. 19, 6.), a belpoklosság megtisztításánál (Lev. 14, 4, 4, 6, 39, 52.).

Mindkét esetben a zsinór neve: שֵׁי הוֹלֵעַת

Tisztán skarlátból való ruhát csak egy helyütt látunk: az asztal takarójánál (בֵּית הַמִּזְבֵּחַ שֵׁי Num. 4, 8.).

A bíborral együtt előfordul:

- a frigsátor függönyénél (Ex. 26, 1., 27, 16., 36, 8., 38, 18.),
- a kárpitnál (Ex. 28, 6, 8., 39, 2, 3.),
- a chosennél (Ex. 28, 16., 39, 8.),
- a főpapi köntösben (Ex. 39, 24.),
- a papi szolgálati ruhában (Ex. 39, 1.).

2. Az uralkodóknál. A skarlát profán használata Izraelben (תוֹלֵעַת) is elterjedt; így uralkodókkal kapcsolatban izraelita vonatkozásban is találjuk; így: II. Sámuel 1, 27. Saulról és Jonathanról szólva; Thr. 4, 5: Juda királyaival kapcsolatban.

3. Profán használatban. Itt főképpen megkülönböztetésre, jelzésre szolgál a skarlátfonal. (Gen. 38, 28, 30., Jos. 2, 18, 21.)

4. Mint öltözk. Prov. 31, 21. Jer. 4, 30, mint a luxus jele.

5. Mint hasonlat. Cant. 4, 3. Az ajkak pirosságával kapcsolatban.

שֵׁי Jes. 1, 18. a bűn erősségét hasonlítja a skarlát színének élénkségéhez.

A főnév

pu'al

igei derivatuma:

skarláttal festett:

Nahum 2, 4, a vérrrel szennyezett harcosokkal kapcsolatban,

בִּרְמֵי a skarlát késői, idegen eredetű neve (Perzsa kirm = féreg = תוֹלֵעַ)

II. Chr. 2, 6, 13., 3, 14. Kultikus vonatkozásban.

בִּרְמֵי sáfrány (arámi בִּרְמֵי, arab kurkum). Sárga festékanyag. A Szentírásban csak egyszer fordul elő:

Cant. 4, 14. egyéb növényi szerekkel együtt. A későbbi héberségben a sárga általános kifejezése: בִּרְמֵי

אֶשְׁמֵר minium. (Hieronymos szerint synopsis = okker). As-

ványi eredetű vörös festékanyag. Főképpen a falra festettek vele. (Jer. 22, 14. Jech. 23, 14.)

II. (Fürst: Concordantia, új lenyomat, Lipcse, 1932.) vörös kréta (Jes. 44, 13.) Kimchi szerint (GB 792.) fekete színű kozmetikai szer. (II. Reg. 9, 30.) Ásványi eredetét az etimológia bizonyítja. (Arab *f k*, szír: *פ* = porrátozni.)

gyök: szemet festeni (asszír *guhlu*, arámi *כחל*, arab *kuhl*: szemfesték.

Előfordul: Jech. 23, 40.

Ásványok színe.

Teljesség kedvéért ideiktatjuk a drágaköveket is, bár színük meghatározása legtöbb esetben épp oly kétes értékű, mint a fajta meghatározása. Egy fajtában ugyanis több szín van, pl. a korund az anyaga a rubinnak és a zafirnak is.

1. *אדם* L. fönt.
2. *פזר* (Ex. 28, 17., 39, 10, Jech. 28, 13. Job 28, 19.) topáz: zöld színű drágakő. (Sanskrit: *pi'ta*, GB)
3. *בזקת* (Ex. 28, 17., 39, 10., Jech. 28, 13.) Smaragd, (Vulgata és LXX. szerint) zöld színű.
4. *נפר* (Ex. 28, 18., 39, 11. Jech. 27, 16. és 28, 13.) Karbunkulus a Vulgata és LXX. szerint, vagy gránát; vörös.
5. *ספיר* (Ex. 24, 10., 28, 18., 39, 11., Jes. 54, 11., Job. 28, 6. 16.) szír: *ספיר*: zafir; kék.
6. *יהלם* (Ex. 28, 18., 39, 11., Jech. 28, 13.) Jáspis, (Vulgata és LXX. szerint) sárga.
7. *לשם* (Ex. 28, 19., 39, 12.) LXX ligyion, ismeretlen.
8. *שבו* (Ex. 28, 19., 39, 12.) Achát (LXX. és Vulgata);
9. *אחלמה* (Ex. 28, 19., 39, 12.) Ametist. (LXX.) Achát (Hommel szerint, GB. 25. lap.) Liláskék.
10. *חריש* (Ex. 28, 20., 39, 13., Jech. 1, 16., 10, 9., 28, 13., Cant. 5, 14. Dan. 10, 6.) ismeretlen (LXX: *chrysolith*.)
11. *שהם* (Gen. 2, 12., Ex. 25, 7., 28, 9. 20., 35, 9. 27., 39, 6. 13. Jech. 28, 13., Jób. 28, 16. I. Chr 29, 2.) Asszír šantu (vörös drágakő), meghatározása bizonytalan: talán onyx, vagy beryll.
12. *ישפה* (Ex. 28, 20., 39, 13. Jech. 28, 13.) Asszír jašupu; LXX. szerint: onyx, Vulgata szerint: beryll.

A gyökök alapjelentését, valamint a derivatumoknak esetleg megkülönböztethető árnyalati jelentését a lehetőség szerint egyenként már meghatároztuk. Az alábbi táblázatban megkíséreljük a feldolgozott anyagot áttekinteni és a Biblia színkifejezéseinek amplitudójáról képet alkotni.

vörös	<p>Az אדם gyök és derivátumai:</p> <p>A vörös általános jelzésére, vokalizációban esetleg tekintettel az anyagokozta árnyalati különbségre (vér, állati szőr, arc, rubin, bor stb.)</p> <p>Az אדם és אדם melléknevek: Speciális, meghatározhatatlan állatszín (A magyarban hasonlító a „pej”, „deres”, stb.)</p>	<p>אדם } biborvörös</p> <p>נפר } minium-vörös</p> <p>שהם } talán a vér és a bor (vörös) színehez közel álló árnyalatok. A két utóbbi esetleg csillogó-pirosat jelezhet.</p>	<p>אדם } drágakövek</p> <p>נפר } piros (?) színe,</p> <p>שהם } csillogással kapcsolatosan</p>
narancs sárga	Esetleg: az אדם gyök (pl. Cant. 5. 10.) és a vörös színcsoportból a bizonytalan árnyalatúak.		
citrómsárga	<p>A אדם gyökből ide is tartozik:</p> <p>אדם és esetleg אדם (Ps. 68, 14.)</p> <p>Esetleg ide sorozható: אדם = sáfrány.</p>	<p>יהלם } drágakövek</p> <p>שהם } sárga (?) színe,</p> <p>ישפה } csillogással kapcsolatosan</p>	
zöld	A אדם gyök és származékai.	<p>פזר } drágakövek</p> <p>ברקת } zöld (?) színe, csillogással kapcsolatosan</p>	
kék	<p>A אדם gyökből ide is tartozik: (?)</p> <p>אדם, fekély színe, bizonyos kékes árnyalatot is jelenthet (?)</p> <p>A אדם-nek megfelelő szín (?)</p>	<p>ספיר } drágakő színe.</p> <p>Minden valószínűség szerint csillogó kék (V. ö. Exod. 24, 10.)</p>	
ndígo	חכל		
ibolya	A אדם esetleg ennek felel meg.	אחלמה Liláskék (?) színű drágakő, csillogással kapcsolatosan.	
fehér	<p>A אדם } gyökök és származékai. Együtt kb. olyan amplitudójuk van, mint a vörössel kapcsolatos kifejezéseknek.</p>		
fekete	<p>A אדם gyök és származékai</p> <p>A אדם melléknév</p>	<p>főleg a szőrzet és a haj feketéségére, esetleg szürkésbe hajló árnyalatra is [szennyes bőr, napkelte előtti szürkület (??)]</p>	

Amint látjuk, a héberben a fehéren és feketén kívül (ami nem egyéb, mint a fény és árnyék összefüggése) két szín emelkedik kifejezetten (árnyalataival együtt) a szemlélet látókörébe: a vörös és a zöld. Az előbbi a fény csoportjába tartozik, az utóbbi eredeti jelentésben a keleti szemlélet szerint a sötétet, az árnyékoltat jelenti a „sárgás” értelmében pedig már inkább azt a hajlandóságot mutatja, hogy a fény csoportjához soroltassék. A szemléletnek a fény és árnyék összefüggésétől a fény felé való eltolódását mutatja a kéknek, mint melléknévnek teljes hiánya is.

2. Színskála, színérzék.

Ha valakinek a színérzékét akarjuk megvizsgálni, meg kell állapítanunk, hogy hányféle színt és milyen színeket tud megkülönböztetni.

Feltehető, hogy a nyelv megpróbálja kifejezni azt, amit a szem látott. Ha tehát egész nép színérzékét akarjuk megvizsgálni, meg kell kérdeznünk tőle a nyelven keresztül, hogy milyen színeket ismer.

A vizsgálat rendjének legegyszerűbb váza a hetes színskála. Ha azonban ezt a természetadta rendszert vesszük alapul, számolnunk kell azzal is, hogy hetes színskála távolról sem olyan természetes a természeti népek körében, mint a spektrál-analízis törvényszerűségeit ismerő újkori ember előtt.

Kaufmann¹⁸ eredeti források alapján megállapítja, hogy a középkori zsidó auctorok a színek számát a fekete és a fehér szín határain belül „hét-öt-négyre, vagy éppen, még pedig a szírványban is háromra tették.” A minimum, a három szín, a Zóhár szerint pl. a következő: fehér, vörös és a zöld, vagy sárga.¹⁹

Talán ezek az adatok elegendők annak megvilágítására, hogy ha a hetes színskálát vesszük rendszerünk alapjául, nagyon szerényeknek kell lennünk és el kell készülnünk arra is, hogy nem találunk elegendő színt jelentő melléknévet.

A spectrum hét színe, mint tudjuk a következő: vörös, narancsszín, sárga, zöld, kék, indigó, ibolyaszín.

Első tekintetre látjuk, hogy a biblia héberségében ezeket a szavakat még nem mind találjuk meg, egyszerűen azért, mert a hozzátartozó fogalmakat (pl. ibolya, indigó) vagy nem ismerték, vagy nem kerültek be a bibliába, vagy nem azonosíthatók. Am ez nem jelenti azt, hogy nem ismertek hasonló színeket más anyagokkal kapcsolatosan. Ebből az is következik, hogy a *mellékevekből* összeállított bibliai színskála nem sokkal szegényebb

¹⁸ Kaufmann Dávid: *Az érzékek*. Adalékok a középkor physiologiájára — és psychológiájának történetéhez, héber és arab forrásokból. 112. o.

¹⁹ Kaufmann: 113. o.; V. ö.: Jellinek, Beiträge I. 79.; más alkalommal azonban ugyanott hét színről van szó, l. ibid. 78. o.

a spectrum színskálájánál, mert ha megfigyeljük, hogy a narancsszín, az indigó és az ibolyaszín kifejezésére sem melléknévet használunk, hanem egyszerűen a jellemző fogalom említésével érzékeltetjük, akkor pl. a magyar nyelv is csak négy színt különböztet meg a színskálában. Hogy az ősi szimbólikus korban ezek sem voltak önálló mellékevek, hanem különböző fogalmakhoz kapcsolódtak, ezt egymástól eltérő formájuk és etimológiájuk is bizonyítja. (pl. vér- véres, veres-vörös).

A vörösből pl. van egy csoport, ami növények, állatok színét fejezi ki, ez olyan gazdag, hogy jut belőle nemcsak a vörössel szomszédos narancsszín, hanem sok egyéb árnyalat jelzésére is. (Pl. שׂוֹמֵר שֵׁנִי).

A sárga-zöld csoport is olyan nagy kört ölel fel, hogy a melléknév maga használatos mindkét színre, a fogalomba pedig belekapcsolódik a kék fogalomköre is.

Ennek megértéséhez tudnunk kell, hogy a sémi nyelvek nem egyedül állanak abban, hogy a kék és a zöld színeket egy fogalomkörbe vonják. A latinok a caeruleus (sötétkék) szót használják az ég jelzőjéül, de költői licentióval a zöld jelzésére is szolgál. Az óhindu Rigvédában és az óperzsa Avesztában sincs szó az ég kékségére.²⁰ Ami pedig a héberhez közelebb eső nyelveket illeti, az egyiptomi nyelvnek sincs melléknéve a kékre,²¹ az arab költői nyelvben is homonyma fejezi ki az ég kékjét, a zöldet, a fakót, szürkét, sőt sötétet is. (ahdaru)²² Megállapíthatjuk tehát, hogy a héber színjelentő mellékevek a hetes színskálához viszonyítva hasonló hiányokat mutatnak, mint a nyelvek általában.

3. „Festés”, „szín”.

A bibliában a פָּנָה gyök csak a שָׁנָה származékszóban fordul elő, de ott sem jelzőképen, amikor is „színes” volna a jelentése, hanem tulajdonfőnévként.²³ A שָׁנָה főnév, mely a későbbi héberben *színt* jelent, eredetileg csak a festés által előállított, tehát mesterséges színekre vonatkozott. (Jud. 5, 30.) Kiténik ez a szó etymológiájából: a תָּנָה az arabban (sabagha) a szírből (שָׁנָה) és az asszírban (sibu) „bemártani”-t jelent, mint ugyanannak a tőnek héber variánsa: טָנַע. Második jelentése a tőnek: festeni, ami arra mutat, hogy a bibliai korban a festés a befestendő tárgy

²⁰ V. ö.: Delitsch 11—12. o.

²¹ V. ö.: Delitsch u. o.

²² A שָׁנָה „sárgás” értelme kinőhet az ellentét-párhuzam szellemi talajából is, — az ellentét itt a sarjadzás és a hervadás, — de gondolhatunk azokra a denominativumokra is, melyek a nomen színt ellentétes értelműek. (Pl. שָׁנָה).

²³ Gen. 46., 24.; Num. 26., 48.; Chron. 5., 15.

festékanyagba való mártásból állott. A kelmefestésen kívül csak egyetlen bibliai hely szól a festészetről: a chaldeusok miniummal falrafestett rajzairól, Jech. 23, 14.²⁴ A **צבע** tőnek a **סָבַע** (benyomni) tővel való rokonsága azt mutatja, hogy az ábrázolás módja legalább annyira tartozott a plasztikára, mint a festészetre. (Plasztikával kapcsolatosak a **סִבְעָה** = pecsét, pecsétgyűrű és a későbbi **סִבְעָה** = ércpénz is).

Általában kiérezhető bizonyos szavakon keresztül a héber nyelv óvatossága és tehetetlenség-tudata a tárgyak külsejének nyelvi meghatározásával szemben. Természetesen itt elsősorban a prófétákra gondolunk, akik különben sem kézzelfogható dolgokat látnak. Ezekiel pl. nevezetes első látomásában két kifejezéssel is hangsúlyozza fönti állításunkat.²⁵ A **מראה** szón kívül még az **עֵי** fejezi ki a külsőt, a felszínt,²⁶ (Ex. 10, 5, tehát a szint is, pl. Ez. 10, 9.) Egymástól elválasztva, a két szó közül az **עֵי** következetesen kitartott konkrétebb anyagi értelme mellett. (Num. 11, 7), míg a **מראה** inkább költői kifejezés. (Pl. Cant 2, 14., ahol a **קַל**-al való párhuzama is kidomborítja, hogy teljes külsőről, a színek és vonalak összességéről van szó.)

Maga a festés műveletének szava is a héber kifejezés szerint csak vonalakat hangsúlyoz, színeket nem, a vonalakat is vésések eredetileg és nem festették, amint a **חָקַק** fő alapjelentése (vágni, hasítani) és arab megfelelője is bizonyítja. De később a festékekkel való festést is ez fejezi ki. (Ez. 23, 14.)

A „kép” fogalmára szolgáló kifejezések is azt mutatják, hogy a plasztikus ábrázolás elképzelhetőbb és kifejezőbb volt a biblia emberének szemében, mint a színes. A bálványok ércbe öntött, fába, kőbe faragott szobrainak legfeljebb előrajzolásához használtak színes irónt,²⁷ egyébként a **נָסַךְ** (önteni) ige és a **נִקְוָה** (vágóeszköz, véső) mutatják elkészítésük módját.²⁸ A **כֶּסֶף** szó is a vágást, faragást jelentő többől származik, tehát távol áll minden szintől, a **צֶלַח** szó pedig a vonalaknak a színek fölé emelt fontosságán át, a fény és árnyék összefüggésére, minden szín és kép eredőjére mutat vissza.²⁹

²⁴ Az áldozati állat vérét is mutatóujjával hintette az oltárra a pap. (Pl. Lev. 4., 6.) Az áldozásnál a lehetőség szerint megmaradt a primitív módszer, ebből esetleg az első festésközre **אֲצִיבָה** is célzást olvashatunk ki.

²⁵ A **מראה** és **עֵי** szavakkal. (Ezék. 1, 5., 26., 28.) V. ö. még: 8., 2.; 10., 1., 21.; Dán. 10., 16.

²⁶ V. ö. a magyar „szín” kettős értelmével.

²⁷ Jes. 44., 13.

²⁸ Jes. 44., 10.; 44., 13.

²⁹ Az arabban is azt jelenti a **تَوَلَّى**: sötétnek lenni, az áthiopsban is zaléma: árnyékosnak lenni.

4. Grammatikai kérdések.

A héber melléknév általános formája a **קָטִיל** mintát követi (Pl. **קָטִיל יָדָיו** és megfelel az arab fa'ula formának³⁰ értelemben, és mint azonos beszédre is, ha tekintetbe vesszük, hogy a **קָטִיל** mintára képzett tulajdonságjelző kifejezések melléknévek is, meg ige is, pl. **יָדָיו קָטִיל** stb.³¹)

A szint jelentő melléknévek képzése is általában ehhez az alakhoz (**קָטִיל יָדָיו** stb.) vagy ennek valamely szabályosan deformált alakjához igazodik. (Pl. a **קָטִיל יָדָיו** -hoz.)

Eltér azonban az arabtól a szint jelentő melléknévek csoportja abban, hogy a héber képzés nem sorolja egy csoportba a szint és testi fogyatékos-ságot jelentő melléknéveket. Míg az arabban pl. 'awaru (vak) és 'ahmaru (vörös) azonos formák szerint képeztek, addig a héber **עֵי**-t mond, tehát **עֵי עֵי** mintára képezi a testi hibát jelentő melléknévet.³² (Az alakbeli elkülönülésnek ez a hiánya esetleg arra mutathat, hogy az ő-sémi nyelvhez az arab áll a legközelebb.)

A szint jelentő melléknévek fokozása, csak úgy mint a többi melléknévé, magán viseli a sémi nyelvek közös sajátosságának bélyegét: a körülírt fokozás lehetőségén kívül a töbetük hangzóvariálásának segítségével történik ez is.

A fokozásban eszerint természetesen a forma intenzíva jön elsősorban számításba. A qatul-qatil-qatul forma a hasonló hangzású rövidhangzós alakoknak nyújtással való erősítése,³³ tehát a qat³⁴, qatil, qat³⁵-l-formához képest intenzitást jelent, megfelelője a héberben épp úgy kifejezi a testi fogyatékos-ságot, mint pl. **עֵי** (qittil).³⁴ A héberben a qittil forma csak testi fogyatékos-ságra használatos. Am a színjelentő melléknévek egy részének többszáma a **עֵי** formát követi.³⁵ Ha most a héber nyelv testi fogyatékos-ságot jelentő melléknévei közül azokat vizsgáljuk, melyek nem a **קָטִיל** formát, hanem a **קָטִיל** formát követik, látni fogjuk, hogy a **עֵי עֵי** formában találkozunk a szint és testi fogyatékos-ságot jelentő melléknévek csoportja a héberben is, mert az **אֲדָמָה** egybeesik a **אֲדָמָה** szavakkal, amelyekből az egyesszámban a **אֲדָמָה** eredeti azonosságára lehet következtetni. Föltehető, hogy ez az egyezés nem későbbi találkozást, hanem közös eredetet jelent.

³⁰ Lagarde: Übersicht über die im Aramäischen, Arabischen und Hebräischen übliche Bildung der Nomina. Göttingen, 1889., 28. o.

³¹ Gen. 32., 11.; Gen. 48., 19.

³² Arab megfelelője a qutil, qittil, qatil-csoport. V. ö.: Lagarde 92.

³³ V. ö.: Lagarde, 59–60. old.

³⁴ Pl. **עֵי עֵי** (Lev. 21., 18.)

³⁵ Zach. 1., 8.; 6., 2., 3., 6., 7.

Közfekvő az a gondolat is, hogy a melléknév-képzésnek (valamint a tulajdonságjelentő igéknek) forma intenzíva szerint való képzése már legegyszerűbb alakjában is több mint a nyugati nyelvek alapfoka. Ez különösen a szint és testi fogyatékoságot jelentő mellékeveken tűnik ki, melyeknek formái találkozása mutatja azt a szellemi azonosságot, ami összekapcsolja őket; *mindkettőre jellemző, hogy a tulajdonság mintegy sűrítve fordulván elő bennük, feltűnők, szembeötlők.*

Hogy a fokozás módszere az intenzív forma képzésével esik egybe, abban a régi források és a modern nyelvtanok egyetértenek. A ירקק és אדמם alakokat³⁶ úgy magyarázzák, hogy igen zöldet, igen vöröset jelentenek.³⁷ A nyelvhasználat azonban sokszor csak a megszokott, legáltalánosabb árnyalattól való *elérést* érezt az intenzív formában. Ide tartozik a qátáltól formájú יחררה (Cant. 1, 6.) a qatlól formájú מאיר (Joel 2, 7.) a qatlál formájú רען (Ps. 92, 15.) is. Mind bizonyos töbetűnek, vagy töbetűknek kettőzésével képződtek.

III. A szégyenérzéssel kapcsolatos színváltozások.

A valóságos, bizonyos tárgyakhoz legalább az esetek többségében *állandóan* hozzákötött színeken kívül minden nyelvben számításba jöhetnek bizonyos *mozzanatokhoz* fűződő *aktuális* színekifejezések. A magyarban pl. a vér konkretumához kapcsolódik a veres, vörös melléknév; az elvörösödés mozzanatában pedig ugyanez a szín tűnik fel.

Az emberi testnek, elsősorban az arcnak az érzelemváltozással kapcsolatos színváltozásai is bizonyos mozzanatban gyökereznek. Ezek a mozzanatok állandósulhatnak, fokozódhatnak, egyöntetű, vagy szakaszaiban különböző ütemű folyamat, állapot válhatnak belőlük.

E mozzanatok, folyamatok és állapotokat a nyelv tulajdonképpen csak absztrakumokkal tudja kifejezni, ám ezek mögött az absztrakumok mögött néha megtaláljuk azt a bizonyos konkrétumot, melyből az absztrakt derivatum megérthető. (L. a fenti példát!)

Ha a sémi nyelvekben próbáljuk az absztrakumokat a konkrétumokon át megérteni, úgy találjuk, hogy a mozzanatot, folyamatot, állapotot kifejező absztrakumokhoz képest a cselekvést, történést hordozó gyökbetűk, valamelyes konkrétumot jelentenek

³⁶ Lev. 13., 49.; 14., 37.

³⁷ Szifra: חוריי Cap. 14. és מעורר Cap. 6.; ארום שנא זמים. A qataltól formáról Barth is azt írja, hogy a fokozás, élesítés kifejezője. (Barth. J.: Die Nominalbildung, 216–217. o.)

(pl. תעצמות; Ps. 68, 36 = az erő állapota, עצץ I. mássalhangzócsoporttal és az עצ = csont főnévvel összefüggésben.)

Ha az érzelemváltozással kapcsolatos absztrakumokat próbáljuk a konkrét szellemi gyökre való visszavezetéssel megérteni, akkor tulajdonképpen arra a kérdésre keresünk feleletet, hogy milyen valóságos cselekvést, vagy történést jelenthetett a primitív nyelvben a szóbanforgó kifejezés.

Nagyon csábító az a lehetőség, hogy a szégyenkezéssel kapcsolatos kifejezések eredetileg szint, azaz színváltozást jelentenek és mind a régi, mind a modern nyelvészek és orientálisták között vannak, akik megkísérelték ezeknek az eredeti konkrét színjelentéseknek megállapítását — persze különböző merész-séggel és ehhez képest nem is egyforma szerencsével.³⁸

A felmerült lehetőségek főbb példáit alább tárgyaljuk, félreértések elkerülése végett ideiktatjuk a szóbanforgó kifejezések jelentését úgy, ahogy azt a tudományos etimológia eddigi konkrét eredményei megállapítják. Felsorolásunkban nem annyira szótárszerű teljességre, mint inkább arra törekedtünk, hogy a különböző szerzőktől felvetett színmeghatározó lehetőségek elébe biztos szótári alapot helyezünk. A szégyenérzet okozta színváltozás skálája egyébként sem széles, vagy ha széles, akkor sem sok szín, csak a sok árnyalat miatt.

ישz szégyenkezni, megszegényíteni (arámi: כרת; asz-szir: bášu; buštu, bultu: szégyen; baštu, baltu = erőteljesség.)

חור fehérnek lenni, szégyenkezni (arámi u. a.),

חיה élni (arámi, szir: חיה)

חם III. szégyenkezni (esetleg: vágyakozni: I. חם II. Genesisus — Buhl 250. l.),

חרה II. ócsárolni, szidalmazni. Rokonnelyvi megfelelői: élesnek, hegyesnek lenni. Átható formában: felingerelni.

כרם szégyenkezni, megszegényíteni. A rokonnelyvekben: megsebezni.

כח (arab: k s f, szintelennek (sápadtnak vagy sötétnek) lenni). Szégyenkezni, vágyakozni (V. ö. GB 17, 356—357. o.).

כל II. megvetettnek lenni, ócsárolni (esetleg: gyöngének lenni, lehullani; gyöngíteni, megvetni; V. ö.: G. B. כל II. כל I. 480.)

³⁸ Hogy az esetleg megállapítható jelentéssorozatban a szín jelzése primitívebb, mint az abstract jelentések, az nagyon valószínű feltevés. V. ö.: Aist-leitner József: Az őszövetési „élet”-fogalom. (Theologia, 1934., 21—29. o.). 26. o.: „Akinek azonban az etimológia és a jelentés tanterén némi tapasztalata van, az tudja, hogy az elvont fogalmak jelzése végső elemzésben mindig valami konkrétumból indul ki s azért inkább az élet jelentést vezeti le a piros színből, mint megfordítva.

mára, mint az elpirulásra. Mindazonáltal megfigyelhettünk több bibliai kifejezést, melyben esetleg az elpirulás *mozgását* örökítette meg a nyelv a szegényérzert folyamatából. A szóbanforgó kifejezések között talán a בִּישׁ תּוֹ a legáltalánosabb használatú. Az összefüggésből kiderül, hogy a szegényérzert legtöbbször másodlagos érzés csak: nem mindig az okozó eredményből fakad közvetlenül, gyakran más lelki indíték előzi meg, vagy legalább is együtt jár vele. Pl.: יִשְׂרָאֵל וְיִהְיֶה meg-szegényülnek és meg-állapítását,⁴³ hogy a keletiek lelkének mozgulásaai erőteljesebbek, így pl. a szegényérzést az ijedtség erősíti. Azt is mondja Delitsch (u. o.), hogy az erősebb felindulásnak inkább a fehér szín felel meg az arcon, az pedig az *ijedtség* színe is.⁴⁵ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a בִּישׁ תּוֹ a fenti példában el-sápadást jelent.

A szegyenkezést jelentő absztraktumok „vörös” színjelentés-sel való konkretizálásának labilis volta miatt azonban így is az „elfehéredés, elsápadás” jelentésekkel való konkretizálás felé billen a megítélés mérlege.

Am etimológiai lehetőségek híján és érezve az értelmi párhuzam alapján való általánosítás elhamarkodott voltát, vizsgáljuk meg azt a másik módszert, ami e kifejezések értelmezése tekintetében számításba jöhet.

Jeremias Alfréd szerint⁴⁶ a szavak igazi értelmét nem annyira a származás szerint való etimológiai összefüggés, hanem inkább hangzásuk határozza meg. Jeremias oly határozottsággal állítja tételét,⁴⁷ hogy a jeles orientalista véleményét akkor is fel kell vennünk a lehetőségek sorába, ha a benne megnyilatkozó erős képzelőerő óvatosságra int bennünket a tétel elfogadását illetően. Jeremias tagadhatatlanul túlságos jóindulattal ítéli meg Kelet fogalomkifejezőképességét: der Orient kennt nicht die Trennung von Form und Inhalt. Das Wort ist Träger eines bestimmten Sinnes und offenbart auch *genau* diesen Sinn. (L. u. o.) Nézzük most meg néhány, bennünket érdeklő példán, hogy

⁴³ Ps. 83, 18.

⁴⁴ Delitsch, 88. o.

⁴⁵ U. o.: Először a szegényérzert kitágítja az arteriákat, eredménye: elvörösödés, azután a helyzet miatt való ijedelem elszűkíti, eredménye sápadtság. Néha a kettős folyamat annyira egybeolvad, esetleg az egyik oly erősen hat a szenvedőre lelkileg, hogy csak azt veszi tudomásul. D. elmond egy esetet Darwin nevében, hogy egy fiatal leány haja társaságban egy szolga gombjába akadt. A leány elpirulást érzett, pedig erősen elsápadt. A kifejezésbeli különbségek tehát abból is eredhetnek, hogy kivülálló személy beszé-e az érzettel kapcsolatos színváltozásról, vagy maga az, aki elszenvedi.

⁴⁶ Jeremias A.: Das alte Testament im Lichte des alten Orient, Leipzig, 1900., 745. old.

⁴⁷ Sicher ist, dass der Anklag für die Wortverwandschaft wichtiger ist, als die linguistische Zusammengehörigkeit. l. u. o.

milyen ez a „pontos” értelme az egyes szavaknak Jeremias szerint:

בִּישׁ (sich schämen) eig. erblassen, wie das verwandte הָפִיר umgekehrt erröten. 2. Sam. 19, 6.; im erotischen Zusammenhang I. Mos. 2, 25; Hos. 2, 7. (748. o.)

Amint erröten (wie בִּישׁ erblassen, s. d.) sich schämen.

Amint látjuk, Jeremias határozott színjelentéseket lát abban a két gyökben, amelyek a biblia héberségében a szegényérzetre vonatkozóan leggyakrabban használatosak. Mindenesetre határozottabb és következetesebb állásfoglalás ez, mint a Delitsché (l. fönt), aki élettani fejtegetésekkel bizonyítja, hogy a keleti ember arcborán megjelenik a szegyenkezéssel kapcsolatosan mind a piros, mind a fehér szín, de az előbbinek nyomait még feltételesen sem véli felfedezni a bibliában. Jeremias állásfoglalása, a בִּישׁ és הָפִיר töveket illetően, mindenesetre elfogadható annyiban, amennyiben figyelemzet bennünket arra, hogy az igazság talán ebben a kérdésben is — mint oly sok esetben — a középúton lehet. Ő mindkét színváltozást, a fehéret éppúgy, mint a pirosat, jellemzőnek tartja a szegyenkezésre. A különböz korok élettani megfigyelése ugyanezt a felfogást támogatja. Lehetséges, hogy két akció szemléletes ábrázolásáról van szó. E két akció rendesen egymásután következnek, de azért nem lehet bizonyossággal megállapítani, hogy a kettő közül melyik tekinthető a másik reakciójának. A feltűnőbb akció valószínűleg az elvörösödés, még a feketés színezetű bőrön is, feltűnő tehát, hogy a héberben *kifejezetten* csak az elsápadásra találunk szót (Jes. 29, 22.) és a Midras, valamint a Talmud *hébersége* is csak elfehéredésről és elsárgulásról beszél. (הַיּוֹק הַלֵּבִי.) Mégis lehetséges, hogy a héber szegyenjelző kifejezések között bizonyos ellentétes-párhuzamos kapcsolat van, melynek konkrét alapja az egymást reakcióként követő pirulás és sápadás. Ezt a feltevést, ha nem is bizonyítja, de támogatja az a körülmény, hogy a בִּישׁ gyök, melynek בִּישׁ I. és בִּישׁ II. lehetőségei között az esetleges összefüggést nemcsak Jeremias,⁴⁸ hanem a Genesis—Buhl-féle szótár is föltételezi, (l. GB 17, 480. l.) *értelem szerint* ellentétes párhuzama הָהֵה gyöknek (és a vele esetleg rokon értelmi csoportba sorozható gyököknek) (הַמֵּץ הָהֵה בִּישׁ), mert a בִּישׁ (a בִּישׁ-lal párhuzamosan) esetleg azt is jelentheti: *gyöngének lenni*, lehullani, míg a הָהֵה azt jelenti: *megmaradni, erőben lenni, élni*. (L. GB 17, 480. l.) Idetartozik az is, hogy a בִּישׁ jellemző színe, a sápadtság is abszolút ellentéte

⁴⁸ Da בִּישׁ den Leichnam, das Aas bedeutet (Jer. 16., 18. von Götzen gesagt) ist anzunehmen, dass בִּישׁ neben dem Narren auch den schändlichen bedeutet. (Aber wohl sekundär.)

az élet fogalmához (חיים) kapcsolódó piros színek. Lehetséges eszerint, hogy a szegyenkezést jelentő szinkifejezésekben az élet pirossága és a halál sápadtsága olyan ellentétes párhuzamba került, mint az élet és halál, fény és árnyék általában, de az elvörösödés képzetéből absztraktum lett, míg az elsápadás képe konkrétum maradt mind a bibliai (יחור), mind a későbbi héber-ségben. (רעיון יחור).

IV. Összefoglalás.

Vizsgálódásunk csak a későbbi héber nyelv, elsősorban a Midras és a Talmud nyelvének elemzésével válhatik teljessé. Ám a bibliai anyag is oly nagy, hogy nehezen szorítható be egy rövid értekezés keretébe. Remélem azonban, hogy módomban lesz még a kérdés teljességével, valamint a színek szimbolikájával és pszichológiájával és e kettő jelentőségével a próféták látomásai-ban — foglalkozni. Az eddigi eredményeket a következőkben próbáltam összefoglalni.

A héber színszémlelet tehát egybeesik a fény és árnyék ellentétének szemléletével.

Ezt bizonyítja a héber szemlélet szerint való világkép, melynek eredete és alapja a fény és árnyék kettéválasztása.

Ehhez kapcsolódik az a tétel is, hogy a fogalomkörök kifejlődésének alapja az ősi párhuzam-ellentét kapcsolat.

Ez a természetadta szabályszerűség mutatkozik a sarjzadás és hervadás, a kellemes és kellemetlen, a feszítő és oldó érzések és érzelmek kifejezéseinek párhuzamos ellentéteiben is.

Az ábrázolással kapcsolatos kifejezések is azt bizonyítják, hogy a szemlélet alapja a fény és az árnyék kapcsolata, nem pedig közvetlenül a valóságos színek.

A valóságos színek közül azok, amelyeket a bibliai nyelv melléknévvvel is ki tud fejezni, ugyancsak ezt a kettős csoportosulást mutatják: az אדום a narancsszín és a sárga mellé, a fény oldalára, a ירוק pedig a kék, indigó és ibolya mellé, az árnyék oldalára sorozható. Az átmenet a zöld szín, mely egyrészt a fény, másrészt az árnyék felé tekint, mind a színskálában elfoglalt középső helyzete, mind a bibliai nyelvben használatos homonimia szerint.

A szóbanforgó אדום és ירוק kifejezések egyébként csak a színskálában kerülnek az első, illetve a középső helyre, a használatban a fény oldalán állanak, mert az egész szerves életet kifejezik színben: az אדום az állati életnek, a ירוק pedig a növényi életnek jellemző színe.

Ennek a színes héber világképnek is összessége: Isten, aki יוצר אור ויבורא חשך „alkotója a fénynek és teremtője sötétségnek”, (Jes. 45, 7.) ő vigyáz a fény és árnyék bölcs arányára, ő mutatja meg az embernek a fényben az élet színeit is.

Teichman Jakab.

Szentírásunk — a vallásos nevelés ősforrása.

Az elbeszélő könyvek.

Ez a tanulmány azt kívánja megvilágítani: hogyan olvassuk és értsük a Szentírást. Leginkább a tanuló ifjúságra¹ gondol, de amit megállapít, az nemcsak iskolában, hanem azon kívül is felhasználható. Nem kíván előzetes tudományos készültséget.² Egyetlen föltételle: Szentírás a tanár, Szentírás a tanuló kezében.³

I. A Tóra.⁴

a) Elbeszélés.

A Tóra elbeszéléseit már elemi fokon ismertetjük. Bemutatásuk, azt hisszük, nem ütközik különösebb nehézségekbe. Éppen ezért csak néhány megjegyzésre szorítkozunk.

»Égrről, földről és minden seregükről« csak röviden szól a Tóra. Sietve halad végig a teremtés napjain, hogy minél előbb elérjen tulajdonképpeni tárgyához: az emberhez. Emberek életével, vonzó és elriasztó példáival nevel. — Ádám története már magában foglalja az emberiség egységének a gondolatát: egy őstől származik és testvér minden ember. (Az emberiség egységének tanulságáért a zsidó hagyomány később is gyakran visszatért a teremtéshez. »Miért teremtette Isten Ádámot egyedül?« A teremtmények békéje miatt, hogy ne mondhassa az egyik ember a másinak: Ősom nagyobb volt őösdnél.« (Szanh. 37. a. és 38. a. V. ő. Tószefta Szanh. VIII. 4.) Ez a gondolat Noé történetében újra megnyilatkozik. Az özönvíz után az emberiség története előlről kezdődik, újra egy őstől. Noé három fia: Sém, Chám, Jáfet. Sémiták, chamiták és jáfetiták, vagyis a népek mind,

¹ A Szentírás könyvei a középiskola VII. osztályú vallásoktatásának állanak középpontjában.

² Legtöbbet merit Fényes Mórnak az IMIT által első díjjal jutalmazott pályaművéből: Szentírásunk kialakulása, eszméi, hatása. (IMIT, 1931.)

³ Hogy a Szentírás melyik részével milyen részletesen foglalkozunk, az nem föltétlenül az illető rész jelentőségével és az iskolában reáfordítandó idő mértékével arányos. Ahol kevesebb a mondanivalónk és kevesebb a pedagógiai nehézség, ott rövidebbre, vázlatosra, ahol több, ott hosszabbra fogjuk frásunkat.

⁴ Kiindulunk a vallásgyakorlat — tanítványaink előtt is már nagyrészt ismeretes — tényeiből: széfer tauró, köridsz hátauró, szidró, porósz stb.

testvérei egymásnak. — Ábrahám — »a szikla, amelyből vágattunk« — csodálatos egyéniség. El kell hagynia szülőföldjét, le kell vetnie környezetének pogányságát, hogy utódai és a föld minden nemzete számára »áldássá legyen.« Amerre jár, oltárt épít és imádkozik. Békére törekszik (pásztorok civódása), önzetlen (Lót kiszabadítása). Szeretete azonban nem korlátozódik atyjafiaira, kisugárzik idegenekre és bűnösökre is: a sivatagi vándorokat megvendégeli, a legelvetemültebb pogányokért imádkozik. Minden próbát és megkísértést (ákédó) győzelmesen kiáll. És amit megtud, megismer, arra megtanítja utódait, »hogy ők is megőrizzék az Örökkévaló útját, hogy ők is igazságot és jogot gyakoroljanak.« — Ábrahám fiai: Jismáél és Izsák. Izsák fiai: Ézsau és Jákob. A jók azonban kiválasztódnak: a szellem és a hivatás Ábrahámról Izsákra, Izsákról Jákobra száll. — Jákobnak tizenkét fia és egy leánya van. A történet közülük Józsefet, »a testvérek koronázottját« kíséri. Amikor testvérei eladják és ő mint rabszolgát Egyiptomba kerül, a történet színtere és egész iránya megváltozik. Isten »a testvérek tervét jóra fordítja, hogy nagy sokaságot életben tartson.« A Tóra első könyvének végén a helyzetkép: Izrael fiai saját szokásaik és erkölceik szerint békén, szabadon élnek Egyiptomban. — A második könyv elején áll be a fordulat: az új fáraó rabszolgaságba dönti Izrael fiait. Amikor azonban legnagyobb a veszedelem, észrevétlenül megindul a segítség munkája. A halálnak szánt elsőszülött fiúk közt van Mózes, a későbbi népvezér és próféta, az emberiség történetének egyik legnagyobbja. Kiszabadítja testvéreit a rabságból, a Szináj felsziget kietlen sivatagában néppé egyesíti és reáneveli őket az Isten akarata szerint való igazi életre. És mindeközben »szerényebb marad minden embernél a föld színén.« Még halálában is vigyáz arra, hogy sírja kultusz tárgyává ne váljék.

»Eszméim győzedelme legyen emlékjelem.«

A zsidóság nem a vezért dicsóíti Mózesben, hanem a tanítót: »Mózes tanítónk« az ő áhitattal kiejtett neve. A Tórát pedig, amely hétről-hétre róla szól és az ő szellemét sugározza szét közöttünk, »Mózes öt könyvének« is nevezzük.

Magasabb osztályokban megfelelő módon értékesíthetők a »magyar kis-Dubnov« első fejezeteinek — a fordítótól származó — tudományos fejtegetései,⁵ amelyek a

⁵ Simon Dubnov: A zsidóság története az Ókortól napjainkig. Az eredeti jiddisből fordította: Dr. Szabolcsi Bence. (A »Tabor« kiadása, Budapest, E. n.)

bibliai elbeszélést, mintegy szimbolikus távlatba állítva, igazolják. Példák. A zsidó világkép első »nevelőszülői«: a babilóniai (Ábrahám Ur-ból indul el), a szír-kanaánita (Izsák, Jákob) és az egyiptomi (József) kultúrkör. Természetesen az átvétel mindig új értelmet és néha olyan csodálatos tökéletesedést nyer, hogy az eredetivel már alig marad meg a kapcsolata. Izsák az állattenyésztés mellett már földműveléssel is foglalkozik, Jákob a civilizáltabb telepeselethez, József már a városi kultúrához, a rendszeres, sőt nagytervű gazdálkodáshoz való vonzódást képviseli.⁶ Igen érdeklí érettebb növendékeinket az egyiptomi tartózkodás és a kivonulás kronológiája, valamint a egyiptomi rabság egyiptomi-történeti háttere is.⁷

b) Törvény.

A tórai törvények bemutatását a tíz ígén kezdjük. A két kőtábla a tíz ígével minden emberi közösség legszilárdabb alapja és a zsidóság legszentebb jelvénye. Az első kőtábla igéi Isten iránti kötelességeinket, a második kőtábla igéi embertársaink iránti kötelességeinket szabják meg. A zsidó ember számára nincs különbség közöttük. Ezek is, azok is Isten törvényei.⁸

Az első öt ige, mondtuk, Isten iránti kötelességeink foglalatja: az Örökkévaló hozott ki Egyiptomból, mellette mást nem imádhathunk, nevét meg kell szentelnünk, szombatját meg kell őriznünk. Ide tartozik a születésnap parancsolata is: a szülők Isten után legnagyobb jótevőink, Isten után nekik tartozunk a legnagyobb hálával. A második öt ige embertársaink iránti kötelességeink foglalatja: tisztelnünk kell felebarátaink életét, családját, vagyonát, becsületét. Nem szabad vétenünk ellene még csak érzéssel, gondolattal sem. (Itt mutatkozik meg az állami és a vallási törvény — természetes — különbözősége. Az állami törvény,

⁶ Amit fentebb a jók kiválasztódásáról írtunk, ilyen értelemben is áll: Ábrahám után Izsák, Izsák után Jákob a fejlettebb életmódot jelenti, míg Jismáél és Ézsau a pusztai nomádság megmaradt, de túlhaladt képviselői. Hasonlóan Jákob fiai közül József az életmód fejlettségével is kiválik.

⁷ A kronológiára vonatkozólag l. még Mahler Ede: Keleti tanulmányok. (Népszerű Zsidó Könyvtár. 13. szám.)

⁸ A próféták hirdetéseiben is elválaszthatatlanul egybefonódnak a vallási és erkölcsi mozzanatok. »Zálogba vett ruhákon terülnek el minden oltár mellett és bírságotlagnak borát isszák isteneik házában.« Amosz. — Az imádságunkban is ugyanolyan Isten-áldást kérünk azokra, akik a templom világtására gyertyát, keddusra, hávdólóra bort és azokra, akik az utasoknak kenyeret, a szegényeknek alamizsnát adnak. Mi seberách.

csak cselekvéseiket szabályozza; a vallási törvény, érzelmet, lelkiületünket neveli: megparancsolja a szeretetet, megtiltja a bűnös gondolatot.)

A tíz íge adja az alaptörvényeket, a szentségtörvények azoknak továbbfejlesztéseit, részleteit, finomságait. A dekalógus tilalma: ne ölj; ezt a szentségtörvény fokozza: ne állj vesztig felebarátod halálos veszedelménél... A dekalógus tilalma: ne lopj. A szentségtörvény kiegészíti: másként sem szabad felebarátodat megkárosítanod... A dekalógus tilalma: ne vallj felebarátod ellen mint hamis tanu. A szentségtörvény fokozza: ... ne járj körül rágalommal. A tizedik íge ez: ne kívánd meg a másét... A szentségtörvény tovább megy...: ne gyűlölködjél, ne tarts haragot, szeresd felebarátodat, mint tenmagadat.⁹

A tíz íge és a szentségtörvények alapvetése után bemutatjuk a tóra-körvények tartalmi csoportjait.¹⁰

A Tóra szabályozza a) az államéletet. Vallásunk tanításai nem fordítják szembe egymással a vallási és a politikai életet. Azt akarják: Isten akarata, az erkölcs normája hassa át az ország minden tényezőjét és érvényesüljön az egész alkotmányban. Az állam élén király áll, az állam időnként háborút visel stb. Mindez elkerülhetetlen. De milyen legyen a király? A reávonatkozó szakasz (Deut. XVII. 14—20.) kifejti. Ne kevélykedjék, ne gyűjtsön magának lovakat, öket, ezüztöt, aranyat. Ne akarjon a törvény fölé emelkedni. Ellenkezőleg: írja le magának a törvény mását, ez legyen nála, ezt olvassa és kövesse egész életén át. Milyen legyen a háború? (Deut. XX.) Aki házat épített és még nem avatta föl, szőlőt ültetett és még nem szüretelte, nőt jegyzett el és még nem vette el, hagyja ott a tábor és térjen vissza házába. Ha várost ostromolnak, először békét ajánljanak. Ha hadat viselnek, a gyümölcsfákat kimélik. Az emberről is, a birtokáról is erkölcsi alapon szól a Tóra, szemben a többi ókori törvénykönyvvel, azt tanítja: Istené a föld és Istené az ember, mi csak »zsellérek vagyunk« Isten földjén.

A Tóra irányítja b) a vallási életet. Intézkedik imádságokról és szertartásokról. Nem tartja valamely szöveg elmondását vagy valamely cselekedet elvégzését magát csodálatos erejűnek, mint a misztérium-vallások. Azt akarja, hogy mindez a vallásos elmélyedés és az erkölcsi nemesedés eszköze legyen. A tórai imádság példája és a legősibb imádságok egyike a papi áldás. (Num. VII. 24—27.) A pap

⁹ Heller Bernát: A leányközépiskolák IV. osztálya stb. Izr. Tanügyi Ertesítő. LXIV., 10.

¹⁰ Fényes Mór: id. mű szerint.

nem áldást »oszt«, hanem áldást »kér« benne és ennek az áldásnak a tartalma: békesség. »Nincs nyelv, amely a béke szót oly sűrűn és oly sokféle értelemben használná, mint a héber nyelv; a sálom az üdvözet, a jólét, a boldogság.« Blau. Békességért való fohászban csendül ki a főimádság, a káddis és a birkász hámmózaun is.)

Tórai ünnepek: a szombat; peszách, sóvuauusz, szukkausz; jaum töruó, jaum hákippúrim.¹¹ A szombathoz hasonló intézményt más ősi népnél nem találunk. Hat napi munka után ünnepe van az Örökkévalónak. Megülése nem merülhet ki a munkaszünet negatívumában. Isten dicsőségének szolgálatába állítva, hívó lelkünk szárnyalásával kell megszentelnünk. A szombat-törvény megokolása kettős; nemcsak a világteremtésre, az Egyiptomból való szabadulásra is emlékezett. Mintha csak azt jelezné, hogy a szombat egyetemes világünnep, de Izráel hivatott elsősorban arra, hogy hirdesse és terjessze. (Güdemann.) A peszách, a sóvuauusz és a szukkausz ünnepének legősibb jelentése természeti: a tavasz, a zsenge-bemutatas, a szüret. Mindinkább középpontivá válik azonban a második, történelmi jelenség. A tavaszünnep az egyiptomi szabadulás emlékünnepévé válik: »mert éppen ezen a napon vezettem ki seregeiteket Egyiptom országából.« (Exod. XII.)¹² A szüretünnep a pusztai vándorlás emlékünnepévé: »Sátrakban lakjatok hét napon át... hogy megtudják utódaitok, hogy sátrakban lakattam Izrael fiai, mikor kivezettem őket Egyiptomból.« (Lev. XXIII.) A zsengebemutatas ünnepe pedig a hagyományos számítás szerint (Pes. 68 b) egybeesik a színáji kinyilatkoztatás fordulójával. A három főünnep jelentéseit — a természeti és történelmi réteg fölött — egy-egy vallási eszme koronázza meg. A peszách a szabadságnak, a sóvuauusz a szabadság tartalmát és értékét kölesönző törvénynek, a szukkausz az isteni törvény emberi megvalósításának ünnepe.¹³ Bűnbánó ünnepeink sem a földműveléssel és a mezei munkával, sem

¹¹ A szombatról és a többi ünnepről a hitoktató minden lényegeseget megtalál Moritz Zobel könyveiben: Der Sabbat (1935.) és Das Jahr des Juden in Brauch und Liturgie (1936.). Mindkettő Berlinben, a Schocken Verlag-nál jelent meg.

¹² A tavasz és a szabadság hangulatának és eszméjének egybeolvadását élik át növendékeink ugyanezen időtájt: március tizenötödikén.

¹³ »Pusztai szőlőfűrtnek találtam Izráelt, fügefá zsenge termésének atyáitokat.« Hósea. »Erdemül tudom be neked ifjúkori hűségedet, mennyasszonykori szeretetedet, amint követtél a pusztában bevetetlen földön.« Jeremiás.

a zsidóság multjának eseményeivel nem függnek össze. Egyedül a vallásos léleknek az ünnepei. A jaum törő a bűnbánatra szólító riadás napja; későbbi nevein: újév, itéletnap. A jaum hákippurim az engesztelés napja; bűnvallomással, önsanyargatással kell rajta megtisztulnunk, Isten engesztelődésére reáérdemesülnünk. (Ezeket az ünnepeket minden ember megünnepelehetné és imádságait minden ember elmondhatná. Azt kérjük a Mindenhatótól, engedje, hogy akaratának teljesítésére minden ember szövetségre lépjen, a jó győzzön és az igazak — zsidók, nem zsidók egyaránt — oltalmában örvendhessenek.)

A tóra c) igazságszolgáltatási törvényei abból az alapelvől sarjadnak ki és ágaznak szét, hogy: Isten akarat az egyenlő igazságszítás. A bíró nem fogadhat el ajándékot. A bíró nem félhet a gazdagtól és nem támogathatja — jog ellenére — a szegényt. A bíró nem tekintheti, ki fajtájabeli és ki idegen. (Ezt ma, amikor tanítványaink olyan gyakran hallják az ellenkezőjét, hogy már-már elhiszik, a nélkül, hogy politikai térre tévednének, különösképpen hangsúlyoznunk kell.) »Bíráitoknak a következőket hagytam meg« — mondja korábbi eseményekre visszatekintve és korábbi törvényeket összefoglalva Mózes (Deut. I.) — »jól hallgassatok meg testvéreitek ügyét és tegyetek igazságot mind egymás, mind az idegen között; ne ismerjetelek tekintélyt az igazságszolgáltatásban, kicsinyt és nagyot egyaránt hallgassatok meg; senkitől ne tartsatok, mert az igazság Isten ügye.«

Itt nyílik tanulságos és értékes alkalom a Tóra és a Hammurábi-kódex egybevetésére. A babilóniai törvény szerint: ha egy múlt nem sikerül, az orvos kezét levágják; ha egy ház összedől, esetleg az építő egész családját kiirtják; ha valaki lop, halállal bünhődik, ha betörésen érik, a helyszínen megölik stb. A bibliai törvény emberségesebb és szelidebb szelleme ezek mellett az intézkedések mellett még tisztábban és még világosabban nyilatkozik meg előttünk.

Teljessé a törvények szellemének megismerése csak a) társadalmi törvények szemügyrevétele után válik. A társadalom alapja a család. A tíz ige azt követeli: »Tiszteld atyádat és anyádat; ne légy házasságtörő; ne kívánd meg felebarátod feleségét.« A tágabb körű társadalmi szeretetnek az egész Ókorban példátlanul álló követelése a szentségtörvényben: »Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat« (Lev. XIX. 18.) Tudatlanság és rossz akarat nem egyszer állította már, hogy ez a »felebarát«, a csak a fajtabelit jelenti és ez a szeretetparancs nem zsidók irányában nem kötelező. Pedig a szentségtörvény, ez iránt

sem hagy kétséget: »Ha idegen tartózkodik nálad országokban, ne nyomjátok el. Mint az őslakó közületek, olyan legyen az idegen, ki nálatok tartózkodik és szeresd őt, mint tenmagadat, mert idegenek voltatok ki is Egyiptom országában, én vagyok az Örökkévaló.« (Lev. XIX. 33—34.) A gyűlöletnek azzal a gyakrabban hangoztatott és alkalmazott logikájával szemben, hogy velem is így bántak, én is így bánok másokkal, milyen magasztos a szeretetnek ez a zsidó logikája: engem sokat üldöztek és bántottak, én értem az elnyomottat, én szeretem az idegent és megkímélem lelkét minden megbántástól és megaláztatástól.¹⁴

Igen régi írástudóink a vallás sarktelelének becsülték a felebaráti szeretet parancsát. Az evangélium is a zsidó fel-fogás mellett tanúskodik. Egy írástudó próbára tette Jézust: Mester, mi a törvény főparancsa? És amikor ő azt felelte: »Szeresd az Urat, a te Istenedet egész sziveddel...« és »Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat«, az írástudó (tal-mudista) azt felelte: Helyes, Mester, az igazságot mondtad. (Márkus XII. 28—31. Lukács X. 25—28.)

Különös gyöngédség nyilatkozik meg az idegen, özvegy, árva (gér, jó száum, álmónó), szegény (óni, evjaun) iránt. (Bemutathatjuk R. Jóchanánnak azt a különösen szép megfigyelését, amely egyik-másik növedékünknek a szombat-bücsüztató imádságból már ismerős lehet: mindenütt, ahol szó van Isten nagyságáról, szó van kegyes leereszkedéséről is. Azt mondja a Tóra: Mert az Örökkévaló Istene-tek, ő az istenségek Istene és az urak Ura... És mindjárt utána: Igazságot szolgáltat az árvának és özvegynak, szereti az idegent, ad neki kenyeret és ruhát. Deut. X. 17—18.)

Ma, amikor állandóan a szociális megsegítésről hallunk, szemben az öletszerű jótékonyssággal, különösen ki kell emelnünk a Tóra szociális gondoskodását.¹⁵ — »Ha

¹⁴ Elterjedt, meggyökeresedett tévedés, amely megejteti még a zsidóság művelteit is, hogy a felebaráti szeretet tanítása legelőször a Hegyi Beszéd-ben hangzott el, pedig a valóságban Jézus csak a Biblia szentségtörvényét idézi.

Szentírásunk megparancsolja, hogy »szeresd felebarátodat« (Lev. XIX. 18. és 34.), de egész irodalmunkban sehol nem található olyan parancsolat, hogy »gyűlöld ellenségedet«. (Máté V. 43.) Ellenkezőleg, megmondott: ha ellenséged éhezik, adj neki kenyeret, s ha szomjazik, adj neki italt (Prov. XV. 21.); ha látod, hogy ellenséged számára összerogy a teher alatt, ne állj veszteg, hanem gyorsan segíts rajta (Exod. XXIII. 5.); ha eltéved ellenséged ökre vagy számára, vezesd vissza hozzá. (Exod. XXIII. 4.)

¹⁵ V. ö. Hevesi Illés: Szociális törvényhozás a mózesi tanban. Budapest, 1928. (Szináj V.)

leartad földed termését, ne arasd le egészen mezőidnek szélét és ne szedd össze elhullott kalászaiddat... a szegénynek és az idegennek hagyd azt.» (Lev. XIX.) Nem a gazdag kényétől-kedvétől függ, ad-e a szegénynek. A leket, sikkhó és péó a szűkölködőt, az idegent megilleti, a gazdának nincs is rendelkezési joga fölötté. És míg az odavetett alamizsna leszoktat a munkáról és koldusokat nevel, a Szentírás törvénye azt követeli: a szegény ember arassa le a mező szélét, böngéssze végig a szőlőt, szedje le a fán maradt gyümölcsöt. Ha a mező, a szőlő, a fa nem is az övé, a munka az övé legyen. (Látjuk is Ruth könyvében a törvény megvalósulását: Ruth kora reggeltől talpon van, az aratók nyomában gyűjt és szedeget.) — Ha valaki megszorul és pénzt kér kölcsön, nem szabad reá kamatot vetni. (Exod. XXII.) (Hogy a kamatvételt és az uszorát a zsidó vallás mennyire elítéli, az kitűnik már az elnevezésből is: **נש** eredetileg kígyómarást jelent. A 15. zsoltár, három és fél mondatba sűrítve az igaz ember vonásait, azt is megemlíti: »Pénzt nem adja kamatra.«) — Ami az élet fenntartásához tartozik (felső vagy alsó malomkő), azt nem lehet zálogba venni. Ha ruhát vesz valaki zálogba, naplementéig vissza kell adnia, »hátha egyetlen ruhája az, testének egyetlen takarója, amivel lefekszik.« Ha kölcsönt ad valaki, nem szabad bemennie a megszorult ember házába zálogért, »künn állj s az az ember, akinek kölcsönöztél, hozza ki a zálogot az utcára.« — A napszámos bérét még aznap ki kell adni, »nehogy miattad kiáltson az Örökkévalóhoz, mert bűn lenne rajtad.«

A szociális törvények egyik csoportja a szombat eszméjével rokon. Hat évi rabság után a hetedik esztendőben szabadon kell bocsátani a héber rabszolgát; minden hetedik esztendő az adósságok elengedésének és a föld pihentetésének esztendeje, minden hétszer hét esztendő után a jó ből (jubileum) esztendejében visszakérül a föld ahhoz a törzshöz, amelytől vevője a lefolyt ciklusban időlegesen elidegenítette. Az adósság-elengedés olyan társadalmat tesz föl, amelyben a gazdag szívesen ad kölcsönt a szegénynek s a szegény minden lehetőet megtesz, hogy adósságát idejében visszafizesse. A hetedik év intézkedése azt kívánja, hogy ilyenkor az egész nép egy nagy család legyen, amelyben nincs gazdag és szegény, birtokon belül levő és kerítésen kívül rekedt, a Szentföld pedig egyetlen területtől asztal, amely mellett mindenkinek egyaránt helye van. A jó ből az egyenlőség nagy diadalünnepe: Kera deror, hirdess szabadságot a föld minden lakójának! »A jó ből törvényének ez a szava, amely semmi más vallási könyvben

nem tér vissza, az emberiség szava, az emberi közösség isteni lelke.» (Philippson.)

A Tóra szeretet-parancsai nemcsak az emberi közösségre vonatkoznak, gyöngéden belevonva az idegent és az ellenséget, hanem még az állatvilágra is kiterjednek: »Ne vedd el az anyamadarat fiókaival együtt, »ne kösd be az ökör száját, amikor nyomtat, »ne szánts ökörrrel és számmal egyszerre.« (V. ö. Heller Bernát: Tierschätzung im Bibelwörterbuch. Festschrift Immanuel Löw zum 80. Geburtstag. Breslau, 1934. Bibliai kifejezések százai mutatják, hogy a Biblia az állatok testi jelenségeiről — születés, halál, gyermek, evés stb. — ugyanúgy beszél, mint az emberekről.)

c) Költészet¹⁶

Bemutatandók: Lemech dala (mert ez az első), Jákob búcsúja, a tengeren való átkelés éneke, Bileám példázatai, Mózes feddő-éneke és áldása.

II. A történelem.¹⁷

Nem azért tanítjuk a vallás- és erkölcsan keretében a zsidóság történelét, hogy az ifjúság ennek a történetnek az anyagát pusztán »tudomásul vegye«. A jelen munkavégzését és a jövő hitét akarjuk vele megerősíteni. Tiszteletet és ragaszkodást akarunk ébreszteni a zsidóság iránt. Meg akarjuk éreztetni, hogy életünk a zsidóság életének része. Meg akarjuk mutatni, hogy nagy értékek szálltak ránk multjából s nekünk kötelességünk ezeket megbecsülni, megőrizni, továbbsszámaztatni. Hogy amikor tanítványaink már sok mindent elfelejtettek abból, amit tanultak, az a lelkiesség, amelyet ily módon kialakítottunk bennük, még mindig erőforrásuk maradjon.

Egyetlen tárgy iskolai anyaga sem az illető tudomány egészének egyszerű kivonata. Hogy a zsidó történet egész tudományos anyagából mi az, amit iskolai tanítás céljára kiválasztunk és hogy ezt a kiválasztott anyagot hogyan tanítjuk, vagyis hogy mi a tananyag és milyen a módszer, azt nem pedagógiai divat vagy reformtörekvés, hanem a

¹⁶ A bibliai gondolatritmust — azt hisszük: nyilvánvaló — *pedagógiai* megfontolások alapján Arany Jánost idézve vagy felolvassa mutatjuk be. (A magyar nemzeti versidomról.)

¹⁷ V. ö. főleg a gimnázium és leánygimnázium tantervének a történelemre vonatkozó részletes utasításaival (I. kötet, 1938.) és Blau Lajos tanulmányával: A Biblia történeti szemlélete (M. Zs. Sz., 1934.)

lélekformálásnak és a világnézetalakításnak ez az állandó, szent szándéka szabja meg. Nevelő értékű kell, hogy legyen az az anyag, amelyet tanítunk. Elénken, elképzelhetően, szemléletesen kell tanítanunk. És hogy mindez valóban így történik-e, azért a zsidóságnak vagyunk felelősek.

Történeti példákkal kell belevésnünk az ifjúság lelkébe a zsidósághoz való hűséges szeretetet és a zsidósággal való áldozatkészséget. A történelem sugalló erejével kell megéreztetnünk, hogy az idő és a tér minden távolságán keresztül is vallásunk gyermekei egyetlen nagy testvéri közösségbe tartoznak és hogy ezért a közösségért minden áldozatot meg kell hoznunk és tőle soha, semmilyen árért nem szabad elszakadnunk.

A világtörténet bibliai koncepció: a Biblia a világteremtéssel kezdődik és minden népről szól. És ebben a világtörténeti keretben, úgy érezzük és úgy látjuk, különös helye van a zsidóság történetének.

Ha a zsidóság történetét össze akarjuk hasonlítani a többi nép történetével, mélyreható formai és tartalmi különbözőségekre bukkanunk.

A népek története általában a világtörténelem töredék-résznél át, a földnek meghatározott területén játszódik. A zsidóság története ezzel szemben úgyszólván az egész világtörténelmen végighúzódik és mintegy kétezer esztendeje, amióta önálló állami léte megszűnt, a földnek úgyszólván egész lakott területére kiterjedt. Dubnov, a zsidóság egyik legkiválóbb történetírója éppen ezért adta főművének azt a feltűnő címet: »A zsidó nép világtörténete« (Weltgeschichte des jüdischen Volkes.) Az emberiség történeti korszaka, mondja, egy körhöz hasonlítható és ennek a körnek az egyes népek csak kisebb, vagy nagyobb húrjai. Ebben a körben csak egy átmérő van és ez a zsidóság.

Ha azt nézzük, mi szolgáltatja a többi nép történelmének a tartalmát, anyagát, akkor azt látjuk, hogy elsősorban hadi és politikai események: hadjáratok, békekötések, szövetségek, országgyűlések stb. A zsidóság történetében a hadi és politikai események aránylag kevés helyet foglalnak el. A zsidóság története elsősorban a zsidó gondolat, a zsidó szellem története. Ezzel kapcsolatban két dolgot kell megértenünk és megértetnünk. Az egyik, hogy ez a különbség a zsidó történet valóságában gyökerezik és nem feldolgozás vagy beállítás dolga. A másik, hogy ebben a szellem-történetben azért volt és van erő, testi erő is, lelki erő is. Sőt, hol találunk a világtörténetben nagyobb hősiességet, mint a Makkabeusok harcaiban, amikor a »gyenge és kis-

számú jámborok» csodálatosan legyőzték az »erős és számos iszentelenekeket.« ? És hol találunk nagyobb lelki szilárdságot, mint azokban a Rajna-menti zsidókban, akik a kereszties hadjáratok idején ezrével haltak meg a sómá jiszról-lal ajkukon, de vallásukat meg nem tagadták?

A történelem tanításában a múlt és a jelen többszörösen egymásbajátszik és át meg átszövi egymást. Logikailag a múltból akarjuk megmagyarázni a jelen, lélektanilag azonban a jelen tapasztalatainak és élményeinek a segítségével képzeljük el a múltat. Logikailag »a történelem az élet mestere«, lélektanilag azonban az élet bizonyul a történelem megértelőjének. Szomorú példa erre az utolsó esztendő: amióta zsinagógaégetések, kivándorlások, kitérésai hullámok, megalázó és elsorvasztó törvényjavaslatok igzalmai csapnak be napról napra az iskolába, tanítványaink sokkal jobban megértik és átélnek a középkori zsidóság szenvedéseit.

Két — bibliai — példán akarjuk ezúttal bemutatni, milyen időszerűséget kölcsönözhet a jelen egyes történeti mozzanatoknak, hogy tehát az iskolában nem szabad a történetet valami teljesen befejezett, lezárt anyagként kezelnünk, hanem engednünk kell, hogy ifjúságunk elé a változó jelen útmutatójaként kerüljön. Az egyik a zsidó szolidaritás, a másik a zsidó foglalkozás szenvedéllyel vitatott problémája.

A zsidó szolidaritás gyakran hangoztatott vádja: a különböző országok zsidósága erkölcstelen, hatalmi célokra, más népek és kultúrák felbomlasztására szövetkezett. Függetlenül attól, ami ebben a vádban olyan rosszakaratú és képtelen, hogy szinte cáfolni is fölösleges, maga a zsidó szolidaritás kérdése kell, hogy komoly megbeszélés tárgya legyen. Van-e, lehet-e, kell-e zsidó szolidaritás? Egyik ország zsidóságának a sorsa kétségtelenül kihat a másik ország zsidóságának a sorsára. A boldogabb, nyugodtabb viszonyok között élő zsidóknak kötelességük megsegíteni a szerencsétlenebb sorsú, üldözött zsidókat. A legmagasabb erkölcsi követelményt, az egyetemes emberi együttérzést nem tekintve, a pusztá előrelátás is javasolja: gondoskodjunk a bajba jutottakról, hogy rólunk is történjék gondoskodás, ha bajba jutnánk. Aki messze idegenbe, tengerentúlra kényszerül, hová máshová fordulhatna először, mint az ottani zsidó intézményekhez? Valóban, nagy bűn és mulasztás volt, hogy amíg tehettük volna, nem támogattuk eléggé más országok megpróbált zsidóit. Az amerikai, angol hittestvérek most mennyit áldoznak és fáradoznak, hogy hontalanoknak hajlékot, menekülőknak, kiutasítottaknak átmeneti segítséget szerezzenek. Ezeknek a kikerülhetetlenül

föltornyosuló kérdéseknek a körébe kerül ma bele a bibliai történet egyik-másik mozzanata is. Salamon halála után kettészakadt a birodalom. Isten egy népet hozott ki Egyiptomból, mégis különváltak, sőt — úgy adódott (734—733) — harcban állottak egymással, idegen, pogány szövetséges oldalán támadtak egymás ellen. Hogy fájt ez a prófétáknak! Milyen tragikusnak érezték ezt a napot, amelyen az egység megszűnt és mennyire várták azt a másik napot, amelyen egykor újra helyreáll! Látták: »egyik a másik húsát eszi, Menasse Efráimot és Efráim Menassét, mindketten pedig Judára támadnak.« (Jes. IX. 20.) De meggyőződésük volt: el kell jönnie a napnak, amelyen Efráim nem vetélkedik már Judával, Juda pedig nem ellenségeskedik Efráimmal (Jes. XI. 13.), amikor összetalálkoznak Júda fiai és Izrael fiai és közös vezetőt ismernek el maguk fölött. (Hos. II. 2.) A zsidó szolidaritás-komplekszum összefüggésében hangsúlyos jelentést kap az is, hogyan támogatták 536-ban a Szentföldre visszatérőket a Babelben maradók. (Ezra I.).

A zsidók foglalkozásáról szintén sokat hallunk. Azt mondják, a zsidó kereskedő-fajta, öröklött jelleme és ősi vallása egyaránt a könnyű pénzszerzésre, a mások kihasználására ösztönzi, a földmunka, a rögszeretet mindig is idegen volt a számára. Függetlenül attól, ami a kereskedelem jelentőségére, a kereskedői tisztességre stb. vonatkozik, mennyire időszerűvé, mennyire érdekessé és jelentőssé válik ma megint az, amit a zsidó foglalkozásról a bibliai történet tanúsít. A zsidó eredetileg nem kereskedő, hanem földműves volt. (L. a Tóra-nál a természeti ünnepeket.) Az ősi zsidó elgondolás szerint a történelem az Édenkert boldogságából indul ki és a messiási kor örök békéje felé vezet. A zsidó ember azonban az Édenkertet csak úgy tudta elképzelni, hogy Isten azért helyezte oda az embert, »hogy megművelje«. És a messiási kortól is azt remélte, hogy »átkovácsolják majd kardjaikat kapákká és dárdaikat szőlőkésekké«, hogy mindenki »nyugodtan ülhet szőlőtője mellett és fügefája alatt«. Izráel első királya, Saul az eke szarva mellől indult el Jábes Gileád megszábadítására (I. Sam. XI. 5.). »Aki földjét műveli, jóllakik eledellel« — tartja a zsidó bölcsesség, »de hiúságok után jár a balgaszívű.« (Prov. XII. 11.) Elmentem a rest ember mezeje és az esztelen ember szőlője mellett, ime egészen benőtte a tövis és a gaz, jól megnéztem és okultam belőle. (Prov. XXIV. 30—34.) A magyar nép ajkán a »zsidó« szó nemcsak vallást vagy fajt jelöl, hanem foglalkozást is: kereskedőt.

Szólott a királyné. »Ej no, küldjön el hát A zsidóhoz át, itt a pénz, egy gárdistát!«
(Garay János: Az obsitos.)

Bibliai időkben a földműves izraelita ugyanígy nevezte föníciainak, »kanaáinak«, a közte megforduló kereskedőt. A derék nő — hogy csak a legismertebb példát idézzük — gyolcsot, övet készít és eladja a »kanaáinak«.

Ezzel a jelent megértető (de ugyanakkor a jelenből megértető) történettanítási szemponttal függ össze az a másik, amelyet az új középiskolai tantervek, mint igen fontosat, talán legfontosabbat, követnek: elhagyni mindazt, ami az általános fejlődés szempontjából nem jelentős. A történelem sorsdöntő mozzanatait kell tanítanunk, azokat a mozzanatokot, amelyeken »megfordul« valami. Nem egyes adatokat, hanem azokat a »csomópontokat«, amelyek felé okok sora vezet és amelyek következmények sorára vezetnek. A bibliai történetben például nem az összes bírák és az összes királyok viselt dolgai kellene, hanem: a honfoglalás, új és új harc a honért, Jeruzsálem, templom, kettészakadás stb.

A történelem unitas multiplex, sokrétű egység. Minden mindennel összefügg benne. Politikai, gazdasági, vallási, irodalmi összetevői kölcsönösen áthatják egymást. És — hogy a képnél maradjunk — mi sem juthatunk el a történeti valóság rekonstruálásához, mint kívánt eredőhöz másként, mint mindezeknek az összetevőknek a tekintetbe vételével és feldolgozásával.

A diák hajlamos a hittanórák tanításainak az egyéb tantárgyaktól való különválasztására. Előfordult már, hogy földrajz-órán zsidó diák nem merte a tanár kérdésére azt felelni, hogy Palesztina főfolyója a Jordán, mert azt hitte, ez csak hittanórán van így. Gondoljunk mindig erre, amikor a bibliai történetet tanítjuk. Vigyázzunk, hogy az az áhitat, amely minden bibliai tanulmányunkat belengi, meg ne zavartassék, de azért mutassuk meg azt is, hogy amit a Szentírás elmond, az történeti valóság, amelyről más források is szólnak és amelyet minden újabb kutatás és újabb ásatás igazol.¹⁸ Emeljük ki és helyezzük mindenek fölé a valláserkölcsei mozzanatokot, de azért állítsuk be a többi mozzanatot is ennek a szolgálatába. Ez a megfontolásunk sugallta a tórai elbeszélésekkel kapcsolatban azt a javasla-

¹⁸ L. például: Hirschler Pál: Izráel honfoglalása az ásatások megvilágításában, IMIT Évkönyv, 1933. 16—31. l.

tunkat, hogy használjuk fel a »kis Dubnov« tudományos magyarázatait, és sugallja most is azt a javaslatunkat, hogy például — esetleg megint a »kis Dubnovot« felhasználva — Dávidban ne csak a zsoltárost, Salamonban ne csak a gazdag és böles uralkodót éreztessük, hanem e mellett azt is, hogy Dávid erős hadsereget szervezett és nagy hadjáratokat viselt, hogy Salamon alatt békésebb idők következtek, a katona-nép kereskedelem és művészet felé hajlott, a biztonságot a nagyhatalmak csendje, az uralkodó egyiptomi rokonsága és föníciai szövetsége is fokozta, a szociális helyzet azonban elégedetlenséget keltett, gazdagok, szegények súlyos adó alatt roskadoztak stb. A vallás és a tudományok viszonyának tisztázása, hitre és tudásra való nevelés, tehát világnézetalakítás történik akkor, ha — Biblián kívüli források, kronológiai táblázatok, történeti atlasz stb. segítségével hívásával — sikerül ezt jól megoldanunk.

Még valamit ki akarunk itt emelni: a Biblia történetírásának elfogulatlanságát és hűségét. Az egész ókori történeti irodalomban páratlan az az objektivitás, amellyel például Dávidnak, a népszerű zsoltáros uralkodónak a gyalogságát és bűneit feltárja. Ez a történetiszemlélet, amelynek értékmérője az etika és amelyet ennek az értékmérőnek az alkalmazásában semmi meg nem veszteget: prófétái. Jelentősége még világosabbá válik, ha összehasonlítjuk az ókori kelet hiúság és érdek szülte emlékeivel. Az egyik fáráo eldicsekszik hatalmával, gazdagságával, hódításaival, a másik kitörli és saját dicsekvéseit írja a helyébe. A Biblia ellenben a szerint itéli meg a királyokat: Isten útjain jártak-e, Isten törvényeit követték-e. E mellett másodrendűnek látja a hadi dicsőséget, más népek elnyomását. Omri hódításairól, diadalairól Mésa moabita király fölíratá többet beszél nekünk, mint Szentírásunk, amely megbélyegzi: »gonoszul cselekedett az Örökkévaló előtt és rosszabb volt mindazoknál, akik előtte voltak.« Ez a jelenség és ez az összehasonlítás maga is nevelő értékű.

A Tóra elbeszéléseinek közvetlen folytatásaként mutatjuk be a további történetet Mózes halálától a makkabeus harcokig. A történelem egységes folyam, amely megállást nem ismerve zúg el Istenszabta medrében. Ha a Szentírást ismertetjük az egyes könyvek tartalmát tanítjuk is, ezt az egységességet meg kell őriznünk. Nem egyik könyvtől vagy fejezettől haladunk a másik felé, hanem egyik eseményről és helyzetről térünk át arra a másikra, amelyik utána és belőle keletkezett. Ha pedig a történeti könyvek

űrt hagynak maguk között (pl. babiloniai fogság), mi ezt az űrt más források anyagával áthidaljuk.¹⁹

Nézzük még most már vázlatosan magát a bibliai történetet, amint a kifejtett elvek és a megjelölt szempontok alapján tanításunkban kifejeződik.

A bibliai történet első főszaka a 586-ig tart. Eseményként Józua, Birák, Sámuel és Királyok összefüggésben nyújtják.

A patriárkák korában még nem láttuk Izráel népét, csak egyes családokat és ennek a keretei között a voltaképpeni családtagokat, meg a velük és mellettük élő cselédséget. Hogy hogyan fejlődött ki ebből a családi szervezetségből a nép, azt maga a Szentírás mutatja meg nekünk. Egyiptomba először csak egy ember került, azután ez az egy ember odahívta és letelepítette maga körül hozzátartozóit. Egyiptomból már mintegy 600.000 gyalogos férfi vonult ki, a gyermekeket nem számítva. Közös várakozások után közös vágyak töltötték el őket. Az élükön közös vezető haladt, Mózes, a nyomukban közös üldöző, a Fáráo. Ám a népi életnek csak első feltétele a szabadság, amely ezzel megvalósult, teljességéhez hozzátartozik az alkotmány és a föld. Az alkotmányt a kinyilatkoztatás adta meg, a földet — és itt az áttekintés a Tóráról a Prófétákra ível át — a honfoglalás Józua már a Tórában is ott szerepelt Mózes oldalán. Az Ámálék elleni harcban kezét alátámasztotta, a kőtáblák átvételekor mellette állott. Most, Mózes halála után, már ő a nép egyedüli vezére. A honfoglalást ő folytatja és ő fejezi be. A harcokat ő vívja meg és az országot ő osztja fel a törzsek között. Amikor pedig Mózes igaz utódjaként mindezt végrehajtotta, a szíchemi népgyűlésen megújítja a szinájai szövetséget és megfogadtatja népével: »Az Örökkévaló Istennünket fogjuk szolgálni és szavára fogunk hallgatni.«

Az ígéret földjének a meghódítása nem fejeződött be teljesen Józua idejében: az országot újra és újra meg kell

¹⁹ Természetes és logikus eljárás ez minden pedagógus számára, de azért néhány vallásgyakorlati és bibliatudományi mozzanattal is megerősíthetjük. Szimchász tórákor befejezzük a Tórát, de ugyanakkor olvassuk Józua első fejezetét és így kapcsolatot teremtünk a Tóra és a Próféták között. Józua könyve különben is oly közvetlenül csatlakozik a Tóra 5-ik könyvéhez, hogy szinte a Tóra 6-ik könyvének tekinthetjük. A Septuaginta Sámuel két könyvét és a Királyok két könyvét Királyok 4 könyvének nevezi. Ezra, Nechémia és a Krónikák két könyve többszörösen egymáshoz kapcsolódik: a Krónikák utolsó mondatai szóról szóra azonosak Ezra könyvének utolsó mondataival, a kánon 24 könyvre felosztásában Ezra és Nechémia egy könyvként szerepel.

hódítani. Mózes és Józua azzal tette Izráelt néppé, hogy Isten népévé tette. Józua halála után mindkét kötés meglazul: a nép bálványimádásra vetemedik és törzsekre bomlik. A bírák korában a történet szinte önmagát isméli. Amikor nép reászolgál, ellenség támadja. Amikor azután a nép bajában Istenhez kiált, Isten küld neki bírót, segítőt, aki a széthulló törzseket összefogja és nekik az ellenségtől nyugalmat szerez. Nagyszerűen jellemzi ezt a kort Debóra éneke, ez az oly nagyon régi és mégis oly nagyon művészi alkotás.²⁰ Az országban nem volt biztonság a pogányok miatt, a földeket nem lehetett megművelni, az utakon nem lehetett járni, a kapukig hatolt a harc; negyvenezer izraelita mégsem mert fegyvert ragadni. Ekkor támadt fel Debóra. Most is maradtak közömbös törzsek, nagy részüket azonban sikerült fölráznia. »Maroknyi nép győzött le hatalmasokat: Az Úr szerezte nekem a diadalt a hőskön.«

Ebben a korban, »a bírák bíráskodásának idejében« játszódnak le Rúth könyvének eseményei. Rúth könyvének előadása olyan csodálatosan művészi, hogy Goethe »a világirodalom legszebb idilljé«-nek nevezi. A móabita Rúth nagy hűsége, jósága, szorgalma, a zsidó törvény és a zsidó lélek idegenszeretete, szegénytámogatása azonban az elbeszélést Boáz és Rúth házasságának és Dávid származásának történeti tényéhez vezeti: »Ez Perek nemzetisége... Boáz fia Obéd, Obéd fia Jisáj, Jisáj fia Dávid.«

Sámuel és a Királyok könyvei a Septuagintában egy művet alkotnak: Királyok, ill. »Királyság« I—IV. könyvét.²¹ Valóban egy kort tárgyalnak: Józua és a bírák kora után a királyok, ill. a királyság korát. Sámuel prófétától, az utolsó bírótól a nép királyt kért. Sámuel először ingadozott, teljesítse-e a nép kívánságát, nem lenne-e jobb, ha Izráel egyedüli királya maga Isten lenne. Azután »Isten nevében«, »Isten kegyelméből« mégis királlyá kent föl egy

²⁰ A középiskolai II. osztályban, amikor a Korábbi Prófétákat először tanítjuk, még nincs érdeklődés és fogékonyság iránta, a VII. osztályban, amikor a Biblia-ismertetés során visszatérünk rá, már igen.

²¹ »Hogy eredetileg nem volt Sámuel külön könyv, kitetszik még a Bírák Könyvének utolsó verséből, amely így hangzik: »Abban az időben nem volt király Izráelben, mindenki azt tette, ami jónak látszott szemében.« Ez a mondat az előző elbeszéléssel nincs szoros összefüggésben és világosan arra céloz, hogy most fog következni a Királyok Könyve és csakugyan az is következik, mert hiszen Sámuelről már az első könyv 25. fejezetében az áll, hogy meghalt és az előző fejezetek is lényegében arról szólnak, hogy Sámuel királlyá avatta Sault stb.« Blau id. dolog.

kiváló leventét, Sault: legyen az igazi, mennybéli király földi helytartója. (V. ö. a Tóra királytörvényével.) A második király Dávid volt, a nép körülrajongott hős fia. Minden oldalról kiszorította, legyőzte az ellenséges szomszédokat, meghódította, fővárossá tette a Júda hegyén elterülő Jeruzsálemet és ezzel országának, népének huzamosabb időre békét szerzett. Később családi viszályok, fölkelések, trónkövetelések keserítették el életét. Halála után fia, Salamon került a trónra. (Itt kezdődik a Királyok könyve.) Uralkodása alatt Jeruzsálemben, atyjának városában, díszes paloták és középületek emelkedtek. A szentély számára izraelita és föníciai munkások ezrei fejtették a követ és döntögették a Libánon cédrusóriásait. A nagy pompa és fény, azonban súlyos adókkal járt és a nép széles rétegeinek elszegényedését vonta maga után. Amikor azután a trónt fia, Rehabeám örökölte, az elfojtott keserűség kirobbant és szomorú fordulatra vezetett. Tíz törzs nem volt hajlandó az uralkodó keménységét eltűrni, hanem szakított az egész királyi házzal és az efrájimbeli Jerobeámot emelte maga fölé. Rövid virágzás után tehát az egységes királyság megszűnt. Helyébe két külön ország lépett: északon Izráel vagy Efrájim (fővárosa Szamária), délen Júdea (fővárosa Jeruzsálem).

A két ország közül az északi bizonyult gyöngébbnek. A népnek hiányzott a jeruzsálemi templom. Az első király ezért szentélyépítésbe fogott, de vállalkozása bálványok behozatalával járt együtt. A pogányság mind jobban terjedt, a pogányokkal való elvegyülés nemcsak az alsóbb rétegekben volt napirenden, de még a királyi palotában is előfordult. Idegen papok sereglettek az országba, hogy ott Báál és Ástárte kultuszát terjesszék. Minthogy nem volt uralkodóház és a trónöröklésnek nem volt meghatározott rendje, gyakoriak voltak a belső zavarok s egymást érték a királygyilkosságok. I. e. 722-ben az ország elpusztult. Az asszír támadásokkal szemben hiábavalónak bizonyult minden ellenszegülés. Szalmanasszár és Szárgon három évi ostrom után a fővárost elfoglalta és a tíz törzset száműzetésbe hurcolta. Júdea helyzete nyugodtabb volt: Dávid házának királyai uralkodtak, szilárdan állt középponti szentélyével Jeruzsálem és a harcias nagyhatalmak is valamivel távolabb voltak. A gazdagok azonban itt is elnyomták a szegényeket s az előkelők itt is elcsajfították a pogány népek életmódját. Chizkijah és Jósijahu komoly törekvésű uralkodása után mások, hűtlének, lelkiismeretlennek és bálványozók kerültek a trónra, az ország mindjobban letért a Tóra és a próféták ösvényeiről, közben pedig a külső csapá-

sok egyre fenyegetőbben közeledtek. I. e. 586-ban Nebukadnecár babilóniai király hada benyomult az országba, bevette a várost, elpusztította a szentélyt és a nép nagy tömegeit száműzetésbe vitte.

Itt kezdődik a bibliai történet második főszaka. Eddig az uralkodók (Józsua, bírák, királyok), most — hogy a királyság és az ország függetlensége már megszűnt — inkább a vallási vezetők (proféták, száufrim) a nép irányítói. A zsidó államból lassan zsidó közösség alakul. Egy-egy mást váltják a fennhatóságok: babilóniai, perzsa, macedón, egyiptomi-görög, szír-görög, majd — már a bibliai kor után — a római. Az ország függetlensége — a hasmoneusok átmeneti függetlenségétől eltekintve — nem tér vissza. Az eseményeket Krónikák — Ezra — Nechémia és Eszter könyve tárgyalja. Dániel könyvét inkább a költői könyvek közé soroljuk, de — hogy a biblia történet végpontjához általa eljussunk — érintőleg ide is átvonjuk.

A babilóniai fogságról külön történelmi könyv nem számol be, de a profétákból és a zsoltárokból ez a kor is megélevenedik előttünk. (V. ö. Fényes 181—186. l.) A nemzeti és a vallásos érzés egyaránt fájdalomba fűlt, amikor a száműzöttek, Babilónia folyóinál ülve, Ciónra gondoltak: »Ha elfelednélek, Jeruzsálem, száradjon el jobbam; tapadjon nyelvem inyemhez, ha nem gondolnék rád.« (CXXXVII. zsoltár.) Az idők során fájdalmuk lecsillapodott. Dolgoztak, kerestek, családot alapítottak és egy-egy proféta (Ezékiel) környezetében vallásos élményekben részesültek; szent könyvekkel foglalkoztak és Jeruzsálem felé fordulva imádkoztak. Fél évszázad után már különböző utak és irányok bontakoztak ki előttük. Volt, aki biztosra vette és napról-napra várta a hazatérést. Volt, aki már nem bízott a szabadságban és beletörődött a megváltozhatatlanba. És volt olyan is, akinek a lelkében kicsírázott a jeremiási üzenet, aki nemcsak megszokta, de megszerette és hazájának érezte már Babilóniát. Nagy változások hírei érkeztek akkoriban. Cyrus perzsa király diadalát a másik után aratta és érezni lehetett, világhódító útján Babilóniát is megdönti. (Jes. XIII. XIV. XLV.) Amikor ez valóban bekövetkezett, »amikor Isten Ción sorsát jóra fordította«, a hazatérők alig hittek szemüknek, mint az álmódózkodók vonultak és nyelvük csupa ének volt... (CXXXVI. zsoltár.)

A Krónikák könyve egészen Ádámig visszanyúl; részletesebben foglalkozik Sámuel és Királyok könyveinek anyagával, ebben is főleg a Dávid-házi királysággal és a vallásos intézmények kialakulásával. A babilóniai fogságról nem szól, utolsó mondatai azonban, amelyek azonosak Ezra

első mondataival, az elhurcolás után rögtön a (Jer. XXV. 12. kerek száma szerint) 70 évvel később bekövetkező visszatérést jelzik.²²

Ezra-Nechémia könyve vezet tovább. Cyrus elbocsátotta, sőt segítette azokat a zsidókat, akik hazakiváncsoztak országukba. Zerubábel herceg és Józsua főpap állottak a hazatérők élén. Sok küzdelem után 516-ban — 70 évvel az első templom pusztulása után — a visszatérők álma beteljesedett: felőll állott a második szentély. Az új ország rendjét és szellemét Ezra és Nechémia teremtetle meg. Ők tették az új állam alaptörvényévé és a népelet szabályozójává — »támaszává és talpkövévé« — a törát.

Eszter könyve a púrím-ünnep keletkezését, a perzsa zsidók Áhászvérus (Xerxes?) alatti nagy veszedelmét és csodás megszabadulását adja elő.²³

A biblia történet végpontjait, jeleztük, Dániel könyve vezet el. Apokaliptikus formában, régen élt proféta jövőlátásainak és jövőfejtéseinek formájában²⁴ Nebukadnecár babilóniai királyon, Cyrus perzsa királyon, Nagy Sándoron, a diadochosokon és Antiochus Epiphaneszen keresztül egészen a chanukka ünnepéig jutunk el benne. A perzsa uralmat a görög váltotta fel. 332-ben Nagy Sándor megjelent Jeruzsálem előtt. Ez a nagy uralkodó a zsidó lakosságot, minthogy önként hódolt meg előtte, meghagyta a perzsa uralom alatt élvezett szabadságában. Halála után hadvezérek osztottak az uralmon s Júdea — mint valaha Asszírria és Egyiptom között — a Ptolomeusok és a Seleukidák között hanyódott. A seleukidák uralma alatt főleg IV. Antiochus (Epiphanes) akarta a zsidókat tüzzel-vassal elgörögösíteni. A jámborok ez ellen harcot hirdettek. A szabadságharc hőse vezére Júda Makkábi volt.

Magát a makkabeusok győzelmét és a chanukka-ünnep keletkezését már nem a Szentírás, hanem az apokrif Makkabeusok könyve tárgyalja.²⁵

*

Ebben a tanulmányunkban csak az elbeszélő könyvekkel foglalkozunk, de ezek az elbeszélő könyvek megsejtetnek

²² A Szentírás iskolai ismertetésében a Krónikákat csak megemlítjük, de nem foglalkozunk vele.

²³ A VII. osztályos Szentírás-ismertetés során elég utalnunk rá, a púrím előkészületek, ünnepségek stb. révén diákjaink már jól ismerik.

²⁴ V. ö. Madách: Az ember tragédiája.

²⁵ A hitoktató könnyen hozzáférhet: A Makkabeusok könyve. Dr. Dercsényi Mór fordítása. (Népszerű Zsidó Könyvtár. 12. szám.)

és megéreztetnek már valamit a prófétai hivatásról, a prófétai egyéniségről, a prófétai hirdetésről is. Amikor Saul többre becsülte a zsákmányt, mint Isten parancsának hűségesei teljesítését, Sámuel felelősségre vonta: »Íme, az engedelmség jobb, mint az áldozat, s Isten szavára ügyelni többet ér, mint a kosok zsiradéka.« Amikor Dávidot elvakította és szörnyű bűnbe ragadta szenvedélye, Nátán a szemére lobbantotta: »Te vagy az, aki mások fölött ítélsz, holott magad érdemelnél halált.« Amikor Ácháb kivégeztette Nábotot, hogy szőlőskertjét elvehesse, Elíjáhu az arcába vágta: »Gyilkostól és még örökölsz is.« »Bennük nem a jövőbelátás lángesze a legimponálóbb, hanem a bátorság, amellyel az Isten által reájuk bízott igazság mellett az egész megléveit világ minden fenyegető hatalmával szemben is szilárdan megállanak. Inkább lesznek halottak, mint hűtlenek.« (Baltazár.) »Tudják, hogy átok kíséri utukat és halált kiáltanak rájuk, de mégis mennek, hogy pusztába ne vesszen a szavuk, mert aki nem áll helyt életével a szaváért, annak beszéde füst, mely a semmibe oszlik.« (St. Zweig.) Szembeszállnak királlyal, vezérrel, tömeggel, nem lörödnék semmivel, csak az Isten szavával.

Ezekről a prófétákról azonban, akiket eddig említettünk, csak a történelmi könyvek emlékeznek meg. A későbbiek már írásba foglalják és reánk örököltik beszédeiket. II. Jeróbeám idején kezdődik meg a soruk és a második templom idején zárul be. Mintegy harmadfél évszázadnak a történelmi világítanak tehát végig, mint kortársak, hogy azután, mint az örökkévalóság szószólói, minden időknek kortársaivá váljanak és megszámlálhatatlan nemzedékeknek ragyogjanak tovább. És »míg a Tórában a vallási eszmék szemléltető elbeszélésekben, törvényekben és intézményekben jutnak kifejezésre: a próféták iratai a történet viharaiiban küzdő Izráelt jelenítik meg előttünk...«²⁶

Budapest.

Dr. Vidor Pál.

²⁶ Morijah, I. évf., 7. 1. (Munkácsi Bernát.)

Megjegyzések. Legyen szabad — korrekcióra közben — még néhány apróságot ideiktatnom. — A 111—112. lapon szó esik a zsidók foglalkozásáról. Boleslav Prus: A fáraó c. tört. regényében Dágon föníciai kereskedő (300 évvel az Exodus után) így beszél: »Fenséges uram, kegyelmes herceg, ölj meg, vágasd le a kezem, mintha pénzt hamisítottam volna, de azt ne mondd, hogy zsidó ember kereskedő is tudna lenni. Hamarabb elpusztul Tirus, Sidont hamarabb ellepi a szövény, minthogy zsidóból kereskedő lesz. A zsidók meg tudják fejni girhes kecskéjüket, vagy egyiptomi korbács alatt meg tudják keverni az agyagot szalmatörökkel, de kereskedni soha.« — A 115—116. lapon szó esik a nép királykérdéséről. V. ö. Martin Buber: A zsidóság megújulása, 1939. 120. és k.

adqnu smc israhel h' alqnu h' אחד הוציאותו והרגוה קרא לשוי אמר לו עבוד עזי אמר לו כבר כתב לנו [אדקנו] כי ה' אלקים בשמים ממעל הוציאותו והרגוה קרא לשבעי אמר לו עבוד עזי אמר לו אלך ואתיעץ עם אמי הלך אצלה אמר לה מה אעשה? אמרה לו תרצה לישיב חוץ למחיצת בוראך, ואחך ישבו מבפנים? כאשר הפצת בחיי העולם הבא אל תשמע לעצת הרשע לפרוש מאחך. חור לו אצל הקסר ואמו רצתה אחריו לראות מה יעשה אמר לו המלך עבוד עזי אמר לו הנער איני כופר באלקים שכבר כתב לנו את ה' האמרת היום להוות הוי האמריך והיום נשבענו לאלקינו שאין אנו ממירין אותם באלקים אחרים 65 והוא נשבע לנו שלא ימדינו באומה אחרת. אמר לו קסר אשליך טבעתי לארץ וזרע ורנופסוהו כדי שיאמרו שריו רצוני עשית, אמר לו אוי לך קסר לכבודך בן לכבוד הקביה על אחת כמה וכמה. חרה עליו אפו וצוה עליו להורגו במיתה משונה, צעקה אמם ואמרה להם לכו ואמרו לאברהם אבינו שלא ינסה בלבנו אם הוא עקד בן אחד אנכי עקדתי שבעה ועלתה לנו ונפלה עליהם ומתה, יצתה בת קול ואמרה 70 אם הבנים שמחה, והיו רצון מלפני אדקנו בשמים שישום חלקינו עמהם בן עדן ולכן יהיה כל רוע ישראל דבק ביראת המקום כל ימי חייו כדי שיוכח לישיב בכבוד עם הצדיקים לעתיד לבא.

⁵⁷ אהרן דברום ו' ד'.

⁵⁸ ממעל) שם ד' ל"ט.

⁶⁴ האמריך) שם כ"ז י"ד י"ה.

⁷⁰ שמחה) תהלים קי"ט.

MTA KÖNYVTÁRA

SCHEIBER

GYÜJTEMÉNY

התלמוד והחירות

או

דרך ארץ בהוראה

מקרא קודש אל כל רבני גולת ישראל

מאת

יוסף יהודה בכמ"ר אלישע הלוי גאמינארה

נעתק מכ"י המחבר עם מבוא הערות וביאורים

יצא לאור עם מבוא והערות נוספות מאת

יהואל מיכל הכהן גוטמן

מבוא

ר' יוסף יהודה בכמ"ר אלישע הלוי גאמינארה נולד באיטליא בעיר ווערצעלי בשנת תקע"ג והיה רב בעיר קאסאלה ומת שם בשנת ארבעים ושתים לחייו (תרס"ז). מדרכי חייו אין אנו יודעים רק מעט מועד. הוא חביב היה על בני דורו וביחוד על שמואל דוד לוצאטו שכתב קינה על מותו (עי' כנור נעים ח"ב). מלבד איזה מאמרים שפרסם במ"ע האיטלקי L'Educatore Israelita נדפס ממנו שיר „אל המשוררת העבריה רחל מורפורנו מעיר טריאסטי אשר ורחה שמששה בין כוכבי יצחק הנדפסים בווינא." אמנם הישיר הזה הדפס שד"ל אחרי מות המחבר ב"כוכבי יצחק" חוברת כ"א ווינ" 1856. — כנראה היה נחבא אל הכלים ולא היה אוהב לפרסם מאמריו. גם מאמרו התלמוד והחירות לא נדפס בזמנו ורק עתה באה ראשונה בדפוס, כתעודה שיש לה חשיבות היסטורית.

קונטרסו של ר"י גאמינארה היה אחד הנסיונות להתאים את חיי היהדות עם תנאי החיים הכלליים של האומות אשר סביבתם, כמובן, עד כמה שחיי היהודים יש להם נגיעה תכופה וישרה בורם החיים של סביבתם. שאלות כאלה עמדו על הפרק במחציתה הראשונה של המאה התשע עשרה, ושרשם בראשית תקופת האימנציפציה שהתחוללה בסוף המאה השמונה עשרה. מזה מתבאר שלצורך הבנתו ההיסטורית של ספר קטן זה זקוקים אנחנו להקדים הקדמה קצרה בבחינת תכונתה של תקופה נאורה זו. שהרעיושה בשעתה את עולם היהדות ועכשיו באה לה כמעט פתאום ככחה של שגת היהדות נור דינה והרבנה של התקופה.

רגע זה הוא, כנראה, עת נעילת שערים של תקופת האימנציפציה ליהודי אברוסא התיכונה ובמקצת גם לאלה שיושבים בקרנה הצפונית והמזרחית, חרבן חדש

ונורא שם קץ לכל החירות ולכל שיוון הזכויות שנבדלו האימנציפציה הקדישו לה מיטב כחותיהם. שפעת יהודי אברופא אנשים ונשים, קנים ויונקי שדים, חולים ומעונים מוכרחים לעזוב את ארץ מולדתם ולבקש מנוח לכף רגלם. והדאגה למצוא על פני כדור הארץ מקומות פנויים להתיישבות חדשה, מעסקת כעת כמה אלפים מישראל וגם מאומות העולם. — במלה אחת, אנהנו עומדים ברגל אחת על סף תקופה שנכתימה או שסיומה ממשמש ובא במהירות הכי נמרצה ואנו מטיילים עליה מבט היסטורי קצר מסופה לראשה. משך התקופה הוא מאה וחמישים שנה בערך. בראשה של התקופה אנו רואים את המונותיזם של מנדלסון כאיש הביניים המפריד בין הניגודים שבכבר הימים, בין לוחצים ונלחצים, בכלי נשקו ההרדתיים והמדעיים. בימיו החלו להרוס את חומות הגיטו ולבטל בלב את שעבוד גזלות שמימי הביניים. חירות הדת, המחשבה והחיים נעשו לשלושת עמודי העולם החדש. אמנם בני הדור המאושר הזה וכן הדורות הקרובים להם לא הכירו את תקופתם בכף הקופס. חושבים היו שעל סלע איתן הם יושבים ושלוש אמת גורלם. בשחקן זה איננו מסתיע שום איש ואיננו יוצא מגדר הטבע. כי גם אנהנו המתבוננים לאחור, רכשנו ידיעותינו רק מסיומה של התקופה. רק מקצה, מזה אנו רואים ששינוי וטענוי בהערכת התקופה שבה באה האימנציפציה המדורנית לכלל התגשמות. — אין פה המקום להתעמק בכל הטעויות ולסדרם אחת אחת. רק על שלש טעויות הקשורות זו בזו אעור ביחד, וגם בסדור טעויות אלה אני מבקש הקצור ככל האפשר, רק הטעות השלישית היא המעניינת אותי בפרט, כי נהוצה לי לדבר עליה בחיזתה נוגעת למאמר התלמוד והחירות, שאנחנו עוסקים כעת בהוצאתו ובביאורו.

הטעות הראשונה טעו בני הדור במובנה ההיסטורי של תנועת האימנציפציה. טעות זו היתה הקלה שבטעות, כי לא בסובייקטיביות השכל או הנפש היהודי יסודה. רק בחוסר נסיונות אוניקטיביים, שבאמת אי אפשר לעולם להשתלם בהם כראוי, לפי שהם בעיקרם דברים שבעתיד. וסוף כל סוף הלא כל היהודים בשתי בהאימנציפציה מחמת תוכנה המוסרי הנשגב כלם ראו בהיתר חומות הגיטו מעין השבת אברה מצד ההיסטוריאלי: כי באמת לא זכויות חדשות קבלו היהודים בעת ההיא. רק החיות, שנוגלו מהם בימי הביניים, הושבו; גזירות, שהיו גם בעת היותן בלתי-צודקות או קשות ואכזריות, נתבטלו. כלם ראו בתנועת החופש פסק דינה של ההיסטוריא הכללית ותו לא. רק נסיונות החיים נשתנו ממקום למקום, ממדינה למדינה. המול היה גורם, הלא כמה וכמה מדינות יש גם עתה שאינן נוגעות מי היום אפי' באצבע קטנה בהאימנציפציה. — את סופה של התקופה הוכריזה, מי טעה ומי לא טעה! — היו אמנם גם אי-אלה מתנבאים במחנה שראו סימן רע בהאימנציפציה, אמנם זה היה בתחילת התנועה ובדור הסמוך לה. ולא על סופה של התנועה התנבאו, רק על התמוטטותה של היהדות, על הלול כבוד התורה ורפיונה של האמונה.

בעקב החירות ושיוון הזכויות היתה כרוכה גם טעות אחרת. הקצה השני היו רבים תוהים על שייכותם לדת ישראל. הקיצונים שבהם היו להושיט אתה שיוון גמור וחיות נוספות ונשמעו מתוך כך גם טמיעה דתית, כדי לבא על שכרם בשלימות הדרושה. — הבורחים האלה היו המסוכנים ביותר לכלל ישראל. לפי שהעידו עדות

שקך בתמימותו ואמתתו של המוסר היהודי ואדיקותו באמונתו, היהודים היו כבר בעולם העתיק הראשונים שעמדו בנסיון והערו למות נפשם על קדושת השם וכן עשו גם במשך ימי הביניים. עד שגם שונאי ישראל היותר גדולים הוכרחו להודות שאמונת ישראל עומדת כסלע איתן בפני כל נסיון. ועתה לרגלי מעשה תעתועים של המוסרים שפנו עורף לדתם מחמת בצע כסף, נשתנה פני כל הענין: שונאי ישראל נעשו גם לבני ישראל, ומכיון שדת ישראל נעשה לדבר שבמקנה וקנין — מין סחורה שיש לה מחיה — המציאו האנטישמיים סימנים אחרים להיהדות: וקבעו חוק שלא דת היא העיקר רק הנוגע. וטעות זו היא היותר קשה לבעלי הטמיעה, כי לא הריחו כלום כבגדנתם, ובכא הורם הסחף את כל התקופה המאושרה של האימנציפציה נעשו למפרע הם ובניהם ובני בניהם 'יהודים' נסורים!

ועתה נבא אל הסוג השלישי, אל חוסר ההבנה בבחינת הגלות ששלשה בימי הביניים קודם תקופת מנדלסון ותכונת הגיטו. בכונה אני מדגיש הגלות שקודם מנדלסון ואינו מזכיר בסתם הגלות של ימי הביניים, כי הגלות האברופאית הסמוכה לתקופתו של הרמב"ם ועד האימנציפציה, היא גלות ממין ידוע, גלות הגיטו, ו'א' גלות שהיהדות היתה מובדלת בה הבדל מוחלט מסביבתה האינה-יהודית. — בעוד שהרמב"ם ודורו היו לזקוקים חלק בתרבותה של הסביבה האיסלמית שלהם, והשתלמו בכל ענפי חכמה ומדע שהיו על הפרק באסכולות של הסביבה, ושלחו ידם לא רק במקנה וקנין אבל גם בכל אומנות התלויה בכשרון ודעת, בתשורה, בתשורה, ברפואה וכו', הרי הגלות שלאחריה קבלה תמונה של בדירה, של גיטו, של מלה זו כלולה, שהיהודים נבדלו מתוך מחנה סביבתם לא רק כחברה דתית אבל יותר מזה כחברה אנושית שאין לה שום שותפות להסביבה הגויית גם בחלקה התרבותי; אין לה חלק באסכולותיה המפיצים חכמה ודעת, כל מקצועות קולטורים, כל אומנות וכל מלאכת מחשבת היו סגורים בפניהם, היהודי שבגיטו מובדל היה מן העולם והיהודי של, יהודי סגור השתדל אמנם לרכוש בסתר אהלים ידיעות וחכמות שונות, ורבים התאמצו בלמוד אומנות ומעשה עד כמה שהודמנה להם האפשרות לכך, אבל לא זו היא דרך הטבע של מהלך התרבות. — המצב בכלל היה מצב של קפאון ועמידה במקום אחד, בלי התפתחות אמתית ובלי צעד רציני לפנים.

ממצב שכזה מתבארים בפשטות גם הצרכים שנולו בתקופת האימנציפציה, שתי שאלות היו בעיקרן, שדור האימנציפציה הוכרח לספל בהן, השאלה הראשונה היתה, איך לסדר ולהכין את היציאה מן הגיטו אל התרבות העולמית וכן איך להשתתף במלאכת התרבות שהושגה על ידי יציאת הגיטו שראו עולם חדש לפניהם בתרבות הכללית, והשאלה השנייה היתה איך יש להסתדר בחיים הדתיים. — לכאורה מופרדות הן שתי השאלות זו מזו, אמונה ודת היו תמיד במציאות. בהיו היהדות גם קודם תקופת הגיטו, הרמב"ם והקודמים לו כסעדי גאון, יהודה הלוי, בהיו בן יוסף אבן קפודה וכו' היו מצוינים לא רק בשלימות יהדותם, אבל גם כאנשי מעלה בעולם התרבות! אמנם צורות הגלויות משונות ולפיהן משתנה גם היחס שבין דת ותרבות.

החילוק היסודי שבין דורות הראשונים ודורות הגיטו הוא, שכדורות הראשונים היו חיי דת וחי התרבות הולכים זה בצד זה, בבחינת דת היא החיים פנימיים ובבחינת התרבות היו מופנים לצד חוץ ומשותפים באופן אוניברסאלי ליהודים ואינם

יודעים כנחה. הפרובלמות הדתיות היו נפתרות בבתי מדרשות ובבתי דינים והפרובלמות התרבותיות היו ענין לכלל בני אדם וכל אחד לקח חלק בהן כפי כחו וכשרונו בין יהודי ובין אינו-יהודי. איראלי סבסונים וינוודים הכונים וספיקות שנוולרו מעט לעת בין חיי הדת ותביעות התרבות וכווא לכלל התאמה והתפשטות כפי צרך המקום והזמן. כמה וכמה נזירות ותקנות, קולות וחומרות מימי קדם ואילך מורות על כך. העיקר הגדול הוא שבתקופות שלפני הגיטו היו חיי הדת הפנימיים וחיי התרבות הכללית הולכים זה בצד זה מצעד לצעד, והפשרה שביניהם היתה כל כך איטית ושבעת עד שלא הרגישו בה בני אדם ולא נרמה שום התאבקות בנפש. תחת זאת היו חיי הגיטו חיים בודדים ומובדלים בין בבחינת האמונה ובין בבחינת התרבות. התרבות הפנימית היתה צרה וקטנה וכלתי טבעית. כי הסרה היתה אותה האוניברסליות שהתרבות וקוקה לה. כדי שתגיע לכלל שלימותה וגמר בישולה. ובדידות זו של התרבות היתה נמשכת מאות בשנים. עד שבאה כמעט פתאום עת האימנציפציה. הכניסה הפתאומה לחוג התרבות העולמית היה בה מעין דלוג היסטורי של המש מאה שנה ויותר. הפסק שכזה קשה היה מאד על בני הדור החדש. קשה היה עליהם לקלוט את התרבות העולמית, גם כשהיא לעצמה, ויותר קשה שנחלקי למפלגות. העובדה שאחבי החירות ואדוקי התרבות מסרו נפשם עליה ולא היה להם הדבר להשלים בינה ובין חיי דתם. הרבה טעויות טעו, והקשה שבהן היתה שנואלקי למפלגות. העובדה שאחבי החירות ואדוקי התרבות מסרו נפשם עליה ולא השגחו הרבה על טהר הדת וקיומה של התורה ומצותיה. העירו קנאה בלב החרדים שומרי התורה ומדקדקים במצותיה. תחת להתבונן ולבוא לכלל הכרה שתופעה היסטורית לפניהם. מלאה פרובלמות אוניקטיביות ששום מפלגה אין בידה להסתלק מהן. קשרו מלחמה זו על זו. הקיצונים שמימין השילו דופי בתרבות המודרנית וקצו על שבונה את כל העקמוניות שבלב ונפש ואת כל ננעי בית ישראל בבחינת אמונה ודת: והקיצונים שמשמאל טענו את ההפך, שהדת וקוקה לתקונים כדי שתסתכל אל התרבות ואל דרכי החיים של התקופה החדשה.

אין פה המקום להכנס בעובי הקורה. — שתי המפלגות פלסו להם נתיב בחיים וישרותן הצליח. יש יהדות נאורה ויש יהדות חרדית או אורתודוקסית שתיוקן מתקיימות בכח המאור שבהן, וכן מודות שתיוקן להצר שבענין לכל הפחות במקצת. — צורתן של המפלגות אחר מאה וחמישים שנות האימנציפציה משונה מאד מן הצורה הראשונה.

אחרי הקדמה קצרה זו נשוב אל הקונטרס הקטן התלמוד והחירות שנכתב לפני פיה שנה בעת שישאלת האימנציפציה היתה עומדת במרום מעלה ומגולות עפות היו מסות ממחנה למחנה. רי"ג בקונטרסו "התלמוד והחירות" היה עומד ממעל לכל מפלגה. הוא היה בעל נפש פשוט והתייחס בחבה יתרה אל היהדות המסורתית. נראה מתחלת דבריו: "עמי עמי מה יקרת בעיני נבכרת, גדול היות בארצך גדול היות בארץ שובך, מכל משמר שמרת שמך מכל שמין טומאה . . . ותבחר מות מהיים ולא עזבת תורתך" . . . הוא היה ידידו של שד"ל ואדוק בהשקפת עולמו בדבר היהדות ועתידותיו. כשד"ל כן גם הוא מתאונן על הקבלה שעדיין שלשה במקצת כמה מקומות באשליא ובפרש בלייורנו. אמנם מזוג של רי"ג היה מזג שלו ושקט ולא יצא למלחמה על "החסידים". אדרבה, הוא קוה שאם יצליח להביא לכלל התנשמות האספה הגדולה של היהדות העולמית בדבר

התקנים הנחוצים לתקופת האימנציפציה. הרי גם החסידים יקחו חלקם בה: "אמנם ידוע נ"כ כי אף החכמים הצדיקים והחסידים הרבה אשר בפולין ובארץ קדם יודעים דעת. ואם רובם ככלם חכמים גדולים בתורה, רבים חכמי נ"כ בדרך ארץ . . .". ובנקודה זו היה נוטה משד"ל שנלחם בגלוי על "המקובלים" ודחה בשתי ידים את אלוהו בן אמונו הרב מלייורנא בעל אס למקרא על התורה ומחבר ספרים ומאמרים שונים ובניהם תיאולוגיה יהודית בשפה איטלקית: - Teologia dogmatica apologetica per Elia Benamozegh. Livorno, 1877.

מכתביו האיטלקיים של שד"ל המכתבים שערך אל אליה בן אמונו. רי"ג לא התבונן לכתוב מילה עפה ולהטות לב הקוראים אל שיטתו כי הוא לא הפין לתת איזו שיטה בדבר זה רק לעורר את היהדות לאספה עולמית שבה ישתתפו באי כחה של היהדות, רבניה ומנהליה, ויבואו לכלל ההלטה, דת מה לעשות בעת חירות זו. כדי להציל את התורה ואת האמונה. בתנועת החירות ששלח גם באשליא ראה. והשפעתה על הדור החדש התחזק ותתאמץ בלי "מפרע", ובכן אין תקנה להציל את היהדות משטף תנועות הזמן רק על ידי תקנות מתאימות למצב החדש של החיים. הדור דורש כמה הנחות וקולות, ואם לא יתאזרו עתה חכמי הזמן להחיר את מה שאפשר להחיר על פי הכללים המוסכמים ועל פי הכח שביד אספה גדולה של חכמי התורה, ולהעיר נ"כ על הגבול שאסור לעבור עליו. הרי כל איש הישר בעיניו יעשה.

ההיסטוריה אינה יכולה להדרש רק לאחר מעשה. הסברה נותנת, שקיבוץ כללי של כל חכמי הזמן באי כחה של כלל היהדות, היה יכול לפעול גדולות ונצורות באופן הדרוש לשוכתה של תקופת החירות, אמנם בשעה שרי"ג בא — בשנת תר"א — כבר היתה היהדות נקרעה לקרעים וכל שאלות היוס בנוגע לתקונים ניתנה בידי ראשי המפלגות: המתורים והאוסרים, המקילים והמחמירים, הנזורים והמבטלים היו בשתי מחנות שונות שלא קרבו זה אל זה. — הזמן עשה את שלו. המנהיגים הרשמיים של המפלגות והציבורים השייכים להם נעשו לשני ענינים שונים והתקרבו זה לזה ביודעים ובלאי יודעים. רוב הציבור שבכל מקום דן מעצמו עד כמה הוא יכול לקבל הגזירות ועד כמה הוא צריך להסכים לתביעות העתים המשתנות. — כרוזו של רי"ג נשאר כקול קורא במדבר, בדקתי עד כמה שרדו מנעת ומצאתי רק כ"י אחד מקונטרסו של רי"ג בספריית כתיב יד של בית מדרש הרבנים שלנו והוא קובץ 31 הכולל יד ענינים שונים, ומאמרו של רי"ג הוא בו הענין הי"ב. וכנראה נכתב בידי המחבר עצמו. הרב מרקו מורטארה שבמאנטובא מוכיר בהספרו על רי"ג את השתדלותו של המונה להביא לכלל התנשמות את ענין קיבוץ כולל של כל באי כת היהדות^{1a} ומזכיר בפירושו גם את הקונטרס אמנם קרוב הדבר, שאף אם לא נדפס, היה ידוע מצד מכיוון ויודעיו וראו אותו בכ"י המחבר עצמו. אוסף כ"י הנזכר הוא מעובדו של הלל די לא טורי הכהן Lelio Della Torre שהיה מורה ש"ס ופוסקים בבית מדרש הרבנים בפאדובה והיה בן גילו של רי"ג וקשיש קצת ממנו. אין מן הנמנע שקבלו ישר מהמחבר.

[illegible][illegible][illegible] $\frac{1}{2}$

CLUB LINE

ישראל אלהי ישראל ייחיד וקדוש ייחיד וקדוש ייחיד וקדוש

וְהָיָה לְכָל הָעָם לְעֵלֶיךָ יְיָ אֱלֹהֵינוּ:

מלכותו יתברך לעולם ועד

הַיְיטָא :

[illegible]

ארבעה עשר ימים ימים ארבעה ימים ארבעה ימים
 ארבעה ימים ארבעה ימים ארבעה ימים ארבעה ימים
 ארבעה ימים ארבעה ימים ארבעה ימים ארבעה ימים
 ארבעה ימים ארבעה ימים ארבעה ימים ארבעה ימים

הנה והגבורה לעבוד ולעמוד בין כל הגזירות והשמדות אשר כתרוהו כאלפים שנה, לשמור ולעשות את כל מצות אלהיו באהבה ולחבבם לבניו; בו מצא מנוחה לנפשו העיפה ולרוחו הקשה. בו התחוק בעד עמו וכעד תורתו כי למחיה שלחו אלהים לפניו: אך זה משפט האדם ומעשיהו; כל המוסף גורע, עת וגבול לכל הפץ תחת השמים, ופורץ גדר ישכנו נחש; גם בדעות גם בחכמות אמר הרמב"ם¹ דרך הבינוניות הוא הדרך הישרה, והנוטה אל אהת משתי הקצוות הוא חוטא, ושלמה אמר בחכמתו² אל תהי צדיק הרבה ואל תתחכם יותר למה תשומם.

כן קרה לאבותינו בני ישראל בעון העתים אשר עברו עליהם, כעונותינו ולא בעונותיהם; הצרות החזיקו את לבנם לאהבה את ה' ולדבקה באהיהם הלחוצים אתם, לדאוג ולהסדר מאת שוביהם הלחוצים אותם; הנה הטו את שכמם לסבול ויהיו למס עובד; כפאום כמצורעים בבית האסופים, כמתים בין החיים, העמים אשר סביבותיהם, הקריבוים לתלמוד תורה וירחוקם מדרך ארץ; או כעשב השדה פרחו בינינו כל הגזירות והגדירות, מנהגי הסידים ומנהגי ותיקין אשר מעלות השחר עד צאת הכוכבים לא ירפו את האיש היהודי עד בלעו רקו, והבדילו אותו מכל איש כנרי, והעלימו ממנו מנהגי ארצו ומדותיה, כיושבי מדברים אשר אין להם דבר עם אדם, או הקבלה נשאה קולה בדברים ורים וענינים חדשים לא שערום אבותיהם, או תלמוד תורה נפרד מרעהו אשר כנפשו דרך ארץ, וידל מאד כבוד ישראל כפרידתם:

והיו כרוב הימים ויקל ה' את עול העמים מעל צוואר בני ישראל ויתערבו בנויים וילמדו מעשיהם לשונותם ומדותיהם, ויכשל בהם לסבול את כל המשמרות אשר שמרו אבותם, תלמוד תורה רפה בידם, אך לא עזבו את תורת ה' אשר למדו בימי נעוריהם כי לבם עודנו נכון עמו ונאמנו בכריתו: אמנם דור הולך דור בא, דרך ארץ הולך וגדל ותלמוד תורה הולך ודל; לבם של ראשונים כפתחו של אולם ושל אחרונים כחורה של מחס, האבות שלחו ידם בקצה המטה כהלך דבש התורה ויאורו עיניהם, והבנים יצאו לדאות בכנות הארץ ותדבק נפשם בה, ויבזו לוקחת אם, לא יבדילו בין קדש לחול בין מצוה קלה לחמורה, לצים המה וליצו על דברים אשר לא ידעו מקורם ושעמם. בשם יהודים יכנו ויבלידי נכרים יספיקו:

באונינו שמענו כי כן קרה לאחינו בני ישראל הקרובים אלינו והרחוקים ממנו, הארצות אשר היו שם בני חורין, ועתה אשר קרא ה' דרוו גם לארץ הזאת גם עלינו תעבר-כוס התרעלה נשתה נשכר ונתערה: הלא ראינו איך התורה נפלה משמים ארץ בשנים מעטות, איך אבות אכלו כוסר ושיני בנים תקניה, איך שלח ה' רעב בארץ לא רעב ללחם ולא צמא למים כי אם לשמוע את דבר ה', ואם אין דורש ואין מבקש, תורה מה תורה עליה חס כי לא להזכיר, תשתכת תאבד מישראל!

לכן אף כי צעיר אנכי בימים ובחכמה זנב לשעלים אורתי כנבר חלצי ואתחוק לבא ולהתניע לפני מלכים בתורה ובחכמה ראשי אלפי ישראל ולדבר אתם משפטים כי אמרתי עם המשורר הנעים והנבון שמואל דוד לוצאטו: נמלה קלה על הארץ תרמש וממנה נאלף מוסר: יראו גדולים פעולת צעיר חילם יאורו ויבדילו תושיה יתר שאת עשר ידות³, כי ידעתי שגם ניצוי קטן יעלה איש שלחבתיה, כי צללו באוני דברי וברותינו חל: "במקום שיש חילול ה' אין חולקין כבוד לרב...⁴ עת לעשות לה' הפרו תורתך, דפרו תורתך משום דעת לעשות לה'".⁵ עת לנתני ולתנוש לבנות ולנשוע, לא עת לחשות או לדבר. מוטב שיהיו יסונגין ולא יהיו מוידין.⁶ כי מה לנו אם בישוג או במיזר. תשתכת תתחלל התורה כלה מישראל? אהה ה' אלקים: אם לא נקדים רפואה למכה, גדול כים שברנו מי ירפא לנו?

בתחלה אמרתי מי אנכי ומי ה' אשר אשמיע בחיין קולי, אשר אשלה שמי על פני חיון? לא אדבר רק אל חכמי ישראל⁷, המכירים את שפלות ערכי אך רואים כמנוי את דוחק השעה ואם לא ייטבו דברי בעיניהם כונתי תרצה לפניכם וידיוני לכף זכות: אמנם איך יערבו את לבם לקרבה אל המלכות ומה יוכלו לעשות בדבר גדול כזה עשרה חכמים המורים הוראה לשבעת אלף איש? גם אם יתאספו יחד כל חכמי איטליא אשר מפיהם חיים כשלשים אלפים יהודים עוד כמה מעט מועיר לשלח יד לעשות סייג לתורה הן להוסיף והן לגרוע! כל פועל לתכלית הוא פועל, והחכם כוחו את טבע פעולתו בכל עניניה הראשונים והאחרונים טרם יפעל כדי ל...⁸ הכונה הטובה לא הצא רעה: כן המחשבה הראשונה אשר תעלה בלב כל החכמים המתאספים לעשות סייג לתורה היא טובה התורה ושומריה, והמחשבה השנית היא לדעת את הפעולות תבשרנה בכונה מה תעשינה גזירותיהם ומי יקבל אותם, מחשבות אשר עד הנה לא יצאו מן הכח אל הפעל מפני מיעוט הגזירות והמקבלים הסרים למשמעתם מחשבות אשר נזורו אחור מפני היראה יראת חכמה פן יתגודדו בני ישראל אנודות אנודות: כן שמענו באונינו וקראנו בפניו במגילות העפות להגיד חדשות כי פעמים רבות ובמקומות רבים ובפרט באשכנז התקבצו יחד חכמי ישראל לעשות סייג לתורה בניירות ותקנות אשר אנחנו לא שמענו ולא ראינו עד היום כי לא נזורו ולא נתקנו:

אך כל הספיקות והדאגות הישרות האלה תעברנה כעשן לפני רוח בקיבוץ כללי בקיבוץ המחובר מרוב חכמי גולת ישראל; הדבר הגדול הזה יחציב יד ונפלא מאד מאד בעיני רוב קוראיו לאמר: הקיבוץ הזה הכרחי הוא אך איננו אפשרי מעבר לים הוא, ומי יעזר לנו את הים? אולי ישחקו עלי גדולים וקטנים אך אנכי שמתו פני בחלמיש ידעתי כי לא אבוש; אם למשפט נעמדה יחד קרוב מצדיקי אם ישעו מעלי ואדברה אני אולי אצדק:

¹ עיי' ברכות יט, ב. "כל מקום . . ."
² סוף ברכי במשנה.
³ שבת קמח, ב.

⁴ פדמנטי מחוז באיטליא Piemonte מורכב מן Pie di Monte

¹ הלכ' דעות ס"א הי"ד.
² קהל' ה' טו.

יְהוָה שְׁמוֹתָם לְפָנֶיךָ יְהוָה וְלֹא יִשְׁכַּחְתָּם

[illegible][illegible]

: אלו, למען שוה, יצאנו מלפניו

[illegible]

ישראל קדש יישובו אל ארצם מן המדבר ואלו
היו ימי המלכות של המלך דוד המלך

[illegible][illegible]

1

למלאכה אשר עשה לך ה' אלהינו:

[illegible]

לֹא הָיָה לָנוּ הָיָה לָנוּ הָיָה לָנוּ :

NLCLL' ሩሩ ሕግ እና ሩሩ ሐዋርያ

C. NOLU. AD ULLA:

[illegible][illegible]

מחשבות אלה הן חלק מההיסטוריה של המחשבה היהודית, והן מראות לנו את התפתחות המחשבה היהודית לאורך הדורות. הן מראות לנו את התפתחות המחשבה היהודית לאורך הדורות, והן מראות לנו את התפתחות המחשבה היהודית לאורך הדורות.

[illegible]

ՀԱՅԿԱՆ ԱՊՐԱՆԱԾԱԿԱՆ ՄԱՍԻՆ ՀԱՅԿԱՆ ԱՊՐԱՆԱԾԱԿԱՆ

ՀԱՅԿԱՆ ԱՊՐԱՆԱԾԱԿԱՆ ՄԱՍԻՆ ՀԱՅԿԱՆ ԱՊՐԱՆԱԾԱԿԱՆ

ՀԱՅԿԱՆ ԱՊՐԱՆԱԾԱԿԱՆ ՄԱՍԻՆ ՀԱՅԿԱՆ ԱՊՐԱՆԱԾԱԿԱՆ

በዚህ ሰነድ ላይ የተጻፈው የጥቅም ስራ ሲኖር ለሌሎች ሰነዶች ሊያገለግል ይችላል፡፡

בבת אחת הרי זה נתיקן בבי דרך ארץ; הן כביאור פסוקי תנ"ך כגון הא דסומה
 דף מד: ת"ר אשר בנה אשר נטע למדה תורה דרך ארץ שיכנה אדם בית וישע
 כרם ואח"כ ישא אשה וכו' בכל מקום ובכל ענין דרך ארץ הוא שם הנאמר על
 ההנהגה המדינית, דרך קלה וכשרה לנשות אחרי רבים במנהגים נכונים או חשובים
 כנכונים בעיני רוב אנשי החברה, מנהגים אשר לא יפלו תחת סוג מצות מעשיות,
 או הובות שבין אדם לחברו, שהייתה אותם הרת האלהות, ולכן מצות המעשיות
 שהן דברי אלהים חיים לא ישתנו לעולם והן שוות בכל מקום ובכל זמן אך מצות
 דרך ארץ שהן תולדות השכל המדומי משתנות הנה לפי המקום ולפי הזמן, עד כי
 יש דברים שבמקום אחד או בזמן אחד דרך ארץ הוא לעשותם, ובמקום או בזמן
 אחר דרך ארץ שלא לעשותם, כגון גילוי הראש שהרשע הוא לאנשי קדם וכבוד
 ליושבי צפון, כדרך שממלכה א' יש לה חקים ומשפטים שונים מממלכה אחרת:
 מכל האמור עד הנה נמצינו למדים כי אע"פ שדרך ארץ מצות אנשים מלומדה
 כלה חלק אדם ולא נחלת אמרי אלה מים מדה טובה היא לבני איש ועליה ועל
 כל כיוצא בה אמרו חכמינו: לעולם אל ישנה אדם מפני
 המחלוקת¹⁸ — נהרא נהרא ופשיטה¹⁹ — פוק הוי מאי
 עמא דבר²⁰ — לעולם אל ישנה אדם מן המנהג שהרי
 משה עלה למרום ולא אכל, ומלאכים ירדו ואכלו²¹
 כי גם בדברים המוסריים חולקים אחר הרוב, חוקה שאין הציבור עושה דברים
 שאינם הנוגים, כי רבים יחזקו יותר מן היותר, בעדם ימים ידברו ורוב שנים יודיעו
 חכמה: לכן יפה כפלים תית עם דרך ארץ שיגיעת שניהם משכחת עון, ובעתונות
 המוסרי הוה (אם נוכל לדבר כן) דרך ארץ היתר הוא. הוא חתיכה
 הראויה להתכבד לפני האחרים, הוא דבר שיש לו
 מתירין, בריה שלימה שאפי' באלף לא בשיל, כהא
 דהיתרא עדיף, תתאה גבה, אם כן הלא יוכל דרך ארץ להיות
 כלל בהוראה?

ה.

אעפ"י שאין ראיה לדבר וכו' לדבר, שהרי מצאנו כמה גדולים הם כבוד צבור
 וטרת צבור, אשר שניהם אינם כי אם חלק דרך ארץ שכלו כבוד צבור דעדיף
 מכבוד ת"ח כדאמרין בפ"ק דקדושין²²: מנין לזקן שלא יטריח שנא' והדרת פני זקן
 וראות וכו' ועדיף מכבוד כהן ק"ו מתי' כמנבא בתשובות הרשב"א סי' קט"ו ודוחה
 כביכול השכינה, כדאמרין בפ' אלו נאמרין²³ א"ר יצחק לעולם תהא אימת צבור

¹⁸ פסח' נא, ב במשנה.

¹⁹ חול' יח, ב.

²⁰ ברכי' מה, א.

²¹ בי' פו, ב.

²² קדושין' לב, ב.

²³ סוטה' מ, א.

עליך שהרי כהנים פניהם כלפי העם ואחריהם כלפי השכינה וכו' ומתבאר שם
 דשעמא מפני כבוד צבור: ועוד כמה דברים נדחים מפני כבוד צבור וטרת צבור!
 המה דוחים מילתא דאיסורא בקום עשה במילתא דדברה, כהניא דיומא דף פ'
 דאמרין ובעשור שבחושש הפקודים קורא על פה, אמר רב הונא בריה דר' יהושע
 לפי שאין גוללין ס"ת בצבור משום כבוד צבור ופי' רש"י שיהיו מצפין ודומקין לכך,
 לפי קורא על פה, אף כי דברים שבכתב אי אתה רשאי לאמרם על פה, מהו
 מוכח דהוי מדרבנן כמנבא בקנטרס אחרון שיעורי ברכה להרב חיד"א: והדבר תלוי
 במחלוקת אי דהו עשה ולא תעשה דתורה או לא, דבטור סי' קל"ט לענין ברכה
 לבטלה מפני כבוד צבור נראה דהוא אצל התוספות פ"ב דרי"ה²⁴ אמרו דאין אלא
 מדרבנן: אך במקום מצות דברים נדחה לית דיהיד כדאמרין בפ' שלשה שאכלו²⁵
 הריג שחרר טבי עבדו להשלימו לעשרה, ומקשינן התם והא מצוה הבאה בעבירה
 היא דכתי' לעולם בהם תעבדו, ומשני מצוה דרבים שאני: ועוד מצינו שאם טעו
 צבור ויצאו משורת הדין בדברים שהם חייבים לא מטרחינן להו לחזור ומה שעשו
 עשוי, לא מוכיעא הויא דלא מצו לתקן אלא אפי' הויא דמצו לתקן אין מחזירין
 אותם, כדאיתא בשלחי פ' תפלת השה: ²⁶ תניא טעה ולא הוציב רח' שחרית אין
 מחזירין אותו מפני טרה צבור: ועוד איתא שם דף כ"ז: אמר אבירן פעם אחת
 נתקשרו שמים בעבים כסבורים העם שחשיכה, ונכנסו לבתי' והתפללו של מוצאי
 שבת בשבת, ונתפורו העבים וזרחת החמה, ובאו ושאלו את רבי, אמר להם הוואל
 והתפללו והתפללו ואמרין התם שאני צבור דלא מטרחינן להו, וכן כתב הטור בסי'
 ר"ה דאע"פ דלכתחילה אין לקרות ק"ש קודם צאת הכתבים כסתמא דמתניתין, מ"מ
 נתנו עכשיו לקרואה לפי שהצבור מתכנסין לתפלת המנחה ואילו לא היו קורין
 שמע של ערבית עד צאת הכתבים הוה כל א' הולך לביתו והיה טרת אלהים
 להתקבץ אח"כ ומפני טרה צבור התירו: והכללים האלה גדולים כל כך עד כי
 עודנה מחלוקת בין הגאונים, אם הצבור יכולים למחול על כבודם, ואין יקטן מהם
 דרך ארץ הכולל אותם ומוסיף עליהם?

ואל יאמר האומר דשני כללים האלה אינם נוגעים את הצבור כי אם לענין
 התפלות ובה"כ (א) כי אולי יכולים אנהנו להנהיגם ניכ בכל המקומות ובכל הדברים

²⁴ צ"ל פרק בתרא דרי"ה ונ' שהכוונה ע"פ תודיה הא בסוף (לה, ב) שיטת ר"ת.

²⁵ ברכי' מה, ב וצ"ל דרי"ה שחרר עבדו.

²⁶ שם ל, ב ועי' מ"ש רש"י בשם בה"ב.

(א) גם עבודת בית אלהים צריכה סידור כפי טרה צבור, והדור כפי כבוד צבור
 בימים האלה ימי חירות, כי אם לעת עתה בקצת קהלותינו אין עשרה בימות החול
 ומתי מספר בשבתות ובמועדים, מהר מחר בתי תפלותינו יהיו שומקין מבלי באי
 מועד, כי באמת כרובם ראינו שעזריה ולא סדרים עד כי חרפה לכל כן דעת לשבת
 ולהמנות בין אנשים הבאים בבית ה' לכבוד בתפלותם ובעבודתם ומגדפים אותו בכל
 כחם ובכל תנועותיהם ואין כהא לשבר רק בחקל טרה צבור והכבד כבוד צבור
 כאשר ראינו מעשה במגטובה עיר ואם בישראל: גם שם (אם אמת המסופר)
 היה ערוב טרה ולא כבוד ואנשים נכבדים ורוב הבתורים לא היו נכנסים בבח"כ

שיש בהם טרם צבור או כבוד צבור ואפי' אצל דלאו הכי הוא. דון מינה ואוק' באתריה, דיה לטובה בשעתה, כי יש לנו כלל אחר שיצא מן הכלל ללמד על הכלל כולו. יצא לשעום טעם אחר שהוא כענינו יצא להקל ולא להחמיר. כלל שני הרבה פעמים בתלמוד ומבואר בפוסקים הראשונים והאחרונים הלא הוא: גדול כבוד הבריות שדוחה ל"ת שבתורה: ²⁷ כבוד הבריות הוא דרך ארץ בכלל ופרט ואין גם דבר א' ויצא מן הכלל ומן הפרט. אם כן כמה גדול כחו של דרך ארץ בהוראה! עברו בקרב הגוים וראו והתבוננו מאד בספרי הוראותם ואמרו הן היתה כזאת!

ברם לא אכחד תחת לשוני כי הגמרא והפוסקים הקטינו הדבר ואמרו של"ת שבתורה הוא לאו דלא תסור כלומר לאו דרבנן דוקא הוא דוחה וקראו אותו ל"ת שבתורה משום דכל איסורי דרבנן מלאו דלא תסור מן הדבר אשר יעורו לך נפקי כדאמרין בברכות דף י"ט ע"ב: אמר רב יהודה אמר רב המוציא כלאים בבגדו פושטו אפי' בשוק, מ"ט אין חכמה ואין תבונה ואין עצה לנגד ה', כל מקום שיש חילול ה' אין חולקין כבוד לרב, ת"ש גדול כבוד הבריות שדוחה ל"ת שבתורה, תרגמה רב בר שבע קמיה דרב כהנא בלאו דלא תסור, אחיכו עליה לאו דלא תסור דאורייתא. כ"י מילי דרבנן אסמיניהו אלאו דלא תסור ע"כ: וכן פסקו כל גדולי ההוראה הריף הרמב"ם הטור הרב ב"י וכל האחרונים: מ"מ כלל גדול הוא כענין כל יודעי דת ודין, בתורה ובדרך ארץ כדברי ר' יוחנן בנמרא דביק דף ע"ט: בא וראה כמה גדול כבוד הבריות שור שהלך ברגליו ה' ישה שהרכיבו על כתפיו ד', שנתן טעם זה לתשלומי ד' וה' ועוד רבים המה האיסורים מדרבנן התקנות, הגזירות וכל שאר האיסורין הנכללים בדברי סופרים, וגם בימים האלה ובזמן הזה כבוד הבריות או דרך ארץ כלל גדול הוא בהוראה:

ג.

בכל הכללים המורים הולכים אחריהם ועל פיהם יורו בין דין לדון. לאיסור או לחיות וגם כלל כבוד הבריות אשר במלות שונות נוכל לקרותו ג"כ דרך ארץ דוחה כמה ל"ת שבתורה בלאו דלא תסור כאשר נראה הלכה למעשה בש"ע א"ה ס' י"ג ס"ג: אם נודע לו בשבת כשהוא בכרמלית שהטיל שעליו פסול לא יסירנו מעליו עד שיגיע לביתו גדול כבוד הבריות: ובס' ש"ב משום כבוד הבריות החירו

מיום כפורים א' עד יום כפורים אחר או לא היו נכנסים כלל: אמנם כאשר נבנה בית חדש ראו להיות בית אלהים באשר נעשה משוררים מהללים לה' בהדרת קדש ונסדרו כל שאר הדברים הנוגעים עבודת ה' בימינו בסדר נכון, אם ידעו כל הבאים למה באו שם ולפני מי הם עומדים, או נוספו כמה וכמה ספסלים בבתי כי גם בתלמוד הסוררים ה' מעשרה הראשונים המה העומדים על הפקודים לתור והדר בית ה' ועוד וזהו ה' במקומו: — התנעורו מעפר קומו גם אתם וישבו פד מנטי' ואז יודע כי יראה ה' על פניכם ובלבבכם אמת:

החדש הזה של מגילת יהודית) בקשר יום הספור על "עשרה הרוגי מלכות" שהוסיפו עליו את מעשה חנה ושבעה בניה ¹² מהדבור השני של "מדרש עשרת הדברות" גם פה קשרו המעתיקים ¹³ ימי ספורים שאין ביניהם קשר פנימי ממשי על פה "צד השוה" שבהם. כלומר שבשניהם נהרגו בני עמנו על קדוש השם.

בדור הדוספה ארפים פה שני הספורים המקושרים הגיל כדי להראות בעליף אך נקשרו ספורים כאלה על ידי מעתיקים וגם בעבור שנוכל לתקן בעזרת כ"י זה את השבועים שנפלו בכ"י יעללינעם המקביל ¹⁴.

לפני הפייטן ר' יוסף ב"ר שלמה מקרקשונה בעל היוצר לשבת ראשונה של חנוכה (אורך כי אנפה) היה כנראה נוסח שבו היה מקושר הספור על "בתו של החשמונאי" ואחריה יהודה עם מעשה יהודית, ועל פיו יסד את היוצר הדונור ¹⁵.

למפרשי מאמרו של ריב"ל (שבת כ"ג ע"א) "אשה ודאי מדליקה דא"ר ריב"ל נשים הייכות בנר חנוכה שאף הן היו באותו הנס" היה כבר ידוע ויצרו של הפייטן הני ¹⁶ מעניין מאוד שרש"י בפירושו על המאמר הגיל בדיה "שאף הן היו באותו הנס" לא הזכיר את מעשה יהודית רק פירש: "שנורו עוב"כ על כל תחולות הנשואות להבעל 'לספר תחלה ועל ידי אשה נעשה הנס". אבל הרשב"ם רמז בפירושו על יהודית ¹⁷.

¹¹ עיין מאמרו של פרופ' פינקלשטיין The Ten Martyrs (Essays and Studies in Memory of Linda R. Miller. New-York 1938, 29-55).

¹² עיין מאמרו של פרופ' באכער ז"ל Zsidó vértanúk a keresztény naptár-ban (Imit Évkönyv 1901, 18-35) ועי' Maass, Die Makkabäer als christliche Heilige (M. G. W. J. XLIV. 1900, 145-156).

¹³ עיין ההוספה (ישורה 49): "בין שנהרגו אלו עשרה צדיקים באו שבעה אחים והספידו עליהם ובכו מאד עד שנשמע הדבר לקיסר וכו'".

¹⁴ א' יעללינעם ב"ה ח"ו מעשה עשרה הרוגי מלכות (נוסחא ב') 28-30. הקטע שבכ"א מ' 259 מתחיל אצל ר' יהודא בן בבא. ב' יעללינעם ב"ה ח"א ע' 70 בסוף מדרש עשרת הדברות, מקורה הארמי של מעשה זאת בנוסח ג' ע"ב.

¹⁵ ע"ע הוולל לשבת שניה של חנוכה לר' מנחם ברבי מכיר (אין מושיע וגואל): "איה שוקל וסופר, חקוקים במגילת ספר, הנותן אמרי שפר, מופתי בת מררי, למה ראוין הבכורי, יחוסה לשבח כארי, יהודית בת בארי". לפני פייטן זה היה, לפי הנראה, נוסח כביכ"א או נוסח הינער ב' שבבין יתוסף בטעות שיהודית היא ממטה ראובן, אבל פריטש: Die Bü-cher Töbi und Judith (Kurzgefasstes exegetisches Handbuch zu den Apokryphen des Alten Testamentes: „Vet. Lat. א': פסוק א': Vulg. in beiden letztern dann noch: filii Ruben."

¹⁶ עיין פירש"י על יהוקאל כ"א, י"ח: "והפייטן שייסד בתחנה המואסת כל עין הקדיר המונה מסעיני שקרא את החרב מואסת כל עין". עיין סדר עבודת ישראל 631. ¹⁷ מגילת ד' ע"א תוס' ד"ה: "שאף הן היו באותו הנס": "פירש הרשב"ם שיעקר הנס היה על ידי כפורים ע"י אסתר, בתחנה ע"י יהודית, כפסח שזכבות צדקניות שבאותו הדור ננאלו, ע"ע פסחים פ"ח ע"א תוס' ד"ה "היו באותו הנס" ע"ע הינער, הלכות ואגדות 96 הערה לשורה 21-22.

להם אליקים דעו כי שמע ה' תפלתכם אם תחזרו בתשובה שלימה לפניו כי
 משה רבינו בטח בהקביה ועמלק לא בטח בו וכשנתחזק משה בתפלתו מסרו
 20 הצור בידו ואני אם נכטה בה' לא נירא מפניהם, כששמע אליפורני שנתכוונו
 ישראל להציל נפשם, חרה אפו וקרא למואב ועמון, אמר להם מה כחה של
 אומה זו שרוצים להנצל מידו? אמרו לו נאמר לך עניינם, הם היו מורע
 כשרים וישבו בפרך ולא בקשו לעבוד אלהי אבותם וילכו אחרן ומשם לארץ
 כנען עם רכוש גדול ויבא רעב בארץ וירדו מצרים ויפלו וירבו מאד, כיון שראה
 25 מלך מצרים כן הכבד עליהם עולו וזעקו לאלקיהם והציצם מידו והוציאם משם
 והכה פרעה וחילו כמות משונות וקרע הים והעביר ישראל בתוכו, כיון שראה
 אותו רשע שנקרע הים עלה במחשבתו ואמר כשם שאילו עוברין כך נעבור.
 רדפו אחריהם להושיבם לעבודתם והקב"ה ניערם בים סוף וישראל יצאו וילכו
 במדבר סיני מקום שלא ישב אדם שם והמתיק להם קונם מעיינות והאכילם
 30 מי שנים מעדני עולם ונצחו אויביהם בלא חרב וקשת ולא היתה אומה יכולה
 להם כי אלקים נלחם בשבילם וכשעברו על תורתם נמסרו ביד שונאיהם
 וכשישבו בתפילה לפני קוניהם מיד הצילם, ראה כמה מלכים כבשו הכנעני
 והחתי והאמורי והפרזי והחזי והיבסי והגרנשי וכל גבורי בשן, ועתה אדונינו,
 אלקיהם שונא זימה הוא, חקור אם עומדין בציונו לא תוכל להם ואם לאו דע
 35 כי הם נתונים בידך, ואף עכיו הנמונו אמר לו כך, כששמע אליפורני דבריו
 ביקש להורגו ואמר לעבדיו אנשים בלי כל זיון ובלא לימוד מלחמה הואך
 יכולין לפנינו אלא נעלה עליהם ונחרגם ואחר כך ידקר עמיו זה בחרב וידעו
 כל הגוים כי נבוכד נצר מלך על כל הארץ, מיד צוה אליפורני לתפוש עכיו
 ולהוליכו לבתול המדינה ולמסורו ביד ישראל, כיון שקרבו להרים יצאו הקלעים
 40 והתחזרו לצדי ההרים ואסרוהו לאילן בידו וברגליו והניחוהו, ובאו לארזניהם

21 (כחה) בכ"י: כחה. למואב ועמון) כ"י"א: לשרי מואב ולשרי עמון. ע"י"ן ס'
 יהודית ה' ב' והנהתי ע"פ כ"י"א.

22 נאמר . . . ה"י"ן כ"י"א: אדונינו אומה זו דבר שלהם.

24 כיון שראה) כ"י"א: וכשראנו.

25-26 והוציאם . . . בשן) חסר בכ"י"א.

28 אומה) בכ"י: במה.

29-30 ראה . . . בשן) ע"י"ן ס' יהודית ה' ט"ו.

31-32 ועתה . . . חקור) נכח להנהיג ע"פ כ"י"א: ואלהיהם של אילו שונא חסם
 וגול וזמה הוא, ועתה אדונינו חקור. וע"י"ן ס' יהודית ה' י"ז: וכל אשר לא חטאו
 לאלהיהם היה להם טוב כי אלהים שונא עולה היה עמהם וישם שם כ"ז ועתה אדוני
 אם יש בעם הזה עון . . . ונוכל להם.

35 בלי . . . מלחמה) כ"י"א: בלא מה ובלא כלי מלחמה בלא דמור דעת.
 ע"י"ן ס' יהודית ה' כ"ז: כי הנה עם אשר אין בו מה וגבורה למלחמה.

37 ויכולין לעמוד, כ"י"א: ויכולין לעמוד.

38-40 כיון . . . והניחוהו) כ"י"א: כיון שנתקבצו לחרים מצאו הקלעים וקצעו

וספרו לו מה שעשו, וידו ישראל מכתול ומצאוהו אמרו מה סיבך לכאן?
 אמר להם מפני שלמדתי זכות עליכם עשו לי כך, ובאותן ימים היו זקנים
 עויהו ושמעון כרמי וגדאל, כששמעו שבא אליפורני להורגם נפלו על פניהם,
 ויבכו בקול גדול ויאמרו ה' חבט ליישועתנו ונקמינו מצרינו, לאחר שבכו העם
 45 אמרו לעכור אלקינו אשר גבורותיו סדרת יצילך מידי הרשע הזה ותנקם
 ממנו.

יום אחד צוה אליפורני דהיילותיו לדרת לבתול קיץ אלף עושי מלחמה
 וז"ב אלף בעלי חצים מלבד העוזרים אותם מן המדינות שכירשו ויכינו מלחמה
 נגד ישראל ויבאו עד ראש ההר הפנה דהינה מן המקום הנקרא צלמון כנגד
 50 איילון, כיון שראו ישראל נתנו אפר על ראשם ויקחו כלי מלחמתם וישבו
 במקום דוחק הדרכים במסלות שבין ההרים והיו שומרים אותן יומם ולילה,
 והיה שם מע"י"ן אחד ההולך לעיר ופסקוהו והיו שם מעיינות אחרות קרובות
 לעיר ומשם שואבים מים ובאו עבדי אליפורני ופסקו כולם ולא היה לישראל
 לשותות שלא היה להם מים בעיר, נאספו כל ישראל לעויהו, אמרו לו ישפוט
 55 ה' בינונו וביניך שלא רצית להשלים את נפשנו עם אישורים ומוטב לנו שנמסור

באבנים וחזרו לצד ההרים ואסרוהו לאילן בשתי ידיו ובשתי רגליו. ע"י"ן ס' יהודית ו'
 י"ב-י"ד: ויהי כאשר ראו אותם אנשי העיר וישאו את כלי מלחמתם ויצאו מן העיר
 אף ראש ההר וכל איש קולע בקלע עצרו אותם לעלות וידו אבן כס וידו אל יסופלי
 ההר ויאסרו את אחיו ועוובוהו משלך בתחתית ההר.

41 (מכתול) בכ"י: לבתול, ע"י"ן ס' יהודית ו' י"ד: וירדו בני ישראל מן העיר ויעמדו
 עליו ויפתחו אותו.

42 ה"י"ן כ"י"א: היה ככתול זקנים.

43 עויהו . . . וגדאל) כ"י"א: עויהו בן מיכיהו ושמעון וכרמי וגדאל וכל העם.

ע"י"ן ס' יהודית ו' ט"ז: עויהו בן מיכה משבט שמעון וכבדו בן עתניאל וכרמי בן מלכיאל.

45-46 ותנקם ממנו) כ"י"א: ועכשוו תראה נקמתו.

47 יום אחד) כ"י"א: . . . אחר. ע"י"ן ס' יהודית ו' א': ויהי ממחרת ויאמר

הולופרנים . . . לעבור אל בית-אלהו.

49 ויבאו . . . ההר) כ"י"א: ובאו בעמק ההר עד סוף ההר. ע"י"ן ס' יהודית ו' ג':

ויהנו בעמק קרוב לבית אלה על העין וישו לרחב אל דתן וכו'. הפנה) בכ"י: השנה.

והנהתי ע"פ כ"י"א.

50 ויקחו) בכ"י: ויקח. ע"י"ן ס' יהודית ו' ה': ויקחו איש כלי מלחמתו וכו'.

כ"י"א: ולקחו.

52 (ופסקוהו) כ"י"א: ופסקו אותה. אחרות) כ"י"א: אחרים.

52-53 קרובות לעיר) כ"י"א: מחומת העיר.

58 שואבים) בכ"י: שראבים, והנהתי ע"פ כ"י"א: וע"פ ס' יהודית ו' י"ג.

54 לשותות) כ"י"א: מים לשותות.

56 נפשנו) בכ"י: נפשך, והנהתי ע"פ כ"י"א: וע"פ ס' יהודית ו' כ"ד: לבלתי דבר

שלום עם בני אשור.

עצמינו ביד אליפורני ולא נמות בצמא. אמר להם המתנו חמשה ימים אם יבוא לנו עוד מן השמים מוטב ואם לאו נמסור עצמינו בידו. ותשמע הדבר אשה אחת שהייתה חכמה ביותר ויהודית שמה והיא אלמנה בת מררי בן עוזא בן יוסף בן עזיהו בן אליהו מכני ראובן ושם בעלה מנשה שמת בימי קציר הטים כשהיה עומד על הקוצרים וקבר בבתול עירו עם אבותיו והאשה יפה מאד, כיון שראתה שיושראל דריון במצות מסרה עצמה לשמים, אמרה אלה לעל זה שאנכי בטוח בהקב"ה שעל ידי תהיה תשועה לישראל, הלכה היא ושפחתה אצל שומרי השעה, אמרה להם פתחו לי שעל ידי יעשה נס, ענו לה השוערים אין את מתביישת מן הקב"ה או שמא עניך נתת בערל זה? אמרה להם הם ושלוש שאנכי עושה דבר זה, אלא לשם שמים ונשבעה להם, באותו שעה פתחו לה השוערים והלכה לה, כיון שהגיעה אצל המחנה אמרו לה ומה טיבך לבא? ומאיו מקום את? אמרה להם יהודית לאדוניכם שנערה יהודית יפה ביותר עומדת כאן ורוצה ליכנס אצלו לדבר עמו, הלכו המשרתים והגידו לה אמר להם קראו לה והביאוה בכבוד ותעמד לפנינו וישאל לה מה תרצי? ותאמר לו אחי ובית אבי כהנים הם ונביאים בישראל ושמעתי שנתנבאו שלמחר תפול ירושלים בידך ובאתי אצלך שתצילני עם משפחתי, מרוב שמועה טובה ששמעו אותו רשע אמר לה אעשה כל רצונך ועתה תנשאי לי ואעשה כל רצונך ואהן לך חצי מלכותי, אמרה מאין וכתי שאנשא אפילו לאחד מעבדיך

68 חכמה ביותר) כ"א: בירושלים, אבל יש לפקפק בגרסא זו, מכאן ואילך גרס מעתיקי של כ"א תמיד ירושלים במקום בתול.

68-70 מררי . . . ראובן) כ"א: מרדכי בן עזרא בן יוסף בן עזיהו בן אליהו בן ימנוד בן גבעון בן רפוא בן אחיעזר בן מלכיה בן עיני בן נתנאל בן שמעון מכני ראובן, עיין ס' יהודית ח' א': מררי בן עיני בן יוסף בן עזיאל בן חלקיה בן חנניה בן נדעון בן רפאל בן אחיטוב בן אליהו בן חלקיה בן אליאב בן נתנאל בן שלומיאד בן צורישיו בן ישראל, בשאר הגרסות של ספר יהודית נמצאים שמות אחרים.

מכני ראובן) גרסא זו נמצאת גם בכ"א ובודאי נכונים דברי פרוף' גינצבורג שגרסא זו משובשת כי יהודית היתה משבט שמעון כמו שאנו רואים מנוסח האפוקריפי שנמצא שם "בן שלומיאדל בן צורישיו" שהוא נשיא למטה שמעון, (עיין במדבר א' ו' ועוד) ועי' Fritzsche בפירושו על פרק ח' פסוק א' עי' ס' יהודית ט' ב': "וה' אלהי אבי שמעון" אבל כבר נמצאת גרסא זאת גם בתרגומי דלטינים של הספר (ע' שם שם). 69-70 שמה . . . אבותי) חסר בכ"א.

66 המחנה) כ"א: מוסף: של יוונים, בודאי יש לפקפק באמיתותה של גרסא זו כמו שהעיר כבר על זאת פרוף' גינצבורג (עיין היעדר עמוד 110 שורה 13) וע' מה שכתבתי בהקדמה.

71 תפול ירושלים) פה צריך להיות באמת ירושלים כי גם בנוסח האפוקריפי י"א י"ש נמצא: "ותולכתך בתוך יהודה עד בואך נוכח ירושלים" ואשים כסאך בתוכה" כי משרתו של הדיכפונס הורה לכבוש את ירושלים, כמו שאנו רואים מס' יהודית ד' ו': "יכתוב יהויקים חתן הגדול בירושלים אל יושבי בית אלה ובית הומותים אשר מנגד ליהועזר . . . לאמר להם אשר יתפשו את מעלה ההר כי בהם דיה. הדרך

כל שכן לעצמך אלא אנכי נידה ולערב אטכול ואם רצונך הכריו בכל מחניך שמי ישראה שתי נשים הולכות למעיין שלא ינע בהן ואם יעבור על דבר זה יחקק עליו הדין, מיד צוה אותו רשע להוציא הכריו ועשה סעודה גדולה ויומן כל שריו ואכלו ושתו ונשתכרו והוא ישתה יותר מכולם ונתן הקב"ה עליו שינה וירדם, כיון שראו גבורי כך אמרו זה לזה נלך מעל המלך שוו הדינה אינה אלא בשבילנו שרוצה לשכב עם הנערה, הלכו כולם למחנהם ונשתתה האשה ושפחתה עם המלך לבדו, כיון שראתה שישן כמה נטלה חרבו וחתכה ראשו ופרסה עליו הסדן ונטלה הראש ותשימנה בחיקה ותלך אל המעיין ופא היה אדם שישאלנה דבר כי כן כבר הכריו המלך על כך, ותבא אל שומרי פתח העיר ותאמר להם פתחו לי השער שכבר עשה הקב"ה נס על ידי, אמרו לה אין את מתביישת מן המקום לא דייך שונית ועכשיו תבאי בערמה ותרצי לאבדני? מיד נשבעה להם שלא הלכה אלא להשועת ישראל ואם אין אתם מאמינים לי הרי בידי ראש הרשע והראוהו לאותו הנמון שלמד זכות עליכם כי הוא מכיר, נטלוהו והלכו להנמון, אמר בודאי הוא ראש המלך, פתחו לה השוערים והכניסוהו ושמהו ישראל שמחה גדולה, וזאתה הלילה כשהאיר הבקר הרמו בקול גדול ואמרו שמע ישראל ה' אלקינו ה' אחד, שמעו מחנה יוונים ההמון אמרו לה זה מי הם הללו שמא ישראל באים עלינו? כיון שראו האויבים שמקריבין להם הלכו והודיעו למלך ומצאווה בלא ראש וסדן פרוש עליו, נפל פחד עליהם וכברו כולם ורדפו ישראל אחריהם והרגו מהם הרבה ופתחו בשבחו של הקב"ה ואמרו ליהודים היתה אורה ושמחה וששון ויקר, כשראה אותו הנמון הנס שנעשה להם האמין בה' ובהר בתורתו ונתנייר ובהר בחיי העולם הבא והבירו נהרגו תלי תלים, וכן ינקמנו הצור מאויבינו החושבים עלינו רעה וירחם על עמו ויוציאם מכל צרה וצוקה אמן.

לכא אר' יהודה", שתצילני) בכ"א: שתאמן, לפי סברת פרוף' גינצבורג צ"ל: שתחיה. 74 אנכי נידה) כ"א: אותה אשה היום בגדתה עומדת, מתוך) כ"א: במחנות יוונים, גם פה הוספה מיותרת המלה יוונים, כמו בשורה 13.

75 למעיין) כ"א: מוסף הוספה בלתי נכונה: שיש בחומות ירושלים. 76 המעיין) גם פה מוסף כ"א: שבצד ירושלים. 68 העיר) היעדר מוסף פה (לפי עצת פרוף' גינצבורג) ירושלים.

אמרו לה) בן הווא"בכ"א, בכ"א: אמרה. 64 חסר בכ"א: אתה, והנהתי עפי' כ"א, לא דייך) בכ"א: . . . , ונוכל להניח שם גם עי' הנוסחאות העבריות הראשונות (ועיין גם הנוסח הראשון אצל היעדר עמוד 101 שורה 36) לא דייך שהלכתי (צ"ל: שהלכתי) וקלקלתי (צ"ל: שקלקלתי) ואין לגרסא זו שום שייכות עם שופטים ח' ו' ועי' גרסת ב"ה.

68 ואותה . . . הרימו) כ"א: כיון שבא שחרית פרתה השוערים וצעקו. 69 מחנה) אולי צ"ל: במחנה האויבים, יונים) מלה זאת ניתוספה עי' המעתיקים. 70 ויקר) אסת' ח' ט"ו.

[illegible][illegible][illegible]

8' מלכות למלך
 96' מלכות למלך (H. U. C. A. VIII-XI, 335) מלכות למלך
 9' מלכות למלך
 9' מלכות למלך
 9' מלכות למלך
 9' מלכות למלך
 9' מלכות למלך
 96' מלכות למלך (H. U. C. A. VIII-XI, 335) מלכות למלך

[illegible]

לשאלה — ולתשובה

מסאני אוכמי ולא רמי חוטא דתכלתא בגלמיה, א"ל האי בר עלמא דאתי וכו', מ"ש לא רמית חוטא. דאולנא בני גוים, וכי הובי דלא לידעו דיהודאי אנא דכי הוה מילתא דצניעא ובעו למיגור ונורא מגלו לי ואמינא להו וכו', וכדאשכחן ג"כ במעילה שאבטלוס בר ראובן הלך וספר קומי כדי שלא יכירו שהוא יהודי, כי חשש מאות בני בית רגז היו קרובים למלכות מפני חשיבותם, וניכרים הם כיהודים בעיני כל רואיהם, ועוד דוקא גילוח קומי דבר הנראה לעינים אבל לא חכמה וינתי, כי לשון יוני לחוד וחכמה יונית לחוד, וגם אייל מהריש או מדבר מעט חכם יחשב, איך לא מפני חשש נפשות התירו להם מה שהתירו רק מפני כבוד הבריות; וכן ברור מללו שפתי הרמב"ם שהתיר בפ"א מהלכות ע"ז וחקות הגוים איסורים כאלה משום נגאי דהיינו משום כבוד הבריות ודרך ארץ כמו שכתב שם: ישראל שהוא קרוב למלכות וצריך לישב לפני מלכיהם והיה לו נגאי לפי שלא ידמה להם הרי זה מותר ללבוש מלבושיהם וללחל כנגד פניו בדרך שהם עושים; וכן פסק הרב ב"י בט"ז סי' קע"ח: מי שהוא קרוב למלכות וצריך ללבוש מלבושיהם ולדמות להם מותר בכל: כי הקרוב למלכות צריך וריוות גדולה בדרך ארץ כי כל שמץ דבר הנראה בו נגאי הוא לו:

ומה נעשה אנחנו שכלנו עתה קרובים למלכות, כי בנינו קצתם בבתי הלמוד וקצתם בצבא וקצתם בבתי דינין, ואנחנו יום יום שוקדים על דלתות הרוגים והסגנים הוישבו ראשונה במלכות, הבאים ג"כ בביתנו, מה נעשה אנחנו עתה דאיתור דרי, וכל האנשים שוים הם במעלה כלם חכמים כלם נבונים כלם נכבדים לפני התורה, כלם כבני ישראל, עם אשר נתנה להם תורה של חסד, תורה של רחמים, תורה של חיות, כלם כבני ישראל בני מלכים הם? הלא נתיר גם אנחנו הלכה למעשה כל איסור (דרבנן) הפוגע בטרה צבור, כבוד צבור, כבוד הבריות, כל איסור (דרבנן) שנגאי הוא ליהודים הקרובים למלכות.

7

אתם תדינו ראשי אלפי ישראל המורים לצדקה בכל עת ובכל מקום, ולא אני; אתם תדינו ועל פיכם ישק כל עמו: אני אמרתי בראשי דברים האלה הדין כך והשעה צריכה לכך, כי שמעתי מפי ספרים וסופרים את שוממות תורתנו הקדושה אשר רבה העונות בקרב הארץ, כי ראיתי גם כזה כי נשבר עול הנלות, וטבעה בארץ חומת הברזל המבדלת בין ישראל לעמים אשר סביבותיה, כל הפתחים פתוחים לפני פתחי החכמות ופתחי המעלות, ויצאו כל העם ללקוט את אשר מצא, ללמד חכמה לצבא צבא ולדין דין, כל איש מהיר במלאכתו לפני מלכים יתיצב, ואהל התורה שמם ואין דופק על דלתותיו שערוי אבלים כהינו נאנחים כי כל איש לדרך פנו, וגם את המצוה קלה כחמורה השליכו אחרי גוס, בדבר הקמין החלו ובגדלו יכלו (א), עוד מעט ואין חדש אין שבת, אין מצה ואין מילה אם אין עומד

(א) כן קרה בעונותינו לאחינו בני ישראל אשר בקצת ערי צרפת ואשכנז

בפרץ לכפר על העם לכבות את הדלקה ולעצור במנפה:

אני אמרתי עולם חסד יבנה, תורה של חסד תורתנו, התלמוד והחיות כאיש אחד חברים אל כל אשר יהיה שמה הרוח ללכת ילכו לא יסבו בלכתם, דרך ארץ כלל גדול בתורה אם אין דרך ארץ אין תורה, וטרה צבור, וכבוד צבור, וכבוד הבריות, וקרוב למלכות כללים גדולים הם וראויים לסמך עליהם בשעה דחוקה כזאת לחשוב דבר אל כל העם הוה אשר דבריו לאמר: הקלו מן העול אשר עלינו ונעבדה את ה' . . . אך לכם רבותי הקדושים ראשי אלפי ישראל דבר המשפט בין דם לדם בין דין לדין בין נגע לנגע, והדבר נתון פן יתגודדו העם אגודות אגודות ורעה לנו זאת מכל הרעה הבאה עלינו עד היום הזה, או בא יבא לא יאחר החלום אשר ראה בדמיונו אחד מאחינו אשר בצרפת אשר ראה והנה נצתה איש בארמון מפואר מלא כל טוב כלו מהמרים, ויתמהו כל אנשי העיר איש אל אחיו, ויען איש אחד ויאמר אליהם למה תתראו? קמו חזקו נתחזק לכבות את הבערה, ונציל את כל אשר נוכל, ויען איש אחד ויאמר אל לא נציל את הכל יענו בדי רוק שמונו נפשנו בכפנו ללא יועיל, ויהלך העם לחצי אלה להציל את הכל ואלה רק את

כאשר שמענו ותצילנה אונינו: אמנם פעמים רבות המון העם וגם רוח החרדים אל דבר ה' דינן חומר המצות כפי סברתם ולא כפי הדין, ולכן נראה רבים מניחים מצוה דאורייתא אשר לא יניחו מנהג הכפרות שקראו הש"ע מנהג שוטות, וכן רבים ידאגו אם יחדלו מלקרות ק"ש תפלה קצרה וכשרה מדאורייתא וידאגו מאד אם יחדלו לומר מועד במעווד הפיוטים הארוכים והזרים, בלשון לשון עלנים, בעיניהם הכל הבלים הכל הבל, באמונות נכריות אשר לא מבני ישראל, תפלות איש אינן לא מדין תורה ולא מדברי סופרים, רק מפייטנים חדשים מקרוב באו שנו כרואה פקו פליליה, כאשר הכנס על קדקדם מכה בלי סרה אנשי השם הגדולים אבן עזרא כפי קהלת ורד"ק בשורשים, כי בעיני ההמון תדיר ושאינו תדיר, שאינו תדיר קודם: ונכנסו באוני ועשו רושם בדעתי ובזכרוננו דברי א' העם אשר שמעתי זה ימים לא כבירים: "אכן שוטים היהודים בימים האלה ובמקום הזה, כי ברצונם מואסים בשמחה ובחורים בתוה, הם עובי מנהג ד' ימי משתה ונוהגים עוד ד' ימי אבלות": ונכוחים הדברים האלה בסברא וגם בדין כי אם נשקול במאונים חומר שני המנהגים נראה כי מנהג ד' ימי משתה יש לו עיקר ברור מן התורה, שמעתי ביעקב אבינו שאמר לו לבן מלא שבוע זאת, וכתוב בשמשון שבעת ימי המשתה, לפיכך הנושא את הבתולה הצריכוהו ח"ל לשמוע עמה ד' ימים, והאבלות בכלל דרבנן, ואבלות שבעה בפרט אסמכתא בעלמא היא דאסמכתוהו אקרא והפכתי חנינים לאבל מה חג שבעה, אף אבלות שבעה: לכן נלע"ד שחובה כפולה ומכופלת לחכמי ישראל להגביל את העם סביב לאמר: עד פה תבאו ולא תוסיפו השמרו לכם עלות בהר ונגע בקצה כי כל הנוגע בו לא ינקה:

יהודית — שושנה

נוסחאות חדשות

מנציאן לאור

על פי כ"י שבכדופשט

ד"ר ד' ש' לאווינגר

יהודית: ד"ר מיכאל הינער בספרו "הלכות ואגדות"¹ (ניו-יארק, תרצ"ג)
הוציא לאור שתי נוסחאות עבריות חדשות מספר יהודית (89-113).

הנוסח הראשון שפרסם בשם "מעשה יהודית" קרוב הוא לנוסח "מדרש להנחה" שבבית המדרש ליעללינעק (ח"א 133-134) אבל ישנם בו שנויים חשובים. בין כ"י המנוח פרופ' ד"ר דוד קויפמן² ז"ל מצאתי נוסח חדש (מספר 188), שמקומו בין נוסח הינער ובין נוסח יעללינעק. אדפיסנו פה במקום הישני בשם "מעשה יהודית" — מדרש להנחה.

הנוסח השני שהוציא לאור הינער בשם "מגלת יהודית" קרוב הוא יותר לנוסח היווני האפיקריפי משאר הנוסחאות העבריות³. הכ"י שעל פיו הדפיס הינער את הנוסח הזה הועתק ע"י פרופ' ד"ר לוי גינצבורג מכ"י אכספארד 2669. גם לנוסח השני הזה מצאתי כ"י מקביל בין כ"י המנוח קויפמן ז"ל (מספר 259), ונוסח כ"י זה דומה בכללו לכ"י אכספארד (בעתיד אסמן אותו: כ"א, ואת כ"י קויפמן מספר 259 = כ"א, ומספר 188 = כ"א, ב). אבל למרות דמיונו הכללי יש לו ערך מיוחד וראוי הוא לפרסום מכמה טעמים:

א) גרסתו לרוב נכונה יותר משל כ"א.

ב) בעזרתו נוכל לאמת ולהצדיק מצד אחד התיקונים שנעשו ע"י פרופ' גינצבורג וד"ר הינער, ומצד אחר יש לאל ידיו להגות כמה שבוישים שנפלו בכ"א, אשר נעלמו מעיני החכמים המפורסמים הנ"ל.

ג) על פי כ"א נוכל למצוא את החסרונות שבכ"א ולפרש את יתרונותיו.

¹ ונלווה עליהן מאמר על ענין שריפת המתים, על הביבליוגרפיה שהביא ל"מדרש עשר אותות המשיח" (ע' 118) יש להוסיף מאמרו של פרופ' מרמורשטיין Les sig- nes du Messie (R. E. J. LII, [1906] 176-186); על שריפת המתים כתבתי מאמר בהונגרית בשנת תרצ"ב (Magyar Zsidó Szemle XLIX, [1932] 83-110).

² עיין Weisz, Katalog der hebräischen Handschriften und Bücher in der Bibliothek des Professor Dr. David Kaufmann S. A. Frankfurt a. M. 1906.

³ עיין הינער, הלכות ואגדות, 92.

אשר יוכלו, ויריבון בחוקה ויהי עד כה ועד כה עוד הם מדברים ויפול הארמון ואיננו כי היה כלו למאכלת אש; הקבצו אנשי חיל יראי אלהים כי עיני כל ישראל עליכם להגיד להם את הדרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשו, ואז כל העם הזה על מקומו יבא בשלום, ויספה פליטת בית ישראל הנשארה שרש למטה ועשה פרי למעלה: במהרה בימינו אמן:

פה קסאלי יום ערב שנת ואת ה' תורה אשר שם משה לפני בני ישראל לפני:

הצעיר העומד על התורה ועל העבודה
יוסף יהודה בכמ"ר אלישע הלוי גאמינארה ס"ט

ולחזיתו איך אפשר להצדיק את השערותיהם של פרופ' נינצבורג וד"ר הינער ולמלאות החסרונות שבכ"א אביא פה דוגמאות אחדות:

כ"א	תקוני פרופ' נינצבורג וד"ר הינער	כ"א
26 עד באך . . ה	—	9 עד בואך ימא
28 . . . קצר	—	10 בימי הקציר
30 המירות	המדינות	11 הימים
35 בני	בני (ישראל) (ל' ג')	13 ישראל
55 נפשו	—	21 נפשם
56 כשרים	כשרים (ל' ג')	23 כשרים
57 וראו	ובאו (ל' ג')	23 וילכו
59 כשרא	—	24 כיון שראה
71 מצאו	—	39 יצאו
80 . . . אחר	—	47 יום אחד
(ע' 110) 6 אבי	בעלה	59 בעלה
9 לה	ל'	63 ל'
17 שתאמין ל'	שתחיה (ל' ג')	71 שתצילני
31 מתבקשת	מתביישת	84 מתביישת
31 . . . ד	—	84 לא יידך

מוכן מאילו שגם בכ"א שלנו נפלגו שבועים אחדים אבל ע"פ כ"א נוכח לחקן רובם ככולם.

עוד יש הבדל בין כ"א ובין כ"א, בתחלת כ"א ובסופו נמצאו הוספות החסרות בכ"א. סופו של כ"א מטייטש לגמרי, אמנם אין ברצונו עתה לשום לב אלא על ההוספה שבתחלת המגלה.

בתחלת כ"א נמצאות שורות אחדות המתחילות בכ"א "שאלתא וכו'". לפי הינער "אע"פ שמגלת יהודית שלפנינו מתחילה בכ"א "שאלתא" אין לה שום יחס לשאלתות דר' אהא". אבל דבריו — במחילת כבודו — אינם נכונים, כי למגלה עצמה בודאי אין שום שייכות לשאלתות דר' אהא, אבל ההתחלה או — יותר נכון — "ההקדמה" הקטנה שבתחלת המגלה איננה מן המגלה, נוף המגלה מתחיל בכ"א כמו בכ"א: "ארפכשד מלך מדי כבש וכו' אולם חומר "ההקדמה" הזאת צוקה בלי שום ספק על ידי מעתיק פלמוני משאלתות דר' אהא⁵ (שאלתא כ"א, דרשה לחנוכה). קשה להחליט אם המעתיק עצמו קצר את השאלתות שלפנינו או אם מצא כבר נוסח מקוצר⁶ וממנו לקח שורות אחדות בתוך "הקדמה" למגלת יהודית. אתן פה את "ההקדמה" שבתחלת כ"א ולעומתה אדפיס את המקומות המקבילים מן השאלתות,

⁴ שם שם.

⁵ השתמשתי בדפוס דהרונפורט, שנת תק"ס.

⁶ עיין מאמרו של פרופ' י' ג' אפשטיין, שרדיו שאלתות (תרביץ י' 283-308).

הקדמתו של כ"א

שאלתא כ"א (דרשה לחנוכה)

שאלתא דמחייבין דבית ישראל לאורוי ולשבחי קמי שמיא בעידנא דמתרחיש להו ניסא . . . וכד מטי יומא דאתרחיש להו ניסא לישראל כנון חנוכה ופורים . . . דאיד יהושוע בן לוי נשים חייבות כנר חנוכה מפני שאף הן היו באותו הנס.

כדי להבין למה הקדים המעתיק הנ"ל דברי השאלתות למגלת יהודית נבדק את שייכותה של מגלת יהודית לחנוכה.

מנוסה האפוקריפי היווני שלפנינו אין ללמוד שאירעה מעשה יהודית בימי היוונים, ומכל שכן שאין להוציא ממנו שיש לו למאורע הזה שום יחס למלחמת החרות של ההשמונאים⁸ או לחנוכה, לא כן בנוסחאות העבריות הידועות לנו. בכלן רמזו — לרוב בתחלתן או בסופן — על היוונים באופנים שונים, למשל:

⁷ בעתיד אצטט את ספר יהודית האפוקריפי על פי תרגומו של מר משה סימן הנדפס ב"הספרים החיצונים לתורה לנביאים לכתובים ושאר ספרים חיצונים (ערוכים בחשתתפות כמדר למדנים ע"י אברהם כהנא", כך שני, ספר שני תל-אביב, תרצ"ו שמי"ה-שע"ו). עיין במבואו (שם ע' שני): "וכך היתה באמת כוונת בעל התרגום הזה להוציא נוסח עברי שהיה יכול להיות מקור לנוסח שלפנינו, אבל תהיה מקומות לא דירה זה אפשר אם לא על ידי בוטוים זרים קצת או יותר".

⁸ עיין מה שכתב פרופ' ש' קליין בספרו החדש "ארץ יהודה" (תל-אביב, תרצ"ט) 50: "עיקר תכנו מוסב על מלחמות ההשמונאים בסורים. בספר "הגנו" הזה נקראים הסורים בשם "אשורים" וכל שדה המלחמה העבר מסביבות ירושלים לעמק וירעאל. אבל מקורות מדרשיים מראים בעליל, שרבונוה כאן למלחמת בני מתתיהו. שכן גם באותם המדרשים נזכרים יהודית ומעשה גבורתה; אמנם מחבר הספר האפוקריפי י"ג בכוונה את פני הדברים וכו'".

אבל לפע"ד הנוסחאות העבריות שהן לפנינו היום אינן "מדרשים" במלא מובן המלה; ומקורן בלי ספק הנוסח האפוקריפי (קשה להניד בוודאות נמורה אם נתרנמו ממקור יווני, למיני, סורי, או ארמי — שנאבד כבר והיה ידוע להיוונימוס — או אולי אפשר שהן שרידים מהנוסח העברי העקרי "הרמיוס" על היוונים שנמצאו בהן — כמו שנראה — הוספות מאוחרות הם, ההשמונאים עצמם לא נזכרו בהן רק מעשה יהודית נקשרה בכ"א אחדים עם ספורים השייכים לחנוכה, ומה שנמצא ברוב הנוסחאות "ירושלים" במקום "ברנול" היא ניכ מעשה ידי המעתיקים המאוחרים, קרוב לדאי שלפני המעתיקים היה בנוסח "בתול", אבל חששו שלא תענין את "הקרא" מעשה שאירעה "לבתול" ולכן שינו את שם העיר וכתבו "ירושלים". מענין מאד שבכ"א — שאני מוציא פה לאור במקום ראשון — לא בא השם "ירושלים" במקום "בתול", אבל נוסח הינער ב' (= כ"א) — שיש בתחלתו ובסופו הוספות נכריות וגם בתוך הנוסח

(א) בכ"א, שהוא נקי בכללו מהסופות, נמצא רק רמז אחד (בשורה 89): "שמעו מחנה יוונים".

(ב) בנוסח ב' של הינער (הלכות ואגדות 105-113) נזכר כבר (בשורה 16-17) "אלכסנדרוס המוקרני המלך הגדול" — (שם עמוד 110-113 שורה 13) "המחנה של יונים" (שם שורה 22-21) "במחנות יונים" — (שורה 39) "בין ששמעו יונים כך" — (שורה 42) "ורדפו ישראל יונים".

(ג) (שורה ב' ח"ב 12) מתחיל "והי בימי אליפורני מלך יון".

המלות "יון" או "יונים" שנוסחוסי כפי הנראה על ידי המעתקים בני נוסחאות הנוכחות אינן מראות עוד ביראות שכוונת המעתיק היתה לקשר את מעשה יהודית לנס הניכה, אבל בכת אחת של כ"א לא כבדו שנרמז בנוף המנלה על היונים, אלא שכל הספור מקושר עם ספור אחר המדובר על "בתו של החשמונאי" שבא הנמון לפגוע אותה ורצתה לבחור במוט מלחמנית לה נבלה כזאת, לולא אחיה יהודה שבא עם אחותה בערמה אל ההנמון "ושלף יהודה את חרבו והתו את ראשו והשליכהו בתוך מחנה יוונים וכשראו כן כי נפל מלכם ברחו ויצאו . . .". ואחר שכן מסיים את הספור "יצרתה בת קול מבית קדש הקדשים ואמרה נצחה פוליא דאולא לאנחא קרבא באנטוכיא"¹⁰ ממשך "בין ששמע מלך יוונים שהרגו הנמון שלו ואנשיו קבץ כל ניוסות וחילות שלו וכו'" ומספר בקיצור את מעשה יהודית.

יש לשער, וקרב מאד להתקבל שהמעתקים דנו "גורא שוה" בין שני הספורים האלה כיון שבראשון מסופר על יהודה, אשר התו ראשו של הנמון אחד שרצה לפגוע אחותו ואח"כ נעשה נס ליהודים שברחו האויבים, ובשני האשה יהודית התוה ראשו של הנמון אחד צורר היהודים ועל ידי זה נעשה נס כן נס ליהודים שנבחרו האויבים וימלטו על נפשם, ועל יסוד זה סמכו וקשרו את שני הספורים.^{10a}

הופעה דומה לזאת רואים אנהני בכ"א (מס' 259) ששמנו אדפוס את הנוסח נכנסו ע"י המעתקים מלים ובטויים שאינם שייכים לנוף המעשה — בזמן שבחלקו הראשון דבר על "בחול" בחלקו השני התחיל לדבר על "ירושלים".

¹⁰ זאת הוזה שייכות: (א) נוסח הינער א' "מעשה יהודית (הלכות ואגדות 98-102) ע' 98 ו' 48: "בין ששמע אוליפונס מלך יוונים", שם ש' 52: "במחנה יוונים" ע' 99 ש' 10-11: "אצל מחנה יוונים" ע' 101 ש' 45: "וכששמעו מחנה יוונים" (ב) נוסח יעללינעק: מדרש להנוכה (כ"ה ח"א 133-134) בתחלתו ע' 133: "בין ששמע מלך יוונים" (ג) בסופו (ע' 134) "בין ששמעו יוונים" (ד) ניק"ב שאדפוס בשם "מעשה יהודית—מדרש להנוכה" ש' 24 (בתחלתו) "בין ששמע מלך יוונים" ש' 51 "ראשו של מלך יון", ש' 53: "בין ששמעו יוונים" בשתי נוסחאות אחרות מרמו המעתיק על שייכותה של המעשה ליונים באופן אחר. א' נוסח יעללינעק: "מעשה יהודית (כ"ה ח"א 130-131) בסופו (ע' 131): "ורדפו ישראל אחריהם עד אנטוכיא" (ב' נוסח נסטריו Exempla 31-32 = Studies and Text III. 31-32) פותח: "מעשה ת"ד בשמונה עשר באדר יום שעלה סליקים" ועיין שם ש' 8. "מחנה סליקים".

¹⁰ עיין הינער הלכות ואגדות ע' 98 הערה לשורה 46: וע"ע מנלת תענית י"ז אלוף הוצ' ליכטנשטיין H. U. C. A. VIII-IX. 335-336 ע"ע המעשה הבאה אחרי "מעשה יהודית" שאדפוסנה פה במקום השני (שורה 67-57).

שבבית היו בצער ופחד כשביל אותם בחורו ישראל, יצאת בת קול מבית קדש הקדשים ואמרה נצחו סלייא דאולו למעבד קרבא באנטוכיא, וחזרו אותם בחורו ישראל וסגרו דרשערים וחזרו כלם בתשובה לפני הבה ברפלה ובתורה במעשים טובים. כיון ששמע מלך יוונים שהרגו ישראל הישר שלו קבץ כל חילותיו ובא ויחן 25 נגד ירושלים ברחוק מול, כיון שראו ישראל כל אותם חילותיו מיד נפל עליהם פחד ואימה והיתה שם אשה אלמנה יהודית שמה נטלה שפחתה והלכה לה אצל שומרי השער אמרה להם פתחו לי שערים שאם רוצה הקב"ה יהיה נס על ידי אמרו לה אין את מבהיית מן הקב"ה ישא עיניך נתת באחד מן בעלי החילות, אמרה להם ח"י אלא ראיתי הלום אמש אב רוצה המקום על ידי יהיה נס לישראל מיד פתחו 30 לה שערים והלכה עם שפחתה עד אצל אותן ניוסור. שאלו אותה ואמרו לה מה סיבך בכאן אמרה להם דבר יש לי לדבר אל המלך, מיד הודיעו למלך, מיד שיגר המלך סריסו והביאו אותה לפניו של אותה המלך ואמר לה מה הדבר שלך, אמרה לו אני בת גדולים שבישראל ואני נביאים וגדולים הם בישראל, שמעתי שהיו מתנבאים ואומרים למחר תפול ירושלים בידך ובאתי כדי שתאמין לי ולמשפחתי. 35 כיון ששמע אותו הרשע שמח שמחה גדולה, והיה לו אדם אחד מחכמיו שהיה רואה מולות אמר למלך קודם שתבוא יהודית, אני רואה ישראל שבוזמן הזה הן עומדים בתשובה ואין אתה יכול להם אלא תחזור למקומך, והיה המלך לבו עצב, כשבאת יהודית זאת אמרה מה שאמרה האמין לדברי ויתר מכל חכמיו ויועציו, מיד כפת ידיו ורגליו לאותו בעל חכמת העצה שלו, ורמלה אותו בחיים על העץ אצל שיערי 40 ירושלים ואמר מהר כשתפול ירושלים בידי נהרגו אותם, והיו יודעים ישראל שלמד זכות על ישראל והיו רואים עליה באותה שעה, אמר לה המלך רצונך שתנשאי לי, אמרה לו אדוני המלך מאין זכיתו שאנשא אפילו לא מעבדך, אמר אעפ"כ אני מבקש אלא אותך לנפשי, מיד אמרה לו אי"כ אותה האשה בנדות היא עומדת ולערב תטבול, אלא אם רצונך הוציא כרו שכל מי שרואה שתי נשים 45 הלילה הוזה הולכות אצל המעין שבשער אל יפגעו בהן ואל יאמרו להן כלום. מיד הוציא כרו ועשה כך ועשה משתה גדול לכל שריו ועבדיו וכלו ושתו ונשתכרו, באותה שעה הלכו כל שריו איש איש לאוהלו, כיון שראתה יהודית כך נטלה סוף שריו וחתכה את ראשו ופרסה עיניו סדין שלו והלכה לה עם ראשו של המלך

²¹ שבבית ב"ה שם שם: שהיו בעיר, הינער 98 ש' 45: שבידושי.

²² סלייא (הינער) 98 ש' 46: פוליא, ע' 112 ש' 44: טליא, עיין סוטה ל"ג ע"א, בכ"י: ע"א.

³⁵ אדם אחד מחכמיו בכ"י: אדם וחכמיו, והנהתי עפ"י גרסת ב"ה שם שם.

³⁹ ותלה בכ"י: נתלה, והנהתי עפ"י גרסת ב"ה שם 134.

⁴⁰ נהרגו בכ"י: וחרו, והנהתי עפ"י גרסת ב"ה שם שם.

⁴¹ שרנשאי בכ"י: תנשאי, והנהתי עפ"י גרסת ב"ה שם שם.

⁴² אמרה בכ"י: אמר, והנהתי עפ"י גרסת ב"ה שם שם, זכיתו בכ"י: זכיתו.

עיין נוסח הינער ע' 100 ש' 20-21: ואמרה זכיתו לנישא אפילו לא מעבדך.

⁴⁴ עזרתה בכ"י: עומד, תפבול בכ"י: תשובול.

אצל יערי וירושלים ואמר: דהם לישראל פתחו לי שערים שכבר עשה הקב"ה
50 גם על ידי. אמרו לה אין את מרתביישת מן הקב"ה לא דרך שונת וקלקלת אלא
תבואי בעלילה ותרצי לאבד את ישראל, מיד הראתה דהם ראשו של מלך ויון.
כיון שראו ישראל כך נטלו את הראש שר מלך באותה שעה פתחו שערים ויצאו
והרימו קול וזעקו בקול גדול שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד כיון ששמעו זונים
כך אמרו מי הללו, כיון שראו שהם מקריבים, אמרו הללו למלחמה הם באים עלינו.
55 הלכו כדי שיוציאו למלך, ומצאו את המלך בלא ראש מיד נפלה עליהם אימה
ופחד וברחה ודרפו ישראל אחריהם והרגו אותם.

הרבים תבא בלבם וקשותותם תשברנה אמר רשב"ל אלו זונים שעשו מלחמה
עם השמונאי ובגיו. אמרו בשעה שנכנסו זונים להיכל טמאו כל השמינים שבמקדש.
בת אחת היתה לו לבי' וחנה שמה שלא היה ביופייה בעולם ומקודשת היתה לבנו
60 שר השמונאי ואדעור היה שמו ואביו סגן היה והוא משות מלחמה, ובא אחר ותפס
אותה בבדלתיה ובקש לבא עליה בפני ארוסתה ובאותה שעה היו ישראל מצפים
להרי מורה שמה יבואו דהם ניוסות הפרסיים שנאמר אשא עיני אל ההרים א"ל
ליוחנן ר' לא כך כתוב ארור הגבר אשר יבטח באדם וכרוך הגבר אשר יבטח בה'
אמר לה ר' יוחנן כ"ה, אני ושלשת בני ואת ושבעה בנך הרי שנים עשר כנגד שנים
65 עשר שבטי ישראל מוכסח אני שהקב"ה עושה גם ע"י ידינו מיד שלף אדעור את
הסיף והחך את ראשו של יונו ואמר עורי מעם ה' עושה שמים וארץ.

קשת נבורים חתים ונכשלים אורו חיל א"ר יצחק בר' יוחנן אלו ששים רבוא
אלף גייסות כל אחד ואחד מהם תחתיו אלף שבאו עם קלגם הרשע לעשות מלחמה
עם בית השמונאי באותה שעה פתח מלגם ואמר להם שוטים יש לכם שנים עשר
70 איש שעושים מלחמה עם חיל שאין לו שיעור, או שמה תאמרו אלוקים מוציא
עלינו כוח ממסילות ועושה עמנו מלחמה כדרך שעושה עם ססרא, ואם אתם
אומרים מבור מביא עלינו כבר נשבע בשמו הגדול שאינו מביא מבור לעולם, ואם
אתם אומרים גבראל שולט בנו ושורף אותנו כשם ששרף את סנחריב, הרי אני
סכים עצמינו ומרכבותינו בדם הזור ובשכבת ורע של סוס ואין מלאכי השרת

64 הללו בכ"י: הלל'א. מקריבים) בכ"י: מקריבים.

65 (נפלה עליהם) בכ"י: נפל להם. בב"ה שם שם; נפל עליהם.

67 (תשברנה) תהלים ל"ז ט"ז. עין סדר עבודת ישראל 644.

68 (ההרים) תהלים קכ"א א'.

69 באדם) ירמיהו י"ז ה'.

64 בנך) בכ"י: בנך.

66 (וארץ) תהלים קכ"א ב'.

67 קשת) בכ"י: קטן.

68 אחד ואחד) בכ"י: אחת ואחת. בב"ה שם 135: וכל אחד.

יש שם: גלסקס.

70 (ל) בכ"י: לה. עין ב"ה ח"א (מדרש אחד לחנוכה 140): שאין להם שיעור.

71 (ססרא) התשובה חסרה, בב"ה 135 ממשיך פה: הרי סבין עצמינו וכו'.

78 (אתם) בכ"י: אותם.

75 נזעקו בנו, ואם תאמרו נחשים ודובים ואריות מנהגו בנו כדרך ישנה בכותיים הרי
אנו רוכבים על פילים שאין מתלעות של חיות נזעקות בהן. באותה שעה פשטו
ישראל עיניהן כלפי מעלה ואמרו לפניו רבש"ע גלוי וידוע לפניך שלא עמדנו אלא
בשמך הגדול שלא יתבזה בגוים והללו אומרים שכל מלחמה ומלחמה אשר עשת
נתחכמו לך ואם אין אתה עושה לנו ניסים ותשלך אותנו בדם בעונותינו עכשיו
80 ואמרו שוב אין לו עצה אחרת ואתה כתוב כך גדול דעצה ורב העלילה. אמר לה
בני חייכם שמהשבותי גדולות ממשיבותי בדבר שחשבו בו אני מכה אותם.
באותה שעה הביא הקב"ה שר של שבעים אומות והיילותם וכפת אותם ורצע אותם
במרצע של אש, אמר דהם כל א' וא' מכם יהרגו את יסו ואם יגוס אחד מהם
הרי נפשכם תחת נפשו שני' והיה ביום ההוא יפקוד ה' על צבא המרום, מיד
85 ירדו לארץ וכל א' וא' מן הזונים שהיה נותן חין בקשותו לזרוק על ישראל היה
בא מלאך והחזיר החץ ותוחב בו את לבו שנאמר קשת נבורים חתים וכיון ששרף
א' מהם חרבו להכות בו את ישראל חזר חזרו ויושב בלבם שנאמר חרבם
תבא בלבם, והיו בני השמונאי רואי' זה את זה ואומרים ה' ילחם לכם, וכל מלך
ומלך שנהרג מהם היו מלאכי השרת נוטלים את ממנים ונותנים לתוך ביתם של
90 ישראל מפני שראו היו יכולים ישראל לעבוד מפני הללים שהיו הרבה מאוד רבים
הללו ה', תנא ג' שנים לא היה אדם יכול לעבור סביבות מפני הריחם ושבע
שנים בצרו ישראל את שדותיהם ואת כרמיהם מדמיהם בלא זכר וכ"ג שנים הסיקו
ישראל מרומחיהם וחציהם ועליהם הכרתוב אומר שם רשעים ירקב ועל בית השמונאי
וכיוצא בהם זכר צדיק לברכה, חזרו ולא מצאו שמן טהור א"ל יוחנן כהן גדול וכו'
95 אני שהייתי מדליק את הנרות ונשתייר כך של שמן קטן והתחמתי בחותמי והנחתיו
בתחתיתו של מובת, בקשו ומצאוהו ולא היה באצו להדליק כלילה אחד ונעשה
דהם גם והדליקו ממנו שמונה לילות וקבעוהו חוברה לדורות ע"כ.

75 בכותיים) בכ"י: בבנתיים. והגהתי עפ"י גרסת ב"ה שם שם.

76 פילים) בכ"י: פילוס. בב"ה שם שם: פילין.

78 (יתבזה) בכ"י: יתפלה. והגהתי עפ"י גרסת ב"ה שם שם.

80 (העלילה) ירמיהו ל"ב י"ט.

88 אש) בכ"י: איש. והגהתי עפ"י גרסת ב"ה שם 141.

84 במרום) ישעיהו כ"ד כ"א.

86 (חתים) ש"א ב' ד'.

88 בלבם) תהלים ל"ז ט"ז.

91 (הללו ה') ישעיהו ס"ז ט"ז.

היה אדם יכול לעבור. (הריחם) בב"ה שם שם: ריחם.

89 (רקב) משלי י' ז'.

95 (כך) שבת כ"א ע"ב.

מעשה שושנה

פניה מפני הקהל כי היתה בה ענוה יתירה ויבאו אליה הרשעים הזקנים בכעס ויסירו הצעף מפניה מרוב הרהורם הקשה להשביע עינם הרע ממנה ויאמרו אי ונזה עכשיו את מתבוישת ולא נתבוישת אתמול מניאופך ודנו עליה למות והיו מוציאים אותה להרעה ותלתה עיניה לשמים ואמרה דיין אמת שופט צדק עד נאמן הושיעני ממות שקר ואל אהיה חוטאת בעיני חברות כי גלוי לפניך שאין רי משפט מות ואל יתקיימו בי דברי הרשעים האלה וישמע ה' לקולה וישלח לה מושיע ויער המקום רוח דניאל ויצעק ויאמר אלקי הרוחות נקני ממות הצדקת הזאת וישמענו העם ויאמרו מי קול המדבר? ויען אני הוא דניאל והיה נער וישאלוהו העם למה תדבר כזאת? ויען אותם בני מות אתם שתהרגו נקי צדיק בלא חקור דין אמרו לו ומה נעשה? אמר להם המתינו ויאחקור הדבר אם אמת הוא וישיבו האשה ויבאו כל העם לפני דניאל ויאמרו לו העדים למה תאמר שלא לחמת האשה כזאת עשתה ויאמר להם שבו וישבו ויפרד העדים זה מזה וישאל לאחד אמור לי זקן אשמאי האמת ואל תכחד ממני ראה שאתה מומת כי המלאך עומד ותותך ראשך אם תכזב תחת איזו אילן מצאת אותה אמר לו תחת אלוו אמר דניאל לעם הרי זה חייב מיתה שהעיד שקר שאין אלוו בן, הביא השני אמר לו ורע קין, אין אתה בא מזרע כשר, כך היתם עושים בארצנו לפחות בעדות שקריכם הנערות היפות ובאנו להרפה ולקלם על ידכם, תודה האמת הרי מלאך עומד והרכו שלופה בידו לגורר במתניך הגד לפני העם תחת איזו אילן מצאת אותה אמר לו תחת דלוב אמר דניאל לעם הרי זה בן מות שהעיד שקר שאין דלוב בן, ראו העם שהכחישים בחכמתו ויעשו לזקנים כאשר זממו לעשות לצדקת ויפטרנהו בשלום כי לא היה עליה משפט מות, והעדים נהרגו והושב נמולם כראשם ומהיום ההוא והלאה נתגדל דניאל בעיני העם וירב בנותו ואבי שושנה ואמה וקרוביה ויודעיה ובעלה יהויכין ובניה ואנשי ביתה נתנו שבח והודיה לה' אלקי הצבאות על כל המוכת שנגמלם שנוצלה החסידה הזאת מבין אויביה בן יעקב הצור כל הקמים על ישראל לרעה ויראו וישמח לבינו.

והיו איש אחד בארץ בבל ושמו יהויכין ולקח אשה יפה ושמה שושנה בת טובים ויראת ה' והאיש יהויכין מכובד וגדול בתורת משה והיו כל היהודים תמיד בביתו כי לא היה כמותו בדורו והיה לו גנת ביתן ואשהו יוצאה בנן ורוחצת בצנעה מפני החום, ומנו וזקח שני זקנים לשפוט את העם והיו בבית יהויכין השכם והערב לשפוט את העם הבא לפניהם, יום אחד ראו יופיות שושנה ונבער לבם אחריה לרעה והפרידו תקוות משמים וחלקם מן הצדיקים ולא פריסמו זה לזה רוע לבבם, וכשהלכו הקהל דברו יחד והלכו להם, ומרוב יקד יצר הרע חורו באותה שעה לא יכלו לעצור רוחם ויתר ואז הודיעו זה לזה הדונם ולקחו עיצה להטעותה ונתיאשו מנפשם והיו בכל יום מארבים לבעלה ולא נחם יום אחד הלכו כולם לביתם והם נשתירו כמנהגם הרע ולא סרו עיניהם ולבם מארב לחטא, ונכנסה שושנה בנן לרחצה ושתי אמהותיה עמה ושכחה השמן לסוכה ותשלח אמהותיה להביא השמן ותאמר להן נעלו הדלת אחרי צאתכן, וכן עשו והיא נשארה יחידה בנן והזקנים נסתרו בנן קודם לכן כי ידעו מנהגה שבאה לרחץ שם תמיד, וכשפשטה בגדיה מעליה תפשוה ואמרו לה שכבי עמנו, ואם תמאני נעיד עליך כי עם בחור שכבת ותפחד מאד, אמרה בלבב מה אעשה איני יכולה להמלט מיד הרשעים האלה טוב לי אפולה ביד ה' מזה ונמיל כי קרובים רחמי, מיד צעקה בקול גדול הושיעני אלקי מבין הבונדים כך ואף הם צועקים כנגדה והעידו עליה שקר אי זונה נשכחה נבעלת לפרץ אחד והצינו לתופשו וברת, ולקול המזנס בא בעלה ובני ביתה ונכנסו בנן וראו שתפשוה הזקנים ומעידין עליה שראו שנאפה ורצו להביאה לבית דין ותמהו כל קרוביה ויודעיה על הדבר כי לא נשמע ולא נראה מעולם עליה כזאת, והיו ממחרת נתקבצו כל הקהל לבית יהויכין כתמול שלשום והזקנים עמם ויקומו ויעידו ראינו את האשה הזאת נכנסה לנן ובחור אחד עמה ונבעלה לו והלכנו לתופשו ונשמט ממנו ויאמינו העם דבריהם כי נראו הזקנים טובים למראה עינים ויראי חטא, ותבא האשה לפנינו והיא כסתה

²⁷ הרהורים) בן נמצא בביה"ב ככ"י: הרהורים.

²⁸ דניאל) גרסת ביה"ב ככ"י: בדניאל.

⁴⁰ אילן) ככ"י: אילון. תחת אלוו) ביה"ב: באלון.

⁴¹ קין) ביה"ב: קינ.

⁴² כשר) ביה"ב: יהודה. ⁴⁴ תחת דלוב) ביה"ב: בתוך דלוב.

⁴ בצנעה) בביה"ב ליעלציעק (ח"י 28—126): בצניה.

⁶ והפרידו) ביה"ב: ולקחו.

⁷ הקהל) ביה"ב: מוסף: לביתם, דברו . . . להם) ביה"ב: נתנו דברים זה לזה.

והלכו אף הם.

⁹ להטעותה) ככ"י: להטעותם. ביה"ב: להרעותה. (מנפשים) ככ"י: מנפשותם.

ביה"ב: מנפשים.

^{10,11} מארבים) לבעלה) ביה"ב: מרבים למעלה.

¹¹ מארב) לחטא) ביה"ב: מרבות על הרעה.

¹⁷ רחמינו) עיין ש"ב כ"ד י"ד: כי רבים רחמי.

¹⁸ הם . . . כנגדה) ביה"ב: צעקו.

^{23,24} לנן . . . לנן) ביה"ב: בגנת הביתן ושתי אמהותיה עמה ושלחה אמהותיה ובא בחור.

הוספה.

קטע ממעשה עשרה הרוגי מלכות
ומעשה חנה ושבעה בניה.

... ועליו הכתוב אומר את דכא ושפל רוח. אותו היום שנהרג היה בן שבעים שנה. והמישי בשבת היה וישיב בתענית ויהי שם זקן אחד ושמו ר' ראובן בן איצטובלי. אמר לו יהודה אחי יודע אני ישאתה צדיק גמור אבל מה אעשה שמלכות הרשעה העוהה פניה לאבד מרגלותינו ממנו? אלא רצונך שאמות 5 לבטלה נזירת מלכו של עולם מי יוכל לבטלה? אמרו תלמידיו רצונך שתטעום כלום קודם שתהרג אמר להם ומה עד עכשיו שלא ידעתי באיזו דרך אלך לא טעמתי כלום עתה שאני יודע מקום שאלך אטעום? ונהרג בתעניתו. יצתה בת קול ואמרה אשרך ר' יהודה בן בבא שנוסף נקי ויצתה נשמתך בנקיות.

10 ואחריו ר' חנניה בן תרדיון אמרו עליו שקיבל תלמידיו יום שנהרג ועוסק בתורה וספר תורה מונח לו בחיקו וכרכוהו בספר תורה והקיפוהו חבילי זמורות והציחו בהן את האור והביאו ספונן של צמר ושראום במים והניחום על לבו כדי שלא תצא נשמתו מהרה. אמרה לו בחו אבא בכך אראך? אמר לה אלמלא נשרפתי לבדי היה הדבר קשה. עכשיו שנשרף תורה עמי מי שובקש 15 עלבונה הוא יבקש עלבוני. אמרו לו תלמידיו ר' מה אתה רואה? אמר להם גילין נשרפין ואותיות פורחות. אמרו פתח פיה ותכנס האש. אמר להם מוטב שישלח מי שנחתה ואל אהבל בעצמי. אמר לו קלסגנדי אם ארבה בשלחבת ואטול הספונן מעל לבך תביאני לחיי העולם הבא? אמר לו הן. אמר לו הישבע לי נשבע לה מיד הרבה בשלחבת ונטל ספונן מעל לבו ויצתה נשמתו. ואף הוא 20 קפץ לתוך האור ויצתה בת קול ואמרה ר' חנניה בן תרדיון וקלסגנדי מוומנין לחיי העולם הבא, ככה ר' ואמר ישי קונה עולמו בשעה אחת ויש שקונוהו בכמה שנים. ואחריו ר' ישבב הסופר אמרו עליו אותו יום שנהרג שני בשבת היה וישיב בתענית. אמרו תלמידיו רבינו רצונך שתטעום כלום קודם שתמות? אמר להם לא די לי להיות כר' יהודה בן בבא שנהרג בתענית? כשהנהג היה זמן קריאת 25 שמע, כיון שהגיע ויאמר ה' אל משה לאמר פרחת נשמתה יצתה בת קול ואמרה אשרך ר' ישבב שלא הנחת מרדוהו של משה רבך כלום. השליכוהו לכלבים ולא הוספר ולא הוקבר.

1 ועליו נוסח המקביל לזה נדפס בב"ה ד'עללנינק ח"ו 28-30: ע"ע מאמרו של מרופ' פינקלשטיין The Ten Martyrs (Essays and Studies in Memory of Linda Müller, New-York 1938, 29-55).

2 חנניה בבי"ה שם שם: חנינא. עיין פינקלשטיין שם שם ע' 47 הערה 17.

3 חבילי בבי"ה שם שם: בחבילי.

4 שובקש בב"ה: שובין. והנתי עפ"י גרסת ב"ה שם שם.

5 הגיע בב"ה שם שם: הגיע אל. לאמר במדרש ט"ז ל"ה.

ואחריו ר' יהודה בן דמא שנהרג על מצות תפילין.

ואחריו ר' חנינא בן חכנאי שנהרג על קידוש ייחוד השם.

30 ואחריו ר' הוצפית התורגמן. אמרו עליו שהיה שקול כיונתן בן עוזיאל, מה הוא כשעוסק בתורה כל עוף שפורה עליו נשרף. אף הוא כך. והיה שונה מאד ושמונים פנים בתורת כהנים ואומר על טמא טהור ועל טהור טמא ומראה פנים וכשהנהג לא נשאו פנים לתורתו יתברך שמו של הקב"ה שאין לפניו משוא פנים ולא מקח שוחד.

35 ואחריו ר' ארעור בן שמוע, אמרו עליו אותו היום שנהרג ערב שבת היה ובקשו להרוג בתשע שעות ביום. אמר להם בבקשה הניחו לי עד שאקיים מצות שבת. אמרו לו על זה אתה בושח מה טיבה? אמר להם מצוה הוא שצונו אלקינו ושבת שמה וכרכוהו בה ומחלליה מות יומת. אמרו לו אלקיכם גרוע הוא? אמר להם אין זולתה, אם בן למה לא מצייל עבדיו מן המלכות? אמר להם כדי 40 שיתבע דמם ממנה, והלכו והגידו למלך, שלח והביאו לפניו אמר לו עז פנים אפי' עז פתח המיתה בעוונתך אתה עומד? אמר לו מוטב שאמות על ידך ולא במיתת שמים שכך המחנף להשע סופו ליפול בידו, אם בן למה אין אלקיך מצייל מידו? אמר לו כבר אמרתי לעבדך כדי ליפרע דמינו ממך, אמר לו יפרע עכשיו? אמר לו ומה כשההריוב ביתי עשה להם איכות אפים, עמך לא כל שכן. מיד צוה להרגו 45 לאחר שיצא מלפני המלך אמרו לו תלמידיו היה לך להחניפה אולי תנצל, אמר להם לא דיי לאלעזר להיות כחביריו שמתו על שם שמים וכשהנהגו התחיל בקידוש היום ולא הספיק לגמרו עד שצתה נשמתו, כיון שהגיע אשר ברא אלקים לעשות יצתה בת קול ואמרה אשרך אלעזר בני הייתה איש אלקים ויצתה נשמתך באלקים. כיון שנהרגו אלו עשרה צדיקים באו שבעה אחרים והספידו עליהם ובכו מאד 50 עד שנשמע הדבר לקיסר, שלח בעבורם ונסתכל וראה אותם שהם יפים מאד, אמר להלכו עבוד ע"ה. אמר לו איני כופר בה' שכבר כתב לנו אנכי ה' אלקיך. הוציאוהו והרגוהו. קרא לשני, אמר לו עבוד ע"ה. אמר לו כבר כתב לנו אלקינו ולא יהיה לך אלקים אחרים, הוציאוהו והרגוהו. קרא לשלישי אמר לו עבוד ע"ה. אמר לו כבר כתב לנו אלקינו לא רשעתהוה לאל אחר, הוציאוהו והרגוהו. קרא 55 לרביעי אמר לו עבוד ע"ה. אמר לו כבר כתב לנו אלקינו, לא תשתחוה להם ולא תעבדם, הוציאוהו והרגוהו. קרא לחמישי, אמר לו עבוד ע"ה. אמר לו כבר כתב לנו

58 וימת שמוט ל"א י"ד.

40 ממנר: בכ"י: ממנו.

47 אשרי בבי"ה שם: לאשר. לעשות בראשית ב' ג'.

61 ע"ה גיטין נ"ז ע"ב. מכאן ואילך נדפס אצל יעללנינק ח"א ע' 70-71.

אלקיד שמוט כ' ב'.

53 אחרים שם שם ג'.

64 אחר: שם ל"ד י"ד.

66 תעבדם שם כ' ה'.

